

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

АРХИТЕКТОНСКИ ФАКУЛТЕТ

Александар В. Кушић

**ПРОМЕНА УРБАНИСТИЧКО-
АРХИТЕКТОНСКЕ ПАРАДИГМЕ НА
ПРИМЕРУ БЕОГРАДСКИХ
СТАМБЕНИХ НАСЕЉА: ПЕРИОД
ЈУГОСЛОВЕНСКОГ КАСНОГ
СОЦИЈАЛИЗМА (1965-1991. ГОДИНА)**

докторска дисертација

Београд, 2014

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF ARCHITECTURE

Aleksandar V. Kušić

**CHANGE OF URBAN AND
ARCHITECTURAL PARADIGM
EXEMPLIFIED BY BELGRADE HOUSING
ESTATES: THE PERIOD OF YUGOSLAV
LATE SOCIALISM (1965-1991)**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2014

Ментор:

др Владан Ђокић, редовни професор
Универзитет у Београду, Архитектонски факултет

Чланови Комисије:

арх. Зоран Лазовић, редовни професор
Универзитет у Београду, Архитектонски факултет

др Петар Бојанић, научни саветник
Универзитет у Београду, Институт за филозофију и друштвену теорију

Датум одбране:

Београд

Изјава захвалности

Аутор се захваљује појединцима који су утицали на настанак и квалитет овог рада. На првом месту, аутор се захваљује ментору проф. др Владану Токићу на оценама којима је писање овог рада усмеравано и кориговано, као и члановима Комисије проф. Зорану Лазовићу и проф. др Петру Бојанићу на више него значајним коментарима. Аутор се захваљује и доц. др Михаилу Лујаку на пријатељским, то јест, критичким сугестијама и подршци чији корени сежу још до првих студентских дана аутора.

Писање овог рада не би било могуће без приступа бројним примарним и секундарним изворима који су аутору омогућили архитекти и урбанисти др Владимир Мацура, Ђорђе Бобић, Александар Стјепановић и Димитрије Младеновић, као и социолог др Ксенија Петовар. У овом погледу посебна захвалност исказује се урбанисти др Милошу Р. Перовићу на поклону великог броја публикација, чиме је, између осталог, омогућено истраживање Перовићеве вишедеценијске критике модерног урбанизма. Такође, аутор изражава дубоку захвалност архитекту Миленији Марушић, која је љубазно омогућила увид у своју приватну, уредно сложену и перфектно очувану архиву у којој је похрањена пројектна и друга документација стамбеног насеља Церак Виногради. Аутор се захваљује и архитекту Дарку Марушићу, који је у разговору пружио значајне информације о стању дисциплине и друштвеној динамици периода, за шта је аутор захвалан и свим горе наведеним ауторима, те социологу др Сретену Вујовићу.

Подаци који се налазе у овом раду прикупљени су и током истраживања у Историјском архиву Београда, уз свесрдну подршку Драгане Митрашиновић и Ирене Колај, архивисткиња којима се аутор овом приликом захваљује. Такође, аутор се захваљује и инжењеру грађевинарства Ивани Марковић, директору Југословенског института за урбанизам и становање, која је љубазно омогућила увид у сачувану документацију куће.

Коначно, аутор се захваљује својој ужој породици, те девојци, за подршку током три године студија трећег степена и две године истраживања и писања овог рада.

Промена урбанистичко-архитектонске парадигме на примеру београдских стамбених насеља: период југословенског касног социјализма (1965-1991. година)

Овај рад истражује динамику и правце промене урбанистичко-архитектонске парадигме на примеру стамбених насеља пројектованих и/или изграђених у Београду између 1965. и 1991. године. Временски оквир рада обухвата три крупна историјска процеса који су обликовали теорију и праксу социјалистичког самоуправљања у Југославији: привредну реформу из 1965. године, доношење Устава СФРЈ 1974. године и демонтирање социјалистичког друштвено-симболичког поретка током касних 80-их година. Промена парадигме се у раду разматра у контексту ових процеса, то јест, у погледу маргиналне позиције коју је партиципација крајњих корисника заузимала у оквиру промене парадигме. Уколико је самоуправљање теоријски постављено као врхунски облик партиципације и уколико је инострани развој парадигми присутних у београдском урбанизму и архитектури периода обухватио концепте попут отворене форме, партиципативног пројектовања и самоградње, онда је циљ овог рада утврђивање позиције коју је промена парадигме заузимала у ширем оквиру социјалистичке производње простора, а у светлу недостатка партиципације крајњих корисника.

Ослањајући се на тезу француског неомарксисте Анри Лефевра (Henri Lefebvre) о производњи простора као друштвеној пракси, те на савремене теорије непотпуности друштва, рад полази од претпоставке да је самоуправљање, без обзира на маргиналност партиципације, било део урбанизма и архитектуре београдских стамбених насеља, то јест, да су се касномодерна, постмодерна и традиционална парадигма периода перманентно односиле према самоуправљању и антагонизмима који су одређивали његову теорију и праксу. У погледу искључивања крајњих корисника из урбанистичког и архитектонског пројектовања рад полази од претпоставке да је овај поступак грађен упоредним деловањем више актера, укључујући оне у чије име су малобројни примери отворене форме, партиципативног пројектовања и самоградње и наступали.

Истраживањем институционалних канала којима је деценијама регулисана производња простора београдских стамбених насеља, те преклапањем резултата овог истраживања са утврђеним облицима деловања урбаниста и архитеката и крајњих корисника, рад закључује да се промена урбанистичко-архитектонске парадигме одвијала у неколико инстанци отуђења које су чиниле узалудним сваки покушај доследнијег праћења смерница званичних дискурса социјалистичког самоуправљања. Интервенишући у погледу затечених друштвених подела урбанизам и архитектура периода резултирали су односом разлике према стању и динамици касномодерне и традиционалне парадигме на простору Запада, али не снажнијим истицањем партиципације крајњих корисника, већ управо у сенци одсуства и игнорисања истог. Коначно, рад закључује да и поред оштрог супротстављања између делова дисциплине који су цинично подривали и правоверно пратили еманципаторске смернице званичних дискурса, ове две опције су у контексту касног социјализма играле истоветну улогу антиципатора новог друштвеног поретка постсоцијализма, што се препознаје и као заједничко традиционалном урбанизму и постмодерној архитектури периода.

Кључне речи: стамбена насеља; касномодерна парадигма; постмодерна парадигма; традиционална парадигма; партиципација; самоуправљање; југословенски касни социјализам; антагонизам; друштвено-симболички поредак; Београд

Научна област: Архитектура и урбанизам

Ужа научна област: Урбанизам и просторно планирање

УДК: 711.4(497.11 Beograd)"1965/1991"(043.3)

Change of Urban and Architectural Paradigm Exemplified by Belgrade Housing Estates: The Period of Yugoslav Late Socialism (1965-1991)

This dissertation investigates dynamics and directions of the change of urban and architectural paradigm exemplified by the housing estates designed and/or built in Belgrade between 1965 and 1991. The dissertation's time frame envelops three major historical processes shaping the theory and practice of socialist self-management in Yugoslavia: the economic reform of 1965, the enactment of the 1974 SFRY Constitution and the deconstruction of socialist socio-symbolic order during the late 1980s. The paradigm change is discussed in the context of the processes, that is, in the light of the marginal position occupied within it by participation of end users. If self-management was conceived theoretically as the ultimate form of participation and if the foreign development of paradigms present in Belgrade urbanism and architecture of the period involved concepts such as open form, participatory design and self-built, than the goal of this dissertation is to establish the position paradigm change occupied within the wider framework of socialist production of space, in the light of a lack of user participation.

Supported by the thesis of the French neo-Marxist philosopher Henri Lefebvre, regarding the production of space as a social practice, and by contemporary theories of society's lack of closure, the dissertation's hypothesis is that self-management, regardless of the marginality of participation, was indeed part of the urbanism and architecture of Belgrade housing estates, or that late modern, postmodern, and traditional paradigms of the period had constantly addressed self-management and the antagonisms which had determined its theory and practice. Regarding the exclusion of end users from urban and architectural design, the dissertation's hypothesis is that this procedure was shaped by the parallel strivings of several actors, including those in whose name rare examples of open form, participatory design and self-built operated.

By investigating the institutional channels which had for decades regulated the production of space of Belgrade housing estates, and by overlapping the results of this

investigation with the determined forms of action of planners and architects and end users, the dissertation concludes that the change of urban and architectural paradigm took place on several levels of alienation which made futile every attempt of consistent following of the guidelines of official discourses of socialist self-management. Acting in regards to encountered social divisions, urbanism and architecture of the period resulted in difference towards the conditions and dynamics of the late modern and traditional paradigms of the West, but not by emphasising participation in a stronger manner, but by the absence and ignorance of it. Finally, the dissertation concludes that regardless of harsh confrontation between parts of the discipline which cynically undermined and rightly followed the emancipatory guidelines of the official discourses, these two options played the same role of the harbinger of new social order of post-socialist capitalism, which is also recognized as common to traditional urbanism and postmodern architecture of the period.

Key words: housing estates; late modern paradigm; postmodern paradigm; traditional paradigm; participation; self-management; Yugoslav late socialism; antagonism; socio-symbolic order; Belgrade

Field of study: Architecture and Urbanism

Narrow field of study: Urbanism and Spatial Planning

UDK: 711.4(497.11 Beograd)"1965/1991"(043.3)

Садржај

Попис илустрација. i

Увод. 1

Критичка анализа литературе о предмету истраживања. 6

Образложење предмета истраживања. 17

Циљеви и задаци истраживања. 20

Полазне хипотезе истраживања. 22

Материјал, методе и технике истраживања. 25

Структура рада. 27

Први део

Приказ и интерпретација резултата: референтни оквир истраживања

Глава 1

Самоуправно присвајање простора. 32

1.1 Доминиран и присвојен простор. 38

1.2 Парадокс потрошње:

отворена форма. 45

1.3 Део без удела:

партиципативно пројектовање. 58

1.4 Проблем аутономије:

традиционални град. 70

Други део

Приказ и интерпретација резултата: касномодерна парадигма у периоду привредне реформе из 1965. године

Глава 2

Касномодерна архитектура и урбанизам: унутар и насупрот потрошачког друштва.	79
---	----

2.1 Неуједначене чари велеграда:

централна зона Булевара војводе Степе.	90
--	----

2.2 Празнина у средишту заједнице:

блок 22 на Новом Београду.	101
------------------------------------	-----

2.3 Алтернативе:

бекство у окриље стамбеног насеља.	111
--	-----

Глава 3

<i>Стварно</i> југословенског социјализма: касномодерни урбанизам и архитектура као когнитивно мапирање.	118
---	-----

3.1 Тврђава и село:

Јулино брдо.	121
----------------------	-----

3.2 Поглед који сеже у даљину:

блок 19а на Новом Београду.	134
-------------------------------------	-----

3.3 Стварно *versus* стварност.

Трећи део

Приказ и интерпретација резултата: архитектура и урбанизам у време
интегралног самоуправљања

Глава 4

Партиципација у касномодерној и постмодерној архитектури и урбанизму: границе интерпелације.	152
---	-----

4.1 Обраћање Титу:

<i>Дом пријатељства</i>	156
-----------------------------------	-----

4.2 Криза идентификације:

Церак Виногради.	168
--------------------------	-----

4.3 Иронична дистанца:	
Ресник-Авала град.	184
4.4 Ђорсокак доследности:	
Чаршија.	195
Глава 5	
Традиционална и постмодерна парадигма 80-их година:	
поглед у будућност.	206
5.1 Против-пројекат:	
<i>Искусва прошлости.</i>	210
5.2 Историјска прилика:	
<i>Средиште културе III миленијум.</i>	223
5.3 Посредници који су нестали:	
Будућност Новог Београда.	235
5.4 Град и симболички капитал:	
Бежанијска коса и Голф 12.	246
Закључци и препоруке.	262
Библиографија.	272
Прилози: слике.	312
Прилози: табеле.	377
Биографија аутора.	381
Изјаве.	382

Попис илустрација

Слике

- 1.1. Берлин Хаупштат, Смитсонови и Сихмонд, 1957, дијаграм зона и аксонометрија 313
- 1.2. *The Man in the Street*, Вудс, 1975, насловна страница 314
- 1.3. Тулуз-Л Мирај, Кандилис, Жосик и Вудс, 1961, ситуација 315
- 1.4. Франкфурт Ромерберг, Кандилис, Жосик и Вудс, 1961, систем кретања 315
- 1.5. Франкфурт Ромерберг, Кандилис, Жосик и Вудс, 1961, фотографија макете решења 315
- 1.6. Слободни универзитет у Берлину, Кандилис, Жосик, Вудс и Шидхелм, 1963–1973, фотографија објекта 316
- 1.7. *Stemsville*, скица амбијента 316
- 1.8. Радничко становање у Сесто Сан Ђованију, Де Карло, 1950, фотографија објекта 317
- 1.9. Дечија летња колонија у Рићонеу, Де Карло, 1961–1963, фотографија објекта 317
- 1.10. Реструктурирање кварта Вилађо Матеоти у Тернију, Де Карло, 1969–1974, фотографија макете комплекса 318
- 1.11. Реструктурирање кварта Вилађо Матеоти у Тернију, Де Карло, 1969–1974, фотографија партиципације становника 318
- 1.12. План развоја центра Риминија и стамбене зоне Сан Ђулијано, Де Карло, 1970–1972, фотографија макете реконструкције 319
- 1.13. Реконструкција насеља Бајкар у Њукаслу, Ерскин, 1968–1981, ситуација 319
- 1.14. Берлин Хаупштат, зид-зграда, Смитсонови и Сихмонд, 1957, перспектива 320
- 1.15. Реконструкција насеља Бајкар у Њукаслу, зид-зграда, Ерскин, 1968–1981 320
- 1.16. Стамбена целина Коабита у Ватермал-Буафоу, Крол, 1970, фотографија макете целине 321
- 1.17. Стамбена целина Коабита у Ватермал-Буафоу, Крол, 1970, фотографија партиципације корисника 321
- 1.18. Комплекс медицинског факултета у Волув-Сан Ламберу, Крол, 1969–1982, фотографија уградње од стране студената 322
- 1.19. Комплекс медицинског факултета у Волув-Сан Ламберу, Крол, 1969–1982, фотографија уградње од стране студената 322
- 1.20. Комплекс медицинског факултета у Волув-Сан Ламберу, Крол, 1969–1982, фотографија настанка баште 322

- 1.21. Комплекс медицинског факултета у Волув-Сан Ламберу, Крол, 1969–1982, фотографија комплекса 322
- 1.22. Комплекс медицинског факултета у Волув-Сан Ламберу, објекат студентског становања, Крол, 1970–1971, фотографија објекта 322
- 1.23. Стамбени дистрикт Вињ Блаш, Крол, 1977–1979, фотографија партиципације корисника 323
- 1.24. Стамбени дистрикт Вињ Блаш, Крол, 1977–1979, цртеж корисника 323
- 1.25. Стамбени дистрикт Вињ Блаш, Крол, 1977–1979, цртеж корисника 323
- 1.26. Стамбени дистрикт Вињ Блаш, Крол, 1977–1979, цртеж корисника 323
- 1.27. Стамбени дистрикт Вињ Блаш, Крол, 1977–1979, цртеж корисника 323
- 1.28. Стамбени дистрикт Вињ Блаш, Крол, 1977–1979, фотографија дистрикта у изградњи 323
- 1.29. *Rational Architecture: The Reconstruction of the European City*, 1978, насловна страница 324
- 1.30. Друштвени центар на тргу Навона (*Roma Interrotta*), Криер, 1977; и трг Навона, Пиранези, 1773, перспективе 324
- 1.31. Однос јавне и приватне сфере града, Криер, 1983, скица 325
- 1.32. Школа у Сен-Кантан-ан-Ивљину, Криер, 1977–1979, перспектива 325
- 2.1. Други конгрес архитеката Југославије, 1964, конгресни плакат 326
- 2.2. Централна зона Булеvara војводе Степе у Београду, Алексићи и Каролић, 1969–1978, фотографија макете зоне 327
- 2.3. Централна зона Булеvara војводе Степе у Београду, блок 10, Алексићи и Каролић, 1972, ситуација 327
- 2.4. Стамбени блокови 22 и 23 на Новом Београду, Јанковић, Карацић и Стјепановић, 1967–1979, схема позиције блокова 328
- 2.5. Стамбени блокови 22 и 23 на Новом Београду, Јанковић, Карацић и Стјепановић, 1967–1979, фотографија макете блокова 329
- 2.6. Стамбени објекат В-9 у блоку 21, Чанак, Митић, Ленарчић и Петровић, 1962–1966; и стамбени објекат 6 у блоку 23, Јанковић, Карацић и Стјепановић, 1967–1974, фотографије фасада 329
- 2.7. Стамбени објекат С-2 у блоку 21, Кабиљо, 1962–1966; и стамбени објекат 4 у блоку 23, Јанковић, Карацић и Стјепановић, 1967–1974, фотографије објеката 330
- 2.8. Стамбени објекти 5 и 6 у блоку 23, Јанковић, Карацић и Стјепановић, 1967–1974, нереализовани предлог 330
- 2.9. Објекат ЦМЗ-а у блоку 23, Стјепановић, Карацић и Јанковић, 1967–1978, основа приземља 331

- 2.10. Објекат ЦМЗ-а у блоку 23, Стјепановић, Карацић и Јанковић, 1967–1978, фотографија крова 331
- 2.11. Објекат ЦМЗ-а у блоку 23, Стјепановић, Карацић и Јанковић, 1967–1978, фотографија пешачког коридора 331
- 2.12. Стамбени блок 22 на Новом Београду, Јанковић, Карацић и Стјепановић, 1967–1978, фотографија макете блока 332
- 2.13. Стамбени блок 22 на Новом Београду, Јанковић, Карацић и Стјепановић, 1967–1978, схема структуре блока 333
- 2.14. Објекат КДУ-а у блоку 22, Јанковић, Карацић и Стјепановић, 1967–1978, фотографија објекта 334
- 2.15. Стамбени блок 22 на Новом Београду, Јанковић, Карацић и Стјепановић, 1967–1978, фотографија средишта блока 334
- 2.16. Програм изградње ЦМЗ-а у Београду, 1975, остварени резултати и план изградње 335
- 2.17. Стамбено насеља Бањица у Београду, Дрињаковић, Карацић и Стјепановић, 1970–1978, фотографија макете насеља 336
- 2.18. Стамбено насеље у Булевару војводе Степе у Београду, блок VI, Алексић и Саичић, 1973, основа приземља и изглед стамбеног објекта 336
- 2.19. Протесна шетња, 3. јун 1968, фотографија студената и милиције 337
- 2.20. Штрајк Београдског универзитета, 3–9. јун 1968, фотографија зграде Ректората 337
-
- 3.1. Стамбено насеље Јулино брдо у Београду, Лукић, 1965, фотографија макете урбанистичке поставке 338
- 3.2. Стамбено насеље Јулино брдо у Београду, Лојаница, Јовановић и Цагић, 1966–1970, изглед насеља 338
- 3.3. 55. број часописа *Архитектура - Урбанизам*, 1969, насловна страница 339
- 3.4. *Robin Hood Gardens* у Лондону, Смитсонови и Аруп, 1966–1972, дијаграм визуелних веза 340
- 3.5. Градски центар Тел Авива, Ван ден Брок и Бакема, 1962, макета решења 340
- 3.6. Стамбено насеље Јулино брдо у Београду, Лојаница, Јовановић и Цагић, 1966–1970, фотографија насеља 341
- 3.7. Позиција Жаркова у структури околине Београда, ране 1930-те; и позиција Јулиног брда у контексту социјалистичке стамбене изградње, схема 341
- 3.8. Локација Јулино брдо, 1966, копија катастарског плана 342
- 3.9. Блок 19а на Новом Београду, Матички, 1973, активности у блоку 343

- 3.10. Блок 19а на Новом Београду, Лојаница, Цагић, Јовановић, Марић и Лојаница, 1975,
фотографија макете блока 343
- 3.11. Блок 19а на Новом Београду, Лојаница, Цагић, Јовановић, Марић и Лојаница, 1975–1982,
схеме структуре и оријентације блока 344
- 3.12. Саборна црква Светог Арханђела Михаила, 1837–1840, фотографија кеја и историјског језгра
345
- 3.13. Блок 19а на Новом Београду, Лојаница, Цагић, Јовановић, Марић и Лојаница, 1975–1982,
приказ флексибилност станова 345
- 3.14. Блок 19а на Новом Београду, Лојаница, Цагић, Јовановић, Марић и Лојаница, 1975–1982,
панорама блока 345
- 3.15. Мат-зграда у Кувајту, Смитсонови и Аруп, 1968–1972, перспектива 346
- 3.16. Мат-зграда у Кувајту, Смитсонови и Аруп, 1968–1972, оријентација мат-зграде према
минарету 346
- 4.1. *Pogovori z delosovci*, Перовић, 1978, насловна страница 347
- 4.2. Градски центар Покрета несврстаних земаља, Перовић, 1975, екстичка мрежа 347
- 4.3. Културни центар, Перовић, 1969, фотографија макете 348
- 4.4. Градски центар Покрета несврстаних земаља, Перовић, 1975, фотографија макете 348
- 4.5. Градски центар Покрета несврстаних земаља, Перовић, 1975; и Милет, V–I век пре нове ере,
прикази структуре 348
- 4.6. Градски центар Покрета несврстаних земаља, антропосеме, Богдановић, 1975, фотографије
антропосема 349
- 4.7. Говор Јосипа Броза Тита, 1963, фотографија говора 349
- 4.8. Дочек Јосипа Броза Тита, 1963, фотографија дочека 349
- 4.9. Обелиск на Тргу Маркса и Енгелса, 1961, фотографија обелиска 350
- 4.10. Парк пријатељства у Београду, Ђорђевић, 1961, ситуација 350
- 4.11. Милош Р. Перовић; и омладинци у Парку пријатељства у Београду, 1961, фотографије 350
- 4.12. Аутори Церак Винограда, фотографија аутора 351
- 4.13. Стамбено насеље Церак Виногради у Београду, Церак 1, Марушићи и Боровница, 1977,
изглед стамбених објеката 351
- 4.14. Стамбено насеље Церак Виногради у Београду, Церак 1, Марушићи и Боровница, 1977–1984,
фотографија центра суседства 352
- 4.15. Стамбено насеље Церак Виногради у Београду, Церак 1, Марушићи и Боровница, 1977–1984,
фотографија насеља у изградњи 352

- 4.16. Стамбено насеље Церак Виногради у Београду, Церак 1, Марушићи и Боровница, 1977, фотографија макете насеља 352
- 4.17. Једнособан стан у објекту J-12, Церак 1, М. Марушић, 1981, основе стана 353
- 4.18. Стамбено насеље Церак Виногради у Београду, Церак 2, Марушићи са Танкосић и Гашпаровићем, 1980–1988, ситуација 353
- 4.19. Објекат ОИЦ-а у Београду, Марушићи и Танкосић, 1982, основе приземља и првог спрата 354
- 4.20. Објекат ОИЦ-а у Београду, Марушићи и Танкосић, 1982–1985, фотографија изложбеног стана Е1 354
- 4.21. Објекат ОИЦ-а у Београду, Марушићи и Танкосић, 1982–1985, фотографија објекта 354
- 4.22. Стамбено насеље Кнежевац-Кијево у Београду, I етапа, Лукић и Поткоњак, 1967, диспозиција објекта 355
- 4.23. Стамбено насеље Кнежевац-Кијево у Београду, II и III етапа, стамбена групација Лабудово брдо, Ђокић и Чанак, 1970–1984, ситуација 355
- 4.24. Стамбено насеље Кнежевац-Кијево у Београду, II и III етапа, суседство из стамбене групације Видиковац, Ђокић и Чанак, 1970–1984, ситуација 355
- 4.25. Ресник-линеарни град-Авала град у Београду, Ђокић, 1980, фотографија макете 356
- 4.26. Насеље Ресник у Београду, Ђокић, 1980, план парцелације 356
- 4.27. Насеље Ресник у Београду, становање у АТ; и L низу, Марковић, 1980, перспективе 357
- 4.28. Ресник-линеарни град-Авала град у Београду, Ђокић и Станковић, 1980, стрип 357
- 4.29. Ратарско имање у Краљеву, Мацура, 1982, композиционо решење 358
- 4.30. Билтен *Чаршија*, август; и новембар, Стошковић и Ђ. Бобић, 1984, насловне стране 358
- 4.31. *Чаршија*, Ђ. Бобић, 1984–1985, фотографије објекта Марлес 359
- 4.32. *Чаршија*, Ђ. Бобић, 1984–1985, урбанистичка схема 359
- 4.33. Стамбено насеље Чаршија, Бобић, 1986, композициони план 359
-
- 5.1. Сплит 3, Мушич, Бежан и Старц, 1968–1969, фотографија макете 360
- 5.2. Сателитски град Александерполдер, Опбау, 1953, фотографија макете 360
- 5.3. *Искусства прошлости*, Перовић, 1985, насловна страница 361
- 5.4. Париз, план Турго, Брет, 1739, перспектива 361
- 5.5. Истраживање алтернативних модела града, нови урбани блок, Перовић, 1978–1981, структура, архитектонско обликовање и пресек блока 362
- 5.6. Студија реконструкције центра Новог Београда и Савског амфитеатра, предлог реконструкције, Перовић и Стојановић, 1981–1984, интеграција новог ткива у постојеће 362

- 5.7. Мастерплан за урбанизацију локације европских институција у Луксембургу, Криер, 1974–1978, затечено стање и предлог реконструкције 363
- 5.8. Студија реконструкције центра Новог Београда и Савског амфитеатра, Перовић и Стојановић, 1981–1984, затечено стање и предлог реконструкције 363
- 5.9. *Counterprojects*, 1980, насловна страница 364
- 5.10. Студија реконструкције центра Новог Београда и Савског амфитеатра, дијаграм губљења осећаја, Перовић и Стојановић, 1981–1984 365
- 5.11. Предлог реконструкције блокова 29 и 12, Перовић и Стојановић, 1981–1984; и њихово стање, постсоцијалистички период, схема 365
- 5.12. Изградња Новог Београда, 1980–2013; и предлог реконструкције, Перовић и Стојановић, 1981–1984 365
- 5.13. Студија реконструкције центра Новог Београда и Савског амфитеатра, фокусне тачке, Перовић и Стојановић, 1981–1984, позиције тачака и визуелне везе 366
- 5.14. Студија реконструкције центра Новог Београда и Савског амфитеатра, Средиште културе, Перовић и Стојановић, 1981–1984, ситуација 366
- 5.15. *Средиште културе III миленијум*, Деспић, Перовић, Срејовић и Харашкић, 1985, насловна страница 367
- 5.16. *Средиште културе III миленијум*, Личина, 1985, изглед 367
- 5.17. *Средиште културе III миленијум*, Ђокић, 1985, фотографија макете 367
- 5.18. *Средиште културе III миленијум*, Лојаница, 1985, основа приземља 367
- 5.19. 40. број часописа *Комуникација*, 1985, сегмент броја 368
- 5.20. Блок 24 на Новом Београду, браћа Славица, 1983–1984, ситуација 369
- 5.21. Блок 24 на Новом Београду, објекат IV, браћа Славица, 1986, југозападна фасада 369
- 5.22. Блок 24 на Новом Београду, Синтум, 1983–1984, аксонометрија решења, стамбени склопови и објекти 370
- 5.23. Будућност Новог Београда, Зајонц, Холуб, Роле, Бјелавски и Накоњежни, 1985–1986, конкурсни материјал 371
- 5.24. Будућност Новог Београда, ЦЕП, 1985–1986, конкурсни материјал 371
- 5.25. Будућност Новог Београда, Реноди, Гилбо и Лефевр, 1985–1986, ситуација 371
- 5.26. *With Man in Mind: An Exhibition of Two Projects from the City Planning Institut/Gradski zavod za planiranje/Belgrade, Yugoslavia*, 1986, насловна страница 372
- 5.27. „Истински” и „лажни” плурализам, Криер, скице 373
- 5.28. Блок 29 на Новом Београду, Митић и Чанак, 1967–1975, фотографија стамбених објеката 373
- 5.29. Стамбено насеље Бежанијска коса, стамбена групација G, објекат 1, Каролић, 1985, изглед непарне стране 374

- 5.30. Стамбено насеље Бежанијска коса, стамбена групација G, Каролић, 1985, ситуација 374
- 5.31. Стамбено насеље Бежанијска коса, стамбена групација J, објекат 4, Чанак и Симић, 1985, бочни изглед 374
- 5.32. Стамбено насеље Бежанијска коса, стамбена групација H, објекат 11, Бајлон, 1985, северозападна фасада 374
- 5.33. Стамбено насеље Голф 12, Ђокић, 1990, ситуација 375
- 5.34. Стамбено насеље Голф 12, Курокава, Дахинден и Маковец, 1990, изгледи 375
- 5.35. Пословна зграда Цептер, Милуновић и Митровић, 1989–1996, фотографија објекта 376
- 3.1. Нове капије Београда, Нео архитекти, 2005, перспектива 376
-

Табеле

- 2.1. Број продатих добара на 100 становника ужег подручја Београда, 1961–1968. 378
- 2.2. Развој мреже продајних објеката у оквиру ширег подручја Београда, 1964–1968. 378
- 3.1. Примери експропријације имовине станара Јулиног брда 379
- 3.2. Подаци о локацији пресељења станара Јулиног брда 380
- 3.3. Подаци о добијеним становима 380
- 5.1. Нормативи за пројектовање стамбених зграда у Београду, 1983. 380

Увод

Прва половина 60-их година прошлог века донела је друштвеном и просторном пејзажу Београда, главном граду Социјалистичке Федеративне Републике Југославије и Социјалистичке Републике Србије, три значајне промене. Као и остатак земље, Београд је тада обухваћен реформским таласом који је тежио да значајно ограничи улогу државе у привредној активности. Главни циљеви реформе, попут увођења тржишних закона пословања, преношења инвестиционих активности у руке предузећа и слободе радних колектива у погледу одређивања и спровођења политике зарада, чинили су је врхунцем дотадашњег развоја социјалистичког самоуправљања. Уведено на иницијативу Комунистичке партије Југославије 1949. године и озакоњено годину дана касније, самоуправљање је реформама из 60-их година требало постати главни фактор даљег напретка земље. У погледу изазова који су стајали на путу прогреса, значајну улогу у Београду свакако је играло становање. Раст града у послератном периоду обележио је механички прилив становништва, који је почетком седме деценије 20. века био готово пет пута снажнији од природног. Са 1.209.360 становника Београд је 1971. године био готово два пута већи него две деценије раније, уз забележена 57.473 стана мање од броја домаћинстава¹. Да би се овај несклад отклонио 60-их година извршен је одлучан заокрет ка укрупњавању стамбене изградње у друштвеном сектору. Уместо на изградњу појединачних стамбених објеката акценат је стављен на читава насеља, која је у оквиру система територијалног самоуправљања (месних заједница) требало формирати као релативно самосталне јединице састављене од стамбене и пратећих функција. Коначно, реализације произашле из нове стамбене политике донеле су Београду током 60-их година почетак вишедеценијског процеса оповргавања и постепеног повлачења модерне парадигме. У годинама које су долазиле аналитички рашчлањени објекти и функције, обликовани једноставношћу вишеспратних тектонских маса,

¹ *Становништво: Попис становништва, домаћинстава, станова и пољопривредних газдинстава у 1991. години*, књ. 9, *Упоредни преглед броја становника и домаћинстава 1948, 1953, 1961, 1971, 1981. и 1991. и станова 1971, 1981, 1991.* (Београд: Савезни завод за статистику, 1995), 10, табела; и 11, табела.

оспоравани су са становишта касномодерне, а потом и традиционалне и постмодерне парадигме. Прва је радом на стамбеним насељима трагала за савременим верзијама традиционалних урбаних форми улице и трга, прилазећи простору не као физичком већ друштвеном оквиру, наглашавајући његов значај у погледу настанка заједнице и идентитета. Да би њихове реализације пронашле потврду у свакодневици касномодерни урбанизам и архитектура служили су се разградњом паралелопипедних волумена, приближавањем и прожимањем становања и пратећих функција, те применом бруталистичке естетике скулпторски обликованог бетона фасадних равни. Током 70-их година у Београду се подижу насеља која реafirмишу коси кров и чији израз бива моделован према наслеђу вернакуларне архитектуре. У наредној деценији, затечени резултати стамбене изградње се оспоравају у склопу захтева за погушћивањем урбане структуре, напуштањем принципа сегрегације функција и наметањем висинске регулације која искључује солитерску спратност. Повратак традиционалног града и његових конститутивних елемената у критичким студијама и појединим конкурсним радовима током 80-их година прати окретање стамбеним групацијама, које самостално или у саставу већих целина представљају једно од поља продора постмодерне архитектуре у последњим годинама социјалистичке федерације.

Док је сасвим извесно да је промена стамбене политике 60-их година остварила непосредни утицај на урбанистичко и архитектонско пројектовање, мењајући нпр. опсег наруџбина, исто се не може са сигурношћу тврдити за самоуправљање, све снажније у погледу надлежности. О томе говори и монографија *Kvaliteta života i nova stambena naselja* из 1988. године, социолога Душице Сеферагић. Наводећи да се у „социјалистичком самоуправном друштву” становање мора разматрати једнако као питање производње, расподеле и потрошње, Сеферагић налази да се појам квалитета становања у овом смислу мора односити на „три основна захтева: да грађани утичу на услове и на начин производње станова и стамбене околине, да утичу на њихову расподелу . . . и да станови задовољавају потребе својих становника од егзистенцијалних до развијених”. Препознајући у овом контексту самоуправљање као „најопштији облик партиципације” и сумирајући резултате низа социолошких истраживања која су широм Југославије вршена од касних 60-их година, Сеферагић је

закључила да нова стамбена насеља не испуњавају ни један од ових критеријума. Шта више, однос постојећих корисника према њима и нагомилани проблеми у експлоатацији и одржавању стамбеног фонда навели су Сеферагић да сугерише да би радикалним променама у вези са демократичношћу урбанистичке и стамбене политике концепт нових стамбених насеља могао „лако” бити „срушен” и ускраћен у погледу легитимитета².

У случају београдских стамбених насеља, архитектонско и урбанистичко пројектовање се одиграло готово искључиво у условима одсуства директног контакта архитекта и станара, што је у извесном броју случајева требало да се надомести флексибилношћу стамбених јединица³, дакле уз принципијелно ограничавање учешћа корисника на приватну сферу стана и фазу експлоатације изведеног дела, без могућности утицаја на већу размеру објекта или насеља. Питање које се у овом смислу намеће јесте зашто се у самоправном социјализму, посматрано на примеру Београда и његових стамбених насеља, процес промене парадигме од модерне ка касномодерној, традиционалној и постмодерној у највећој мери одигравао уз тако маргинални положај партиципације, било као теме или остварене праксе. Противречност је тим пре снажнија када се узме у обзир да је партиципација једно од кључних обележја како касномодерне тако и постмодерне архитектуре. На овом месту прикладно је поменути тек понеки пример: партиципативно пројектовање италијанског архитекта Ђанкарла Де Карла (Giancarlo De Carlo), то јест рад са будућим корисницима радничког насеља у Тернију (Terni), његов предлог „самоградње” за сиромашне становнике периферије Риминија или „отворену форму” његовог колеге из Тима 10 (Team 10), пољског архитекта финског порекла Оскара Хансена (Oskar Hansen), која је претпостављала такав учинак архитекта који би омогућио накнадни процес присвајања од стране корисника⁴. Такође се чини значајним истакнуто место које

² Dušica Seferagić, *Kvaliteta života i nova stambena naselja* (Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske, 1988), 9-10; 47; и 127.

³ Mihailo Čanak, „Fleksibilnost stambenih struktura kao činilac upotrebne vrednosti stana,” *Izgradnja* 27, br. 2 (1973): 36-37.

⁴ Suzanne Mulder, “Villaggio Matteotti Housing Estate, Terni 1969-74: Giancarlo De Carlo,” in *Team 10 1953-1981: In Search of a Utopia of the Present*, ed. Max Risselada and Dirk van den Heuvel (Rotterdam: NAI Publishers, 2005), 220; Suzanne Mulder, “Rimini Urban Plan, 1970-72: Giancarlo De Carlo,” in Risselada and Van den Heuvel, *Team 10 1953-1981*, 194; и Dirk van den Heuvel, “Team 10 on its Own: Against Formulae, Against Formalism,” in Risselada and Van den Heuvel, *Team 10 1953-1981*, 85.

је у *Језику постмодерне архитектуре* амерички историчар и теоретичар Чарлс Џенкс (Charles Jencks) доделио управо „плуралистичком” изразу универзитетског комплекса који је у Волув-Сан Ламберу (Woluwe-Saint Lambert) у Бриселу настао сарадњом белгијског архитекта Лусјена Крола (Lucien Kroll) и крајњих корисника – студената. Тик уз приказ Кроловог рада Џенкс се посвећује ангажману белгијског историчара и архитекта шпанског порекла Мориса Килоа (Maurice Culot), и његовом учешћу у мобилизацији становништва Брисела у борби за доктрину традиционалног урбанизма⁵. Шта више, као што ће рад показати у наставку, тенденције описане у претходним редовима биле су присутне и у урбанизму и архитектури београдских стамбених насеља касног социјализма, али на крајње индикативан начин. И док су партиципативно пројектовање, отворена форма и самоградња заиста имали своје заступнике међу пројектантима београдских стамбених насеља, утицај ова три приступа на процес промене парадигме био је у најбољем случају споредног значаја. Са друге стране, средином 80-их година овај исти процес обележио је традиционални урбанизам, али ускраћен за мобилизацијски метод Килоа.

Одговор на питање маргиналности партиципације можда лежи у природи југословенског самоуправног социјализма. Као што је већ приметио низ социолога и филозофа, од Светозара Стојановића до Славоја Жижека, Југославија је само у нормативној равни била „самоуправно друштво”. Између онога што је наведено у документима Партије и уставним и законским прописима и свакодневног живота налазио се широк јаз. Бројне институције самоуправљања, од радничких савета и месних заједница преко општинских и градских до републичких и савезних скупштинских тела показују се у овој перспективи као пука декорација, ускраћена за моћ од врха политичких и привредних кругова⁶.

Формализам партиципације није био стран ни архитектури и урбанизму, о чему говори и интервју критичара архитектуре Александра Миленковића из 1981. године. Наиме, партиципација је у самоуправном социјализму често значила „инсценирање [sic]” трибина о већ изведеним објектима, и то од самих

⁵ Čarls Dženks, *Језик постмодерне архитектуре*, прев. Олга Поповић (1977; Београд: Вук Караџић, 1985), 160-62.

⁶ Svetozar Stojanović, *Између идеала и стварности* (Београд: Просвета, 1969), 17n*; и Slavoj Žižek, *Did Somebody Say Totalitarianism? Five Interventions in the (Mis)Use of a Notion* (2001; London: Verso, 2002), 91-92.

„продуценом или пројектаном . . . реализација”, при чему су „ретки” били случајеви „да грађанин може претходно [у фази пројектовања или изградње] да се изрази, а још ређе да се његове примедбе и – уваже”⁷. Чини се да у погледу односа према партиципацији урбанизам и архитектура самоуправног социјализма нису били нимало другачији од дисциплине данашњице, којој савремене теорије партиципације генерално приписују тежњу ка „избегавању” сусрета са „друштвеном динамиком”, и то ради очувања „чистоте архитектонских вредности”⁸. Као што објашњава британски архитект Џереми Тил (Jeremy Till), партиципација представља „претњу” овим истим вредностима, па је стога често случај да у пракси можемо запазити примере тзв. „псеудо-партиципације” чији је задатак да пацификује крајње кориснике и остави дисциплину нетакнуту њиховим утицајем⁹. Па ипак, разматрати партиципацију искључиво у равни „гушења гласова других”¹⁰ од стране дисциплине носи са собом опасност мањка критичке рефлексије у погледу друштвене динамике према којој се архитектура тобоже затвара. Испитивање ове динамике захтева разматрање партиципације у широј перспективи у којој архитектура представља значајног, али не и јединог чиниоца дате производње простора.

У том смислу, проблем овог рада не односи се на формализам, већ на радикалнију димензију недостатка партиципације крајњих корисника у пројектовању београдских стамбених насеља, а у контексту промене урбанистичко-архитектонске парадигме током периода касног социјализма (1965–1991.). У складу са постављеним проблемом рад отвара следећа значајна питања: 1) Да ли је овај недостатак једноставно био резултат затворености архитеката и урбаниста у пољу овиченом дисциплинарним границама, или последица општијих образаца производње простора у социјализму, који су једнако грађени интервенцијама других учесника процеса? 2) Који су аспекти ускостручног и општедруштвеног односа према простору и његовој производњи доприносили искључености крајњих корисника из архитектонског и урбанистичког

⁷ Aleksandar Milenković, „Beograd viđen iznutra,” razgovor vodio Bojan Selimović, *Izgradnja* 35, br. 8 (1981): 36.

⁸ Jeremy Till, foreword to *Architecture, Participation and Society*, ed. Paul Jenkins and Leslie Forsyth (London: Routledge, 2010), xi.

⁹ Jeremy Till, “The Negotiation of Hope,” in *Architecture and Participation*, ed. Peter Blundell Jones, Doina Petrescu and Jeremy Till (London: Spon Press, 2005), 21-23.

¹⁰ Till, foreword to *Architecture*, xi.

пројектовања и изградње београдских стамбених насеља? 3) Имајући у виду недостатак партиципације у пројектовању да ли је уопште могуће поставити тезу о самоуправљању у стамбеној архитектури Београда касног социјализма, или само о његовом одсуству?

Критичка анализа литературе о предмету истраживања

Литературу о стамбеним насељима пројектованим и/или грађеним у Београду између 1965. и 1991. године на основу критеријума значаја за истраживање можемо поделити на примарне и секундарне изворе. Групу примарних извора чине на првом месту чланци о решењима и реализацији стамбених насеља који су писани од стране њихових аутора или других савременика, а који пружају детаљан увид у основне концепте, различите фазе пројектантске разраде и динамику изградње. Многи од њих су објављивани у часопису *Изградња*, попут образложења пројекта стамбеног насеља у централној зони Булевару војводе Степе и његове реализације од стране Бранка и Стане Алексић¹¹, чланка Бранка Алексића и Николе Саичића о првонаграђеном раду на конкурс за израду идејног решења стамбеног насеља у оквиру I и II подручја улице¹², као и приказа блокова 22 и 23 на Новом Београду од стране Александра Стјепановића и Бошка М. Јовановића¹³. Овој групи прикључујемо и чланак Бранислава Караџића о првонаграђеном конкурсном решењу стамбеног насеља Бањица, док је чланак овог аутора о реализацији објекта центра Месне заједнице у блоку 23 објављен у часопису *Информације*, публикацији Центра за становање Института за испитивање материјала Србије¹⁴. Међу доприносе Бранка Алексића сврставамо и приказ првонаграђеног конкурсног решења за новобеоградски блок

¹¹ Branko Aleksić i Stana Aleksić, „Rekonstrukcija poteza Bulevara vojvode Stepe – projekat centralne zone,” *Izgradnja* 26, br. 12 (1972): 39-54.

¹² Branko Aleksić i Nikola Saičić, „Prikaz projekata nagrađenih prvom nagradom na konkursu za izradu idejnih rešenja stambenih ansambala u okviru područja 1 i 2 na potezu Bulevara vojvode Stepe u Beogradu,” *Izgradnja* 27, br. 6 (1973): 24-41.

¹³ Aleksandar Stjepanović i Boško M. Jovanović, „Stambeni blokovi 22 i 23 u Novom Beogradu,” *Izgradnja* 30, br. 12 (1976): 3-13.

¹⁴ Branislav Karadžić, „Prikaz prvonagrađenog rada na konkursu za idejno rešenje stambenih objekata u naselju ‚Banjica’, Beograd,” *Izgradnja*, br. 5 (1972): 8-24; и AAS2v.

19a¹⁵, о којем веома значајне информације пружа и прилог Милана Лојанице у публикацији *40 година изградње Социјалистичке Републике Србије* из касних 80-их година¹⁶. Из исте публикације издвајамо и детаљан приказ свих пројектантских фаза рада и остварених резултата изградње насеља Церак Виногради, аутора Миленије и Дарка Марушића¹⁷, као и II и III етапе насеља Кнежевац-Кијево Александра Ђокића¹⁸.

Док за претходно наведене изворе можемо тврдити да пружају незамењив увид у динамику и путеве развоја касномодерног урбанизма и архитектуре 60-их и 70-их година, једнак значај у погледу традиционалног урбанизма има рад Милоша Р. Перовића, обележен двема студијама објављеним 1985. године у публикацији *Искусва прошлости*¹⁹, те прилогом у каталогу изложбе *Средиште културе III миленијум* која је одржана исте године²⁰. Посматрано у ширем историјском контексту Перовићев допринос процесу промене парадигме може се оценити као кључан, јер је студијама објављеним у *Искусвима прошлости* постигнут до тада најартикулисанији и теоријски најпоткованији отклон од доктрине *Атинске повеље*²¹ и (како то Перовић назива) „лекорбизјеовског града“, уз неприкосновену радикалност предлога реконструкције модерног (али у Перовићевој интерпретацији не и социјалистичког) града Новог Београда. Увид у шири контекст Перовићевог ангажовања у периоду који је претходио раду на *Искусвима прошлости* пружају публикација *Дом пријатељства: Несврстани* из 1975. године, коју је приредио са Стеваном Јовановићем²², као и збирка интервјуа

¹⁵ Branko Aleksić, „Prikaz konkursa za urbanističko-arhitektonsko rešenje bloka 19a u Novom Beogradu,” *Arhitektura - Urbanizam* 18, br. 78-79 (1977): 44-46.

¹⁶ Milan Lojanica, „Blok 19a u Novom Beogradu,” u *40 godina građevinarstva Socijalističke Republike Srbije*, ur. Miloš Jarić (Beograd: Izgradnja, 1987), 123-26.

¹⁷ Milenija Marušić i Darko Marušić, „Cerak 1 i Cerak 2: Cerak u 20 slika,” u Jarić, *40 godina građevinarstva*, 127-36.

¹⁸ Aleksandar Đokić, „Naselje Kneževac-Kijevo (II i III etapa): Labudovo brdo-Vidikovac,” u Jarić, *40 godina građevinarstva*, 137-44.

¹⁹ Miloš R. Perović, „Istraživanja alternativnih modela gradova,” u *Iskustva prošlosti*, ur. Miloš R. Perović (Beograd: Zavod za planiranje razvoja grada Beograda, 1985), 7-90; и Miloš R. Perović, „Studija rekonstrukcije centra Novog Beograda i Savskog amfiteatra,” u Perović, *Iskustva prošlosti*, 119-75.

²⁰ Милош Р. Перовић, „Средиште културе III миленијум: урбанолошки концепт,” у *Средиште културе III миленијум*, Александра Деспића et al. (Београд: Српска академија наука и уметности, 1985), 89-119.

²¹ Le Corbusier, *Atinska povelja*, prev. Danilo Udovički (1943; Beograd: Klub mladih arhitekata, 1965).

²² Stevan Jovanović i Miloš R. Perović, прир., *Dom prijateljstva: Nesvrstani* (Zavod za planiranje razvoja grada Beograda, 1975).

које је обавио са учесницима Делоских симпозијума (Delos Symposia)²³. У погледу критике Перовићевог рада издвајају се чланци Милоша Бобића, којима се првенствено испитује логика оспоравања лекорбизјеовског и примене традиционалног града на примеру Новог Београда²⁴, док интерпретацију Перовићевог дела у контексту ширих друштвених кретања карактеристичних за средину 80-их година прошлог века пружају чланци Борислава Стојкова и Ратка Миличевића објављени у 40. броју часописа *Комуникација*, делимично посвећеном управо изложби *Средиште културе III миленијум*²⁵.

Информације о другим интервенцијама из периода 80-их година прошлог века проналазимо такође у часопису *Комуникација* у приказу конкурса за урбанистичко и архитектонско решење блока 24 на Новом Београду, а посебно у вези са првонаграђеним решењем Владе и Богдана Славице и за признање ускраћеним пројектом групе Синтум²⁶. Овој групи примарних извора припада и документација Међународног анонимног анкетног конкурса за унапређење урбане структуре Новог Београда, познатијег као „Будућност Новог Београда”²⁷. У контексту проблема овог рада значајним се показују једно од трећенаграђених решења на поменутом конкурс, пољског тима који су чинили Шиштоф Зајонц (Krzysztof Zajac), Ана Холуб (Anna Holub), Јан Роле (Jan Rolle), Вјеслаф Бјелавски (Wieslaw Bielawski) и Марек Накоњежни (Marek Nakonieczny), откупљено решење тима из Центра за планирање урбаног развоја, као и у првом кругу жирирања искључен рад Сержа Ренодија (Serge Renaudie) Пјера Гилбоа (Piere Guilbaud) и Анри Лефевра (Henri Lefebvre). Сиптоматичност искључивања последњег рада показује се тим пре снажнијом када се узме у обзир инсистирање аутора на самоуправљању као окосници сваког даљег развоја Новог Београда, о чему детаљни подаци постоје захваљујући репродукцији оригиналног конкурсног

²³ Miloš R. Perović, *Pogovori z delosovci*, ur. Stane Bernik (Ljubljana: Sinteza, 1978).

²⁴ Милош Бобић, „Како украс(и)ти Нови Београд,” *Књижевне новине* 36, бр. 686 (1985): 30.

²⁵ Borislav Stojkov, „Treći milenijum u Novom Beogradu ili Novi Beograd u trećem milenijumu,” *Komunikacija*, br. 40 (1985): nepaginirano; и Ratko Miličević, „Minel ili Minelijum, pardon Milenijum,” *Komunikacija*, br. 40 (1985): nepaginirano.

²⁶ „Blok 24: Novi Beograd,” *Komunikacija*, br. 25 (1984): nepaginirano.

²⁷ *Međunarodni konkurs za unapređenje urbane strukture Novog Beograda* (Beograd: Društvo arhitekata Beograda, 1985).

материјала у публикацији *Autogestion, or Henri Lefebvre in New Belgrade*, уредника Забине Битер (Sabine Bitter) и Хелмута Вебера (Helmut Weber)²⁸.

Поред тога што представљају несумњиво значајне интерпретације једног дела реализација обухваћених предметом истраживања, секундарни извори пружају тек по коју информацију у вези са проблемом овог рада. У *Историји српске архитектуре 20. века: Од историцизма до другог модернизма*, коју Милош Р. Перовић објављује 2003. године, архитектура београдских стамбених насеља оцењује се као вид одржања „стереотипа утопије назване самоуправни социјализам”, и то посредством „веома поједностављене урбанистичке формуле” којом су комбиноване „идентичне потпуно деперсонализоване зграде” и куле „гигантских размера”, што је свеукупно резултирало „ригидношћу, изолованошћу, хладноћом и монотонијом”. Из Перовићевог начелног приказа стамбене архитектуре Београда, који не улази у појединачне случајеве, може се посредно закључити да је одсуство партиципације из урбанистичког и архитектонског пројектовања било последица отуђеног начина производње простора, којим је доминирала држава уз прећутно саучесништво аутора ових насеља. Осим што не пружа никакве даље информације у вези са овим проблемом, Перовићев приказ динамичне процесе промене урбанистичко-архитектонске парадигме, барем када су у питању стамбена насеља, углавном оставља нетакнутим, примећујући тек да су нека од њих била резултат „веома ретких стваралачких узлета”²⁹.

Перовићево становиште може се посматрати као део јединствене интерпретативне перспективе којом се ретроспективно конструише позиција *Искусства прошлости* у контексту последње деценије југословенског социјализма³⁰, и којом се аполитични тон критике лекорбизјеовског урбанизма изједначава са супротстављањем званичној идеологији. У погледу питања аполитичности, критику Перовићевог становишта налазимо у прилогу Љиљане Благојевић у публикацији посвећеној Лефевру и његовом учешћу на међународном конкурс у Будућност Новог Београда. Благојевић примећује да је

²⁸ Serge Renaudie, Piere Guilbaud and Henri Lefebvre, “Equipe No 51103,” in *Autogestion, or Henri Lefebvre in New Belgrade*, ed. Sabine Bitter and Helmut Weber (Vancouver, BC: Phillip Press, 2009), 1-67.

²⁹ Miloš R. Perović, *Srpska arhitektura XX veka: Od istoricizma do drugog modernizma* (Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2003), 152-55.

³⁰ Видети, на пример: Miloš. R. Perović, *Iskustva prošlosti*, 2. izd. (1985; Beograd: Građevinska knjiga, 2000).

аполитичност *Искусстава прошлости* питање „привида”, препознајући публикацију као манифест не само савремене некритичке „комодификације” простора Новог Београда, већ и повлачења архитектата у оквире дисциплине током последње деценије социјализма. Предлог Ренодија, Гилбоа и Лефевра Благојевић чита као супротстављен овом становишту, што се тумачи и као разлог њиховог искључивања већ у првом кругу жирирања³¹. Поређење предлога Лефевра и његових тимских колега, изграђеног око теме самоуправљања, и кретања у архитектури и урбанизму током 80-ти година прошлог века представља значајно полазиште за изучавање не само процеса привидне деполитизације, већ и антагонизама који су се током касног социјализма развијали међу београдским архитектама и урбанистима, а управо по питању места корисника у процесима настанка грађене средине.

Позицију блиску Лефевровој су у овом смислу градили чланови Центра за планирање урбаног развоја, чије ретроспективне оцене сопственог рада проналазимо у монографији Ђорђа Бобића *Трагање за градом* из 2012. године, те предговору Владимира Мацуре у истој публикацији³². Информације о раду Центра за планирање налазимо и у прилогу Љиљане Милетић Абрамовић у каталогу изложбе *Паралеле и контрасти: Српска архитектура 1980-2005*, коју је ауторка приредила 2007. године у београдском Музеју примењене уметности³³. Овим прилогом Милетић Абрамовић, у оквирима дихотомије модерна-постмодерна архитектура, даје преглед значајних реализација, међу којима су и поједина стамбена насеља обухваћена овим радом. На линије исте дихотомије, али у перспективи процеса изградње српског националног идентитета јесте и значајан допринос Александра Игњатовића под насловом „Порицање и обнова: архитектура постмодернизма 1980-1991”, који проналазимо у вишетомном издању историје уметности у Србији 20. века уредника Мишка Шуваковића³⁴, док се разградњи ове дихотомије посвећује Михаило Лујак 2010. године у чланку о

³¹ Ljiljana Blagojević, “The Problematic of a ‘New Urban’: The Right to New Belgrade,” in Bitter and Weber, *Autogestion*, 120-23.

³² Ђорђе Бобић, *Трагање за градом* (Београд: Orion art, 2012); и Владимир Макура, „M.I.N.E.L.: на време,” у *Трагање за градом*, Ђорђа Бобића (Београд: Orion art, 2012), 10-13.

³³ Љиљана Милетић Абрамовић, *Паралеле и контрасти: Српска архитектура 1980-2005* (Београд: Музеј примењене уметности, 2007).

³⁴ Aleksandar Ignjatović, „Poricanje i obnova: arhitektura postmodernizma 1980-1991,” у *Istorija umetnosti u Srbiji: XX vek*, ur. Miško Šuvaković (Београд: Orion Art, 2010), 1: 663-70.

новобеоградском блоку 19а³⁵. Коначно, о динамици и резултатима процеса формулисања модерне парадигме у контексту југословенског социјализма 40-их, 50-их и 60-их година, податке проналазимо у одређеном броју примарних извора, као и монографији *Нови Београд: оспорени модернизам* Љиљане Благојевић из 2005. године³⁶, те докторској дисертацији Михаила П. Лујака под насловом „Промена парадигме архитектонско-урбанистичких концепата на објектима културе у процесу конституисања југословенског културног простора у периоду од 1947. до 1974.“, одбрањеној 2011. године на Архитектонском факултету Универзитета у Београду³⁷. Такође, информације о просторним трансформацијама карактеристичним за постсоцијалистичку урбанизацију Новог Београда, проналазимо у докторској дисертацији Мире Милаковић под насловом „Концепти реконструкције улица насталих под утицајем идеја модерног покрета на примеру просторне структуре Новог Београда“, одбрањеној две године касније на овом истом факултету³⁸.

Специфичности парадигми присутних током касног социјализма и њихов однос према партиципацији и самоуправљању у овом раду се разматрају и у ширем контексту архитектонске теорије друге половине 20. века. У ову групу извора спада монографија америчког архитекта Шадрека Вудса (Shadrach Woods) *The Man in the Street: A Polemic on Urbanism*, која пружа детаљан увид у позицију овог аутора и његову вишедеценијску потрагу за урбаним системима који би омогућили активно присвајање градске средине од стране крајњих корисника³⁹. Доктрину начелно блиску Вудсовој проналазимо у монографији холандског архитекта Н. Цона Хабракена (N. John Habraken) о „потпорним структурама“⁴⁰, док нам информације о покушајима остваривања партиципативног пројектовања у

³⁵ Mihailo Lujak, “Spatialization of Social Process vs Singular Object of Architecture,” *Spatium International Review*, no. 23 (2010): 38-45.

³⁶ Љиљана Благојевић, *Нови Београд: оспорени модернизам* (Београд: Завод за уџбенике, 2007).

³⁷ Михаило П. Лујак, „Промена парадигме архитектонско-урбанистичких концепата на објектима културе у процесу конституисања југословенског културног простора у периоду од 1947. до 1974.“ (докторска дисертација, Универзитет у Београду, 2011).

³⁸ Мира Милаковић, „Концепти реконструкције улица насталих под утицајем идеја модерног покрета на примеру просторне структуре Новог Београда“ (докторска дисертација, Универзитет у Београду, 2013).

³⁹ Shadrach Woods, *The Man in the Street: A Polemic on Urbanism* (Harmondsworth: Penguin Books, 1975).

⁴⁰ N.J. Habraken, *Supports: An Alternative to Mass Housing*, trans. B. Valkenburg, ed. Jonathan Teicher, 2nd ed.(1961; London: The Urban International Press, 2011).

условима индустријализоване градње пружа монографија Лусјена Крола *Composants: faut-il industrialiser l'architecture?*⁴¹. Од чланака који припадају овој групи извора издвајамо Де Карлов⁴² *Architecture's Public*, који се и данас сматра релевантним у погледу питања инклузивног односа архитектонске дисциплине према крајњим корисницима, као и Вудсово „Урбано окружје: потрага за системом”, који пружа појашњење неких аспеката његове теорије⁴³. Такође, међу значајне чланке писане од стране главних протагониста архитектонских парадигми друге половине 20. века сврставамо и оне Мориса Килоа и Леона Криера (Léon Krier), којима прикључујемо и један од Криерових доприноса публикацији *Rational Architecture: The Reconstruction of the European City*, објављеној 1978. године⁴⁴. У сагледавању својствености ових теорија и приступа њихових аутора од значаја су анализе и критике касномодерне, традиционалне и постмодерне архитектуре, у овом раду првенствено класификоване на основу теза Чарлса Џенкса⁴⁵. Из ове групе секундарних извора издвајамо зборник *Team 10 1953-1981: In Search of a Utopia of the Present*, уредника Макса Риселаде (Max Risselada) и Дирка ван ден Хувела (Dirk van den Heuvel), који пружа детаљан приказ кључних радова чланова групе и дилема са којима су се сусретали приликом размене и сукоба мишљења, посебно у контексту разочарења у западноевропске државе благостања и изазова које је пред њих стављало

⁴¹ Lucien Kroll, *An Architecture of Complexity*, trans. Peter Blundell Jones (1983; Cambridge, MA: MIT Press, 1987).

⁴² Giancarlo De Carlo, “Architecture’s Public,” in *Architecture and Participation*, ed. Peter Blundell Jones, Doina Petrescu and Jeremy Till (London: Spon Press, 2005), 3-18.

⁴³ Šedrak Vuds, „Урбано окружје: потрага за системом,” у *Antologija teorija arhitekture XX veka*, Miloša R. Perovića (Beograd: Plato, 2009), 378-86.

⁴⁴ Maurice Culot and Léon Krier, “The Only Path for Architecture,” in *Architectural Theory since 1968*, ed. K. Michael Hays (Cambridge, MA: MIT Press, 1998), 350-55; Leon Krier, „Rekonstrukcija grada,” у Perović, *Antologija teorija arhitekture*, 606-15; и Léon Krier, “The Three Models to Conceive Urban Spaces,” in *Rational Architecture: The Reconstruction of the European City*, ed. Robert L. Delevoy, (Bruxelles: Archives d’Architecture Moderne, 1978), 58.

⁴⁵ Charles Jencks, “The Volcano and the Tablet,” in *Theories and Manifestoes of Contemporary Architecture*, ed. Karl Knopf and Charles Jencks. 2nd ed. (Chichester: Wiley-Academy, 2006), 2-11. Видети и: Petar Bojanić i Vladan Djokić, прir., *Arhitektura kao gest* (Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, 2012); Petar Bojanić i Vladan Djokić, прir., *Dijalozi sa arhitektama: O reči arhitekta kao arhitekturnom aktu* (Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, 2011); Petar Bojanić i Vladan Djokić, прir., *Misliti grad* (Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, 2013); Petar Bojanić i Vladan Djokić, прir., *Teorija arhitekture i urbanizma* (Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, 2009); и Miloš R. Perović, *Istorija moderne arhitekture: Antologija tekstova*, knj. 3, *Tradicija modernizma i drugi modernizam* (Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2005).

потрошачко друштво током 50-их и 60-их година. Међу доприносима овој публикацији издвајамо и онај Ђованија Дамјанија (Giovanni Damiani), који анализира концепт партиципације карактеристичан за рад чланова Тима 10, а у контексту мере у којој је исти подразумевао развлашћење архитеката као централних личности процеса пројектовања⁴⁶. Увид у начин на који су савременици чланова Тима 10 обрађивали стратегије повлачења архитеката и урбаниста у циљу инклузије корисника у процесе настанка грађене средине пружа прегледни рад Сајмона Седлера (Simon Sadler), који попут Дамјанија истражује имплицитном равни садржане обрасце моћи које су ови аутори претпостављали⁴⁷. Коначно, међу релевантним изворима критичке интерпретације традиционалне и постмодерне парадигме налазе се и они Џоан Окман (Joan Ockman)⁴⁸, Дејвида Харвија (David Harvey)⁴⁹ и Фредрика Џејмисона (Fredric Jameson)⁵⁰.

У циљу разумевања ширег контекста настанка београдских стамбених насеља, а у вези са специфичним одликама самоуправног социјализма, од значаја за овај рад су и званични уставни и законски прописи, партијске декларације, те уредбе, споразуми самоуправних тела и друштвени договори којима је у периоду касног социјализма формулисана стамбена политика у Југославији и Београду. Из ове групе примарних извора посебно издвајамо програмске и планске документе, као и одлуке скупштинских већа и самоуправних заједница Београда, попут Друштвеног плана развоја Београда за период 1961–1965. године⁵¹, који је представљао део преломних процеса промене стамбене политике од изградње појединачних објеката ка изградњи стамбених насеља, као и Општег друштвеног договора о стамбеној политици и усмеравању просторног развоја града у

⁴⁶ Giovanni Damiani, "Anarchy is Not Disorder: Reflections on Participation and Education," in Risselada and Van den Heuvel, *Team 10 1953-1981*, 286-89.

⁴⁷ Simon Sadler, "Open Ends: The Social Visions of 1960s Non-Planning," in *Non-Plan: Essays on Freedom, Participation and Change in Modern Architecture and Urbanism*, ed. Jonathan Hughes and Simon Sadler (Abingdon: Routledge, 2000), 138-54.

⁴⁸ Joan Ockman, "The Most Interesting Form of Lie," in *Oppositions Reader*, ed. K. Michael Hays (New York: Princeton Architectural Press, 1998), 412-21; и Joan Ockman, "Between Utopia and Ideologies," in *Eisenman/Krier: Two Ideologies*, ed. Cynthia Davidson and Nina Rappaport (New York: Monacelli Press, 2004), 9-15.

⁴⁹ David Harvey, *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change* (1990; Cambridge, MA: Blackwell Publishing, 2006).

⁵⁰ Fredric Jameson, *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism* (1991; London: Verso, 2008).

⁵¹ „Друштвени план развоја Београда за период 1961-1965. године,” *Београдске новине* 7, бр. 6 (1961): 173-237.

реализацији стамбене политике⁵² и Друштвеног договора о основама стамбене политике у Београду⁵³, којима је на нивоу града дефинисана политика друштвено усмерене стамбене изградње. Како је за спровођење стамбене политике од кључне важности био начин њене рецепције, за овај рад су од великог значаја и прикази политике и њених резултата, попут оних хроничара југословенског грађевинарства и једног од најватренијих заступника политике „изградње станова за тржиште” Милоша Јарића⁵⁴. Супротно становиште, којим је управо ова стамбена политика критикована као недопустива са становишта социјалистичког самоуправљања, формулисали су и поједини архитекти, попут Михајла Митровића или Бранка Алексића⁵⁵. Супротстављена мишљења и честе промене стамбених политика током касног социјализма сведоче о динамици и унутрашњим противречностима датог поретка, о чему значајне информације проналазимо у групи секундарних извора коју чине монографије и чланци посвећени историји социјалистичке Југославије. У њој разликујемо доприносе аутора који истражују одређени сегмент или аспект југословенске историје и шире синтезне студије. Из прве групе издвајамо изворе који су у целини или једним делом посвећени потрошачком друштву социјализма, попут монографија *Pronađeno blagostanje: Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-tih i 1980-tih* Игора Дуде⁵⁶ и *Кока-кола социјализам: Американизација југословенске популарне културе шездесетих година XX века* Радине Вучетић⁵⁷, изворе посвећене економској слици земље попут монографије *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945-1990* Сузан Л. Вудворд (Susan L. Woodward)⁵⁸, истраживању социјалистичке свакодневнице попут монографије

⁵² „Општи друштвени договор о стамбеној политици и усмеравању просторног развоја града у реализацији стамбене политике,” *Службени лист града Београда* 21, бр. 10 (1974): 699-707.

⁵³ „Друштвени договор о основама стамбене политике у Београду,” *Службени лист града Београда* 23, бр. 23 (1976): 1265-79.

⁵⁴ Miloš Jarić, „Izgradnja stanova u novim uslovima,” *Izgradnja* 14, br. 3-4 (1960): 1-6; и Miloš Jarić, „Aktuelna tema,” *Izgradnja* 29, br. 11 (1975): 38-39.

⁵⁵ Mihajlo Mitrović, „Aktuelna tema,” *Izgradnja* 29, br. 10 (1975): 51-52; и Branko Aleksić, „Prikaz predloga – idejnog rešenja stambenog naselja Kumodraž II,” *Izgradnja* 28, br. 9 (1974): 34-42.

⁵⁶ Igor Duda, *Pronađeno blagostanje: Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-tih i 1980-tih* (Zagreb: Srednja Europa, 2010).

⁵⁷ Radina Vučetić, *Koka-kola socijalizam: Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka* (Beograd: Službeni glasnik, 2012).

⁵⁸ Susan L. Woodward, *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945-1990* (Princeton: Princeton University Press, 1995).

Трајност и промена: Друштвена историја социјалистичке и постсоцијалистичке свакодневице у Југославији и Србији Предрага Ј. Марковића⁵⁹, као и истраживању узрока и динамике распада земље, чиме се баве Вудворд у књизи *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*⁶⁰ и Сабрина П. Рамет (Sabrina P. Ramet) у књизи *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević*⁶¹. Из друге групе издвајамо монографију *Историја Југославије у 20. веку* Мари-Жанин Чалић⁶². Међу доприносима који обрађују појединачне теме из југословенске историје, кључан за ово истраживање је онај америчког социолога Шерон Зукин (Sharon Zukin), који раних 70-их година описује и анализира теорију и свакодневну стварност самоуправљања у Београду, детектујући критичне тачке како самог концепта тако и његове материјализације⁶³.

Имајући у виду да недостатак партиципације чини урбанизам и архитектуру видно неусаглашеним са нормативном равни југословенског социјализма, од посебног значаја за овај рад јесте теоријска поставка односа простора, архитектуре и друштва. Последњу групу секундарних извора у том смислу чине они који одређују теоријско полазиште овог рада. Један од аксиома комплексне и вишезначне теорије француског неомарксисте Анри Лефевра је да „(друштвени) простор јесте (друштвени) производ”. У *La Production de l'espace*, Лефевр наводи да је простор резултат одређеног (друштвеног) процеса, али и „средство контроле, па самим тим и доминације, моћи”. Са друге стране, колико год потентни да су они „који би га учинили корисним” и „организовали према сопственим захтевима”, простор никада не припада у потпуности „доминантним друштвеним и политичким . . . снагама”. Простор, дакле, делимично измиче контроли, „омогућавајући свежим акцијама да се одиграју, притом сугеришући друге”, али и „забрањујући треће”. Ова вишеструкост говори много о простору,

⁵⁹ Predrag J. Marković, *Trajnost i promena: Društvena istorija socijalističke i postsocijalističke svakodnevice u Jugoslaviji i Srbiji* (Beograd: Službeni glasnik, 2007).

⁶⁰ Susan L. Woodward, *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War* (Washington, DC: Brookings Institution Press, 1995).

⁶¹ Sabrina P. Ramet, *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević*, 4th ed. (1992; Boulder: Westview Press, 2002).

⁶² Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, прев. Ранка Гашић и Владимир Бабић (2010; Београд; Клио, 2013). За светску историју 20. века, видети: Erik Hobsbawm, *Doba ekstrema: Istorija Kratkog dvadesetog veka 1914-1991*, прев. Predrag J. Marković (1994; Beograd: Dereta, 2002).

⁶³ Sharon Zukin, *Beyond Marx and Tito: Theory and Practice in Yugoslav Socialism*, dig. ed. (1975; New York: Cambridge University Press, 2008).

који је „друштвена стварност . . . скуп односа и форми”, али и о друштву самом. Лефеврова запажања о дугој историји „раздвајања и . . . антагонизма”⁶⁴ међу различитим просторима – историји која стоји насупрот идеалне пројекције њиховог комбиновања – можемо тумачити и у кључу савремене теорије ограничености друштва или „друштвеног”. Појам „антагонизма” који уводе Ернесто Лаклау (Ernesto Laclau) и Шантал Муф (Chantal Mouffe), управо означава „немогућност коначног зашивања” друштвеног ткива⁶⁵, расцепљеног присуством „трауматске . . . поделе”⁶⁶. Антагонизам се препознаје у ономе што одређује, а то су актуелна друштвена динамика и процеси који чине њен део, у шта можемо, пратећи Лефеврову тезу, укључити и саму производњу простора. Непотпуност друштвеног поља резултује, претпоставићемо, простором који измиче једном и јединственом обрасцу његове производње, постајући надаље основа помирења са *status quo*-ом антагонизованости или „проблематичним континуитетом”⁶⁷, како то дефинише Лефевр.

Непотпуност не значи и одсуство уређености, о чему сведочи и Лефеврова запажање о простору који дозвољава али и забрањује. Простор и његова производња могу се у овом смислу посматрати као резултат и инструмент онога што Славој Жижек назива „друштвено-симболичким” поретком, а под чиме се подразумева скуп правила, норми и конвенција насталих у интеракцији званичних дискурса (устава, закона, саопштења, итд.) и понашања индивидуа и група⁶⁸. Однос између ове две инстанце подразумева да се понашање субјеката формира према претпоставкама званичног дискурса, али и да ово исто понашање одређује које елементе дискурса је препоручљиво материјализовати у свакодневном животу, а које не. Друштвено-симболички поредак („неписани устав друштва”⁶⁹) тако регулише размене између група и индивидуа којима се званични дискурс –

⁶⁴ Henri Lefebvre, *The Production of Space*, trans. Donald Nicholson-Smith (1974; Malden, MA: Blackwell Publishing, 2005), 26-27; 73; 85; 116; и 166.

⁶⁵ Ernesto Laclau and Chantal Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*, 2nd ed. (1985; London: Verso, 2001), 125.

⁶⁶ Slavoj Žižek, *The Sublime Object of Ideology* (1989; London: Verso, 2008), 45.

⁶⁷ Lefebvre, *Production of Space*, 87.

⁶⁸ Slavoj Žižek, „Klasna borba ili postmodernizam? Da, molim!,” u *Kontigencija, hegemonija, univerzalnost*, Judith Butler, Ernesta Laclaua i Slavoj Žižeka, prev. Živan Filipi (2000; Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2007), 117n41.

⁶⁹ Slavoj Žižek, *How to Read Lacan* (New York: W. W. Norton & Company, 2007), 8.

„слово закона” – истовремено прати и подрива⁷⁰. У овој перспективи друштвеност производње простора може се разматрати као питање облика размене међу учесницима процеса, којима се неки начини производње компатибилни са смерницама званичног дискурса (нпр. партиципативно пројектовање у контексту самоуправљања) лицемерно искључују. Истовремено, као што Жижек изнова и изнова инсистира, стабилност друштвено-симболичког поретка ослања се искључиво на меру у којој сами субјекти поштују његова правила⁷¹, што се у контексту званичних дискурса може свести и на питање дословног или друштвено-симболичким поретком посредованог праћења њиховог садржаја.

Стога, архитектуру и урбанизам (дисциплинарним границама одређене видове производње простора) можемо тумачити као вид интервенисања који се, да употребимо речи америчког књижевног и политичког теоретичара Фредрика Џејмисона (Fredric Jameson) „обраћа” непотпуности и антагонизованости друштвеног поља, изналазећи различите одговоре на затечено стање⁷². Перформативна, архитектура је акт који није аутономан у односу на друштвена кретања и снаге, али није ни њихов пасивни одраз. Садржај и форма овог акта, то јест начин на који архитектура трага за одговорима на друштвену непотпуност, одређује њен однос према постојећем друштвено-симболичком поретку.

Образложење предмета истраживања

Период омеђен 1965. и 1991. годином је у раду означен као југословенски касни социјализам, при чему су за кључне одреднице периода узете година почетка привредне реформе и година у којој је проглашењем независности две републике Југославија кренула пут дефинитивног распада. О преломном карактеру 1965. године у контексту југословенске историје до сада је много писано, а на овом месту ћемо поменути свега неколико кључних места. Шездесете године прошлог века карактеристичне су по томе што југословенски социјализам тада упада у, како наводи историчар Предраг Ј. Марковић, „вишеструку кризу”.

⁷⁰ Slavoj Žižek, *The Plague of Fantasies* (1997; London: Verso, 2008), 36-38.

⁷¹ Žižek, *How to Read Lacan*, 10.

⁷² Fredrik Džejmson, *Političko nesvesno: Pripovedanje kao društveno-simbolični čin*, prev. Dušan Puhalo (1981; Beograd: Rad, 1984), 97. Видети и: Miško Šuvaković i Aleš Erjavec, ur., *Figure u pokretu: Savremena zapadna estetika, filozofija i teorija umetnosti* (Beograd: Atoča, 2009).

На првом месту то је „криза модернизације”, коју Марковић приписује потреби за радикалнијом изменом не само економског, већ и политичког система земље⁷³. Покушај увођења тржишних принципа пословања долази тада у колизију са постојећим политичким системом земље, наслеђеним из претходног етатистичког периода. О томе пише и социолог Небојша Попов који привредну реформу види као покушај комбиновања легитимности појединачних економских интереса и политичког монопола једнопартијског система, то јест као „редуковани либерализам, у коме је слобода премештена из сфере политике у сферу економије”⁷⁴. Тешкоће у које привредна реформа запада већ у другој половини деценије прати отварање питања основног устројства заједничке државе. Социолог Јелка Имшировић препознаје ову „латентну заокупљеност проблемом нација и националних односа” у својој анализи материјалу са VIII конгреса Савеза комуниста Југославије, одржаног 1964. године⁷⁵. Упркос таласу даље децентрализације, југословенска привреда је, како је то још 1982. године тврдио економиста и један од највећих ауторитета теорије самоуправљања Бранко Хорват, остала под чврстом контролом државе, сада организоване по моделу републичких и покрајинских ентитета. Друштвена кретања током прве половине 70-их година Хорват оцењује као „радикални заокрет назад”, којим долази до слабљења самоуправљања, губљења „пионирског полета и ентузијазма” и реформулације процеса демократизације на линији националних идентитета⁷⁶. Ова решења показују се међутим само као привремена: све лошији показатељи привредних кретања током 70-их година завршавају кризом која ускоро постаје политичка. Губитак легитимитета који је са собом носило суочавање са неодрживошћу постојећег стања временом је водио распаду социјалистичког поретка и крају друге Југославије у трагичним догађајима који су започели 1991. године.

Одреднице периода грубо одговарају двома преломним интервенцијама које су обухваћене предметом истраживања. На првом месту, то је првонаграђени

⁷³ Marković, *Trajnost i promena*, 20.

⁷⁴ Nebojša Popov, *Društveni sukobi – izazov sociologiji: „Beogradski jun”1968*. (Beograd: Službeni glasnik, 2008), 131; и 285.

⁷⁵ Jelka Imširović, *Od staljinizma do samoupravnog nacionalizma: Prilog kritici socijalizma u kongresnim dokumentima KPJ/SKJ – od V–XI kongresa* (Beograd: Univerzitet u Beogradu, Institut društvenih nauka, Centar za filozofiju i društenu teoriju, 1991), 158.

⁷⁶ Branko Horvat, *Politička ekonomija socijalizma*, prev. Dubravko Mihaljek i Mia Mikić (1982; Zagreb: Globus, 1984), 173.

рад на конкурс за архитектонско решење стамбеног насеља на Јулином брду, на општини Чукарица, које потписују Милан Лојаница, Боривоје Јовановић и Предраг Цагић (1966. година). Ово решење не само да је још током социјализма тумачено као просторни одговор на нове реалности самоуправне економије и закона тржишта, већ је виђено и као пут у превазилажење „крутих принципа Атинске повеље . . . [и њене] догматске линеарности”⁷⁷. У хронолошком поретку, супротну позицију заузима насеље Голф 12 – стамбена групација сачињена од плуралне комбинације осам објеката различитих аутора (седам иностраних и једног југословенског) према урбанистичком решењу Александра Ђокића. Пројектантски постављено 1990. године, насеље је још тада представљано као изразито ексклузивно и адекватно новим економским реалностима тржишног пословања, али овај пут у сенци демонтаже социјалистичког самоуправљања.

Поред стамбеног насеља Јулино брдо и групације Голф 12 предмет овог истраживања обухвата још тридесетак стамбених насеља, групација, конкурсних решења и студијских предлога, којима су током скоро три деценије обухваћене временским оквиром рада оспоравани резултати претходних фаза стамбене изградње и грађене нове позиције. У складу са постављеним проблемом предмет истраживања могуће је поделити на две групе. Мању групу чине решења чији су аутори тежили и у одређеном броју случајева успевали да остваре партиципативно пројектовање (укључивањем крајњих корисника у сам процес пројектантског рада), као и решења која су посредством отворене форме или самоградње претпостављала учешће корисника у производњи простора у току или после реализације урбанистичког и архитектонског дела. Из ове групе издвајамо стамбено насеље Церак Виногради архитеката Миленије и Дарка Марушића и Недељка Боровнице и других ангажованих аутора, урбанистички пројекат и концепт насеља Чаршија Радног тима Центра за планирање урбаног развоја предвођеног архитеком Ђорђем Бобићем и новобеоградски блок 22 Божидара Јанковића, Бранислава Карацића и Александра Стјепановића. Већу групу чине решења где партиципација у производњи простора није претпостављана ни у фази пројектовања ни у фази реализације и експлоатације урбанистичких целина, при чему значајна места у њој заузимају стамбено насеље у централној зони Булевара

⁷⁷ Nikola Saičić, „1946-81. Osvrt na dela arhitektonske baštine,” *Izgradnja* 35, br. 11 (1981): 24.

војводе Степе архитеката Бранка и Стане Алексић и Ратка Каролића, стамбено насеље Јулино брдо архитеката Милана Лојанице, Боривоја Јовановића и Предрага Цагића, предлог реконструкције централне зоне Новог Београда и Савског амфитеатра Перовића и Бранислава Стојановића израђен у Заводу за планирање развоја града Београда, те стамбене групације архитекта Александра Ђокића у улицама Александра Стамболијског и Јеврема Грујића. Веза између ове две групе је у томе што су, у интерпретативној перспективи рада, обликованој теоријском подлогом о којој је више речи било у претходном делу Увода, обе нераздвојне од антагонизама карактеристичних за југословенски социјализам и самоуправљање.

Циљеви и задаци истраживања

Ако поимање простора као друштвеног подразумева „откривање друштвених односа . . . који су у простору латентни . . . [и] концентрацију пажње на производњу простора и друштвене односе њој инхерентне”⁷⁸, онда је циљ овог истраживања релеватним изворима поткрепљено и научно утемељено утврђивање начина на који је промена урбанистичко-архитектонске парадигме функционисала у ширем оквиру социјалистичке производње простора београдских стамбених насеља и односа између бројних учесника процеса, а у светлу недостатка партиципације крајњих корисника. Обухваћене основним циљем су тако инстанце стамбене и урбанистичке политике града и државе, њихова рецепција, разрада или оповргавање од стране представника политичке елите, сектора грађевинске индустрије и самих архитеката и урбаниста, начини на које су се архитектура и урбанизам односили према затеченом друштвеном тренутку, и коначно, дејства крајњих корисника према предложеним и реализованим урбанистичким и архитектонским решењима. У том смислу, подциљеви истраживања су:

- 1) Утврђивање основних праваца промене урбанистичко-архитектонске парадигме на примеру београдских стамбених насеља током периода

⁷⁸ Lefebvre, *Production of Space*, 90.

касног социјализма и места које је самоуправљање имало у овом процесу;

- 2) Утврђивање начина и мере у којој су ови правци кореспондирани са актуелним стамбеним и урбанистичким политикама града, а у контексту темељних промена у самом систему социјалистичког самоуправљања;
- 3) Идентификација односа између представника политичког руководства града, грађевинске оперативе, архитеката и урбаниста и крајњих корисника и начина на који су ови односи утицали на остварљивост друштвених образаца пројектованих доминантним урбанистичко-архитектонским парадигмама периода.

У складу са постављеним циљевима задаци истраживања су:

- 1) Анализа урбанистичко-архитектонских парадигми присутних у периоду југословенског касног социјализма и односа које су исте заузимале према наслеђу модерне парадигме, али и другим парадигмама које су оспоравале;
- 2) Утврђивање разлика и сличности заступљених парадигми у односу на кључне доприносе представника ових истих парадигми ван простора Југославије, са посебним акцентом на питања односа према крајњим корисницима и њиховом месту у процесима архитектонског и урбанистичког пројектовања;
- 3) Интерпретација утврђених сличности и разлика у контексту специфичног друштвено-симболичког поретка југословенског социјализма, о којем кључне информације пружају архивски извори, постојећи прикази предмета рада и извори о историји самоуправљања и Југославије уопште;

- 4) Утврђивање одговора које су на актуелни друштвени тренутак урбанизам и архитектура конципирани и начина на који су ови одговори интервенисали наспрам друштвено-симболичког поретка југословенског самоуправног социјализма.

Полазне хипотезе истраживања

Полазне хипотезе истраживања, дефинисане у односу на проблем и циљеве истраживања су следеће:

- 1) Упркос маргиналном положају који је партиципација, као тема или остварена пракса, заузимала у процесу промене урбанистичко-архитектонске парадигме, пројекти београдских стамбених насеља из периода југословенског касног социјализма перманентно су се односили према самоуправљању и друштвеним антагонизмима који су одређивали његов основни концепт и свакодневну праксу;

Истраживање полази од претпоставке да недостатак и маргинални положај партиципације у оквиру процеса промене парадигме није истовремено и доказ одсуства самоуправљања у урбанизму и архитектури београдских стамбених насеља. Баш супротно, ово истраживање полази од претпоставке да је самоуправљање увек било део урбанистичких и архитектонских пројеката београдских стамбених насеља, али да је стручним кретањима у посматраном периоду доминирало становиште које истом није придавало значајну улогу у производњи простора.

- 2) Током посматраног периода, токови промене урбанистичко-архитектонске парадигме представљали су вид интервенисања у погледу четири међусобно условљена друштвена процеса, неодвојива од актуелног концепта и остварених резултата социјалистичког самоуправљања:

- *растућа потрошња*, чији су апстиненциони утицај на облике територијалног самоуправљања касномодерни урбанизам и архитектура током 60-их и раних 70-их година прво покушавали да ублаже потрагом за грађеном средином кадром да једнако подстакне и једну и другу активност или обједињавањем обе активности под окриљем отворене форме, да би се потом повукли пред антагонизмима које су настајуће друштвене неједнакости производиле, окрећући се просторима који су требали да пруже отклон од фрустрирајућег садржаја свакодневнице. Насупрот касномодерне, постмодерна архитектура се 80-их година односила према друштвеним неједнакостима са значајнијом дозом афирмативности, тежећи да учини архитектонски израз стамбених групација средством саопштавања друштвених дистинкција;
- *национална консолидација*, којој су касномодерни урбанизам и архитектура прилазили као моделу интеграције на нивоу територијалног самоуправљања, примењујући облике когнитивног мапирања којима је грађена визија крњег друштвеног тоталитета по националним линијама. Док је за когнитивно мапирање касномодерне парадигме током 60-их година својствено било тек апстрактно и ка средишту стамбене целине окренуто обраћање затеченим антагонизмима, 70-те године доносе преокрет којим дисциплина открива наслеђе историјског центра Београда и вернакуларне архитектуре нације, разилазећи се са актуелним кретањима архитектуре Запада, али и претходном фазом развоја касномодерне парадигме Београда;
- *нормативно јачање улоге самоуправљача*, које је током 70-их и 80-их година представљало референтно место оних пројеката који су тежили потпунијем укључивању крајњих корисника у процесе партиципативног пројектовања и самоградње. Ова решења

разликујемо и супротстављамо оним чији су аутори питањима корисничког удела прилазили са мањом дозом отворености, тежећи да га ограниче на питања архитектуре појединачних стамбених јединица, што препознајемо као рецидив периода 60-их година и значаја који је тада придаван потрошњи;

- *негација самоуправљања* (и посредно социјализма), према којима је 80-их година традиционални урбанизам заузимао у највећој мери однос игнорисања, трагајући притом за новом економском логиком производње простора. Аполитични тон којим је традиционални урбанизам формулисао резултате претходних деценија стамбене изградње искључиво као последицу примене концепата карактеристичних за модерну парадигму, и начин на који је сваку даљу интервенцију утемељивао у трансисторијској стварности града, служили су једнако избегавању директног суочавања са антагонизмима акумулираним у претходним деценијама и прећутној антиципацији капиталистичке логике присвајања простора. У том смислу, традиционални урбанизам представља још једну тачку разилажења са актуелном архитектуром Запада, представљеном криеровско-килоовском доктрином традиционалног града.

Полазна претпоставка истраживања је да су процесом промене урбанистичко-архитектонске парадигме обухваћени односи према четири друштвена процеса, грађени како од интервенција окренутих партиципацији, тако и од оних затворених према уделу крајњих корисника у пројектовању и изградњи. У погледу односа, ова четири вида обраћања самоуправљању такође се претпостављају као међусобно условљени, у смислу реферисања на оно што се перципирало као негативно наслеђе различитих парадигми, али и временски преклопљени, у смислу у коме један историјски период, нпр. проглашења и спровођења привредне реформе или афирмације и имплементације принципа интегралног самоуправљања, одликује паралелно постајање односа према више

друштвених процеса нераздвојних од кључног концепта југословенског социјализма и затечених резултата његове примене.

- 3) Иако су у процесу промене парадигме урбанизам и архитектура функционисали у највећој мери без удела крајњих корисника у пројектовању и изградњи, одсуство партиципације током периода касног социјализма било је резултат друштвено-симболичког поретка који је грађен и одржаван у интеракцији више актера, међу којима су били и они у чије име су урбанизам и архитектура управо претпостављали и покушавали да материјализују партиципативне праксе;

Истраживање полази од претпоставке да је друштвено-симболичким поретком југословенског социјализма производња простора функционисала у неколико инстанци измештања и отуђења, у којима су урбанизам и архитектура играли значајну али не и пресудну улогу. То се препознаје првенствено у утицају који су политички прваци Београда и сектор грађевинске индустрије имали на пројектовање и реализацију стамбених насеља, али и тешкоћама са којима су се сусретали они архитекти који су покушавали да спроведу у дело принцип партиципације крајњих корисника.

Материјал, методе и технике истраживања

У склопу истраживачког рада коришћено је неколико научних метода и техника. У првим фазама истраживања коришћене су методе анализе извора и литературе и анализе садржаја, то јест техника сакупљања података, првенствено у Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић” и Народној библиотеци Србије. Подаци прикупљени на овај начин подвргнути су критичкој анализи и провери фактографије, а потом и систематизацији по хронолошком и критеријуму ауторства. У следећој фази систематизација прикупљеног материјала вршена је према класификацији архитектонских парадигми Чарлса Џенкса, а помоћу метода морфолошке анализе и припадајућег структуралног (постављање целине насеља,

дистрибуција објеката и функција у оквиру композиције и однос према непосредном окружењу) и формалног аспекта (архитектура фасадне равни).

У следећој фази истраживања доминатно место припало је техници архивског рада и интервјуа. У Историјском архиву Београда консултоване су две групе грађе. Прву чини техничка документација стамбених насеља обухваћених предметом рада, која се налази у Фондовима Скупштине општине Нови Београд, Скупштине општине Чукарица и Скупштине општине Вождовац. Другу групу чине стенограмски записи и одлуке и решења Скупштине града Београда, то јест Већа удруженог рада, Већа општина, Градског секретаријата за привреду и Извршног савета. Као највиши орган власти Београда, Извршни савет Скупштине града доносио је кључне одлуке у вези са динамиком и политиком стамбене изградње у Београду, укључујући у то и питања земљишне политике и интервенција у погледу дефицита пратећих функција у новим насељима. Ови документи, који су током истраживања доврнути дискурзивној анализи, омогућавају увид у логику и начин доношења одлука на највишем политичком нивоу града, и као такви представљају значајан извор у погледу друштвених односа који су одређивали социјалистичку производњу простора. Аутор је у истом периоду обавио разговоре са архитектима и урбанистима чија дела чине предмет овог истраживања: Миленијом и Дарком Марушићем, Владимиром Мацуром, Ђорђем Бобићем, Александром Стјепановићем, Димитријем Младеновићем и Милошом Р. Перовићем. Посебан значаја за истраживање имала је приватна архива Миленије Марушић која садржи уредно очуван и свеобухватан скуп докумената који се тичу пројекта и реализације стамбеног насеља Церак Виногради. Овде спадају и записи о процесима партиципације корисника у пројектовању станова, али и кореспонденција архитекта са станарима насеља у вези са честим и од аутора недозвољеним изменама на фасадама објеката. Коначно, ова фаза истраживања подразумевала је и рад у архиви Југословенског института за урбанизам и становање, у којој су прикупљени бројни подаци о социолошкој структури становништа нових стамбених насеља у Београду.

У последњој фази која је обухватила и писање рада вршени су снимање на терену, систематизација материјала прикупљеног архивских радом, даља анализа извора са посебним освртом на историју социјалистичке Југославије и

теоријске изворе и израда студија случаја. Упоредном анализом предмета рада са референтним оквиром историје и теорије архитектуре друге половине 20. века дефинисан је проблем истраживања, а овај метод употребљен је и приликом утврђивања односа између смерница званичних дискурса СКЈ-у и државних тела, статистичких и других података, информација о деловању различитих актера производње простора и резултата морфолошке анализе предмета рада. Интерпретацијом односа утврђених упоредном анализом у перспективи специфичног друштвеног, политичког и економског контекста послератне Југославије, дефинисане су хипотезе и циљ истраживања.

Структура рада

Рад се састоји од пет целина: Увода, Приказа и интерпретације резултата, Закључака и препорука, Библиографије и Прилога (слика и табела). У уводном делу дефинисан је проблем и извршена анализа извора о предмету истраживања, а затим је дат приказ теоријских извора. У интерпретативној перспективи обликованој овим изворима постављене су три полазне хипотезе и циљеви и задаци истраживања. Потом су набројане методе и технике и објашњена њихова употреба у различитим фазама истраживања.

Средишњи део рада подељен је на три дела односно пет глава и посвећен је приказу резултата истраживања и њиховој интерпретацији ради доказивања полазних хипотеза и остваривања циља и задатака истраживања. Први део Приказа и интерпретације резултата истраживања посвећен је референтном оквиру рада. У овом делу приказују се и анализирају кључне теорије самоуправљања у Југославији и шире и утврђују критичне тачке концепта, полазећи првенствено од рада Бранка Хорвата и Анри Лефевра. За везом између простора и самоуправљања трага се такође у Лефевровој теорији, уз посебан осврт на дистинкцију коју аутор прави између „доминираног” и „присвојеног” простора, који се у овом раду тумаче као корелатив кључном проблему самоуправљања као средства и циља уравнотежења између друштвеног поретка и слободе индивидуе и мањих заједница. У наставку прве главе рада дат је приказ и анализа кључних доприноса архитектонској и урбанистичкој теорији друге

половине 20. века, то јест оним њеним сегментима који су посвећени отвореној форми, партиципативном пројектовању и традиционалном граду, а уз консултацију бројних секундарних извора.

Други део Приказа и интерпретација резултата подељен је на две главе, обе посвећене касномодерној парадигми и њеном развоју током друге половине 60-их и прве половине 70-их година. У глави насловљеној „Касномодерна архитектура и урбанизам: унутар и насупрот потрошачког друштва” доказују се прва и једним делом друга и трећа полазна хипотеза истраживања, и то на примеру делимично изведених или неизведених конкурсних предлога два стамбена блока и два стамбена насеља. Посебна пажња се посвећује месту које потрошња заузима у овим предлозима и пројектима, што се тумачи у ширем контексту привредних и друштвених кретања током овог периода, објашњених реферисањем на одређени број секундарних извора, али и анализом статистика оствареног промета у трговинама и структуре продатих производа на подручју Београда. Промену у односу према потрошњи али и политичком активизму грађана, коју препознајемо поређењем два пројекта Бранка Алексића, тумачимо као одговор на тренутке друштвене кризе на прелазу две деценије и својеврсно повлачење ове линије касномодерне парадигме. Њено инхерентно ограничење, али и путеве трансформације, препознајемо у раду Бранислава Карацића и Александра Стјепановића и начину на који су аутори конструисали идентитет локалних самоуправљача у пројектима за новобеоградски блок 22 и стамбено насеље Бањица.

Доказивању прве и делимично друге полазне хипотезе приступа се у следећој глави насловљеној „*Стварно* југословенског социјализма: касномодерни урбанизам и архитектура као когнитивно мапирање”. У овој глави анализирају се две стратегије когнитивног мапирања на примеру стамбеног насеља Јулино брдо и новобеоградског блока 19а, које се разматрају у контексту антагонизама акумулираних у претходним деценијама послератног периода и њиховог привременог разрешења у афирмацији националног идентитета. У поступку оцене блока 19а приступа се укрштању становишта са једном од савремених интерпретација овог дела, а у вези са политичким конотацијама примењеног когнитивног мапирања.

У трећем делу Приказа и интерпретације резултата приступа се анализи касномодерне, традиционалне и постмодерне парадигме у периоду друге половине 70-их и током прве и друге половине 80-их година прошлог века. Прва глава у овом делу рада, насловљена „Партиципација у касномодерној и постмодерној архитектури и урбанизму: границе интерпелације”, посвећена је у највећој мери анализи пројеката којима се тежило учешћу крајњих корисника у пројектовању и изградњи стамбених насеља. У овој глави приступа се првенствено доказивању треће полазне хипотезе, а делимично и прве и друге, то јест, опису и објашњавању начина на који је простор београдских стамбених насеља служио изградњи дистанце према стварности пројектованој од стране званичног дискурса социјалистичког самоуправљања. Посебно место у овој глави заузима стамбено насеље Церак Виногради, где су истраживањем утврђени вишеструки и комплексни односи између политичке елите Београда, грађевинског сектора, архитеката и урбаниста и крајњих корисника, који су у целини резултовали поткопавањем идеје аутора насеља о фигури корисника, то јест самоуправљача који учешћем у животу локалне заједнице и животом у стану у чијем пројектовању је имао удела игра пресудну улогу у очувању грађене средине. До сличних запажања долази се анализом концепта и урбанистичког пројекта насеља Чаршија, пројектованог за потребе радника Минела у рипањском басену, где се доследно праћење званичног дискурса у погледу смера промене стамбене политике у времену велике привредне кризе показује као узалудна радња урбаниста и архитеката.

У последњој глави Приказа и интерпретације резултата, насловљеној „Традиционална и постмодерна парадигма 80-их година: поглед у будућност”, приступа се анализи традиционалног урбанизма средине девете деценије 20. века и импликацијама које је ова парадигма носила са собом. Глава је у највећој мери посвећена раду Милоша Р. Перовића на студијама објављеним у публикацији *Искусва прошлости*, који се разматра у компаративној перспективи обликованој доприносом Криера и Килоа, са једне стране, и других београдских интервенција из овог периода, са друге: блока 24 Владе и Богдана Славице, низа решења са међународног конкурса Будућност Новог Београда, те стамбеног насеља Бежанијска коса. Овим делом рада доминира питање аполитичности критике

модерне и промоције традиционалне и постмодерне парадигме, што се тумачи истовремено као дубоко утемељено у постојећем друштвено-симболичком поретку социјализма, али и антиципирајуће у погледу будућег поретка постсоцијализма.

У Закључцима и препорукама обједињују се резултати истраживања и пружа увид у све кључне интерпретације изложене у претходним деловима рада. Још једанпут се сумирају доприноси појединачним главама и поставља могући правац даљих истраживања, у оквиру кога би се архитектура постсоцијалистичког периода могла сагледати са новом дозом разумевања у погледу стручних тенденција дугог трајања.

Први део

Приказ и интерпретација резултата: референтни оквир истраживања

Глава 1

Самоуправно присвајање простора

Крајем маја и почетком јуна 1871. године Париз је био град две посве супротне слике. Традиционално подељен на богати центар и сиромашну периферију, буржоаски запад и раднички исток, прогресивну десну и традиционалистички оријентисану леву обалу Сене, Париз је процесима урбане реконструкције којима је од 1853. до 1870. године руководио Жорж-Еужен Осман (Georges-Eugène Haussmann) постао простор значајно интензивније сегрегације класа. Са једне стране раскола град је „екстровертном формом урбанизације” добио нове булеваре са робним кућама и кафеима, где се исказивао „раскош” приватног власништва и одигравао „спектакл робе”. Са друге стране радништво чија је свакодневица обликована „бедним платама и . . . озлоглашено нестабилним условима запослења” концентрисано је процесима уклањања сламова и шпекулацијом са земљиштем на северној и источној периферији града¹. Разлика између „богатих” и „народних” квартава средином 1871. године није могла бити очитија: у првом случају, улицама је владала, како записује Проспер Оливије Лисагаре (Prosper Olivier Lissagaray), безгранична радост оних који су тих дана „поново заузели булеваре”, док је други био дом гомила одузетог ратног материјала и удовица опхрваних тугом. За сиромашнији, раднички део града, крај Париске комуне и њених 72 дана постојања обележили су масакри почињени од стране снага лојалних Версају. Активно подстицана од штампе, насумична погубљења била су „методично организована” на неколико локација у граду, али не и ограничена на ове просторе. Насиље које је недељама харало улицама однело је десетине хиљада жртава, које су по извршењу злочина укрцаване на кола и у конвојима одвожене на градска и околна гробља². Париска комуна, у којој је Карл

¹ David Harvey, *Paris, Capital of Modernity* (2003; New York: Routledge, 2006), 99-100; 149-50; 212-20; и 238-41.

² Prosper Olivje Lisagare, *Istorija Pariske komune* (1876; Beograd: Kultura, 1946), 313-21.

Маркс (Karl Marx) ретроспективно видео „славног весника новог друштва”³, скончала је управо у овим конвојима, којима су становници богатих четврти града аплаудирали у опценом спектаклу класне премоћи⁴.

Упркос узвишеним речима којима је овековечено стварање и трагични крај Комуне, нешто је дубоко погрешно а значајно за успех револуционара будућности морало почивати у њеној краткој историји. У писму упућеном Лудвигу Кугелману (Ludwig Kugelmann) априла 1871. године Маркс је очајавао због неодлучности париских комунара у погледу напада на Версај и отпочињања грађанског рата и прераног преласка из централистичке у демократски облик владавине⁵. На двадесетогодишњицу њеног проглашења Фридрих Енгелс (Friedrich Engels) слично је приметио да је „тешка политичка погрешка” Комуне било незаузимање Банке Француске у Паризу⁶. Па ипак, поменуте оцене биле су све само не једностране. Као што је француски филозоф Ален Бадију (Alain Badiou) запазио у *L'hypothèse communiste*, за Марксов опис Комуне карактеристична је својеврсна „неодређеност”: Маркс је у Комуни препознао рецептуру за демонтажу (посебно националне) државе, па је у складу са тиме уздизао одлуке о укидању професионале војске, изборности и смењивости званичника и интернационалном саставу њеног руководства. Истовремено, Маркс је оштро критиковао управо „неспособности” у погледу државних функција, попут слабе војне централизације, неодлучности у вези са финансијским приоритетима, немогућности мобилизације „провинцијских маса”, итд⁷.

Полазећи од Бадијове оцене, самоуправљање можемо дефинисати као покушај коначног превазилажења неодређености присутне у Марковом опису судбоносних догађаја из 1871. године. Током 20. века бројни доприноси теорији самоуправљања тежили су изналажењу праве и одрживе формуле којом би се ускладили макро и микро нивои друштва – успостављања и очувања поретка, са једне стране, и бујања слободе и спонтаности, са друге. Из перспективе

³ Карл Маркс, *Грађански рат у Француској*, прев. Михаило Тодоровић (1871; Београд: Време, 1925), 78.

⁴ Lisagare, *Istorija Pariske komune*, 313.

⁵ Karl Marks, *Proleterska revolucija: Pouke Pariske komune*, ur. Vuko Pavićević (Beograd: Bigz, 1973), 146-47.

⁶ Фридрих Енгелс, увод у *Грађански рат у Француској*, Карла Маркса, прев. Михаило Тодоровић (1871; Београд: Време, 1925), 13.

⁷ Alain Badiou, *The Communist Hypothesis*, trans. David Macey and Steve Corcoran (2008; London: Verso, 2010), 178-81.

теоретичара социјалистичког самоуправљања и стаљинистички централизам и анархистичка атомизација деловали су као екстремне девијације левичарске мисли, па је стога самоуправљање дефинисано, између осталог, као „процес трансформације државе, њеног одумирања у коме се не игнорише државна функција”, али и као „дијалектичко супротстављање” држави и „превазилажење” исте као „снаге изнад друштва”⁸.

Анри Лефевр је приметио 1966. године у чланку часописа *Autogestion* да свака друштвена целина поседује „чврсте тачке” – упоришта која чине њену „структуру”. Искуство је показало, наиме, да ова структура није свеобухватна и да у процепима између њених делова постоје „слабе тачке”, где „неке иницијативе, неке друштвене снаге”, интервенишу окупирајући ове тачке и демонстрирајући кроз своју активност непотпуност саме структуре. За Лефевра, дотадашње праксе самоуправљања настајале су и почивале управо у slabим тачкама, чинећи заједно са државом кључну противречност друштвеног ткива. Самоуправљање је, наиме, носилац могућности сопствене „радикализације”, што је уједно и пут којим оно мора кренути, и развити се из спонтано насталог „привилегованог сектора” у „целину, тоталитет”. Ова транзиција неминовно води сукобу са државом чији је принцип централистички, док је принцип самоуправљања управо децентралистички. Па опет, само у „уској” концепцији самоуправљања овај принцип се у потпуности изједначава, како то примећује Лефевр, са „растакањем друштва” на појединачне привредне, услужне или територијалне јединице. Децентралистички принцип самоуправљања подразумева кретање „одоздо на горе”, којим би била преузета „координациона тела” друштва и усмерен његов даљи развој: као облик „реорганизације”, самоуправљање се мора раширити на „све нивое друштва”, обухватајући и онај „стратешких одлука”⁹.

Један од представника хуманистичке струје југословенског марксизма филозоф Руди Супек навео је средином 70-их година прошлог века да самоуправљање мора бити „интегрисан друштвени, економски и политички

⁸ *Enciklopedija samoupravljanja* (Београд: Savezna administracija, 1979), s.v. „samoupravljanje.”

⁹ Henri Lefebvre, “Elements for a Sociology of Self-management,” in *Self-governing Socialism: A Reader*, ed. Branko Horvat, Mihailo Marković and Rudi Supek, vol. 2, *Sociology and Politics/Economics* (White Plains: International Arts and Sciences Press, 1975), 15-19.

систем”¹⁰. За Супека, самоуправљање је лежало у „компромису” између два екстрема, прилагођеном датом друштвеном моменту. Први је био онај „утопијског комунистичког удружења”, које је аутономно и затворено према спољашњости и чији „закон организације и живот лежи у њему самом”. Други је Супек препознао у форми „друштвеног подсистема”, којом се појединачна заједница или економска јединица потчињава ширем организационом принципу, који саму суштину ових јединица измешта ван њих самих¹¹. Бранко Хорват је у *Политичкој економији социјализма* навео да постоје „два општа начела у основи алтернативних организација . . . целих друштава: хијерархија и партиципација”. Иако је други принцип „предуслов социјализма” и рушења класног друштва, Хорват препознаје управо утопијску црту теорије социјализма у уверењу да друштво може успешно да функционише као „слободна федерација организована одоздо”. Хорватова критика „институционалних решења” која су „нападно слична” анархизму Пјер-Жосеф Прудона (Pierre-Joseph Proudhon), укључујући и принцип по коме виши нивои власти не могу предузимати мере без претходне сагласности нижих¹², показује да се самоуправљању може прићи и као покушају превазилажења онога што британски географ Дејвид Харви назива левичарским „фетишизмом” појединачних организационих форми¹³.

За Лефевра и Супека управо је планирање имало задатак да усклади и усмери деловање самоуправних ентитета. Лефевр је „демократском планирању”¹⁴ придавао значај у погледу „формулисања, контролисања и вођења” друштвених потреба, док је Супек у њему видео једну страну „разумног еквилибријума . . . [између] „планираних и спонтаних процеса друштвене производње”¹⁵. У потрази са „оптималним поретком” – негде између екстрема потпуне слободе и потпуне регулације¹⁶ – француски социолог руског порекла Жорж Гурвич (Georges

¹⁰ Rudi Supek, “The Sociology of Workers’ Self-management,” introduction to Horvat, Marković and Supek, *Self-governing Socialism*, 2: 3.

¹¹ Rudi Supek, “Organization as an Intermediary Between the Individual and Society: The Democratic and Humanitarian Form of Organization,” in Horvat, Marković and Supek, *Self-governing Socialism*, 2: 52.

¹² Horvat, *Politička ekonomija socijalizma*, 108; 114; и 148.

¹³ David Harvey, *Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution* (London: Verso, 2012), 69; и 125-26.

¹⁴ Lefebvre, “Elements for a Sociology,” 17.

¹⁵ Supek, “Organization as an Intermediary,” 57.

¹⁶ Jan Tinbergen, “Does Self-management Approach the Optimum Order? Comments on Professor Kamušić’s Paper,” in Horvat, Marković and Supek, *Self-governing Socialism*, 2: 225.

Gurvitch) је „свеобухватно планирање” видео као „могућност контроле сопствене судбине” од стране „друштва, групе и човека”. Планирање и самоуправно организовани радни колективи су у Гурвичовој интерпретацији чинили „два краја истог ланца”, при чему би колективи морали да буду не само извршиоци планских одлука већ и „активне ћелије” њихове разраде и доношења. Истовремено, Гурвич је у планирању видео потенцијално зло, које би човека могло „потчинити” као ствар којом манипулише „арбитрарност или неконтролисаност” стручњака¹⁷.

Гурвич је у ствари стрепео од ауторитета планера и ауторитарности њиховог начина рада. Самоуправљање је од других аутора оцењено као карактеристика „новог бескласног, неауторитарног друштва”¹⁸ и тежња да се човек ослободи јарма „доминације племенских вођа, феудалне властеле, непогрешивих монарха, . . . разних газда, . . . [и] централистичких бирократских држава”¹⁹, али ово није значило да би у самоуправном социјализму заједно са ауторитарношћу низ воду отишао и сам појам ауторитета. Како наводи Хорват, самоуправљање има две компоненте: „функционалну [привредну] и територијалну [политичку]”. У погледу прве, историјска искуства показала су да партиципација радника у управљању предузећима има два приступа, „негативан, обуздавајући; и други позитиван, изграђујући”. Под термином „радничке контроле”, Хорват је управо подразумевао негативан облик партиципације, којим се одређује „шта се *не може* [наглашено у оригиналу] радити”, али се не излази са предлозима за боље пословање и не преузима одговорност за управљање предузећем. Конструктивна партиципација почиње са „заједничким саветовањем”, које је уједно њен најмање развијени стадијум којим ауторитарна структура управљања у капитализму (али и етатизму) остаје нетакнута. Учешће радника у структурама власти постиже се „заједничким одлучивањем”, али не у условима њихове надмоћи у телима одлучивања. Коначно, самоуправљање чини трећи и највиши стадијум партиципације, који је могућ једино у социјализму²⁰.

¹⁷ Georges Gurvitch, “Three Paths to Self-management,” in Horvat, Marković and Supek, *Self-governing Socialism*, 2: 22.

¹⁸ Branko Horvat, Mihailo Marković and Rudi Supek, preface to *Self-governing Socialism: A Reader*, ed. Branko Horvat, Mihailo Marković and Rudi Supek, vol. 1, *Historical Development/Social and Political Philosophy* (White Plains: International Arts and Sciences Press, 1975), xi.

¹⁹ Zukin, *Beyond Marx and Tito*, 49.

²⁰ Horvat, *Politička ekonomija socijalizma*, 119; и 141-42.

У социјализму је пак, потребно направити дисктинкцију, како то чини Хорват пратећи рад југословенског социолога Јосипа Жупанова, између „самоуправљања, управљања и руковођења”. Надлежност самоуправљања су „координација различитих интереса, доношење основних одлука о политици . . . [и] заједничким циљевима”. Управљање служи интеграцији свих одлука у целовит систем, док руковођење означава „парцијалну активност намењену извршавању одлука донетих у оквиру политике [предузећа или територијалне јединице]”²¹. У *Огледу о југословенском друштву* Хорват је направио принципијелну разлику између ситуација где демократски принцип једнакости појединаца искључује сваки облик ауторитета, и ситуација где управо стручни ауторитет чини „демократско правило беспредметним”. У складу са опаском да „без ауторитета нема ефикасне организације”²², Хорват је на другом месту објаснио да је потребно правити разлику између начелних одлука које се тичу политике предузећа и стручних одлука којима се политика „спроводи у дело” и у чијем доношењу тежина гласа појединца бива једнака његовој или њеној „стручној компетентности”. Стога, „социјалистичко начело организације” за Хорвата није „трампа између партиципације у одлучивању и ефикасности” већ „максимизирање демократичности уз максимизирање ефикасности [наглашено у оригиналу]”²³.

Посматран у перспективи обликованог теоријским полазиштем овог рада концепт социјалистичког самоуправљања има два кључна ограничења. Хорват је са Супеком и још једним од представника југословенског марксизма филозофом Михаилом Марковићем написао у предговору првог тома зборника *Self-governing Socialism: A Reader* да самоуправљање није „монолитан, апсолутно униформан систем”, већ супротно, „постизање компромиса о неким основама, . . . уз неограничену разноврсност индивидуалних мишљења”. Али баш као такво, самоуправљање је постављено у оквиру оне теоријске парадигме којој Лаклау и Муф приписују илузију „коначног помирења” и „транспарентног друштва из којег би антагонизми нестали”²⁴. Као историјско разрешење противречности између централизма и аутономности, демократије и ефикасности, једнакости и

²¹ Branko Horvat, “The Labour-managed Enterprise,” in Horvat, Marković and Supek, *Self-governing Socialism*, 2: 168.

²² Branko Horvat, *Ogled o jugoslavenskom društvu* (Zagreb: Mladost, 1969), 123.

²³ Branko Horvat, *ABC jugoslavenskog socijalizma* (Zagreb: Globus, 1989), 21-23.

²⁴ Laclau and Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy*, xviii; и 4.

ауторитета и индивидуе и колектива, самоуправљање је претпостављало нестанак управо класне поделе, па самим тим и „класне борбе . . . Марксовог имена” за негативност која „струји кроз друштвено тело”²⁵. Истовремено, теорије самоуправљања биле су инхерентно хуманистичке: као што је навео Супек, једна од „основних потреба човека је да буде слободан, и бити слободан на нивоу друштвене организације значи имати пуну прилику учешћа у свим одлукама које се тичу човека лично”²⁶. Ограда у погледу личног интересовања служила је вероватно истој сврси као и Хорватово запажање да „самоуправљање у радним организацијама и самоуправа у друштвеној заједници не значе да људи морају да проведу цели свој живот у трчању са једног на други састанак”²⁷, али није узимала у обзир димензију далеко проблематичње дистанце коју би субјекат социјализма могао формирати према правима и обавезама самоуправљања уопште, поткопавајући само (хуманистичко) језгро теорије. Шта више, изједначавање слободе са самоуправљањем, како је то учинио средином 60-их година Лефевр, ослањало се на премису по којој је основна тежња човека да у чину „присвајања или разотуђења . . . узме свој живот у сопствене руке”²⁸, али која је нудила мало назнака шта би такав чин у крајњој линији спречило да поклекне пред заводљивошћу „ослобађања” у виду пребацивања терета на „Другог” – Државу, Партију, управу предузећа или руководство локалне заједнице. Или како луцидно примећује Жижек: „ништа не ослобађа тако добро као добар Господар”²⁹.

1.1 Доминиран и присвојен простор

У скороје објављеној књизи о Лефевру и његовој интеракцији са социологијом, архитектуром и урбанизмом, историчар архитектуре Лукаш Станек (Łukasz Stanek) примећује да су „питања простора и политика размере” били кључни за Лефеврово поимање самоуправљања од 70-их година надаље. Станек цитира интервју из 1976. године, у коме Лефевр наводи да „[п]роблематике

²⁵ Slavoj Žižek, “Lenin’s Choice,” afterword to *Revolution at the Gates: A Selection of Writings from February to October 1917*, by V. I. Lenin, ed. Slavoj Žižek (London: Verso, 2004), 182.

²⁶ Супек, “Organization as an Intermediary,” 57.

²⁷ Horvat, *Politička ekonomija socijalizma*, 266.

²⁸ Lefebvre, “Elements for a Sociology,” 19.

²⁹ Slavoj Žižek, *Enjoy Your Symptom! Jacques Lacan in Hollywood and Out* (1992; New York: Routledge, 2008), 68-69.

самоуправљања се померају све више и више од организације предузећа ка организацији простора”³⁰, препознајући да размишљање о самоуправљању као „политичком програму” који обухвата више размера, а не само ону „изузетне и локалне интервенције”, вуче корене из средине 60-их година и Лефеврове дистинкције између слабих и чврстих тачака друштва³¹. Даљу потврду запажања о опадању значаја привредне сфере и прожимању проблематике простора и самоуправљања у Лефевровој теорији сасвим је разумно тражити у књизи којом је аутор отпочео осму деценију 20. века. У *Урбаној револуцији*, објављеној 1970. године, Лефевр је предложио радикалну измену позиција, наводећи да се из перспективе антиципирања „потпуне урбанизације друштва” индустријализација може посматрати као „једна етапа урбанизације, као један тренутак, посредник, оруђе” чијем периоду преваге је дошао крај. На крилима ове претпоставке, Лефевр је предложио формирање „политичке стратегије” која би садржала програм „општег самоуправљања”. Полазиште програма би могло бити „самоуправљање у индустрији”, од којег би надаље могло настати „урбано самоуправљање”, али би и „ово могло отићи напред и увести са своје стране самоуправљачку праксу у индустрију”, везујући се за њу и превазилазећи је³². Истовремено, потврда везе између Лефевровог разликовања слабих и чврстих тачака, са једне стране, и самоуправљања у оквиру његове теорије простора, са друге, могла би се пронаћи на мање очигледном месту: у поставци односа између активности доминације и присвајања и простора насталих овим радњама.

У свом утицајном делу *Grundrisse (Основи критике политичке економије)*, Маркс дефинише производњу и потрошњу као облике присвајања. Присвајање је тако „предуслов производње”, то јест производња је „присвајање природе од стране индивидуе, у оквиру и кроз специфичну форму друштва”. Присвајање у смислу производње је и „стварање, обликовање”, док потрошња представља тренутак када производ постаје „објекат задовољства, индивидуалног присвајања”. Производња и потрошња су, наиме, нераскидиви: свака производња је потрошња,

³⁰ Henri Lefebvre, “Une interview d’Henri Lefebvre,” *Autogestion et socialisme* 33-34 (1976): 123-25, quoted in Łukasz Stanek, *Henri Lefebvre on Space: Architecture, Urban Research and the Production of Theory* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2008), 242.

³¹ Stanek, *Henri Lefebvre on Space*, 242-43.

³² Anri Lefevr, *Urbana revolucija*, prev. Mirjana Vukmirović-Mihailović (1970; Beograd: Nolit, 1974), 9; 157; 168-69; и 201-02.

у смислу у коме се производњом троше капацитети радне снаге и материјални ресурси. Појам који Маркс користи у овом контексту је „производна потрошња”. Истовремено, потрошња је вид производње, што Маркс означава као „потрошачку производњу”. Дијалектичност ове две радње иде и корак даље: само кроз потрошњу објекат постаје производ у правом смислу те речи, а потрошња стога представља и „унутрашњи мотив производње који је њена претпоставка”. У супротном смеру, и ова поента, како год прозаична, и даље је кључна, потрошња је могућа само у условима постојања производа³³.

Према Марксовој интерпретацији, присвајање је у капитализму постало кључна основа класних позиција. Оно што Маркс назива „инверзијом закона присвајања” односи се на кратак спој у процесу производње којим њен резултат бива присвојен од стране капиталисте, а раднику за узврат исплаћена надница³⁴. Зато Маркс, у појединим својим делима, пише и о класи експлоататора (присвајача) и класи произвођача (радника)³⁵. Међутим, класични марксизам обухвата и ширу дефиницију присвајања од оне која се односи на сам производ, то јест процесе производње и потрошње. У својој борби за друштво у коме ће се присвајање одигравати без „подјармљавања туђег рада” – комунизам – радници морају, наиме, сами присвојити тоталитет производних снага. Ово присвајање, као свој предуслов, за Маркса и Енгелса има управо развијање индивидуалних способности које одговарају стању производних снага – развитак тоталитета способности у самим индивидуама које врше присвајање³⁶. Тако присвајање, као супротност отуђењу, подразумева остваривање снага и моћи инхерентних човеку. Како то објашњава амерички политиколог Бартел Олман (Bertell Ollman), капиталистичко друштво је управо изграђено на сузбијању стваралачких снага човека – присвајање у капитализму постало је синоним за поседовање и имање. У

³³ Karl Marx, *Karl Marx, Friedrich Engels: Dela*, том 19, *Osnovi kritike političke ekonomije I*, прев. Branka Petrović, Моша Пијаде и Гајо Петровић (Београд: Просвета, 1979), 8-11.

³⁴ Ibid., 275; и 456-514. За опис и критику Марксове инверзије закона присвајања, видети: Hiroshi Uchida, “Japan,” in *Karl Marx's Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy 150 Years Later*, ed. Marcello Musto (London: Routledge, 2008), 214.

³⁵ Маркс, *Грађански рат у Француској*, 56.

³⁶ Karl Marks i Fridrih Engels, *Nemačka ideologija*, прев. Bogdan Šešić (1932; Београд: Kultura, 1956), 68; и Карл Маркс и Фридрих Енгелс, *Комунистички манифест*, прев. Моша Пијаде (1848; Београд: Борба, 1945), 48.

комунизму, а насупрот капитализму, доћи ће до стварног присвајања људске суштине: „комунизам је време пуног, личног присвајања”³⁷.

За Лефевра, Маркосово виђење човека било је исувише ограничено на питања рада и језика, а самим тим затворено према „смењу, игри, . . . или становању”. Такође, Маркс је својом анализом производног процеса изједначио присвајање и доминацију: оно што је Маркс назвао присвајањем, у ствари је, наиме, била доминација над природом од стране рада и технологије. Лефевр стога прави разлику између „доминираних и присвојених простора”. Први представљају просторе „трансформисане . . . технологијом, и праксом”, а њих Лефевр препознаје у саобраћајницама, бетонским плочама, архитектури утврђења, бранама и системима за наводњавање. Последња три примера говоре о томе да је доминирани простор у ствари „доминантан” простор, чији корени се временски „подударају са онима политичке моћи”. Доминирани простор је увек „остварење господаревог пројекта”, којим се нове форме уводе у постојећи простор, често стварајући „затворену, стерилизовану, испражњену” средину. Присвојени простор пак настаје када „природни простор” бива прилагођен тако да служи „потребима и могућностима групе”. Иако запажа да је „примера присвојених простора прегршт”, Лефевр упозорава да постоји извесна тешкоћа у утрђивању начина и намера присвајања. Стога, потребно је избећи мешање присвајања и „диверзије” (ситуационистичког *détournement*-а): поступка „поновног присвајања” простора. Лефевр прави разлику између присвајања „које може само привремено зауставити доминацију” и „стварања” – присвајања као производње новог простора³⁸.

Као што примећује Станек, Лефевров појам присвајања подразумева „друштвену, спонтану и отворену” активност, покривајући „широк распон пракси, индивидуалних или колективних, које . . . преобликују, подешавају, прилагођавају или мењају простор у различитим размерама”³⁹. Супротстављање присвајања и доминације потребно је у овом смислу сагледати у ширем контексту Лефевровог рада током раних 70-их година. Како подсећа Енди Мерифилд (Andy Merrifield),

³⁷ Bertell Ollman, *Alienation: Marx's Conception of Man in Capitalist Society*, 2nd ed. (1971; Cambridge: Cambridge University Press, 1976), 92-93.

³⁸ Lefebvre, *Production of Space*, 164-65; и 167-68. За информације о појму *détournement*, а у контексту рада Ситуационистичке интернационале, видети: Simon Sadler, *The Situationist City* (Cambridge, MA: MIT Press, 1999), 108-22.

³⁹ Stanek, *Henri Lefebvre on Space*, 87.

Лефевр је тада био посебно учестало критичан према структурализму и нарочито „структуралном марксизму” француског филозофа Луја Алтисера (Louis Althusser). Проблем структурализма лежао је, наиме, у његовој „преокупацији” системом и систематизацијом, којом су сам живот и спонтаност коју он подразумева подједнако негирани. Нешто раније Лефевр је препознао у Париској комуни фестивалску атмосферу креативности, спој различитости и „ослобођену зону анархо-социјализма”⁴⁰. У овој перспективи његово поимање спонтаности носило је јасно политичку ноту, чији је значај био управо у могућности да она постане окосница локалних облика „самоорганизовања” и самоуправљања⁴¹. Па ипак, Лефеврову поставку односа доминације и присвајања би требало читати јако пажљиво, посебно у контексту места које је самоуправљање имало у његовом раду. Као што сам наводи у *La Production de l'espace*, „[д]оминирани простор и присвојени простор могу у принципу бити комбиновани – и, макар у идеалној равни, *они би требало да буду комбиновани* [нагласио А. К.]”⁴². У контексту разликовања између чврстих и слабих тачака друштва и потребе да се самоуправљање постепеним развојем прошири са другог на први ниво, Лефевров став о начелној потреби комбиновања два простора интерпретирамо као схватање будућности присвајања у чину преузимања и трансформације процеса производње доминираног простора, којим би била поништена логика политичке моћи која га је у прошлости обликовала, а присвајање ослобођено стега појединачности и изолованости, попут оне која је пресудила Париској комуни. Овакав однос препознајемо као *самоуправно присвајање простора*.

Границе Лефевровог идеализма, пак, проналазимо у две кључне препреке које је препознао на путу оваког развоја. Оно што је код Маркса било питање релативно једноставног разграничења између две класе – присвајача (експлоататора) и радника (експлоатисаних) – код Лефевра се јавља у виду далеко комплекснијег односа између оних који доминирају и оних над којима се доминира. Пример који Лефевр користи је онај латиноамаричких фавела: наиме, у њима постоји „друштвени живот далеко интензивнији од оног буржоаског рејона

⁴⁰ Andy Merrifield, *Henri Lefebvre: A Critical Introduction* (New York: Routledge, 2006), 85-86; и 92-93.

⁴¹ Stanek, *Henri Lefebvre on Space*, 106; 109; 111; и 116.

⁴² Lefebvre, *Production of Space*, 166.

градова”. То се може препознати и у њиховој морфологији која је израз „присвајања изванредно високог степена” и која је „далеко надмоћнија” од модела који нуде „специјалисти [архитекти и урбанисти]”, а чији је највиши домашај „превођење друштвеног поретка у територијалну стварност”. Ова два простора чине „двојност”, која се може тумачити и као „политички” нестабилна и осуђена на врло скоро разрешење у виду отвореног сукоба. Али двојност, како то наводи Лефевр, „не имплицира антагонизам”: асимилативни и потчињавајући потенцијал доминаног простора је огroman, што му омогућава да се одржи насупрот друге стране двојности у односу „еквилибријума”⁴³. За разлику од Мишел де Сертоа (Michel de Certeau), који са циничном ведрином пише о односу оних који доминирају простором вољом и моћи и оних који привремено и дисперзно подривају устројство демонстрирајући његове границе, а притом не превазилазећи их ни у једном тренутку⁴⁴, Лефевр претпоставља да еквилибријум не може трајати вечно и да радикална друштвена промена свакако следи. Међутим, и када се промена одигра, остаје отворен проблем одржања „момента политике” који лежи у њеној сржи, а чија се „деполитизација” одмах „јавља на дневном реду”⁴⁵.

Насупрот ескапизма савременог анархисте Хакима Беја (Hakim Bey) и његове поставке о „привременим аутономним зонама” (интервенцијама које се појављују, али и нестају пре него што их органи присиле елиминирати)⁴⁶, Лефевр пише о дуготрајном и свеобухватном процесу друштвене трансформације. Да би самоуправљање заиста постало потпуно присвајање простора и времена, раскид са праксом искључења грађана из процеса доношења политичких одлука и сусрет разлика⁴⁷, оно мора одбацити државу и политичке партије и проширити се на размере „територијалних јединица, градских заједница, градова, региона” и

⁴³ Ibid., 292; и 373-74.

⁴⁴ Michel de Certeau, *The Practice of Everyday Life*, trans. Steven Rendall (1984; Berkley: University of California Press, 1988), xii-xiii; xv; 34-42; и 91-99. Видети и: John Roberts, *Philosophizing the Everyday. Revolutionary Praxis and the Fate of Cultural Theory* (London: Pluto Press, 2006), 88-93.

⁴⁵ Lefebvre, *Production of Space*, 374; и 416.

⁴⁶ Hakim Bey, *T. A. Z.: The Temporary Autonomous Zone, Ontological Anarchy, Poetic Terrorism*, 2nd ed. (1985; New York, Autonomedia, 2003), 98-99.

⁴⁷ Lefebvre, “Elements for a Sociology,” 19; Henri Lefebvre, “Spectral Analysis,” in *Writings on Cities/Henri Lefebvre*, ed. Eleonore Kofman and Elizabeth Lebas (1998; Oxford: Blackwell Publishing, 2008), 145; Henri Lefebvre, “Perspective or Prospective,” in Kofman and Lebas, *Writings on Cities*, 174; и Lefevr, *Urbana revolucija*, 201-02. Видети и: Klaus Ronneberger, “Henri Lefebvre and the Question of Autogestion,” in Bitter and Weber, *Autogestion*, 92.

шире⁴⁸. Издвојеност било које целине, наиме, „хрли ка неуспеху”, али би и ширење које самоуправљање мора да предузме ка чврстим тачкама друштва свакако било „тешко”⁴⁹.

Лефевр овде додирује оно што ће Фредрик Џејмисон деценију касније означити као „просторни” проблем еманципаторске политике: „како развити национални [наглашено у оригиналу] политички пројекат на основу градске стратегије и политике”⁵⁰. На путу присвајању веће размере по правилу стоје постојеће праксе доминације, о чему говори и пример Париске комуне. Као што показује Харви, политика просторне сегрегације коју је спроводио и подстицао Осман можда је служила ефикасном изbacивању „опасних класа” из центра града, али је њихова концентрација на другим локацијама на крају резултирала „изузетним савезништвом снага које су произвеле Париску комуноу”. Иако је иницијални исход османизације града било разбијање постојећих, традиционалних заједница, крајња последица није била у спречавању класног насиља већ у избијању *grassroots* демократије на основама солидарности и идентификације по класној и територијалној основи. Али насупрот снажног локалног импулса који је формирао Комуноу, стајао је недостатак ширег покрета који би обухватио друге урбане и руралне средине. Ово је био фатални дефицит јер је буржоазија, као што примећује Харви, управо „користила своју надмоћну команду над простором како би сломила појединачне класне покрете, без обзира на интензивност локалне солидарности коју су уживали”. Доминирани простор буржоазије није био само онај транспортних и комуникационих система и комерцијалних веза, већ и размере града: на сламање Комуне, то јест релативну лакоћу којом су противничке снаге заузеле Париз, значајно је утицала и чињеница да је лојалност локалним заједницама често доводила до тога да су борци Комуне радије бранили градске четврти у којима су живели него границе града⁵¹.

Иако је Париска комуна оцењена од Лефевра као пример „урбане револуције”⁵², она је била далеко од задовољења критеријума о стварању као

⁴⁸ Lefebvre, *Production of Space*, 416.

⁴⁹ Lefevr, *Urbana revolucija*, 201.

⁵⁰ Fredric Jameson, “Cognitive Mapping,” in *The Jameson Reader*, ed. Michael Hardt and Kathi Weeks (2000; Malden, MA: Blackwell Publishing, 2005), 281.

⁵¹ Harvey, *Paris, Capital of Modernity*, 234-35; 236-39; 243-44; и 276-79.

⁵² Lefevr, *Urbana revolucija*, 124-24; 169; и 201.

основи присвајања. Интервенције током постојања комуне биле су, ако пратимо оцену Кристин Рос (Kristin Ross), примери ситуационистичких диверзија, што ауторка препознаје у рушењу Вендомског стуба (Colonne Vendôme) 18. маја 1871. године, као и коришћењу цркава за одржавање састанака женских клубова и радничких организација⁵³. Ако комуна у свом кратком веку није оставила или започела интервенције које би биле производња новог простора, онда се за истраживање присвајања овог вида морамо окренути историји архитектуре и урбанизма друге половине 20. века. У својим покушајима да успоставе јасну алтернативу затеченим искуствима урбанизације, архитектура и урбанизам снажно ће се окренути питањима партиципације, то јест, већем или мањем степену корисничког удела у процесима формирања грађене средине. На нивоу микрокосмоса појединачних ауторских предлога урбанистички и архитектонски пројекти из овог периода суочиће се управо са тешком дилемом како уравнотежити поредак и слободу или доминирани и присвојени простор; у оквиру ове дилеме, границе дисциплине биће изнова и изнова реформулисане, а самим тим и место које у процесима производње простора заузима ауторитет архитекта и урбанисте.

1.2 Парадокс потрошње: отворена форма

За урбанизам 50-их и 60-их година питање присвајања простора подразумевало је одређени степен удаљености између крајњих корисника и носилаца активности дисциплине. Резултат рада урбаниста морао је својом делимичном отвореношћу омогућити присвајање, које је третирано као условљено деловањем стручњака, али и јасно одвојено од истог. Настао на рушевинама Међународног конгреса модерне архитектуре (CIAM-а)⁵⁴, Тим 10 окупио је нека од најзначајнијих имена која се везују за „отворену форму”. Иницијално, отворена форма је представљена на последњем конгресу CIAM-а у холандском граду Отерлоу (Otterlo) 1959. године, а потом и на састанку Тима 10 у Бањол-сир-Сезу

⁵³ Kristin Ross, *The Emergence of Social Space: Rimbaud and the Paris Commune* (1988; London: Verso, 2008), 42.

⁵⁴ CIAM – Congrès International d'Architecture Moderne.

(Bagnols-sur-Cèze) годину дана касније од стране Оскара Хансена⁵⁵. У Хансеновом раду дефиниција потпуности архитектуре и урбанизма везивана је за чин присвајања од стране крајњих корисника. Хансен је суштински поставио дилему која ће обележити целокупан развој отворене форме – адекватног односа између просторног оквира који је део рада урбанисте или архитекта и интервенција које су дело индивидуа и група корисника. Слобода, према Хансену, лежала је у месту сусрета између ове две крајности, у синтези која настаје у контакту резулата „објективног” пројектантског процеса и живота самих корисника⁵⁶. Радећи у условима деловања социјалистичке државе, грађевинске индустрије и стамбених корпорација Пољске – са друге стране „гвоздене завесе” – Хансен је теорију отворене форме разрадио у смеру „линеарних континуалних система”. Као модел за урбанизацију социјалистичке Пољске ови системи су претпостављали државу као носиоца радова велике размере и објединитеља друштвених средстава, као и механизме централног државног планирања који би у садејству са локалним присвајањем били основа пожељног еквилибријума⁵⁷.

Хансен је линеарне континуалне системе видео као егалитарне и ослобођене хијерархије, насупрот фрагментарног, отуђујућег и на класним основама формираног капиталистичког града. За Алисон и Питера Смитсона (Alison and Peter Smithson) управо су простори радничке класе источног Лондона представљали узоре „нових, виталних форми архитектуре и урбанистичког пројектовања”⁵⁸. Њихов првобитни допринос *CIAM*-у био је 1953. године на конгресу у Екс-ан-Провансу (Aix-en-Provence), где су представили систем различитих али повезаних нивоа људске „асоцијације”, који је обухватио размере куће, улице, рејона и самог града⁵⁹. Симпатије према присвојеним просторима лондонског радништва ишли су за Смитсонове руку под руку са зазирањем од интереса капитала. У њиховој интерпретацији урбанизам је морао бити вођен

⁵⁵ Dirk van den Heuvel, “Team 10,” 84-85.

⁵⁶ Max Risselada, “Zacheta Art Gallery Extension, Warsaw 1958: Oskar and Zofia Hansen,” in Risselada and Van den Heuvel, *Team 10 1953-1981*, 90.

⁵⁷ Aleksandra Kędziorek and Łukasz Stanek, “Architecture as a Pedagogical Object: What to Preserve of Przystółek Grochowski Housing Estate by Oskar & Zofia Hansen in Warsaw?,” *Architektúra & Urbanismus* 46, no. 3-4 (2012): 253-55.

⁵⁸ Dirk van den Heuvel, “Urban Re-Identification Grid, 1953: Alison and Peter Smithson,” in Risselada and Van den Heuvel, *Team 10 1953-1981*, 30.

⁵⁹ Annie Poldret, “CIAM IX: Discussing the Charter of Habitat,” in Risselada and Van den Heuvel, *Team 10 1953-1981*, 20-21. Видети и: Alison Smithson and Peter Smithson, *The Charged Void: Urbanism* (New York: The Monacelli Press, 2005), 24-26.

циљем јасноће организације⁶⁰, што је у случају конкурсног пројекта за Берлин Хаупштат (Hauptstadt), који су израдили са архитектом Питером Сихмондом (Peter Sigmond) током 1957. и 1958. године, значило логику супротну оној предузимачкој, којом се најгушће ткиво формира у самом центру града. Пројекат је предвидео изокренути профил, по ободу ограничен зоном високих пословних објеката таласасте основе који омеђују простор далеко нижих пешачких платформи одигнутих од земље. Смитсонови су само средиште града желели да учине мирним, ошупљеним и сагледивим: својеврсним „антиподом новој, скупој слици метрополитенског града”⁶¹ (сл. 1.1).

Радећи у условима послератне Британије, Алисон и Питер Смитсон морали су се ухватити у коштац са једном од главних покретачких снага савременог капитализма – потрошњом. У плану реструктурирања Кембриџа из 1962. године аутори су препознали опасност коју трговина уводи у градски простор, нарочито у вези са снабдевањем продавница и моторним возилима потрошача, који су виђени као непосредни извор деструкције градског језгра. Решење је пронађено у стратегији „против-центра”, који би отпустио притисак са традиционалног језгра, апсорбовао потрошачке захтеве и омогућио да Кембриџ остане „живи универзитетски . . . град”⁶². Са друге стране, девет година раније у пројекту за Шефилдски универзитет (Sheffield University) за Алисон и Питера Смитсона потрошња је била ипак нешто више од нужног зла савремености. Као што показује Чарлс Џенкс, овај став можемо препознати у три момента:

Ту се [у пројекту за Шефилдски универзитет] показало да она окосница, око које се организује један промењиви комплекс таквих размера, мора бити главна интерна комуникација, која представља жилу куцавицу и која ће највероватније таква и остати (ако се поједини делови и буду мењали). Показало се и да склоп мора бити отворен, не круто дефинисан, такав да оставља могућност промене, а да се при том не поремети целина. Показало се исто да склоп и панели морају

⁶⁰ Alison Smithson and Peter Smithson, “Team 10 Primer,” in Knopf and Jencks, *Theories and Manifestoes*, 218.

⁶¹ Smithson and Smithson, *The Charged Void*, 26; 44-46; 52; и 62.

⁶² *Ibid.*, 119-21.

бити довољно општи и поновљиви, како би се лако могли променити у случају функционалних измена.⁶³

Смитсонови су раних 50-их година прошлог века били чланови британске Независне групе (Independent Group), „лабавог друштва уметника, архитеката и критичара”, које је полазило у свом раду од појмова поп-културе попут пролазности и потрошности. Према архитекту Џонатану Хјузу (Jonathan Hughes), чланови групе су у склопу „прихватања потрошачког друштва средине века” гајили посебно интересовање за тему „неодређености” архитектонског објекта, што је значило и фасцинираност „променом, флексибилношћу, нередом и протоком”. Један од резултата истраживања у овом смеру је и пројекат за Шефилдски универзитет, чија је форма требало да буде флуидна и условљена функционалним изменама у унутрашњости објекта, попут промена у дужини и висини просторија. Идеал неодређености архитектонског објекта – „помирења . . . слободе и практичних ограничења” – није се међутим у случају британске послератне архитектуре односио само на уравнотежење сталних и променљивих делова једног објекта: претпоставка слободе коју су ови пројекти носили са собом морала је, како то примећује Хјуз, да функционише и у односу према „контроли” која је била део „интервенционистичких” механизма британске државе благостања⁶⁴.

За чланове Тима 10 држава благостања била је иницијално „херојски подухват” вредан хвале, али су године рада у њеним оквирима и искуства са инхерентном ауторитарношћу њене бирократске структуре коначно резултирали потпуно супротним становиштем⁶⁵. Без обзира, управо су пројекти финансирани од стране државе благостања, попут нових градова или универзитетских објеката, били полигон за тестирање теоријских становишта које су подвлачиле сарадњу француских архитеката грчког и југословенског порекла Жоржа или Георгија Кандилиса (Georges Candilis), Алексија Жосика (Alexis Josic) или Аљоше Јосића

⁶³ Čarls Dženks, *Moderni pokreti u arhitekturi*, prev. Svetlana Maksimović i Snežana Latvinović, 7. izd. (1973; Beograd: Građevinska knjiga, 2007), 320-21.

⁶⁴ Jonathan Hughes, “The Indeterminate Building,” in Hughes and Sadler, *Non-Plan*, 90; 94; 99; и 102-03.

⁶⁵ Dirk van den Heuvel and Max Risselada, “Looking into the Mirror of Team 10,” introduction to Risselada and Van den Heuvel, *Team 10 1953-1981*, 12; и Dirk van den Heuvel, “Restatement of Convictions,” in Risselada and Van den Heuvel, *Team 10 1953-1981*, 157.

и Шадрека Вудса⁶⁶. Вудс је архитектуру, а посебно урбанизам, перципирао у оквиру борбе за „отворено друштво”, то јест друштво које је:

у потпуности отворено, кооперативно и нема хијерархију. Такво друштво заснива се на тоталној партиципацији и неограниченом међусобном поверењу свих његових чланова. Иако овај концепт друштва није нов, данас – вероватно први пут у историји – он је ближи реалности него идеалистичком замишљању.⁶⁷

У књизи *The Man in the Street* (сл. 1.2) Вудс је супротставио два урбанизма. Први је онај „сталности”, опседнут идеалним просторним композицијама и неадекватан „промени” као једином „природном поретку”. Други урбанизам је управо онај „промене”, увек одговарајући „жељама и критеријумима грађана” и кључан за настанак градова „не само за људе који у њима живе” него и градова израслих кроз интервенције тих истих људи. Истовремено, урбанизам је за Вудса био „уређење изграђеног света, што значи практично целог . . . света”⁶⁸. Слобода је у Вудсовој интерпретацији могућа „само у оквиру неког општег поретка”, који гарантује постојаност саставних делова: „[у]колико систем или поредак не постоје, не може бити ни идентитета; постоји само хаос различитих ентитета изгубљених у бесмисленом надметању”⁶⁹. Како је то Вудс језгровито формулисао: „[п]ромена је неизбежна . . . али без сталних елемената, промена по себи је бесмислена”⁷⁰.

Геометрија отвореног друштва грађена је на одбацивању сваког формализма, изједначавањем са симболичким изразом ауторитета, као и тачке, као синонима статичности и централности. Насупрот тачке, Кандилис, Жосик и Вудс користили су линију, која је за последњег значила бескрајност, бездимензионалност и „мерило слободе”⁷¹. У њиховом раду линија је служила као основа једне од кључних манифестација отворене форме – „изданка”. Истовремено друштвени кондензатор и фигура која структурира развој урбане

⁶⁶ Tom Avermaete, “University of Bochum Competition, 1962: Candilis - Josic - Woods,” in Risselada and Van den Heuvel, *Team 10 1953-1981*, 110.

⁶⁷ Vuds, „Urbano okružje,” 378.

⁶⁸ Woods, *Man in the Street*, 28; и 47.

⁶⁹ Vuds, „Urbano okružje,” 383.

⁷⁰ Woods, *Man in the Street*, 113.

⁷¹ Vuds, „Urbano okružje,” 378; 380; и 383.

форме изданак је представљао реформулацију традиционалне улице⁷². У складу са Вудсовом поставком о урбанизму промене, изданак је, као што наводи Дирк ван ден Хувел, био супротан идеји „групне форме”. Дефинисана од стране јапанског архитекта Фумихика Макија (Fumihiko Maki), групна форма значила је усмеравање свих компоненти ка коначном и претходно осмишљеном стању, док је концепт изданка подразумевао систем са могућношћу раста и без јасне дефиниције његове крајње форме⁷³. У конкурсном пројекту за Бохумски (Bochum) универзитет у Немачкој (1962. година) изданак је употребљен као јавни и пешачки коридор, у односу на који је комплекс требало да се развија под правим углом, а према потребама појединачних факултета⁷⁴. У пројекту за проширење француског града Тулуз-Л Мираја (Toulouse-Le Mirail) Кандилис, Жосик и Вудс су 1961. године формирали изданак у облику основне структуре градског ткива (слика 1.3). Ова структура је, пратећи логику „опслуженог и опслужујућег простора” Луја Кана (Louis I. Kahn), окупљала све *prolongements du logis*: продужетке становања, у виду трговачких, културних, образовних и рекреативних функција, као и пешачких стаза. Само становање позиционирано је бочно од смера изданка, са којим је повезано помоћу спољних коридора – „улица у ваздуху”. Изданак је овим пројектом постављен као флексибилни елемент, чији продужеци становања могу бити трансформисани или мењати позицију у систему, али и као недовршена структура чије су неизграђене зоне стратешки остављене за разраду крајњим корисницима. Пишући о Тулуз-Л Мирају Вудс је навео да је управо „могућност промене” била основна смерница њиховог рада⁷⁵.

Ако је модел изданка формулисан за потребе пројектовања и изградње нових и проширења постојећих градова, онда је модел „мреже” замишљен као решење проблема реконструкције историјских језгара⁷⁶. Концепт мреже формиран је према структури густог ткива традиционалног града, са посебним

⁷² Tom Avermaete, “Caen Hérouville, Bilbao Val d’ Asua, Toulouse-Le Mirail Urban Studies 1961-1962: Candilis - Josic - Woods,” in Risselada and Van den Heuvel, *Team 10 1953-1981*, 96.

⁷³ Dirk van den Heuvel, “The Issue of Urban Infrastructure,” in Risselada and Van den Heuvel, *Team 10 1953-1981*, 99. За информације о групној форми, видети: Fumihiko Maki i Masato Otaka, „Neka razmišljanja o kolektivnoj formi,” u Perović, *Antologija teorija arhitekture*, 362-66.

⁷⁴ Avermaete, “University of Bochum Competition,” 110.

⁷⁵ Vuds, „Urbano okruženje,” 380-82. Погледати и: Tom Avermaete, “Toulouse-Le Mirail Urban Extension, 1961-71: Candilis - Josic - Woods,” in Risselada and Van den Heuvel, *Team 10 1953-1981*, 166.

⁷⁶ Woods, *Man in the Street*, 180.

освртом на преклапање јавне и приватне сфере⁷⁷. Пишући о мрежи, Вудс је дефинисао пожељни однос целине и дела, то јест „система” и човека: систем је, наиме, „поредак вишег реда који по својој природи омогућава индивидуално изражавање на нижем нивоу”. Основна „оправданост система” лежи у могућности да човек „унутар њега . . . учествује у стварању сопственог окружја”, а самим тим и унапређује целокупну животну средину⁷⁸. Покушаји примене концепта мреже јавили су се у пројектима за историјско средиште Франкфурта из 1963. године и Слободни универзитет у Берлину (Freie Universität Berlin), који је пројектован и грађен у периоду од 1963. до 1973. године. Тако је систем у пројекту за реконструкцију Франкфурта формиран у виду вишеспратног скупа платформи – пешачких улица – повезаних вертикалним комуникацијама. Саме платформе постављене су са претпоставком да ће барем део изградње у пољима које оивичавају бити предмет рада самих становника, који ће вођени сопственим потребама одлучивати о форми комплекса (сл. 1.4 и 1.5). Систем је у случају пројекта за Франкфурт требао да омогући грађанима „да сами доприносе стварању и контроли свог урбаног окружја”, а целокупан комплекс претпостављен је у „друштвеном власништву”, то јест, у власништву грађана као заједнице⁷⁹. У случају другог пројекта могућност директне корисничке интервенције подразумевала је формирање система платформи, улица и отворених простора између којих би „студенти и професори” могли да у континуитету „изграђују, мењају, руше и поново граде делове свог универзитета”⁸⁰ (сл. 1.6).

На путу ка отвореном друштву, као „потпуно интегрисаном удружењу слободних индивидуа”, стајали су, наиме, капитализам и класна експлоатација, као и бирократизована држава благостања, оцењена као главни противник саме идеје промене. Вудсов рецепт за постизање новог друштва није била револуција, јер је он „тоталну промену” видео као мало вероватну, а притом и непожељну. Са друге стране, Вудс је оценио „покушаје мале размере” у погледу стварања нових

⁷⁷ Tom Avermaete, “Frankfurt Römerberg, 1963: Candilis - Joscic - Woods,” in Risselada and Van den Heuvel, *Team 10 1953-1981*, 132.

⁷⁸ Vuds, „Urbano okružje,” 385.

⁷⁹ Šedrak Vuds, „Frankfurt: problemi grada u XX veku,” u Perović, *Antologija teorija arhitekture*, 392-94.

⁸⁰ Tom Avermaete, “Free University, Berlin 1963-73: Candilis - Joscic - Woods with Manfred Schiedhelm,” in Risselada and Van den Heuvel, *Team 10 1953-1981*, 186-89.

друштвених образаца као „изолиране и индивидуалне” изузетке од правила и „не претерано значајне са урбанистичког становишта”. У циљу борбе за отворено друштво Вудс је позивао на савезништво два ентитета. Један би био онај „урбанисте”, представника „радикалне, прогресивне дисциплине”, који за разлику од „архитекта-урбанисте” тадашњице не би више био „симбол репресије”. Као „слуга народа” урбаниста би био „у сталном контакту са човеком на улици”, „суштинским ресурсом” урбанизма и човеком у „сопственој средини створеној од човека”. Као фактор и део „градске заједнице” човек на улици би, саветован од стране урбанисте, постао основна снага промене и нови носилац политичке моћи. А бојно поље на коме би се савезништво урбанисте и човека на улици сукобило са актуелним поретком било би оно града, као „једине друштвене и физичке структуре доступне за потребе изградње новог света”⁸¹.

Све ово било је, наравно, подразумевано као усмерено и омеђено постојањем јасног и читљивог, то јест, сталног просторног система, који би био „колико год да је могуће отворен и неограничавајући”, обезбеђујући место за све „богате и разноврсне снаге” које чине једно друштво⁸². Идеја поретка вишег реда, који омогућава изражавање индивидуалних преференци, развијана је и ван деловања чланова Тима 10. Један од најснажније артикулисаних концепата који је тежио помирењу ове две крајности био је онај Н. Цона Хабракена. Развијајући сопствену теорију „потпорних структура” током раних 60-их година Хабракен је основни проблем градова тадашњице видео у примени модела „масовног становања”. Прокламовано као решење стамбеног дефицита, масовно становање постало је, наиме, поље сукоба између „техничких стручњака, који позивају на најригорознију стандардизацију и централну контролу . . . и давалаца форме [архитеката]”, са једне стране, и корисника „ускраћених за иницијативу и учешће”, са друге⁸³.

Хабракен је своју визију алтернативног облика становања једноставно дефинисао у супротности са тада актуелним трендом по коме „[ч]овек више не скућава самог себе: он бива смештен”. За масовно становање карактеристична је била фигура потрошача, којом је улога крајњег корисника сведена на пасивно

⁸¹ Woods, *Man in the Street*, 21; 28; 45-47; 62-63; 66; 75-76; 115; и 118.

⁸² *Ibid.*, 28.

⁸³ Habraken, *Supports*, 1-3.

чекање да резултат производње буде једноставно додељен. Становање је, пак, у Хабракеновој визури, више од потрошње: оно је само „производна или стваралачка” активност. Човек којег је Хабракен претпоставио у сопственом раду био је онај вођен снажном и неупитном „жељом за поседовањем”, што је виђено као више од власништва. Поседовање је, наиме, нераздвојно од „акције” којом се нешто „узима у посед . . . чини делом [онога који узима] . . . додирује, испробава, на чему се оставља печат . . . чему се даје име . . . што оставља трагове [човековог] постајања”. Становати тако значи поседовати и градити, то јест, оно је скуп људских акција у оквиру заштитног омотача створеног такође од стране човека⁸⁴.

Жеља крајњег корисника у погледу поседовања требало би, наиме, да се изрази у контакту са архитектом. За Хабракена, архитект је „стручњак који повезује природни однос [грађења од стране човека] и комплексну технологију: он је директна веза између обичног човека и професије”. У средишту процеса, архитект је за исти једнако значајан као и „иницијатива и учинак” крајњег корисника. Са друге стране, задатак урбанисте је да „води, каналише и поставља границе у оквиру којих се [овај исти процес] одиграва”. Урбаниста је „баштован који усмерава раст организма и подстиче га . . . скраћује га . . . бринући о целини”. За Хабракена, „нема сумње да би организам града растао и живео без урбанисте”, међутим „резултат би био хаотичан и раст би ускоро био укочен”. Дистинкција између урбанисте, архитекта и крајњег корисника директно је рефлектована у Хабракеновом предлогу алтернативног модела становања. Основа овог модела била би садејство две инстанце. Прву би чинила „независна кућа”, која би могла бити измењена, срушена или поновно изграђена без утицаја на било коју другу кућу. Да би изградња оваквих објеката била штедљива у погледу градског простора, она би морала да буде део система – „потпорне структуре” – који сам није „ни кућа, па ни зграда”, већ конструкција која „преузима улогу тла” и садржи ове објекте, попут „полице са књигама”⁸⁵.

Систем вишег реда чинио би низ хоризонталних платформи („трака”) одигнутих изнад тла, на чијем ободу би били позиционирани „торњеви” са вертикалним комуникацијама (лифтовима и степеништем) и сервисима, и које би биле „што је дуже могуће”, ради лакше накнадне поделе на индивидуалне парцеле.

⁸⁴ Ibid., 12; 15; 19; и 21.

⁸⁵ Ibid., 22; 34; 63; 66; и 70.

У њиховој производњи, а захваљујући „великој дужини и непромењивом пресеку”, користила би се технологија префабрикованих стубова, греда и плоча. Инвестиција у потпорну структуру била би она „влада или локалних власти”, а пројектовање овог „скелета града; оквира живог и комплексног организма” био би у рукама урбанисте. Саму стамбену јединицу бирали би, пак, крајњи корисници. После изучавања доступних информација и трговачких каталога, корисници би могли да се одлуче за једног од понуђених произвођача и посете његов салон. Питање понуде Хабракен је видео као регулисано интеракцијом намера произвођача и искустава корисника, као што је то случај у серији других индустријских грана. Пошто начин уређења јединице постане јасан корисници би имали прилику да оцене пробни модел састављен само за ову прилику, после чега би дошло до имплементирања евентуалних нових сугестија и изградње дома на локацији у оквиру потпорне структуре. Улога архитекта у овом процесу била би у оквиру индустрије стамбених јединица, „јер би таква индустрија схватала значај коришћења најбољих пројектаната”, али и као врста „моста између произвођача и потрошача”⁸⁶. Архитект би „служио појединачног клијента”, али само као део „целине” индустријске производње и уз губитак традиционалне, „независне уметничке личности”. Крајњи резултат интеракције ова три актера био би „град који представља своје становнике”, то јест, онај где је „грађанину враћена одговорност” за стање животне средине⁸⁷.

Отворена форма била је трагање за компромисом између доминираних простора оквира и присвојеног простора спонтаних интервенција. Док је други представљао поље корисничког ангажмана први је посматран као искључиви предмет рада урбаниста и (како то показују примери мање размере попут Шефилдског или Слободног универзитета) архитеката. Хабракеновој подели рада овде је могуће прикључити и Вудсову: протести из 1968. године били су, наиме, против „професионализма и корпоративизма у планирању и пројектовању”, и као такви указивали су на основну истину да је „урбанизам, *par excellence*, активност у којој је партиципација корисника . . . од највећег значаја”. Време архитектуре „са великим А” и урбанизма „са великим У”, када су стручњаци одлучивали на основу „мистификација, попут естетског суда, шта је баш добро за народ и за

⁸⁶ Ibid., 70-71; 80-81; и 104-05.

⁸⁷ Ibid., 75; 105-107; и 110.

његове тиране”, за Вудса је било ствар прошлости. Са друге стране, Вудс не само да је за потребе урбанистичког пројектовања одбацивао консултације са крајњим корисницима, и наводио да „ми [урбанисти] радимо са својим главама . . . искуством и историјским знањем о урбаној еволуцији . . . са својим срцем . . . са просвећеном бригом за грађанина и његов животни стил”, већ је урбанизму придавао значај „усмеравања и контроле физичке средине за потребе општег добра највећег броја људи” и „смањивања, уместо производње сукоба”⁸⁸. Као што је Рејнер Банам (Reyner Banham) приметио 1976. године у уводу у монографију *Megastructure: Urban Futures of the Recent Past*, слободарске намере архитеката сконцентрисаних на производњу идеалних инфраструктура биле су, парадоксално, нераздвојне од ауторитарног позива на поредак. Привлачност је лежала управо у комбинацији одговорности за пројектовање читаве средине и испуњавању жеље за контролом, са једне стране, и очекиваног визуелног богатства индивидуалних интервенција обичног света, са друге⁸⁹. Пратећи сличну логику Сајмон Седлер је скорије навео да модел изданка носи у себи импликацију „дубоко укорјењеног културног поретка и друштвене стабилности”, материјализоване управо у морфологији модела и њој приписаној способности да „садржи . . . [и] надзире”⁹⁰.

Како год имплицитно ауторитарни да су били, друштвени модели који су чинили кључан аспект предлога отворене форме, попут Вудсовог отвореног друштва или Хабракеновог демократског „еквилибријума”⁹¹, морали су проћи тест стварности у актуелном друштвено-симболичком поретку западноевропског капитализма. Вудс је био посебно киван на бирократске механизме у случају Тулуз-Лі Мираја, који су, наиме, наметнули принцип сегрегације функција, што је у комбинацији са потпуним одсуством „планирања и политике саобраћаја” учинило коначни резултат изградње далеких од „нада које је [пројекат] створио у свом зачетку”, десет година раније⁹². Упркос Вудсовом ставу о минорности значаја алтернативних заједница и њихове мале размере, управо се његовој намери да гради за друштво које је „данас ближе реалности него идеализму” може

⁸⁸ Woods, *Man in the Street*, 47; и 116-18.

⁸⁹ Reyner Banham, *Megastructure: Urban Futures of the Recent Past* (New York: Harper & Row, 1976), 92.

⁹⁰ Sadler, “Open Ends,” 139-40.

⁹¹ Habraken, *Supports*, 74.

⁹² Woods, *Man in the Street*, 168.

оценити као пример „утопије просторне форме”. Фундаментална противречност ових утопија је, како тврди Харви, у томе што оне теже да стабилизују друштвене процесе који би иницијално морали да буду мобилисани у циљу њихове изградње. У самом акту остварења утопије, то јест њеног физичког отелотворења, контролу над просторном формом преузима друштвена динамика, која је иницијално требало да буде одвраћена или укрућена овом истом формом⁹³. У случају Вудса, ова теза одговара не само искуствима рада под окриљем државе благостања, већ и онима суочавања са стварношћу потрошачког друштва.

Вудс је у *The Man in the Street*, усмерио своју критику на коалицију коју су у савременим градовима чинили капиталистичка експлоатација и диригована потрошња. У погледу архитектуре и урбанизма, Вудс је имао једноставну поруку: они „нису средства широке потрошње”. Своје колеге које су деловале по другачијој логици Вудс је назвао „торбарима који продају помодне тепихе” којима се прекривају „велики проблеми”, закључујући „да би било боље одустати од сваке тежњу ка стилу, елеганцији и уметности”, јер су они од „малог значаја за садашњост и побринуће се сами за себе у будућности, када буде чврстих основа архитектуре и урбанизма на које се могу окачити”⁹⁴. У односу на Вудса Хабракен је био далеко прагматичнији. Он не само да је претпоставио читаво тржиште производа који би у акту присвајања (или поседовања, да употребимо његову терминологију) корисници могли да прилагођавају сопственим жељама, већ је отворено прихватио различитост ових производа у погледу цене, квалитета, па и материјалног стања њихових потенцијалних власника. Како је навео Хабракен, „становање [у оквиру потпорних структура] имаће и свој Кадиллак [Cadillac] као и свој Фолксваген [Volkswagen], свој Бентли [Bentley] и свој *deux-chevaux* [Citroën 2CV]”⁹⁵. Са друге стране, разлике између Хабракена и Вудса не би смеле скрити моменат начелне блискости њихових концепата. Оно што су обојица видели као проблем била је пасивност коју савремено потрошачко друштво (у случају Вудса) или масовно становање (у случају Хабракена) намеће крајњем кориснику. Њихови предлози могу се сагледати у овом смислу као покушаји оживљавања дијалектике

⁹³ David Harvey, *Spaces of Hope* (Edinburgh: Edinburgh University Press 2000), 173. Видети и: Manfredo Tafuri, “Toward a Critique of Architectural Ideology,” in Hays, *Architectural Theory since 1968*, 18-33.

⁹⁴ Woods, *Man in the Street*, 63; 68-70; 82; и 168.

⁹⁵ Habraken, *Supports*, 76.

производње и потрошње о којој је писао Маркс у *Grundrisse*: после производње доминираниог простора, или, прецизније, производне потрошње којом урбаниста у Хабракеновој верзији „крати живи организам града”, корисник би могао потрошачки да произведе присвојен простор. Активан и са слободом иницијативе, корисник би тако савладао наметнути оквир пасивизације, али не и онај који настаје као производ рада урбаниста – садржана изданком или мрежом, градом би могла завладати, како показује приказ *Stemsville*-а објављен у *The Man in the Street*, права пијачна атмосфера (сл. 1.7).

Одлика Вудсових концепата изданка и мреже била је у томе што је акт присвајања виђен као гарантован самом *могућношћу* његовог остваривања у оквиру доминираниог простора. То се у случају Слободног универзитета у Берлину показало као недовољно. И поред јако разрађеног односа конструкције и испуне, то јест, могућности промене позиција елемената ентеријера и екстеријера, значајне измене на објекту вршене су од стране корисника у периоду који је трајао свега неколико година после иницијалног отварања. Остатак његовог живота обележиле су минималне измене⁹⁶, што се може тумачити и у кључу значајне корисничке незаинтересованости. Пратећи словеначког филозофа Славоја Жижека можемо се запитати да ли је неадекватност свакодневице Слободног универзитета Вудсовим претпоставкама произилазила из чињенице да је у условима капиталистичког друштва, то јест, његове „супер его” логике сталне провокације потрошње, мотивација или *жеља* за присвајањем у облику који је заступао Вудс била далеко од неупитне. За разлику од Хабракена који је у својој концепцији објединио „објекат жеље” (куће) и „објекат узрочник жеље” (потрагу за „неухватљивим X . . . вишком ужитка”, скривеним иза детерминизма тежње за поседовањем), Вудс је покушао да постави урбанистички и архитектонски концепт који је претпостављао функционисање другог без присуства првог. Чини се да је Вудс, аналогно марксистичкој заблуди о наставку раста производне динамике чак и после слома капитализма и нестанка његовог унутрашњег покретача (потраге за „вишком вредности”), покушавао да стратегијом отворене

⁹⁶ Tom Avermaete, “Free University, Berlin 1963-73,” 189; и Tom Avermaete, “Mat-Building: Team 10’s Reinvention of the Critical Capacity of the Urban Tissue,” in Risselada and Van den Heuvel, *Team 10 1953-1981*, 311.

форме подстакне динамику корисничких интервенција, али без производа у чијем би присвајању сами корисници тежили прибављању „вишка ужитка”⁹⁷.

Оно што је отворена форма нудила била је корисничка моћ доношења одлука, али контролисана поретком вишег реда. Ако је ова стратегија резултирала својом супротношћу, у смислу у коме су корисници доносили одлуке да своје време проводе у другим врстама присвајања од оне која је везана за претпостављени просторни оквир, онда би присуство самог архитекта, то јест, његов директни контакт са корисницима у оквиру процеса пројектовања или планирања, можда могло да надомести ово ограничење. Па ипак, партиципативно пројектовање, којим је остварен сусрет архитекта и урбанисте са корисницима, водило је другим, ни мало лакшим проблемима.

1.3 Део без удела: партиципативно пројектовање

За Ђанкарла Де Карла, који ће средином шесте деценије 20. века започети свој ангажман као део „језгра” најактивнијих и најдуже присутних учесника Тима 10⁹⁸, радничко становање у Сесто Сан Ђованију (Sesto San Giovanni), пројектовано и изграђено 1950. године (сл. 1.8) на тадашњој периферији Милана, имало је двоструки значај. Не само да је овај пројекат резултирао Де Карловом првом самосталном реализацијом, већ је и њен накнадни живот представљао прекретницу у архитектвом односу према простору. Де Карлов самокритични приказ начина на који је његово остварење присвојено од стране корисника, накнадно учињен иконицим од стране британског историчара архитектуре пољског порекла Јозефа или Џозефа Рикверта (Joseph Rykwert) и британског анархисте Колина Ворда (Colin Ward)⁹⁹, симптоматичан је у погледу дозе интересовања са којом је архитектура друге половине 20. века приступала затеченом раскораку између ставова карактеристичних за дисциплину и

⁹⁷ Slavoj Žižek, *The Fragile Absolute: Or, Why Is the Christian Legacy Worth Fighting For?* (2000, London: Verso, 2001), 17-20; и 23-24.

⁹⁸ Према наводима Ван ден Хувела и Риселаде, језгро Тима 10 су поред Де Карла чинили и Јакоб Бакема (Jacob Bakema), Кандилис, Алдо ван Ајк (Aldo van Eyck), брачни пар Смитсон и Вудс. Видети: Van den Heuvel and Risselada, “Looking into the Mirror,” 11.

⁹⁹ Colin Ward, *Housing – An Anarchist Approach* (London: Freedom Press, 1976), 38-39; и John McKean, *Giancarlo De Carlo: Layered Places* (Stuttgart: Edition Axel Menges, 2004), 14n30. Видети и: Colin Ward, “Anarchy and Architecture: A Personal Record,” in Hughes and Sadler, *Non-Plan*, 47.

свакодневне експлоатације њених остварења. Становање у Сесто Сан Ђованију пројектовано је и изграђено као скроман објекат са 50 јединица, у које се улазило са северно оријентисаних галерија и чија је основна диспозиција била ка мирнијем југу, где су постављени балкони. Седећи у оближњем кафеу Де Карло је, наиме, присуствовао нападима којима је његово дело било изложено у процесу корисничког присвајања. Балкони предвиђени за мирну контемплацију околног пејзажа претворени су овим процесом у простор за сушење веша, док су уске галерије ка супротној, бучној страни, постале главно место окупљања корисника: ту су изношене столице за потребе учешћа у спектаклу улице и одржаване дечије трке бициклима¹⁰⁰.

Де Карлов одговор на запажени раскорак током наредне две деценије кретао се око типичног касномодерног мотива *cluster*-а¹⁰¹: густих скупина волумена који је требало да одговарају комплекснијем поретку људских веза и богатијој хијерархији места. Једноставнију верзију овог мотива Де Карло је употребио већ у пројекту радничких станова у Бавену (Baveno) у провинцији Новара (Novara) у северозападној Италији (1950–1953.), где су двоетажне групе јединица окупљене прво око заједничких комуникација, а потом и међусобно наслагане у каскадном поретку. Сложенију форму *cluster*-а Де Карло је применио за дечију летњу колонију у Рићонеу (Riccione), пројектовану и изграђену између 1960. и 1963. године (сл. 1.9). Трпезарија је у овом пројекту постављена у челу објекта, као његово језгро, док су спаваонице развијене са крила у виду две скупине састављене од по пет „кућа”, у чијем окружењу се налази простор за игру, диференциран у односу на претпостављени број корисника¹⁰². Без обзира на новооткривену сензитивност према склоностима корисника, однос који је Де Карло имао према њима био је у основи крајње конвенционалан: процес корисничког присвајања и овде је, као у случају отворене форме, посматран као нешто што долази после стручног учинка. У времену после побуне 1968. године, Де Карло је пак почео практиковати отворенији однос према корисничком уделу у архитектури и урбанизму: његов опус су током прве половине 70-их година

¹⁰⁰ Ward, *Housing – An Anarchist Approach*, 38; и McKean, *Giancarlo De Carlo*, 14; и 16.

¹⁰¹ О мотиву *cluster*-а у раду Алисон и Питера Смитсона, видети: Smithson and Smithson, *Charged Void*, 30. О истом мотиву у раду Ван Ајка и Кандилиса, Јосића и Вудса, видети: McKean, *Giancarlo De Carlo*, 14; и 27-28.

¹⁰² McKean, *Giancarlo De Carlo*, 14; 18; и 24.

обележили реструктурирање кварта Вилађо Матеоти (Villaggio Matteotti) у Тернију у средишњој Италији и план развоја историјског центра Риминија и периферне стамбене зоне Сан Ђулијано (San Giuliano).

Пројектовано и делимично реализовано између 1969. и 1974. године за потребе радника локалног огранка националне коорпорације за производњу челика, становање у Тернију оцењено је од стране историчара архитектуре Џона МекКина (John McKean) као „узоран пример партиципативног пројектовања, јединствен у италијанском контексту”¹⁰³. Састанци са будућим становницима одржавани су у оквиру радног времена и без уплитања управе, а са првенственим циљем да се представе различити облици становања. Де Карло је пратећи сопствене идеје поставио изложбу којом је становницима понудио модел становања ниске спратности и велике густине, са сегрегацијом пешачког и колског саобраћаја, диверзификацијом стамбених јединица и припадајућим спољашњим простором за сваку од њих (сл. 1.10 и 1.11). У консултацијама са корисницима одлучено је и да ће свака јединица имати директан улаз са улице, да ће паркинг простор бити покривен и да ће унутрашњи распоред индивидуалних јединица бити модификован у наставку процеса. Резултат целокупног ангажмана Де Карла и будућих становника насеља у Тернију био је пројекат прве фазе изградње (250 од 870 предвиђених стамбених јединица), организован у ортогоналном распореду пет стамбених низова, са гаражним простором у приземљима према колским саобраћајницама и заједничким баштама са супротне стране. Пешачка комуникација обухватила је подужне стазе одигнуте од земље, вертикалама повезане са гаражама и становима, као и два моста који чине део попречних веза система. Једноставност основне схеме разграђују различити типови станова и њихов распоред: од пет основних прототипова, дефинисано је петнаест врста јединица, при чему свака од њих може бити уређена на три различита начина, што укупно чини 45 различитих типова, уроњених у зеленило приватних и полујавних тераса и балкона¹⁰⁴. Вилађо Матеоти је тако показао да партиципативно пројектовање не значи и крај дистинкције између доминаног и присвојеног простора: као и Вудс или Хабракен, Де Карло је разликовао ова два простора, што се може препознати у основној структури колске и пешачке

¹⁰³ Ibid., 31.

¹⁰⁴ Suzanne Mulder, “Villaggio Matteotti Housing Estate,” 220; и McKean, *Giancarlo De Carlo*, 40.

комуникације, са једне стране, и испуне у виду индивидуалних стамбених јединица, са друге. Међутим, Де Карло је у Тернију приступио разградњи главне дистинкције отворене форме, излажући решење доминаног простора на присвајање, то јест увид и јавну расправу корисника, тежећи прожимању стручног и корисничког удела у његовој производњи. Да употребимо Де Карлове речи: „анархија је изнад свега организација”¹⁰⁵.

Де Карло је партиципацију разумео као прилику да се конфликтни потенцијал садржан програмом одређене интервенције у потпуности обзнани и операционализује, што је у случају Вилађо Матеотија значило суочавање са недовољношћу средстава која су одвојена за потребе становања радника¹⁰⁶. Исте године када је започео рад на овом пројекту Де Карло је изложио своју визију етичне, то јест, према сукобу и противречностима отворене партиципације. На предавању које је одржао у Љежу (Liège) у Белгији Де Карло је оптужио модерну архитектуру, прецизније *CIAM*, за игнорисање друштвеног раскола који је капитализам узроковао. Уместо да се сконцентрише на одговор на питање „зашто”, *CIAM* је, наиме, трагао за одговором на питање „како”: на другом конгресу у Франкфурту 1929. године архитекти су покушали да пронађу решење проблема стамбеног дефицита превиђајући, како то тврди Де Карло, да је исти произвео капитализам својом противречном природом. Нешто више од две деценије касније (1951.) на осмом конгресу одржаном у Ходсдону (Hoddesdon) у Великој Британији, *CIAM* је на исти начин приступио питању рехабилитације градских центара, игноришући чињеницу да су већ тада „земљопоседнички капитал и државна бирократија” стајали уједињени и спремни за „бруталну” акцију урбане обнове. Као и Франкфурт, Ходсдон је био вид давања легитимитета „политичкој и економској отимачини”¹⁰⁷.

За Де Карла, архитектура је морала да буде радикално реформулисана, што је за почетак подразумевало растакање њене улоге „представника класе на власти” и отварање према „свему у економском, друштвеном, културном и естетском смислу” што је „искључено” гледиштима ове исте класе. То није

¹⁰⁵ Franco Bunčuga, *Conversazioni con Giancarlo De Carlo: Architettura e libertà* (Milano: Elèuthera, 2000), quoted in Damiani, “Anarchy is Not Disorder,” 287.

¹⁰⁶ McKean, *Giancarlo De Carlo*, 115-16.

¹⁰⁷ De Carlo, “Architecture’s Public,” 7-9.

значило нестанак архитектуре, јер, како тврди Де Карло, „свет не може” без ње: баш супротно, „агресивност архитектуре и наметнута пасивност корисника” морале су бити замењене „условом . . . једнакости” у погледу стваралашта и доношења одлука, где је сваки од учесника архитект и где се „сваки архитектонски догађај – без обзира ко га осмишљава и изводи – сматра архитектуром”. Истовремено, Де Карло под партиципацијом није подразумевао „да корисници треба да раде за цртачким столом или да . . . диктирају док архитекти записују”, већ процес са три међусобно повезане и условљене фазе. Први је био онај „откривања потреба корисника”, што је значило њихово присуство и отварање према неизбежном сукобу различитих културних норми и непредвидивости крајњих резултата процеса. Корисници су, у том смислу, посматрани као „носиоци нових вредности које већ постоје као могућност”, и које се већ манифестују као „неред” који инфицира средину насталу „ауторитарним и репресивним” наметањем „поретка”. Утврђивање потреба води другој фази, то јест, „формулисању хипотеза”, што значи стално преиспитивање утврђених намера све до момента када се стање „еквилибријума”, материјализовано у физичкој структури, не постигне. Од тог тренутка започиње „нова линија развоја конзистентна са претходном”, чиме се динамика преноси на интеракцију „архитектонског објекта и оних који га користе”. У дијалектичком односу архитектура и корисник једнако бивају предмет промена, где други прилагођавањем, додавањем и одузимањем остварује утицај над првом, али и сам бива подстакнут „суштинским квалитетима које архитектонски објекат преноси на њега или њу”¹⁰⁸.

Партиципација као процес и сукоби које подразумева стављени су на тест одрживости при раду на плану развоја историјског центра Риминија и стамбене зоне Сан Ђулијано, који је трајао од 1970. до 1972. године. Иако је ангажован само за посао елаборације дела постојеће планске документације, а у вези са простором центра¹⁰⁹, Де Карло је искористио прилику да приложи предлоге ширег оквира који су се ослањали на принцип укидања сегрегације функција, искључивање колског саобраћаја из центра, увођење моношинског система јавног превоза којим би се центар повезао са периферијом града и формирање мањих

¹⁰⁸ Ibid., 5-6; и 11-17.

¹⁰⁹ Mulder, “Rimini Urban Plan,” 194.

средишта у виду објеката који обједињују више различитих активности (сл. 1.12). За сиромашне становнике периферног насеља Сан Ђулијано Де Карло је предложио пројекат самоградње, где би унутрашњост објеката насталих употребом модуларних конструктивних елемената даље била присвојена у мери и временском оквиру који би одредили сами корисници. Дебате са грађанима у вези са предлозима одржаване су сваке две недеље, а њих је карактерисало отварање серије политичких и економских питања. Као што наводи МекКин, овакав процес брзо је под знак питања ставио и саму градску управу, којој су се у негирању предлога прикључиле банке, предузимачи, политичке партије и црква. Уместо као основа даљег рада, Де Карлови предлози су нападани као готова решења, и то једнако од представника Левице и Деснице, што је на крају резултирало прекидом ангажовања на овом плану¹¹⁰.

Де Карло се у Риминију сусрео са ограничењима која су произилазила из жеље да се производња доминираног простора читавог града отвори према уделу крајњих корисника и сукобима који леже успавани у ситуацији њихове пасивности. У наредним пројектима Де Карло се окренуо тзв. „индиректној партиципацији”, што је подразумевало покушаје читања *genius loci*-а појединих локација, у нади да се из нове средине, настале као одговор на резултате овог читања, може изродити даља, директна партиципација грађана¹¹¹. За то време британски архитект Ралф Ерскин (Ralph Erskine), Де Карлов колега из Тима 10, увелико је започео рад на реконструкцији насеља Бајкар (Byker) у Њукаслу. Током 1968. године управа града одлучила је да подвргне процесу обнове ово насеље радничке класе, чија је одлика била нехигијенско и оронуло становање у низу високе густине са краја 19. века¹¹². Уместо расељавања постојећих становника одлучено је да они буду део новог насеља, а њихова гледишта на то какво насеље Бајкар треба да буде била су посебно значајна за самог Ерскина. Смештајући свој биро на локацију током 1968. године Ерскин је отворио његова врата за становнике и њихова питања и предлоге. На основу информација прикупљених на овај начин изграђено је више пробних стамбених јединица које су, попут зеленила и јавног простора насеља, изложене оцени и критици њихових

¹¹⁰ McKean, *Giancarlo De Carlo*, 116.

¹¹¹ *Ibid.*, 49.

¹¹² Roger Trancik, *Finding Lost Space* (Hoboken NJ: John Wiley & Sons, 1986), 208-11.

будућих становника (староседелаца и нових корисника подједнако). У комбинацији са идејама архитекта кориснички удео водио је коначном пројекту, на основу којег је насеље и грађено до 1981. године, и то у више фаза, при чему је после сваке процес консултација са становницима обнављан¹¹³ (сл. 1.13).

Ерскин је у пројекту за Бајкар задржао, попут Де Карла у Тернију, дистинкцију између доминаног и присвојеног простора. Целокупно насеље састоји се из два дела: средиште је заузето скупинама блокова становања ниже спратности и богатим зеленилом, које са севера ограничава 1.500 m дугачка „зид-зграда”, познати касномодерни мотив присутан, између осталог, и у виду „кинеског зида” који су брачни пар Смитсон пројектовали за Берлин Хаупштат¹¹⁴ (сл. 1.14 и 1.15). Сврха зид-зграде је за чланове Тима 10 била у дефинисању одређене територије, па је стога она по правилу заузимала ободне делове локације и спратношћу је доминирала над својим окружењем. У случају Бајкара, Ерскин је пројектовао зид-зграду чија је висина варирала између три и осам етажа, при чему је интеграција доминаног простора објекта и присвојеног простора становања мање висине у његовом подножју изведена и путем разиграног обликовања првог елемента. Основна форма објекта, подељена по висини на два волумена различитог тоналитета и затворена према северу где се налази оближњи ауто-пут, обogaћена је са супротне стране бројним окаченим балконима и галеријама, чији колорит и материјали кореспондирају са остатком насеља¹¹⁵.

Док је отворена форма тежила помирењу „претходно планираног, прорачунатог и сталног . . . и непланираног, спонтаног и живахног”¹¹⁶, партиципативно пројектовање било је покушај дубљег прожимања ове две категорије, како на нивоу процеса њихове производње, тако и у смислу резултујуће архитектонске форме. У случају постмодернизма архитекта Лусјена Крола доминирани простор не само да је начелно требао да настане из присвојеног, већ је и тежиште партиципације снажно умерено ка равни коју је сам Де Карло крајем 60-их година оцењивао као исувише „буквално схватање”

¹¹³ Gijs de Waal, “Byker Housing Estate, Newcastle-upon Tyne 1968-81: Ralph Erskine,” in Risselada and Van den Heuvel, *Team 10 1953-1981*, 224; и Trancik, *Finding Lost Space*, 213.

¹¹⁴ Smithson and Smithson, *Charged Void*, 30.

¹¹⁵ Trancik, *Finding Lost Space*, 215.

¹¹⁶ Wolfgang Pehnt, “Return of the Sioux,” introduction to *Lucien Kroll: Buildings and Projects*, by Lucien Kroll, trans. Joseph Masterson (1987; London: Thames and Hudson, 1988), 10.

појма, па чак и као предавање „популистичком весељењу”¹¹⁷. Крол је почетком 80-их година у монографији *Composants: faut-il industrialiser l'architecture?* објаснио да „војнички менталитет” који обликује градску средину стоји насупрот савремених предлога обичних људи у погледу сопствене организације. Оцењујући овај менталитет и његове алате као утемељене у економији и индустријској технологији велике размере, Крол је препознао суштински „урбани поредак” у ницању из „групних намера”, зависности од „градских инстинкта у вези даљина и односа размера” и способности да се једна територија у крајњој инстанци „увеже”. Овај поредак није могао, по Кролу, бити „наметнут као рационална процедура”, већ пуштен да „израсте из најмањих и најскромнијих иницијатива” у виду „мозаика” као „суштинске слике друштвеног ткања”. У циљу достизања таквог стања морали су се изнаћи нови алати, који би првенствено одговарали корисницима¹¹⁸.

У потрази за различитошћу и начинима да упосли „богати ресурс народног стваралаштва који може трансформисати простор у место”¹¹⁹ Крол је, према сопственом сведочењу, 1970. године условио ангажовање на пројекту мање стамбене целине Коабита (Coabita) у Ватермал-Буафору (Watermaal-Boitsfort) близу Брисела активним учешћем будућих станара. Судећи по материјалу који је приложио сам аутор, корисници су у стваралачкој атмосфери организовали своје будуће станове и заједничке просторе помоћу картонских модела намештаја¹²⁰ (сл. 1.16 и 1.17). Пројекат није завршио реализацијом, а Крол је годину дана раније започео рад на комплексу чија ће му динамика и коначни резултати донети међународни углед. Након одлуке о иселењу из Лувана 1968. године Католички универзитет (L'Université catholique de Louvain) започео је процес планирања и изградње комплекса болнице, медицинског факултета и пратећег становања у Волув-Сан Ламберу у Бриселу. Први план новог комплекса упућен је на одобрење студентима факултета, који су га одбили захтевајући значајне измене, учешће становника из околних делова града и референдум у погледу подобности новог пројекта. Ови захтеви су одбијени, али је студентима остављена могућност да

¹¹⁷ De Carlo, “Architecture’s Public,” 14.

¹¹⁸ Kroll, *Architecture of Complexity*, 5-6.

¹¹⁹ Ibid., 29.

¹²⁰ Lucien Kroll: *Buildings and Projects*, trans. Joseph Masterson (1987; London: Themes and Hudson, 1988), 35.

одаберу новог архитекта са списка који је саставио Универзитет, а на коме се налазило и Крол. Основни план комплекса настао је на основу рада Кроловог тима, где је сваки члан добио задатак да се посвети једној од тражених функција, да би се након формирања радне макете процесу прикључили и сами студенти. Током наредних година Крол је уживао њихову снажну подршку, која се у моментима кризе односа са управом Универзитета манифестовала учешћем у дискусијама и демонстрацијама¹²¹.

У погледу конструкције Крол је одабрао Хабраkenов модуларни систем *Stichting Architecten Research – SAR*, који је омогућавао слободну поставку преградних зидова и инсталацију од стране самих студената (сл. 1.18 и 1.19). Неутралност система нагрижена је његовом диверзификацијом у погледу распона, што је утицало на „различите поделе простора”¹²², а сличан поступак примењен је приликом одабира прозора, где су коришћене све могуће величине и доступни материјали¹²³. За потребе студентског становања (1970–1971.) изграђени су самосвојни модули са кухињама и купатилима и распоређени на 8 до 10 станова. Заједно са Кролом студенти су потом скицирали основе стамбеног простора, формирајући у ширем контексту читаве територије различитих група. У истом периоду, студенти су са Кролом и холандским уметником Лујем Ле Ројем (Louis Le Roy) радили на башти која је формирана од грађевинског отпада и биљака које су им уступили становници из окружења (сл. 1.20). Резултат изградње која је трајала до 1982. године је изразито комплексна целина, састављена првенствено од више објеката сложене форме каскадирајућих и смакнутих етажа, разигране испуне и масивних завршних кровних волумена (сл. 1.21 и 1.22). Сама целина настала је преклапањем различитих учинака, попут поигравања са конструктивним системом, рада студената у пројектовању и изградњи и обраде делова фасаде од стране мајстора, а са слободом изражавања личног укуса¹²⁴. Кролова улога у овом процесу била је, како то тврди британски историчар и критичар архитектуре Питер Бландел Џоунс (Peter Blundell Jones), попут

¹²¹ Ibid., 36-37; и 40.

¹²² Pehnt, “Return of the Sioux,” 10-11.

¹²³ *Lucienn Kroll*, 44.

¹²⁴ Ibid., 44; и 60.

„диригента у оркестру . . . који усмерава снаге, али без сталног наметања сопствене воље и избора”¹²⁵.

Крол је отвореност према естетским и другим преференцама крајњих корисника довео до нових граница у пројекту за стамбени дистрикт Вињ Блаш (Vignes Blaches), пројектован и изведен између 1977. и 1979. године у граду Сержи-Понтоаз (Cergy-Pontoise) у Француској. Конкурсно решење према којем је насеље изведено сам Крол је оценио као „обичан комплекс”, чији је целокупни ефекат посматран као „важнији од појединачних зграда”. Партиципација будућих становника покрила је размере дистрикта и појединачних стамбених јединица, при чему је у оба случаја она била групе форме¹²⁶ (сл. 1.23). Процес учешћа корисника био је веома опсежан, обухватајући 58 састанака са више од стотину породица, међу којима су биле и оне које су се прикључиле у каснијим фазама, прихватајући општу стратегију насеља и изражавајући своје жеље у погледу будућег дома. Према Кроловим наводима, корисници су захтевали да се у насељу нађу, између осталог: трг, кривудава улице, различити облици становања, основни распоред сличан неправилности суседног села и приватне и јавне баште. У наредној фази разматрани су појединачни стамбени објекти на основу идеја које су будући корисници представили сопственим цртежима, понекад инспирисани популарном иконографијом (сл. 1.24–27). Резултат процеса је насеље развијено дуж осе исток-запад, са неколико слободно распоређених мањих групација кућа спратности до П+2, сличних по основном колориту и форми косих кровова, а опет различитих у погледу детаља попут форме отвора (са или без лучних завршетака или жалузина) или претежно ортогоналне волуметрије која за основу има провоугаонике различитих односа страница и површина, уз њихово повремено разграђивање или надограђивање сличном или истом геометријом (сл. 1.28).

Пишући о Тиму 10 историчар и критичар архитектуре Ђовани Дамјани наводи да је партиципација за архитекте који су чинили групу служила изласку из „етичког ћорсокака” у који је модерна архитектура запала окретањем Интернационалном стилу и бирократизацији *CIAM*-а. Истовремено, Дамјани наводи да партиципација за Тим 10 није значила и одрицање од ауторитета и

¹²⁵ Peter Blundell Jones, foreword to *An Architecture of Complexity*, by Lucien Kroll, trans. Peter Blundell Jones (1983; Cambridge, MA: MIT Press, 1987), xi.

¹²⁶ *Lucien Kroll*, 88-92.

„централне улоге” архитекта или урбанисте: „поента није једноставно била да се „дозволи људима да одлучују” или да се њихови захтеви поставе у средиште пројекта”. Поента је била, наиме, у „методолошкој обнови демократских процеса као темеља изградње архитектуре и града”¹²⁷. Крол је писао против „централистичког става” у архитектури, где „целина доминира над деловима”¹²⁸, упозоравајући на могућност да чак и у партиципативном пројектовању ауторитет архитекта може водити „новој централизацији”¹²⁹. Па ипак, као што је приметио Џенкс, без обзира на „[p]азноврсност . . . пикторескност” и одсуство „нормалности. . . свакидашњости [и] безличности” у Волув-Сан Ламберу, у целокупном процесу који је водио оваквом резултату „доминантно” је остало „ауторово полазиште”¹³⁰. Исту оцену можемо изнети и у случају насеља Вињ Блаш, где је општи утисак пре обичност него изврсност, али где је такође јасно да су индивидуални изрази појединачних стамбених објеката пратили општи образац једноставности основне форме и њене обраде. Чини се да је процес прожимања доминираниог и присвојеног простора у партиципативном пројектовању са Кролом достигао нови ниво, што препознајемо првенствено у спонтаности коју сугеришу реализована дела аутора, али је и идеја поретка коју први подразумева одржана без обзира на непосредно учешће великог броја крајњих корисника и отвореност према њиховим жељама у погледу организације и естетике. Шта више, доминирани простор је, упркос значајним разликама између касног модернизма Де Карла и постмодернизма Крола (које је, између осталог, могуће препознати управо у степену у којем су један или други сматрали кориснички удео легитимним), у оба случаја остао првенствено питање ауторске концепције. Према речима самог Крола:

Партиципација становника не може бити постигнута од стране немих или неспособних архитеката без оригиналних идеја. Што отвореније и истовремено одлучније се архитект понаша, то је разноврснији резултат. Може се закључити да

¹²⁷ Damiani, „Anarchy is not Disorder,” 287.

¹²⁸ Kroll, *Architecture of Complexity*, 8.

¹²⁹ Lucien Kroll, 40.

¹³⁰ Џенкс, *Језик постмодерне архитектуре*, 160.

смо [у случају насеља Бињ Блаш] ми били инстанца кроз коју су струјале идеје становника и да смо постали одговорни за њих кроз осмозу.¹³¹

Али колико се снажном једна реализација може показати у односу на дуги период експлоатације? И Де Карло и Крол су изразили значајан степен толерантности према корисничким интервенцијама које следе после изградње објекта или насеља: Де Карло је сматрао да један пројекат живи путем различитих модификација све до момента његове „физичке и техничке застарелости”¹³², док је Крол сматрао оправданом „додатну партиципацију” која настаје доградњама постојећих објеката¹³³. Ипак, промену би начелно требало разликовати од флексибилности, о чему сведочи и случај Тернија, где је прва фаза изградње у значајној мери приватизована од стране корисника, који су се супротставили даљој реализацији насеља, желећи да га заштите од будућих нараштаја¹³⁴. Присвајање је у овом случају отишло даље од иницијалног партиципативног процеса којим је потврђен и разрађен Де Карлов предлог основних структурних принципа насеља, угрожавајући доминирани простор шире размере, свдећи га на оно постојеће, спречавајући посредно даљу производњу присвојеног простора. Полазећи од примера Тернија можемо се запитати да ли је крајњи парадокс партиципативног пројектовања у томе што се заједнице искаљене у овом поступку могу показати као нови извор конзервативности и искључивости коју је исти у првој инстанци тежио да сруши. Ово питање је, да употребимо поставку француског филозофа Жака Рансијера (Jacques Rancière), у самој суштини политичко, ако политику посматрамо као „сукоб око постојања заједничке позорнице и око постојања и статуса оних присутних на њој”. Шта се догађа онда када се непривилеговани, ускраћени за могућност утицаја на динамичне процесе настанка грађене средине, онај „део без удела”¹³⁵, наједном пронађу са друге стране оgrade?

¹³¹ Lucien Kroll, 89.

¹³² De Carlo, “Architecture’s Public,” 17.

¹³³ Lucien Kroll, 94.

¹³⁴ McKean, *Giancarlo De Carlo*, 116.

¹³⁵ Jacques Rancière, *Dis-Agreement: Politics and Philosophy*, trans. Julie Rose (1995; Minneapolis: University of Minnesota Press, 1999), 9; и 26-27.

1.4 Проблем аутономије: традиционални град

Током 70-их година прошлог века, док је Крол радио на комплексу у Волув-Сан Ламберу, архитектонском сценом Брисела растао је утицај Архива модерне архитектуре (Archives d'architecture moderne – ААМ)¹³⁶ и Високог института лепих уметности (Institut supérieur des Arts décoratifs) или популарније Ла Камбра (La Cambre). У обе институције значајну улогу играо је Морис Кило, који је заједно са луксембуршким архитектом и теоретичаром Леоном Криером радио на поставци и промоцији традиционалне парадигме и традиционалног града као једине праве алтернативе модерном урбанизму и пустоши којом је он, наиме, резултовао у градовима Европе. У погледу фрагментације, еклектицизма и естетских иновација постмодерниста – од Роберта Вентурија (Robert Venturi) до Крола – Кило и Криер имали су само речи критике, повезујући првог са „кичом који витопери сваки ниво живота и културе”, закључујући да се „[н]ишта не може научити из примера Лас Вегаса”, осим тривијалности и цинизма. У перспективи Килоа и Криера, модерна и постмодерна архитектура чинили су део истог фронта, уједињеног у служби капитализма и неспутане индустријализације и потрошње, којима је имало смисла супротставити само модел „града од камена, . . . прединдустријског европског града” и његових „конститутивних елемената”: градске четврти, улице и трга. Само је такав модел могао да буде онај који „антиципира децентрализовано и самоуправно друштво” социјалистичке сутрашњице, и гарантује „посредством присности свог карактера мобилизацију становништва према опипљивим циљевима”¹³⁷. Управо је последња теза често испитивана у Бриселу, где су предлози обнове у доктрини традиционалног урбанизма настали радом студената и професора на Ла Камбру служили као окосница акција градског отпора владајућем концепту урбанизације и „уједињавању”¹³⁸ стручњака и корисника окупљених у „комитете становника”¹³⁹.

¹³⁶ Архив модерне архитектуре је основан 1968. године за потребе формирања архитектонских архива, организације изложби и издаваштва од стране групе архитеката и историчара архитектуре, међу којима су били Кило и Роберт Делевуа (Robert Delevoy). Isabelle Doucet, “Counter-projects and the Postmodern User,” in *Use Matters: An Alternative History of Architecture*, ed. Kenny Cupers (Abingdon: Routledge, 2013), 235.

¹³⁷ Culot and Krier, “Only Path for Architecture,” 350-55.

¹³⁸ Doucet, “Counter-projects,” 245.

¹³⁹ Culot and Krier, “Only Path for Architecture,” 351.

Традиционална парадигма тако је у раду Криера и Килоа постала место сусрета „апсолутног урбанизма”¹⁴⁰ изведеног из наслеђа европског преиндустријског града и готово милитантне визије „уједињеног фронта против несреће капитализма”¹⁴¹. Обриси првог били су присутни већ у оквирима неорационализма 70-их година, што се најбоље може демонстрирати примером публикације *Rational Architecture: The Reconstruction of the European City* (сл. 1.29). Објављена 1978. године, пет година по организацији Венецијанског тријенала „Рационална архитектура” од стране италијанског архитекта Алда Росија (Aldo Rossi)¹⁴², публикација је објединила бројне прилоге, међу којима је био и онај британског историчара и теоретичара архитектуре Ентонија Видлера (Anthony Vidler), насловљен „Трећа типологија”. За Видлера, архитектура је од средине 18. века своју легитимност проналазила у две типологије, оне „природних корена . . . [и] машинске производње”. Прва типологија полазила је од претпоставке да архитектура треба да буде „имитација фундаменталног поретка саме природе”, док је друга посматрала архитектуру као „ствар технике”, која би функционисала у оквирима „масовне производње”. Трећа типологија, коју је Видлер повезао са „преиспитивањем идеје прогреса . . . [и] критиком идеологије продуктивизма модерног покрета”, своју основу је пронашла у „преиндустријском . . . традиционалном граду” као простору континуитета форме, историје и традиције, схваћеном крајње „политички”¹⁴³. У истој публикацији Криер је „динамизам урбане културе” дефинисао као „интегрални део једне демократске и социјалистичке визије друштва”, а на супрот тенденцији ка „комерцијализацији градског земљишта” и деструктивног учинка „парламентарне демократије” и бирократизације којом она резултира. Међу велике теме које „поновно откриће историје града” носи са собом Криер је убројао, између осталог, физичко и друштвено очување историјских центара, концепт урбаног простора, типолошке и морфолошке студије, прожимање свих функција градског живота и

¹⁴⁰ Ockman, „Between Utopia and Ideologies,” 12.

¹⁴¹ Culot and Krier, „Only Path for Architecture,” 351.

¹⁴² Nan Elin, *Postmoderni urbanizam*, prev. Mateja Nenadović, dop. izd. (1999; Beograd: Orion art, 2002), 36.

¹⁴³ Entoni Vidler, „Трећа типологија,” у Perović, *Antologija teorija arhitekture*, 598-99; и 601-04. Видети и: Anthony Vidler, „The Idea of Type: The Transformation of the Academic Ideal, 1750-1830,” in Hays, *Oppositions Reader*, 439-57; Robert L. Delevoy, „Diagonal: Toward an Architecture,” in *Rational Architecture*, 14-21; и Vladan Djokić, *Urbana tipologija: gradski trg u Srbiji* (Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, 2009), 25; и 27.

реконструкцију на принципима улице, трга и градских четврти¹⁴⁴. Исте године Криер је био један од петнаест потписника документа под називом „Декларација из Брисела”, који је позивао на престанак праксе монофункционалног зонирања, изградње ауто-путева у градовима и формирања зеленила карактеристичног за модерни урбанизам. Према овом документу све интервенције морале су се ослањати на улице, авеније, тргове, баште, четврти и блокове¹⁴⁵.

Истовремено, традиционални урбанизам носио је са собом, без обзира на мобилизациони тон и остварену праксу сарадње са становницима Брисела, веома редуковану визију улоге крајњег корисника у производњи простора. У радикалном гесту искључивости Криер је од почетка 80-их година почео да изједначава неокласицизам са „универзалним и вечним идеалом лепоте” који је жеља свих људи и који представља „хармоничну, морално регенеративну форму архитектуре” која ниче из самих грађана¹⁴⁶. Тај исти грађанин требало је да насели јавну сферу градова и монументалних потеза реконструкције, прихватајући улогу задивљеног и у погледу величине мизерног учесника спектакла архитектуре. Током 1978. године дванаест архитеката понудило је интервенције у оквиру изложбе *Roma Interrotta*, интегришући своје предлоге у топографски снимак барокног Рима који је 1748. године израдио Ђовани Батиста Ноли (Giovanni Battista Nolli)¹⁴⁷. Криер је овом приликом приложио и предлог друштвеног центра на тргу Навона (Piazza Navona), који је у основи формиран као полукружни низ големих стубова који носе надстрешницу троугаоног пресека и дефинишу трг у свом подножју, при чему сваки од стубова представља дом бројних функција, попут ресторана, кафеа, малих библиотека, итд. Ово „истинско

¹⁴⁴ Krier, „Rekonstrukcija grada,” 606-07; и 614-15. Видети и: Léon Krier, “Three Models,” 58.

¹⁴⁵ Pierre Laconte et al., “The Brussels Declaration: Reconstruction of the European City,” in Knopf and Jencks, *Theories and Manifestoes*, 176-77. О блоку, то јест еволуцији којом је ова „особеност класичног европског града” током 19. века измењена и током 20. укинута, три потписника Декларације, Жан Кастекс (Jean Castex), Жан-Шарл Депољ (Jean-Charles Depaule) и Филип Панерај (Philippe Panerai), написали су монографију *Урбане форме*, објављену 1980. године. Видети: Jean Castex, Jean-Charles Depaule i Philippe Panerai, *Urbane forme*, prev. Mirjana Mihajlović-Ristivojević i Gradimir Bosnić (1980; Beograd: Građevinska knjiga, 2003), 17.

¹⁴⁶ Ockman, „Between Utopia and Ideologies,” 13-14.

¹⁴⁷ Интервенције су овом приликом понудили Пјеро Сартото (Piero Sartoto), Константино Дарди (Constantino Dardi), Антоан Грумбах (Antoine Grumbach), Џејмс Стирлинг (James Stirling), Паоло Портогези (Paolo Portoghesi), Ромалдо Ђургола (Romaldo Giurgola), Вентури, Колин Роу (Colin Rowe), Мајкл Грејвс (Michael Graves), Роси, Криер и његов брат Роб (Rob Krier). Видети: Piero Sartoto et al., *Roma Interrotta: Twelve Interventions on the Nolli's Plan of Rome*, ed. Aaron Betsky (Monza: Johan & Levi Editore, 2015).

средиште новог живота четврти”, које је требало да замени „декадентне институције”¹⁴⁸ тадашњице, монтирано је, како показује теоретичар архитектуре Роберт Е. Сомол (Robert E. Somol), на приказ трга од стране Ђовани Батиста Пиранезија (Giovanni Battista Piranesi) са симптоматичном дозом жара (сл. 1.30):

на тргу Навона, на пример, предњи план је исечен, са готово свим људским фигурама, небом и временским условима; сунце је преусмерено како би сенке могле бити избрисане и преусмерене ради театралног ефекта. . . . Ближим испитивањем, примећује се да су нове фигуре, мање или више једна половина до једне трећине величине Пиранезијевих оригинала, замениле елиминисана тела. Ово упућује на кореспондирајуће повећање архитектонске размере . . . која производи назирати јавни простор без јавности.¹⁴⁹

Како примећује Владан Ђокић, кључни проблем односа између стваралаштва и типологије јесте позиционирање „симболичког контекста”, то јест, одређивање временског поретка интеракције „симболичке функције” и датог типа¹⁵⁰. Управо је ово питање било посебно критично у случају Килоа и Криера, чија је доктрина, без обзира на снажни левичарски тон њихових чланака, била у ствари крајње нејасна по питању да ли је основни проблем друштвене или естетске природе¹⁵¹. Ово се јасно може препознати у покушају Криера да 1980. године рехабилитује дело архитекта Алберта Шпера (Albert Speer). Криер је тада оценио послератну урбанизацију као наставак програма „неспутане индустријализације” коју је започео режим Трећег рајха, протествујући против изједначавања „традиционалне и класичне архитектуре са нацистичком тиранијом и истребљивањима”. Конструирајући алтернативни сценарио послератног периода, Криер је навео да би другачији смер историје који би тежио да уништи све оно карактеристично за Трећи рајх, попут ауто-путева, индустријских постројења и Фолксвагеновог *KdF-Wagen*-а, свакако водио и општем прихватању онога што је

¹⁴⁸ Léon Krier, “Centro sociale, piazza Navova, Roma,” in *Rational Architecture*, 151.

¹⁴⁹ R. E. Somol, “A Funny Thing Happened on the Way to the Forum: The Nolli Plan and Other Italian Jobs,” in Davidson and Rappaport, *Eisenman/Krier*, 81; и 83. Видети и: Stan Allen, “Figures, Fields, Fragments,” in Davidson and Rappaport, *Eisenman/Krier*, 69.

¹⁵⁰ Vladan Djokić, “Morphology and Typology as a Unique Discourse of Research,” *Serbian Architectural Journal* 1, no. 2 (2009): 125-26.

¹⁵¹ Ockman, “Between Utopia and Ideologies,” 13.

било добро у нацистичкој Немачкој, у шта је сврстао и класичну архитектуру, то јест, „страст” за све што је „добро, истинито и чврсто, што, после свега, никада није муву згазило”. У контексту послератне урбанизације Криер је приметио да су питања модела друштва садржана у одабиру модела града, и да је „демократски модел” грађен од елемената преиндустријског града, а у контексту ширег, „глобалног пројекта друштва базираног на трајању, подигнутог против свих облика узалудне културне потрошње”. Закључујући, Криер је навео да „не постоји ни ауторитарна ни демократска архитектура . . . постоје добра и лоша архитектура као и људска и нељудска средства њихове производње и коришћења.” Архитектура, дакле, „није политична; она је само инструмент политике”¹⁵².

У одговору на Криерове тврдње Џоан Окман (тада критичар, а данас и историчар архитектуре) је навела да је „инхерентни аспект *поретка* [нагласио А. К.]” оно што је у историји чинило класицизам „тако потентним политичким инструментом”, и да свако испитивање манифестације стила мора узети у обзир и „специфичан контекст” његовог настанка. Окман је у овом смислу приступила разликовању теорије Криера од оне Росија, наводећи да су њихове концепције само „површно” сличне. Као што је Окман запазила, Роси је у *Архитектуре града* писао о дисјункцији форме и функције, у смислу у којем се форма показује као трајнија од промењивих функција. Међутим, Роси није посматрао архитектуру и град као „неутралне творевине”, већ као „ризницу историје” која је обликована политичким путем и вољом доминантних класа. За разлику од Росија, који је тежио раздвајању функције и форме, Криер је, наиме, покушавао да раздвоји форму и политику, али и да учини и више од тога:

Криер, са друге стране, . . . прокламује са олимпијских висина . . . *аутономију архитектуре* [нагласио А. К.] у истом тренутку када на другом месту позива на револуционарну, поновну интеграцију архитектуре и града са економским и политичким структурама друштва.¹⁵³

¹⁵² Léon Krier, “Vorwärts Kameraden, Wir Müssen Zurück,” in Hays, *Oppositions Reader*, 401-03; и 410-11.

¹⁵³ Ockman, “Most Interesting Form,” 413-15. Видети и: Aldo Rosi, *Arhitektura grada*, prev. Aleksandra Stanić (1966; Beograd: Građevinska knjiga, 2008), 23; 29; 33; и 113.

Дистинкција између „добре” и „лоше” архитектуре и начина њене производње водила је преимућству једног модела града и естетског обрасца, и то не само над другим, већ и над самим питањем друштвене промене. Кило и Криер тако су готово без икакве резерве могли навести да кључно еманципаторско питање касних 70-их година није вагање добрих страна „народне демократије, диктатуре пролетеријата или неког система радничке контроле”, већ препознавање да „конститутивни елементи преиндустријског европског града . . . морају чинити основу било које реконструкције градова уништених „модерним” урбанизмом”¹⁵⁴. Са друге стране, сама дефиниција добре архитектуре и дисциплинарне аутономије носила је у себи, баш због претпоставке задивљености обичних људи њеним остварењима, значајну дозу незаинтересованости према крајњим корисницима. У перспективи добре архитектуре партиципација је питање непотребности и вишка, као што Криер објашњава 1998. године у монографији *Architecture: Choice or Faith*. Наиме, захтеви за партиципацијом су само знак „неповерења грађана у модернизам”, док је њихов растући број и жеља да утичу на доношење одлука у областима архитектуре и урбанизма за Криера индикативна у перспективи разлике према дизајнирању авиона или фрижидера, где нема „грађанских акционих група” и њихове тежње за „мешањем” у стручни посао. Тамо где „професија испуњава своја обећања” њен ауторитет се „ретко оспорава”, што Криер уосталом препознаје у случају традиционалне архитектуре против које „нема протеста”, и која превазилази свако „таласање моде и укуса”¹⁵⁵.

Имајући у виду теоријске и пројектантске поставке касномодерне отворене форме и касномодерног и постмодерног партиципативног пројектовања, можемо се запитати да ли је за криеровски традиционални град једини простор вредан интересовања био онај доминирани. Један од аксиома традиционалне парадигме јесте и она о подели на јавне и приватне грађевине или *res publica (sacra)* и *res privata (economica)*. Док прва категорија означава „квалитете институција – достојанственост, озбиљност и величанственост”, друга означава „скромније приватне активности становања, трговине и индустрије”. Иако мешавина ове две равни чини један, како то показује Криеров цртеж из 1983. године, „истински град” (сл. 1.31), она може да буде примењена и на појединачне објекте, тамо где је

¹⁵⁴ Culot and Krier, “Only Path for Architecture,” 352.

¹⁵⁵ Léon Krier, *Architecture: Choice or Fate* (Windsor: Andreas Papadakis Publisher, 1998), 21.

програм комплексан и опсежан. То показује и пример Криеровог пројекта за школу у Сен-Кантан-ан-Ивљину (Saint-Quentin-en-Yvelines) у Француској, рађен између 1977. и 1979. године, којим је обухваћен не један већ петнаест објеката, који формирају улице и тргове комплекса. Криер је овде направио разлику између микро блокова ниже висине и скромније форме које чине учионице и слободностојећих објеката „грађанских” функција веће спратости и богатије архитектуре, попут библиотеке, сале за скупове или ресторана¹⁵⁶. Међутим, ова два нивоа не би требало изједначавати са онима доминираним и присвојеном простора: баш супротно, они представљају само различите мере у оквиру јединственог естетског обрасца којег сам архитект, у име конструисане фигуре корисника, посматра као универзално примењив (сл. 1.32). Школа у Сен-Кантан-ан-Ивљину је организационо и у погледу архитектонског израза доминирани простор без присвојеног: објекат где само поредак има свој простор, док спонтаност, слобода и непланирано морају пронаћи своје место у окриљу аутономне и за корисничку интервенцију слепе архитектуре.

* * *

Касномодерна, постмодерна и традиционална парадигма, посматране на примеру ангажовања аутора обухваћених овом главом, развијале су се у периоду друге половине 20. века у контексту преиспитивања и сукоба са тековинама капитализма и индустријализације. Нови модели потпуно партиципативног, неауторитарног и самоуправног друштва које су отворена форма, партиципативно пројектовање и традиционални град подразумевали, на дуге стазе остали су само утопијски предлози. Преживљавајући своје левичарске алтернативе, капитализам је почетком последње деценије 20. века дочекао глобални слом социјализма. Ако су ове три парадигме морале да се суоче са тешкоћама спровођења сопствених идеја – као што је показао случај бирократизације изданка Кандилиса, Жосика и Вудса, субверзије Де Карловог концепта партиципације и фрустрације Криера са ригидношћу образовних прописа, због чега је у вези са одуством реализације школе у Сен-Кантан-ан-Ивљину навео да „данас ја не могу да градим зато што

¹⁵⁶ Ibid., 30, illustration ; 39, illustration ; и 41, illustration.

сам архитект¹⁵⁷ – онда су ове исте парадигме можда могле пронаћи сигуран дом у земљи која се дичила својом самоуправношћу. Иако је самоуправљање егзистирало у архитектури и урбанизму стамбених насеља социјалистичког Београда, то јест, иако су се архитектура и урбанизам перманентно обрађали самоуправљању, тек је један мањи део пројеката тежио да оствари удео корисника по принципима отворене форме, партиципативног пројектовања и самоградње. Са друге стране, традиционални урбанизам је у београдској елаборацији не само очишћен од активистичког приступа бриселског Архива модерне архитектуре и Ла Камбра, већ и реформулисан у крајње аполитичном тону, подижући границе аутономности дисциплине чак више и од самог Криера. За архитекте и урбанисте београдских стамбених насеља доминирани простор остао је у великој мери један и једини, док је корисничко присвајање могло да буде тек оно насељавања изведених дела, унутар и изван хегемоније званичне слике и свакодневне стварности социјализма.

¹⁵⁷ Léon Krier, "School at Quentin-en-Yvelines," in Hays, *Architectural Theory since 1968*, 357.

Други део

Приказ и интерпретација резултата: касномодерна парадигма у
периоду привредне реформе из 1965. године

Глава 2

Касномодерна архитектура и урбанизам: унутар и насупрот потрошачког друштва

У периоду од 4. до 6. јуна 1964. године у Загребу је одржан Други конгрес архитеката Југославије са темом „Архитектура и друштво” (сл. 2.1). Као најаву предстојећег догађаја у часопису *Архитектура - Урбанизам* објављен је исте године чланак архитекта Уроша Мартиновића, насловљен „Наша савремена архитектура”. Архитектура као „друштвена, демократска и неопходна уметност” за Мартиновића „никада није имала повољније објективне услове свог стваралачког замаха” од оних изградње југословенског социјализма, захваљујући првенствено „општем процесу демократизације” са почетка шесте деценије 20. века. Као нераздвојна од окружујуће стварности архитектура је морала да буде јасан одраз како достигнутих нивоа друштвеног развоја, тако и општих циљева социјализма, на првом месту „истинске хуманизације и потпуног ослобођења човекове личности”. Ипак, одговор на питање у којој мери је ова логика важила и за резултате готово две деценије послератног архитектонског стваралаштва у Југославији за Мартиновића није био „недвосмислено потврдан”. На делу је била, наиме, извесна врста несклада која је архитектуру чинила неадекватном постојећем друштвеном оквиру¹.

Мартиновићева запажања у потпуности су потврђена завршним ставовима конгреса у Загребу, као и рефератима учесника истакнутим у стручној периодици. У Тачки бр. 2 резимеа конгреса констатовано је да су „југословенски архитекти постигли веома значајне резултате у досадашњем периоду” али и да „општи просек није у складу са потенцијалним могућностима и уложеним напорима и средствима”. Међу кључним узроцима несклада архитектуре и друштва у завршним ставовима Другог конгреса архитеката Југославије своје место су

¹ Uroš Martinović, „Naša savremena arhitektura,” *Arhitektura - Urbanizam* 5, br. 26 (1964): nepaginirano.

пронашли односи између „инвеститора, пројектаната и извођача”, нереални временски рокови пројектовања и његове „организационе форме”, као и неразвијеност образовног и научно-истраживачког рада². У конгресном реферату Михајла Митровића наводи се да:

[п]арадоксалност у односима између степена развитка нашег друштва, његових крупних политичко-социјалних домета и резултата наше просторно-материјалне надградње, парадоксалност односа наших добрих могућности и медиокритетних резултата карактеришу у генералним оквирима актуелно стање нашег архитектонског стварања.

У детаљима је то читав низ апсурдности, несхватљивих и неразумних ситуација, штеточинских односа, професионалне неодговорности који су се у поплави конвенционалних градњи усправили на две ноге против замашних средстава, широкогрудости заједнице, против правих руку маштовитих стваралаца који се са напором заклањају за своја дела која су пун стваралачки ликовни и социјални резултат.³

Како су те 1964. године стајали урбанизам и архитектура са једне стране, и друштво са друге? Средином 70-их година архитект Бранко Бојовић је навео да се „изградња и територијални развој” Београда у послератном периоду може поделити на две фазе, чију разделницу чини 1962. године. Прву фазу обележила је, поред „експлозије београдских периферија” услед изградње и адаптације великог броја објеката од стране досељеника, изградња појединачних стамбених објеката у оквиру историјског језгра града⁴. Овај процес се одвијао у условима у којима, посматрано на нивоу читаве земље, стамбена изградња до 1956. године обухвата издвајање од свега 3–3,5% националног дохотка, према 7–8% две деценије касније⁵. Размера изградње у овом периоду није обухватала шире потезе блока, већ се концентрисала на физичко попуњавање празнина централних делова града, што је довело до значајног погоршања урбанистичких показатеља. Међуратни

² „II kongres arhitekata Jugoslavije,” *Čovjek i prostor* 11, br. 135 (1964): 1.

³ Mihajlo Mitrović, „Paradoksalnost u odnosima,” *Arhitektura - Urbanizam* 5, br. 27 (1964): 45.

⁴ Branko Bojović, „Neki zanemareni urbanistički problemi,” u *Beograd: Sociološka studija*, Miroslava Živkovića et al. (Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 1977), 183-84.

⁵ Ratko Vujnović, „Prognoze i tendencije u stambenoj izgradnji u narednom desetogodišnjem periodu,” *Arhitektura - Urbanizam* 17, br. 74-77 (1976): 10.

Београд је у свом средишту био мешавина вишеспратних стамбених објеката грађених на регулационој линији, и великог броја подстандардних дворишних зграда које су чиниле унутрашње зоне традиционалних градских блокова, без основних инсталација и са озбиљним проблемом пренасељености. Са послератном стамбеном изградњом на регулационим линијама, а без санирања целокупног простора блока (пракса позната као „пломбирање” или „ивична изградња”), густине насељености у централној зони достигле су нове висине. Према подацима изнесеним раних 60-их година од стране Александра Ђорђевића, тадашњег директора Урбанистичког завода града Београда, густина насељености блокова на општини Стари Град је у 40% случајева прелазила 900 ст/ха, а у осталим 700 ст/ха, при чему је било и блокова где је овај показатељ достигао висине од преко 2.000 или 3.000 ст/ха. Ово је чинило централну зону града не само акутно пренасељеном већ и дефицитарном у погледу зелених површина и паркинг простора⁶. Како наводи Бојовић, до промене долази 1962. године „доношењем одлуке” да се на нивоу града обустави изградња појединачних објеката и приступи потпуној реконструкцији блокова, што значи и њихових унутрашњих подстандардних делова⁷. Док је Народни одбор Београда Програмом стамбене изградње на подручју Београда за период 1961–1965. године предвидео готово истоветни удео изградње целокупних блокова (20,18%) и изградње вишеспратних стамбених објеката на појединачним парцелама (20,95%)⁸, Одлуком о условима стамбене изградње на ужем подручју града из јануара 1964. године Скупштина града Београда предвидела је за традиционалне блокове искључиво реконструкцију, која уистину може бити и делимична, али само по одлуци Савета за стамбене послове Скупштине града⁹.

Промене се нису односиле искључиво на изградњу у оквиру централних зона града. Касних 50-их и раних 60-их година планским и програмским документима града афирмисани су принципи формирања целокупних нових насеља путем тзв. „комплексне изградње”, што је у идеалној перспективи

⁶ Aleksandar Đorđević, „Problem rekonstrukcije centralnih delova Beograda,” *Arhitektura - Urbanizam* 4, br. 21 (1963): 46-47.

⁷ Voјović, „Neki zanemareni urbanistički problemi,” 185.

⁸ „Програм стамбене изградње на подручју града Београда за период 1961-1965. године,” *Београдске новине* 7, бр. 9 (1961): 326.

⁹ „Одлука о условима стамбене изградње на ужем подручју града,” *Београдске новине* 10, бр. 1 (1964): 1.

подразумавало паралелну изградњу стамбених и пратећих објеката, уз формирање површина намењених рекреацији. Процес урбанизације се тако помера ка периферним зонама града, што у стручним круговима добија популарни назив „јуриш инвеститора на празне терене”¹⁰. Програмом стамбене изградње за период 1961–1965. године планирано је да више од половине (56,2%) изграђених станова буде у оквиру нових насеља¹¹. Још 1958. године у Друштвеном плану развоја Београда у периоду 1957–1961. године наведено је да у „наредном периоду треба прећи на изградњу стамбених зграда на већим комплексима земљишта”¹², да би годину дана касније Народни одбор Београда донео одлуку о отпочињању изградње станова у стамбеним насељима на Новом Београду, Бановом Брду, Миљаковцу, као и на територији Земуна¹³. Овај списак је 1963. године допуњен и насељима Браће Јерковић и Шумице¹⁴.

Промена размере и отварање београдске периферије за масовну стамбену изградњу представљали су плодно тло за афирмацију модерне парадигме, то јест, за коначну потврду њене валидности у условима новог, социјалистичког друштва. Период друге половине 40-их година обележен је расколом у оквиру стручних кругова Југославије, а по кључном питању како оценити модерну парадигму у погледу њене адекватности тежњама југословенског социјализма. Док су архитекти попут Невена Шегвића дефинисали модерну архитектуру као буржоаску творевину и надградњу капиталистичких друштвених основа, други, попут Милорада Мацуре, оцењивали су модерни урбанизам и од њега нераздвојну архитектуру као неутемељене у логици капитализма, што се препознавало у опредељености ка изградњи града чији је значајан део простора посвећен општем интересу¹⁵. Ове дилеме окончане су већ крајем 1950. године, када је на Првом саветовању архитеката и урбаниста Југославије одржаном у Дубровнику „изостала критика . . . модерне архитектуре капиталистичког друштва, која се

¹⁰ Aleksandar Đorđević, „O nekim problemima planiranja i finansiranja kompleksne izgradnje stambenih naselja,” *Arhitektura - Urbanizam* 3, br. 14 (1962): 44.

¹¹ „Програм стамбене изградње,” 326.

¹² „Друштвени план развоја Београда 1957-1961,” *Београдске новине* 4, бр. 1-3 (1958): 12.

¹³ „Одлука о програму стамбене изградње на ужем подручју града за 1959. годину и припремама за изградњу у 1960. години,” *Београдске новине* 5, бр. 1 (1959): 5.

¹⁴ „Одлука о програму и условима стамбене изградње на ужем подручју града у 1963. години,” *Београдске новине* 9, бр. 3 (1963): 117.

¹⁵ Aleksandar Kušić, “West(ern Urbanism): A Part of Social Fantasy Space,” *Serbian Architectural Journal* 3, no. 3 (2011): 230-32.

током претходних година готово подразумевала, док је са друге стране изнета веома оштра критика” њеног главног опонента и конкурента у очима југословенских стручних кругова: архитектуре Совјетског савеза. Како показује Михаило Лујак, „нови полазни модел југословенског архитектонског израза” овом приликом постао је „модернизам западног модела”, који је и поред одсуства „декларативног усвајања” ипак формулисан као „политички прихватљив”¹⁶.

Модерна парадигма у главном граду Југославије најснажнију афирмацију имала је на простору Новог Београда. Већ 1946. године, „Скицом регулације Београда на левој обали Саве” архитекта Николе Добровића, постављене су основе изградње новог социјалистичког града, као „управљачког центра” Федеративне Народне Републике Југославије и средишта „Великог Београда”. Како показује истраживање Љиљане Благојевић, Генералним планом Београда из 1950. године започиње процес промене основног концепта Новог Београда, којим управљачка функција новог града у наредних десет година бива замењена доминантом улогом становања. Један од главних актера ове промене био је архитект Бранко Петричић, који је на простору Новог Београда у периоду између 1958. и 1963. године „развијао идеју модерног града у пејзажу”, ослањајући се на формулу „сунца, простора и зеленила”. За Благојевић, Петричићев Предлог Генералног урбанистичког плана Новог Београда из 1957. године „у потпуности прати доктрину” Ле Корбизјеовог (Le Corbusier) Озареног града (Ville Radieuse) из 1930. године, што ауторка препознаје, између осталог, у „стриктном зонирању, . . . чистој функцији становања у блоковима у зеленилу, . . . укидању улице-коридора, . . . композицији објеката у блоковима, . . . оптималној инсолацији” и предложеној густини становања. Током 1958. и 1959. године, непосредно пошто је Петричић израдио овај предлог, одржан је конкурс за решење првог стамбеног блока у централном делу Новог Београда, а потом је 1960. године израђен и План централне зоне Новог Београда. Аутори плана, Урош Мартиновић, Леонид Ленарчић, Милутин Главички, Милосав Митић и Душан Миленковић, поставили су „главне црте лика центра Новог Београда у духу функционалног града”, и то помоћу шест претежно стамбених блокова у зеленилу, распоређених у

¹⁶ Лујак, „Промена парадигме,” 39; и 41.

ортогоналном растеру са леве и десне стране осе која се протеже од објекта Савезног извршног већа (СИБ-а) до Железничке станице Нови Београд¹⁷.

Прва реализација на простору обухваћеном Планом централне зоне Новог Београда био је стамбени блок 21, планиран за 10.000 становника и изграђен између 1962. и 1966. године. Архитектура стамбених зграда, међу којима је био и објекат В-9 аутора Михаила Чанка, Митића, Ленарчића и Ивана Петровића (испред Института за испитивање материјала СРС – ИМС-а), представљала је вид реферисања ка „принципима модерног покрета”¹⁸. Како објашњава Чанак, објекат В-9 може се сагледати као „најтипичнији . . . пример *revival*-а 20-их година”, то јест, „ране, херојске Модерне”¹⁹. Ипак, неупитност оваквог приступа није била гарантована чак ни у периоду раних 60-их година. У првом броју *Архитектуре - Урбанизма*, који је изашао 1960. године, уредништво часописа навело је да ће у њему бити заступани „само прогресивно и истинито” стваралаштво, а критици подрвгнути „залажење у фолклор и примена спољних, површних декоративних елемената”, као и „еклектицизам сваке врсте, па и онај модерни”. Према модерној архитектури, уредништво часописа на чијем је челу тада био архитект Оливер Минић, заузело је само начелно одобравајући став, отварајући могућност изласка из ћорсокака у који је она, наиме, запала:

Рационализам функционалне архитектуре је велика тековина модерне архитектуре, али се то више не може догматски заступати као пре 30 или 40 година. Данас треба чувати само његово здраво језгро а одбацити шематичност [*sic*], хладноћу и неживотност догматско функционалистичких а тако и формалистичких решења.²⁰

Шта је чинило „здрavo језгро” модерне архитектуре и куда би развој на основу истог могао водити, уредништво *Архитектуре - Урбанизма* није навело. Без обзира, критика њене схематичности и хладноће, као и догматичног поклонства периоду 20-их и 30-их година, индикативни су били не толико у

¹⁷ Благојевић, *Нови Београд*, 58; 122; 151-52; и 182.

¹⁸ *Ibid.*, 186; и 191.

¹⁹ Mihailo Čanak, „Dr Mihailo Čanak: Architect” (predavanje povodom dodele Nagrade za životno delo Asocijacije srpskih arhitekata, Beograd, 17. oktobar, 2012).

²⁰ „Četnaest godina je već,” *Arhitektura - Urbanizam* 1, br. 1 (1960): 3.

контексту онога што ће уследити током друге половине 60-их година, већ првенствено у погледу незадовољства актуелним кретањима у оквиру дисциплине, и то не само „условима под којима се архитектонска делатност одвија и под којима се изводи објекат”, како је то наведено у закључцима Другог конгреса²¹.

Мало је сумње да су се формулације Митровића о „крупним политичко-социјалним дометима” или Мартиновића о никада повољнијим „објективним условима . . . стваралачког замаха” архитектуре односиле, у ствари, на социјалистичко самоуправљање. Уведено на иницијативу највиших органа Комунистичке партије Југославије и према Упутству о оснивању и раду радничких савета државних привредних предузећа, које су децембра 1949. године потписали Ђуро Салај и Борис Кидрич, самоуправљање се те исте године први пут јавило у форми радничког савета у фабрици цемента „Првоборац” у Солину код Сплита²². Иако је писмо које је пратило Упутство иницијално предвидело њихово функционисање само у „одређеном броју најбољих и најважнијих колектива у . . . земљи”, већ 1950. године усвојен је Основни закон о управљању државним привредним предузећима и вишим привредним удружењима од стране радних колектива, чиме је самоуправљање у економској сфери озваничено као облик организације који ће убудуће бити примењиван у целокупној привреди²³. Да је увођењем самоуправљања југословенски социјализам закорачио на пут прогреса без преседана у дотадашњој светској историји наглашавано је готово од самог почетка: за Јосипа Броза Тита 1950. године раднички савети нису били само пут ка „истинској демократији”, на супрот оној која постоји на капиталистичком Западу, већ и брана „заразној болести . . . бирократизма” и хегемонији државног управљања, што је виђено првенствено као одлика совјетског модела социјализма. Од тог тренутка надаље дефиниција „нашег пута у социјализам” грађена је у контексту нестајања државне имовине и „одумирања државних функција у привреди”, што је уједно значило и увођење „вишег облика социјалистичке својине”, као и повећање самосталности привредних субјеката у погледу

²¹ „II kongres arhitekata Jugoslavije,” 1.

²² Branko Petranović i Čedomir Štrbac, ur., *Istorija socijalističke Jugoslavije*, knj. 3, *Dokumenti II* (Beograd: Radnička štampa, 1977), 853n.

²³ *Osnovni zakon o upravljanju državnim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva*, u Petranović i Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, 3: 857.

пословања²⁴. На тој линији је током 1952. године извршена промена привредног система земље, што је резултирало и порастом учешћа привредних организација у структури извора инвестиција. Током 1957. године 42% инвестиција потицало је од привреде, у односу на свега 22% пет године раније и према 58% учешћа државних буџета²⁵. Да је самоуправљање значило деетатизацију не само у привредном, већ и територијалном погледу, сведочи Члан 4 Уставног закона из јануара 1953. године, којим су као основа „друштвеног и политичког уређења земље” проглашени „[д]руштвена својина на средствима за производњу, самоуправљање произвођача у привреди и самоуправљање радног народа у општини, граду и срезу”. Шта више, Уставни закон дефинисао је већ у Члану 2 да „[с]ва власт . . . припада радном народу”, који:

врши власт и управља друштвеним пословима преко својих претставника у народним одборима и народним скупштинама, у радничким саветима и у другим самоуправним органима, као и непосредно путем избора, опозивања, референдума, зборовна бирача, савета грађана, учешћа грађана у управи и правосуђу, и путем других облика непосредног самоуправљања.²⁶

Почетком 60-их година, а нарочито после укидања „општих инвестиционих фондова” 1964. године, дошло је до наглог опадања учешћа „друштвено-политичких заједница” у финансирању инвестиција. Те исте године федерација је била извор свега 6,5% инвестиција у Југославији, док је укупно учешће свих друштвено-политичких заједница крајем деценије пало на 17,6%²⁷. Између 1952. и 1964. године друштвени производ по становнику је растао по стопи од 8,3% годишње²⁸, док је индустријска производња у периоду од 1953. до 1960. године расла „импозантних” 13,83% годишње, чиме је Југославија постала

²⁴ „Josip Broz Tito o radničkom upravljanju privrednim preduzećima,” u Petranović i Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, 3: 855-57.

²⁵ Dragan Stanimirović, *Odlučivanje između utopije i stvarnosti* (Beograd: Kultura, 1996), 80-81.

²⁶ *Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja Federativne Narodne Republike Jugoslavije i saveznim organima vlasti*, u Petranović i Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, 3: 862.

²⁷ Stanimirović, *Odlučivanje*, 81. Видети и: *Rezolucija Savezne narodne skupštine o osnovnim smernicama za dalji razvoj privrednog sistema*, u Petranović i Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, 3: 936.

²⁸ Ferfila, *Jugoslovensko društvo*, 15.

светски рекордер²⁹. Још током раних 50-их година нови платни и привредни систем отворили су могућност одређеног степена слободе радних колектива у погледу одређивања висине доходака и фаворизације запослених са вишом стручном спремом³⁰, уводећи и принцип „предузетничког ризика и извесна правила конкуренције”³¹. Овај смер развоја достигао је дотадашњи врхунац током прве половине 60-их година, када је прво „мини реформом” из 1961. године а потом и привредном реформом, проглашеном четири године касније, покушано разрешење „чворног питања расподеле друштвеног производа између привредних организација и државе”. Током 1964. године усвојен је низ мера који је „отворио пут слободнијем деловању тржишних закона и потискивању административне интервенције у привреди”³², а предузећима је прокламовано право да буду „основни носиоци проширене репродукције”³³. Годину дана раније усвојен је Устав Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, којим је као основа политичког система земље проглашено самоуправљање у општини, док је принципијелна разлика направљена између зборових бирача и савета месних заједница, као доносиоца одлука, и Партије, којој је признато само право да буде „фактор политичке мобилизације, иницирања, организовања јавног мњења”, итд.³⁴.

Па ипак, поставке званичног дискурса о власти радног народа и авангардности југословенског привредног и друштвеног система тешко су могле пронаћи своју потврду у окружујућој стварности. Како примећује Сузан Л. Вудвард, упркос начелном придавању значаја „стваралачкој иницијативи” радног народа, децентрализација током касних 40-их и раних 50-их година није значила мање или више партијске моћи, већ динамику између различитих врста ауторитета који су уживали различити нивои бирократизоване власти (од локалне до федералне)³⁵. Након пораста до 1957. године учешће привредних организација у финансирању инвестиција почиње да опада, стабилизујући се на нивоу од просечно једне трећине. Циљеви реформе који су се односили на овладавање радних колектива проширеном репродукцијом тако су се показали као

²⁹ Чалић, *Историја Југославије*, 243.

³⁰ Woodward, *Socialist Unemployment*, 175.

³¹ Чалић, *Историја Југославије*, 238.

³² Petranović i Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, 3: 935n; и 3: 937n.

³³ *Rezolucija Savezne narodne skupštine*, 936.

³⁴ Radivoje Marinković, *Ko odlučuje u komuni* (Beograd: Institut društvenih nauka, 1971), 141.

³⁵ Woodward, *Socialist Unemployment*, 135; и 161.

недостижни: уместо државе и друштвено-политичких заједница, доминантну улогу у финансирању инвестиција средином 60-их година преузеле су банке, чије је учешће порасло са 0,9% 1961. године на 31,4% три године године касније, а потом и на 45–55% у наредном периоду³⁶. Према закону из 1950. године одлуке радничког савета представљале су основ рада управног одбора предузећа, али су исту улогу играла и „наређења и упутства надлежних државних органа”³⁷. Двојност организационих принципа – самоуправљања и државе – садржана овим законским решењем, наставила је да обликује логику привредне сфере Југославије, што се најбоље може препознати у улози и начину избора директора. Као што је Хорват навео раних 70-их година, „хибридна позиција” директора састојала се у функцији „извршног службеника самоуправних тела” и представника „јавних интереса”. У погледу његовог постављења, од 1952. године моћ је лежала у „комуни”, која је од увођења јавних конкурса годину дана касније имала двотрећинску већину у одборима за одабир. Од 1958. године број представника комуне и радничког савета је изједначен, а до раних 70-их година усталила се пракса по којој су раднички савети бирали директоре, али само међу кандидатима које је одбор претходно одобрио³⁸. Коначно, свакодневна па чак и нормативна позиција коју су имали зборови бирача и месне заједнице била је више она „иницијатора и консултаната, него . . . одлучивача”, што је посредно произишло из чињенице да скупштине општина и други органи нису имали правну обавезу уважавања њихових одлука³⁹.

Без обзира на очигледне недостатке, југословенски социјализам је до средине 60-их година подразумевао и „либералнију” културну климу, услед чега су његове основе и постигнути резултати постали предмет критике интелектуалних кругова, а посебно оних марксистичког хуманизма. Један од чланова групе „Праксис” основане 1963. године⁴⁰ Михаило Марковић објаснио је годину дана пре проглашења привредне реформе да се у случају Југославије може говорити само о „почетним корацима” у развоју самоуправљања и присуству бројних противречности. Међу исте Марковић је сврстао актуелне покушаје

³⁶ Stanimirović, *Odlučivanje*, 81.

³⁷ *Osnovni zakon o upravljanju*, 858.

³⁸ Horvat, “Labour-managed Enterprise,” 166.

³⁹ Marinković, *Ko odlučuje u kotuni*, 197.

⁴⁰ Чалић, *Историја Југославије*, 286-87.

проналаска „еквилибријума” између „неспојивих елемената” државе и самоуправљања, треће између ауторитарности и дисциплине бирократским путем донетих планова и слободе и иницијативе радних колектива, потребу за школованом радном снагом насупрот њене „заосталости” (што је у локалном контексту резултирало појавом „бирократских клика” које су чинили високошколовани кадрови и представници Партије, синдиката и државе) и несклад самоуправљања и тржишта, које је, наиме, наслеђено из класног друштва капитализма⁴¹. Критика „праксисоваца” тежила је тако да на светлост дана изнесе „камуфлирани облик хијерархијско-бирократских структура власти” које су почивале иза реторике Партије и државе⁴². И поред чињенице да је „критиковала естаблишмент у име прочишћене верзије идеологије овог истог естаблишмента” (позивајући на изградњу стварног самоуправљања на основу „критичког, стваралачког” марксизма), група Праксис је, као што показује словеначки филозоф Рената Салецл, ипак представљала чинилац прве фазе дезинтеграције ове исте идеологије⁴³.

У ствари, самоуправљање је улазило у прве године кризе легитимитета управо у тренутку када су му архитекти Југославије окупљени у Загребу признали неупитност напредности. Недостатак критичке рефлексije које су реферати и закључци Другог конгреса архитеката Југославије исказивали упарен је са врло суженим начином гледања на само самоуправљање и оне који су га, у идеалној равни, практиковали. Упркос препознавању смисла социјализма у „потпуном ослобођењу човекове личности”, како је то дефинисао Мартиновић, учесници загребачког конгреса нису разматрали питање адекватности архитектуре остварењима и циљевима овог истог социјализма у светлу могућности партиципације крајњих корисника у пројектовању или изградњи. Поставка према којој је однос између архитектуре и друштва тражен у поређењу напредности обе инстанце, где је свака посматрана готово искључиво у оквиру сопственог референтног система, управо је у својој апстрактности одавала логику

⁴¹ Mihailo Marković, “Socialism and Self-management,” in Horvat, Marković and Supek, *Self-governing Socialism*, 1: 432-37. Видети и: Mihailo Marković, “Self-government and Planning,” in Horvat, Marković and Supek, *Self-governing Socialism*, 1: 480-81.

⁴² Чалић, *Историја Југославије*, 287.

⁴³ Renata Salecl, *The Spoils of Freedom: Psychoanalysis and Feminism after the Fall of Socialism*, dig. ed. (1994; New York: Routledge, 2002), 60.

доминираног простора. Па ипак, наводна неадекватност архитектуре друштву и поприлично дугачак списак начина на које би се побољшањем њеног положаја овај несклад могао отклонити, говорио је у прилог чињеници да пракса доминације, ма како привлачна за представнике југословенске архитектуре, у социјалистичкој производњи простора ипак не функционише искључиво, па ни у највећој мери, према њиховим жељама и хтећима.

2.1 Неуједначене чари велеграда: централна зона Булеvara војводе Степе

Од 22. до 26. априла 1958. године у Љубљани је одржан Седми конгрес Савеза комуниста Југославије (СКЈ-у), шест година пошто је Комунистичка партија Југославије променила свој назив. Најзначајнији резултат догађаја свакако је био други послератни, и како ће време показати, последњи партијски програм⁴⁴. Према најзначајнијем документу Партије произвођач и радни колектив у Југославији су ослобођени јарма најамног рада, што их је чинило језгром истинске, стваралачке енергије. У визури Програма усмеравање ове енергија ка рационалном и високо продуктивном радном учинку имало је смисла једино у чврстој вези са интересом за задовољењем сопствених материјалних потреба. Ослањајући се на принцип расподеле познат као „свакоме према раду”, који је предвиђао да удео произвођача у деоби профита социјалистичког предузећа мора да буде пропорционалан његовом или њеном учинку, Програм је пројектовао визију према којој је индивидуални подстицај на рад био од суштинске важности за друштвени напредак. Како је друштво представљало заједницу произвођача, тако је и скуп стремљења појединаца и колектива ка сопственом бољитку чинио суму општедруштвеног прогреса⁴⁵.

Прагматичност програмске визије СКЈ-у најбоље се огледа у ставу према којем „[с]оцијализам не може личну срећу човекову подредити некаквим ‚вишим циљевима’, јер је највиши циљ социјализма лична срећа човека”⁴⁶. Управо у циљу постизања високог степена среће Програм је као неке од главних тежњи дефинисао „ширу базу за повећање личних доходака . . . подизање потрошње . . .

⁴⁴ Imširović, *Od staljinizma*, 99; и Petranović i Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, 3: 910n.

⁴⁵ *Program Saveza komunista Jugoslavije* (Beograd: Kultura, 1958), 133-41.

⁴⁶ *Ibid.*, 141.

стално побољшање услова живота и рада радника, боље радне, стамбене, здравствене и културне услове”, као и „проширење мреже продавница – трговинских радњи, робних кућа и сл.”⁴⁷. Програм је тако потврђивао парадигматску промену којом је југословенско друштво друге половине 50-их година већ било захваћено, а чије корене Предраг Марковић препознаје у намерама највиших партијских кругова да саму основу економског система земље преоријентишу од инвестиција у производне погоне ка већем нивоу личне потрошње грађања и подизању животног стандарда⁴⁸. Деценија „ношења . . . терета”⁴⁹ изградње социјализма оставила је много тога пуком жељом обичног грађанина, чију је срећу Програм СКЈ високо ценио. Не чуди стога што је историчар Игор Дуда, истражујући потрошачке обрасце Хрватске, прогласио 1958. за годину „рођења потрошачког друштва”⁵⁰.

Да смернице Програма нису биле само празно слово на папиру сведочи и надолазећи потрошачки талас, јасно препознатљив у званичним статистикама за Београд седме деценије 20. века. Од 1956. до 1963. године робни промет на мало на територији Београда повећан је за чак 210%⁵¹. Децентрализација располагања стеченим профитом у време привредних реформи 60-их година, којом је очекивани раст плата посредно требало да учини потрошњу главним покретачем даљег раста привреде⁵², утицала је на повећање доступности низа производа. Између 1961. и 1968. године број продатих телевизора, фрижидера, усисивача и машина за веш повећан је 4,6, 1,6, 8,4 и 4,6 пута, посматрано у односу на 100 становника ужег подручја главног града. Број продатих аутомобила на 100 становника порастао је 13 пута у истом периоду (табела 2.1). Раст стандарда изискивао је повећање трговинских капацитета, па је у оквиру ширег подручја града повећан и број продавница са 2.930 објекта 1964. године, на 3.426 објекта 1968. године, уз повећање укупне површине трговинских простора града за 38%

⁴⁷ Ibid., 159-60; 202; и 206-10.

⁴⁸ Марковић препознаје знакове „великог прелома у оријентацији земље” у говору Јосипа Броза Тита у Карловцу 27. јула 1955. године, када је најављено смањење „изградње капиталних објеката и повећање изградње индустрије потрошних добара”. Видети: Predrag Marković, „Ideologija standarda jugoslovenskog režima 1948-1965.,” *Tokovi istorije* 4, br. 1-2 (1996): 14-15.

⁴⁹ Petranović i Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, 3: 934n.

⁵⁰ Duda, *Pronadjeno blagostanje*, 17.

⁵¹ Slobodan Selinić, *Beograd 1960-1970: Snabdevanje i ishrana* (Beograd: INIS, 2005), 310.

⁵² Kosta Mihailović, „Pogled na privrednu krizu u Jugoslaviji,” *Sociološki pregled* 20, br. 1-2 (1986): 12.

(табела 2.2). Тежиште развоја трговинске мреже у овом периоду стављено је на „развој крупних и специјализованих предузећа, ужу специјализацију продавница и потенцирање савремених облика продаје – робних кућа, самоуслуга и супермаркета”⁵³. Како показује истраживање историчарке Радине Вучетић, прва самопослуга отворена је у Београду 1958. године на Цветном тргу, две године по отварању прве југословенске самопослуге у Загребу. Највећи у социјалистичкој федерацији у том тренутку, београдски објекат имао је узор у самопослузи изложеној у оквиру америчког павиљона на Загребачком велесајму 1957. године. Саму одлуку о отварању прве самопослуге донео је Раднички савет предузећа „Врачар”. Како примећује Вучетић, прва београдска самопослуга, са широким асортиманом који је омогућавао временску уштеду у процесима дневне и недељне набавке, као и слободу избора, није била само сигнал модернизације свакодневице и еманципације жена, већ и симптоматичан моменат контакта између два друштвена поретка:

Симбол југословенског самоуправног социјализма, Раднички савет, одиграо је, дакле, кључну улогу у прихватању симбола америчког капитализма. Првобитна одлука била је, додуше, да се отвори „скромнија и јевтинија” самопослуга, али је она брзо промењена, у корист потпуног преузимања америчког модела.⁵⁴

Промене, међутим, нису биле свеобухватне. Степен њиховог продора у југословенску свакодневицу ограничен је достигнућим нивоом животног стандарда, који је на територији Београда и поред значајних помака 60-их година још увек био, према неким показатељима, испод званичних норматива. Имајући у виду да су продајни простори Београда, попут самопослуге на Цветном тргу, нудили становницима града широк асортиман, са посебним акцентом на прехранбене производе (више врста свежег воћа и поврћа, замрзнуту и конзервирану храну, итд.), уредно упаковане у савремену амбалажу и прегледно сортиране у оквиру модерних ентеријера⁵⁵, посебно индикативним чине се подаци о исхрани просечног становника града током седме деценије 20. века.

⁵³ Selinić, *Beograd 1960-1970*, 311.

⁵⁴ Vučetić, *Koka-kola socijalizam*, 367-69.

⁵⁵ *Ibid.*, 369-71; и Selinić, *Beograd 1960-1970*, 312.

Потрошачком сјају самопослуге могуће је тако супротставити резултате истраживања историчара Слободана Селинића, који показују да је у исхрани просечног становника града 60-их година хлеб био доминантна намирница, док су месо, поврће, млеко и риба били конзумирани повремено, то јест „само кад су материјалне могућности дозвољавале”⁵⁶. Иако је исхрана просечног Београђанина у овом периоду била далеко обимнија и садржајно богатија од оне из времена „страха од глади” (40-их и 50-их година), њена финансијска покривеност није била ни близу тога да обухвати и део онога што је један потпуно опремељени продајни објекат могао да понуди.

Питање снабдевања становништва био је само један од начина на који је Програм СКЈ-у предвидео раст животног стандарда. У ствари, Програм је у овом погледу на прво место ставио решавање стамбеног питања, што је подразумевало интензивнију и ефикаснију изградњу, као и повећање стандарда становања⁵⁷. Оријентацију стамбене политике Београда током друге половине 50-их година на изградњу читавих насеља логично је у том смислу сагледати у светлу раста значаја инвестиција које су тежиле помаку у овој области, и то на масовном нивоу. Друштвени план развоја Београда за период 1961–1965. године предвидео је да „у складу са општим привредним развојем и порастом производње артикала широке потрошње” дође до „сталног подизања личне потрошње и животног стандарда становништва”. У овом циљу план је претпоставио виши ниво организације снабдевања на подручју града, али и интензивнији процес урбанизације београдске периферије, којим би се вршила усклађена изградња станова и пратећих објеката. Испуњење ових намера зависило је од „уске координације свих фактора који утичу на стамбену изградњу”, при чему је за „највиши облик повезивања свих тих фактора” проглашена „производња станова за тржиште”, виђена као нераздвојна од „масовне индустријске производње”⁵⁸.

Друштвени амбијент који је пратио промоцију и спровођење привредних реформи 60-их година представљао је плодно тло за афирмацију ставова оних стручњака који су одговор на питање брже и рационалније изградње станова видели управо у концепту „производње станова за тржиште”, који помиње

⁵⁶ Selinić, *Beograd 1960-1970*, 488.

⁵⁷ *Program Saveza komunista Jugoslavije*, 207.

⁵⁸ „Друштвени план развоја Београда,” 177; и 190.

цитирани документ Народног одбора Београда. Под овим појмом подразумеван је четвороструки процес еманципације. Прво, стан је разматран као роба која би настајала и била продавана у тржишним условима, који су посматрани као синоним за рационалнији систем производње, расподеле и потрошње. Под окриљем тржишта, проблеми високе цене станова и ниског стандарда становања били би решени под притиском конкуренције, а без мешања државе, што је директно произишло из принципа деетатизације привреде током реформи 60-их година. Друго, кључну улогу у изградњи имали би тзв. „произвођачи станова”, чиме је технократски речник 60-их година означавао удружења грађевинских предузећа, која би располагала капацитетима индустријске размере. Оснажени сопственом величином и са новим системом банкарског (кредитног) финансирања на располагању, произвођачи станова би били потпуно ослобођени утицаја дојучерашњих инвеститора, који су у претходној фази београдске социјалистичке урбанизације играли значајну улогу у уситњеном процесу стамбене изградње. Горуће питање недостатка пратећих садржаја, чије је финансирање изградње изнова и изнова избегавано од стране инвеститора, било би такође решено координисаним и свеобухватним наступом произвођача станова, чији би капацитети могли преузети обавезу изградње целокупних насеља. Треће, тржишни модел изградње подразумевао је и улогу крајњег корисника стана, као потрошача који има слободу избора, и може самостално да одлучује који стан одговара његовим материјалним потребама и могућностима. Корисник би тако вршио регулацију тржишта потрошачким притиском, коригујући потенцијалне експесе настале производним процесом. Коначно, нови систем је подразумевао прекид, тобоже независног, деловања појединих струка (при чему су нарочито урбанисти нападани због наведеног одсуства свести о стварним потребама тржишта и града) и потпуну интеграцију планирања и пројектовања у чврсти систем кооперације, установљен од стране конкретног произвођача станова. У том смислу, кључни фактор при изради пројектне и планске документације морао је да буде један од доступних, савремених индустријских система грађења⁵⁹.

⁵⁹ Miloš Jarić, „Izgradnja stanova,” 1-6; Miloš Jarić, „Izgradnja stanova je proizvodnja stanova,” *Izgradnja* 14, br. 5-6 (1960): 1-7; „Zaključci sa savetovanja o racionalnoj stambenoj izgradnji,” *Izgradnja* 17, br. 7 (1963): 1-2; Miloš Jarić, „Izvod iz Rezolucije o smernicama za izradu društvenog plana SR Srbije za period do 1970 god.,” *Izgradnja* 19, br. 2 (1965): 1-3; и Smajo

Једна од критичних тачака концепта производње станова за тржиште лежала је управо у обећању слободe за обичног човека. У условима миграционог притиска на градове попут Београда и стамбене оскудице која је у њима владала, локална тржишта станова имала су акутни проблем велике потражње, чиме је крајња контрола над процесом стамбене изградње остала доминантно на страни производње⁶⁰. Такође, производња станова за тржиште подразумевала је да крајњи корисник своју улогу у систему стамбене изградње остварује тек на самом крају процеса, као појединачни потрошач готовог производа који регулише функционисање система кроз акт куповине добра, то јест стана, без икакве могућности учешћа у самом процесу пројектовања или изградње овог добра или шире градске целине у оквиру које треба да живи. На крају, инсистирање на појму стана, као индивидуалне јединице, указивало је да концепт производње за тржиште тежи издвајању саме функције становања из шире друштвене праксе учешћа у градском животу – издвајању које ће Лефевр препознати средином 60-их година као један од кључних аспеката капиталистичког начина производње простора⁶¹. Концепт изградње станова за тржиште тако је у самој својој суштини промовисао доминацију грађевинских предузећа по цену атомизоване потрошачке пасивности о којој је Хабракен писао почетком деценије и сужавања слобода архитектонског и урбанистичког стваралаштва. Упркос томе, пројекти стамбених насеља рађени у периоду примене овог концепта заступали су управо једно од кључних места касномодерне архитектуре, то јест, стварање просторног оквира кадраг да изроди људску заједницу, састављену од неутуђених индивидуа.

У циљу проналазка просторних образаца адекватних оваквом стремљењу своје место у пројектовању београдских стамбених насеља пронашли су и покушаји артикулације „савремене алтернативе традиционалном урбаном елементу улице”, што је синтагма коју историчар архитектуре Том Авермаете (Tom Avermaete) користи да објасни један од главних мотива рада касномодерних архитеката, чланова Тима 10⁶². За Алисон и Питера Смитсона поступак напуштања тековина модерног урбанизма није се могао ослонити на историјске

Hodžić, „Godina dana proizvodnje stanova u uslovima stambene reforme,” *Izgradnja* 21, br. 5 (1967): 13-20.

⁶⁰ „Razvoj Beograda i aktuelni urbanistički problemi,” *Arhitektura - Urbanizam* 7, br. 41-42 (1966): 10.

⁶¹ Henri Lefebvre, “Industrialization and Urbanization,” in Kofman and Lebas, *Writings on Cities*, 76-78.

⁶² Avermaete, „Caen Hérouville,” 96.

форме које „представљају друштвену стварност која више не постоји”, већ на „нове еквиваленте” ових истих форми⁶³. Један од карактеристичних примера који сведочи о истоветном трагању у Београду 60-их година је пројекат централне зоне Булевара војводе Степе.

Као правац ширења Вождовца током прве половине 20. века Булевар војводе Степе грађен је мешавином скромних кућа, сиротињских станова за ренту и већих објеката и вила, уз присуство низа трговина, занатских радњи и кафана, које су улицу чинили „чаршијом овог краја”⁶⁴. Послератни развој улице обухватио је процес постепеног рушења „слабијих зграда” и „обимнију вишеспратну изградњу” висине од П+3 до П+14, уз мало обзира према непосредном окружењу, чиме је улица, покривена калдрмом и у појединим зонама и без тротоара, ускоро постала место сусрета „квалитетних вишеспратних објеката и страћара”⁶⁵. Средином 60-их година реконструкција Булевара војводе Степе поверена је „у непосредном аранжману” ИНПРОС-у – „Пословном удружењу произвођача за индустријску производњу станова и других инвестиционих објеката у земљи и иностранству”. Оснивање удружења 1963. године од стране ГП „Рад”, КМГ „Трудбеник”, ГП „Напред”, ОГП „7 Јули” и ИМС-а, омогућено је, како то тврди промотивни материјал објављен у часопису *Изградња*, „новом политиком изградње града Београда, која се састојала у оријентацији на изградњу комплетних насеља или реконструкцију читавих блокова и то за један дужи период”⁶⁶. Посао реконструкције Булевара војводе Степе обухватио је простор дужине 2,5 км, уз планирану изградњу више од 4.500 станова и свих пратећих објеката⁶⁷. Основу процеса чинио је Детаљни урбанистички план (ДУП) реконструкције булевара из 1966. године (главног пројектанта Стојана Максимовића), који је предвидео рад на 12 блокова на

⁶³ Smithson and Smithson, *Charged Void*, 26.

⁶⁴ Zlata Vuksanović-Macura, *Život na ivici: stanovanje sirotinje u Beogradu 1919-1941* (Beograd: Orionart, 2012), 214-15; и 220-21.

⁶⁵ „Детаљни урбанистички план реконструкције poteza Bulevara vojvode Stepe u Beogradu,” *Arhitektura - Urbanizam* 7, br. 41-42 (1966): 48.

⁶⁶ Удружењу су касније приступили и ГП „Неимар”, ГП „Нови Београд” и ГП „Ратко Митровић”. Видети: „INPROS: Poslovno udruženje proizvođača za industrijsku proizvodnju stanova,” *prilog, Izgradnja* 23, br. 10 (1969): P1; и „Deset godina Poslovnog udruženja ‚Inpros’,” *Izgradnja* 27, br. 12 (1973): 73.

⁶⁷ „Deset godina,” 84-85.

територији 5 месних заједница⁶⁸. Основу просторне композиције чиниле су две фокусне тачке у виду групације шест „високих стамбених солитера плочастог облика” у зони Вождовачке цркве и „групе солитера квадратне основе” у подручју фабрике „20. октобар”. Остатак композиције третиран је у мањим висинама и степенован ка залеђу испуњеном једнопородичним стамбеним објектима спратности П и П+1⁶⁹.

Централна зона улице смештена у подручју око Вождовачке цркве обухватила је блокове 4 и 10 и део блока 5. Архитектонска разрада објеката у оквиру зоне била је предмет позивног београдског конкурса који је одржан 1969. године. Победничко решење, које је потписао архитект Бранко Алексић, представљало је покушај двоструког посредовања. Снажни саобраћајни правац булеvara било је потребно премостити пажљивим грађењем односа маса између две стране улице, којим би био створен ефекат целине. Са друге стране и с тим у вези, било је потребно остварити складну везу између снажних вертикалних маса кула и хоризонталних трака рејонског центра, развијених близу тла. Према Програму дела рејонског центра на Булевару војводе Степе на Вождовцу, који је израђен у Заводу за пројектовање ГП „Рад”, а према програмским смерницама Завода за унапређење трговине, угоститељства и туризма из Београда, центар је подразумевао површину од 13.934 м². Простирући се целом дужином блока 4 и делом блока 5, прожет јавним просторима платоа, тргова и зеленила, центар је обухватао 9.960 м² намењених трговини, са стециштем у средишњем делу композиције, истуреном ка простору улице⁷⁰. У хуманистичкој перспективи Алексића, вертикалност стамбених објеката било је потребно учинити јасним „просторним репером и окосницом потеза”⁷¹, али не и наметљивим присуством. Баш супротно, ове масе је требало да буду доступне потрошачу, који би у њиховој сенци уживао у атрактивности капацитета рејонског центра, у чијем је трговинском делу програмски документ Завода за пројектовање ГП „Рад” предвидео тржни центар са прехрамбеном робом, робну кућу универзалног типа,

⁶⁸ IAB2d: 101; и „Detaljni urbanistički,” 48.

⁶⁹ „Detaljni urbanistički,” 48-50.

⁷⁰ IAB2e, 1-6.

⁷¹ [Branko Aleksić], „8.0 Bulevar Vojvode Stepe: centralna zona; Pozvani beogradski konkurs za arhitektonsko rešenje stambenog naselja u Bulevaru Vojvode Stepe u Beogradu 1969.,” *Arhitektura - Urbanizam* 17, br. 74-77 (1976): 63.

као и низ продавница, од оних конфекцијске робе, текстилне галантерије и трикотаже, до оних електро-робе, боја и лакова, као и народне радиности. Стога, Алексић је поставио композицију у којој се становање и пратеће намене надовезују у подужном правцу, смењујући се на уличној линији, уз „омекшавање” стамбених објеката кроз јасно наглашене степенишне вертикале и хоризонтале тераса. Спону између стамбеног садржаја и рејонског центра Алексић је поставио у виду каскада у доњим деловима кула, „сводећи” висинске доминанте потеза „близу тла на људску меру”. Сам рејонски центар пројектован је дуж унутрашње улице, разложене на два паралелна правца повезана попречним тракама. Овај простор представљао је „домен пешака”, простор где се човек „снабдева, тргује, културно оплемењује, долази у контакт са другим људима, одмара се и при том доживљава сталну чар промене”⁷² – својеврсну модерну алтернативу оронилом и каљавом Булевару војводе Степе (сл. 2.2).

Блок 10, преко пута блокова 4 и 5, намењен је ДУП-ом булевара изградњи два стамбена солитера и стамбеног објекта типа „меандар”, који је имао улогу споне између претходно изграђених делова блока и нове структуре (сл. 2.3). У процесу реализације који је трајао до 1978. године ГП „Рад” је извело две стамбене куле у блоку 10 и једну у блоку 5 (објекте 39, 40 и 12, аутора Бранка и Стане Алексић), ГП „7. Јули” извело је објекат „меандар” висине П+4+По односно П+5+По (објекте 41 и 42, аутора Бранка Алексића и Ратка Каролића), док су рејонски центар и куле у блоку 4 остали неизграђени. Током пројектантске разраде кула 1972. године уведено је неколико новина. Каскадни делови проширени су и на задње стране објеката, опет под окриљем тежње ка хуманизацији простора. У приземљу и на првом спрату уведено је око 1.300 м² пословног простора, као и уређење у виду клупа и жардињера, а све са жељом да овај део објекта постане „фреквентан”⁷³, као врста корелатива претпостављеној динамици рејонског центра. Приземље објекта „меандар” такође је у пројектантској разради активирано увођењем локала⁷⁴. Смернице које су произиласиле из концепта производње станова за тржиште, као што су рационализација, осавремењивање и скраћивање процеса изградње, праћене су од

⁷² Алексић и Алексић, „Rekonstrukcija poteza Bulevara,” 39; и 44-45.

⁷³ IAB2g, 10/2; и Алексић и Алексић, „Rekonstrukcija poteza Bulevara,” 50.

⁷⁴ IAB2d, nepaginirano.

стране Бранка Алексића и Ратка Каролића у виду веште скулптуралне обраде фасадне равни, уз употребу и комбинацију унифицираних, монтажних или ливених елемената лођа, балкона и парапета, као и испуне од фасадне опеке. Сумирајући тежње пројектантске разраде објеката у блоку 10 Бранко и Стана Алексић су 1972. године нагласили намеру остваривања:

таквих међуодноса који ће стимулисати становнике на *акцију, општење, сарадњу* [нагласио А.К.]. Јер само у једној осмишљеној структури, која поштује људску вишедимензионалност и идентитет, која негује комуникативне ситуације и даје богат подстицај живљењу, простор ће за човека обновити своју важност и значење, човек ће у својим просторима пребивања поново открити изгубљену кохезију – изнова ће им се вратити.⁷⁵

Обраћајући се истовремено таласу раста потрошње и хуманистичкој претпоставци званичног дискурса о радном човеку као репозиторијуму стваралачке енергије, решење централне зоне Булеvara војводе Степе обједињавало је динамичну сцену у блоковима 4 и 5 и разуђенији, зеленилом богатији и мирнији амбијент блока 10: простор чија је структура требало да изроди заједницу активних и кооперативних индивидуа. У том смислу, управо основна намера Алексића да блокови централне зоне чине једну целину упркос снажном мотиву деобе у виду саме улице⁷⁶, из које је произишло да корисник овог простора може истовремено да буде и потрошач и самоуправљач и да архитектура може помирити појединца и заједницу, представља покушај интервенисања у свакодневици социјалистичког Београда. Како је показало истраживање Шерон Зукин током раних 70-их година, грађани Београда у највећој мери су изједначавали појам самоуправљања са економским бољитком⁷⁷, и заиста, процеси децентрализације који су се одвијали од 50-их година резултирали су временом повећањем плата⁷⁸, подупирући повећање стандарда и куповне моћи. Насупрот социјалистичког потрошачког друштва Зукин је поставила функционалне и територијалне облике самоуправљања, који су према

⁷⁵ Aleksić i Aleksić, „Rekonstrukcija poteza Bulevara,” 53-54.

⁷⁶ Ibid., 39.

⁷⁷ Zukin, *Beyond Marx and Tito*, 95-99.

⁷⁸ Чалић, *Историја Југославије*, 281.

њеном истраживању побуђивали јако мало интересовања код просечног становника града. Посебно је учешће у зборовима бирача било ствар учмалости и неинтересовања: за месну заједницу са 10.000 становника (4.000 бирача), Зукин наводи да је било уобичајно да број особа присутних на збору буде око 40, и то углавном непромењеног састава⁷⁹.

Стамбена изградња у Београду је 60-их година опвргла неке од кључних аксиома концепта производње за тржиште. Са једне стране, забележени су импресивни резултати: просечна стамбена површина по становнику града повећана је од 1965. до 1975. године са 10,9 на 14,5 м², при чему је више од половине стамбеног фонда Београда на крају овог периода имало старост мању од 15 година. Са друге стране, инвестиције у изградњу су порасле пет пута у истом периоду, док је просечна уговорена цена стана под притиском потражње повећана четири пута⁸⁰. И поред удруживања грађевинских предузећа формирање нових градских целина остало је доминантно оријентисано на изградњу стамбених објеката, са снажним дефицитом пратећих објеката⁸¹. То је значило да се Београд развија на изразито неуравнотежен начин, који је супротстављао централне градске општине правцима периферног ширења. Могућност учешћа у потрошачким ритуалима тако није била ограничена само куповном моћи становника, већ и просторним распоредом трговинских капацитета. Иако се мрежа самопослуга најбрже ширила ван строгог центра града, подаци о укупном броју продавница и њиховој структури показују да су у погледу трговине „прилике биле знатно повољније”⁸² управо у овом делу Београда. На општини

⁷⁹ Ibid., 158.

⁸⁰ Stevan Jovanović, „Stambena izgradnja u razvoju Beograda,” *Urbanizam Beograda* 7, br. 30 (1975): 7. Према подацима Скупштине града Београда, цена стана по 1 м² у Београду у 1967. години била је већа 38% у односу на исту цену 1965. године и 27% у односу на исту цену 1966. године, уз констатацију да су цене станова по правилу биле знатно више при испоруци него при уговарању стана. Као узроци овог стања, регистровани су трошкови уређења градског земљишта који су, за разлику од претходног периода, сада директно оптерећивали цену стана, појава препродаваца и посредника, али и далеко већа потражња од понуде. „Скупштина града Београда констатује,” *Службени лист града Београда* 15, бр. 13 (1968): 356-57.

⁸¹ Jovanović, „Stambena izgradnja,” 8.

⁸² Слободан Селинић тврди да је ширење града пратило и јављање самопослуга, наводећи да је овај развој био најспорији на простору општине Стари град, а најбржи у општинама Чукарица, Палилула и Земун. Истовремено, Селинић оцењује да је укупно стање трговинске мреже било знатно боље у централном делу града. Selinić, *Beograd 1960-1970*, 313-14. Према подацима које износи Милета Радосављевић, 1975. године на 113 становника општине Стари град и 461 становника Вождовца долазила је једна

Стари град 1968. године налазило се 218 продавница са прехрамбеном и 457 са непрехрамбеном робом (однос 1:2), док је на општини Вождовац, којој је припадала и централна зона Булевара војводе Степе, на 134 продавнице прехрамбене робе долазила свега 91 непрехрамбене робе (однос 1,5:1). Шта више, промет у малопродајним објектима Старог града 1969. године био је 4,5 пута већи него на Вождовцу⁸³. Имајући у виду да је рејонски центар у Булевару војводе Степе требало да опслужује две стамбене групације (Вождовац и Браћу Јерковић), при чему је ова друга крајем деценије имала 20.000 становника и само једну самопослугу⁸⁴, овај пројекат могуће је сагледати као један од многих кроз чију је реализацију грађена специфична неуједначеност свакодневног функционисања главног града Југославије.

2.2 Празнина у средишту заједнице: блок 22 на Новом Београду

Као једини потпуно изведен део пројекта блок 10 је био простор са доминантном наменом становања, ускраћен за живу сцену коју је Алексић пројектовао на другој страни улице. Оно што је преостало после процеса изградње била је једино могућност да корисник, у одсуству трговинских и других капацитета рејонског центра, испуни мандат самоуправљача. Ово је у условима летаргичности територијалног аспекта социјалистичке демократије било мало вероватно. Иако је Алексићева визија потрошача-самоуправљача тежила да просторно утемељи обе активности, она је ипак остала ускраћена за могућност динамичног прожимања два пола, кроз које би активност локалне заједнице била претпостављена као потрошачка производња присвојеног простора. Овакав концепт значио би свакако корак даље за хуманизам касномодерне архитектуре Београда, али и опасност суочавања са непобитно јасним и просторно опипљивим доказом његове неутемељености.

продавница. Mileta Radosavljević, „Projektovanje i izgradnja centara mesnih zajednica u Beogradu,” *Arhitektura - Urbanizam* 21, br. 85 (1980): 13.

⁸³ Током 1969. године, на општини Стари град забележен је промет трговинске мреже на мало у вредности 1.999.003.000 н. динара, на супрот свега 443.966.000 н. динара на Вождовцу. „Promet trgovinske mreže na malo po opštinama,” *Statistički godišnjak Beograda* 13 (1970): 198, tabela 21-4; и „Prodajni prostor prodavnica,” *Statistički godišnjak Beograda* 13 (1970): 202-03, tabela 21-9.

⁸⁴ IAB2e, 1; и Selinić, *Beograd 1960-1970*, 315.

Измештањем железничке пруге током касних 60-их година отворена је могућност даље изградње централне зоне Новог Београда. Временом, свих пет стамбених блокова (месних заједница) који су остали неизграђени по завршетку блока 21 обухваћено је овим процесом. Основу архитектонске разраде простора централне зоне чинили су Регулациони план Новог Београда из 1962. године⁸⁵ и ДУП-ови појединачних блокова, о којима је Скупштина града Београда сукцесивно доносила одлуке од 1965. до 1970. године⁸⁶. По одржавању јавног, односно позивног архитектонског конкурса за блокове 28 и 29⁸⁷, 1967. године расписан је Опште југословенски анонимни конкурс за израду идејних архитектонских решења за блокове 22 и 23 на Новом Београду, од стране Дирекције за изградњу грађевинских објеката Државног секретаријата народне одбране (ДСНО-а) и Друштва архитеката и техничара архитектонске струке Београда. Као победници 1968. године проглашени су архитекти Божидар Јанковић, Бранислав Караџић и Александар Стјепановић, испред ИМС-а⁸⁸.

Блокови 22 и 23 су својим положајем и величином постављали пред пројектантски тим Јанковић-Караџић-Стјепановић различите изазове. Блок 23 заузима јужну, угаону позицију у поставци централне зоне Новог Београда и обухвата територију од приближно 19 ха. Са готово двоструко мањом површином (10 ха), блок 22 је позициониран између блокова 21 и 23 и иницијално третиран од стране планера Новог Београда као „неутрално, повезујуће ткиво између јаких композиционих елемената”⁸⁹ (сл. 2.4). Упркос евидентно мањем значају који је

⁸⁵ За податке о овом плану, видети: Благојевић, *Нови Београд*, 182.

⁸⁶ „Одлука о Детаљном урбанистичком плану месне заједнице у блоку 28 на Новом Београду,” *Службени лист града Београда* 11, бр. 15 (1965): 440; „Одлука о Детаљном урбанистичком плану месне заједнице у блоку 29 на Новом Београду,” *Службени лист града Београда* 12, бр. 9 (1966): 227; „Одлука о Детаљном урбанистичком плану месне заједнице у блоку 22 на Новом Београду,” *Службени лист града Београда* 13, бр. 26 (1967): 686; „Одлука о Детаљном урбанистичком плану месне заједнице у блоку 23 на Новом Београду,” *Службени лист града Београда* 13, бр. 26 (1967): 686; и „Одлука о Детаљном урбанистичком плану месне заједнице у блоку 30 на Новом Београду,” *Службени лист града Београда* 16, бр. 1 (1970): 1.

⁸⁷ „Prikaz prvonaграђеног и drugonaграђеног рада на konkursu за idejno rešenje stambenih objekata u Bloku 29 u Novom Beogradu,” *Izgradnja* 22, br. 7 (1968): 8-14; и Neven Vlak, „Projektovanje i gradnja stambenog bloka 28,” *Izgradnja* 25, br. 5 (1971): 4-11.

⁸⁸ „Prikaz nagrađenih radova opšte jugoslovenskog konkursa za arhitektonsko rešenje stambenih i pratećih objekata u blokovima 22 i 23 u Novom Beogradu,” *Izgradnja* 22, br. 10 (1968): 5-19.

⁸⁹ „Detaljni urbanistički plan mesne zajednice u Bloku 28 – jedna faza razrade idejnog urbanističkog rešenja centralne zone Novog Beograda,” *Arhitektura - Urbanizam* 7, br. 41-42 (1966): 84.

планерска струка предвидела за овај блок, архитекти су успели да га у целини учине далеко суптилнијим решењем од блока 23.

Стамбени објекти у блоку 23 јављају се у три групе: на јужној, угаоној позицији блока формирано је четири куле висине П+21 (објекти 1–4); у подужном правцу постављени су објекти 5 и 6, дужине око 280 м и висине П+12; у простору између ова два објекта формирано су објекти 7 и 9, то јест, сегменти „меандра” у облику слова „L” висине П+5, развијени од бочних ивица блока ка његовој унутрашњости (сл. 2.5). Архитектура ових објеката представља вид разградње основних волумена, уз „верност материјалу” и „изражајну артикулацију”⁹⁰ елемената фасадне равни. У циљу утврђивања иступа према одликама касног модернизма, саме карактеристике обликовања објеката потребно је посматрати паралелно са архитектуром објеката у блоку 21, који поседује готово истоветну стамбену типологију⁹¹. Тамо где су Чанак, Митић, Ленарчић и Петровић пројектовали тектонске масе објекта В-9, доминантних хоризонтала препуштених парапета и континуалних прозорских отвора, Јанковић, Караџић и Стјепановић извршили су вишеструку деобу основног волумена објеката 5 и 6, и то: (1) употребом трећег између два главна тракта на самим крајевима објеката, а са циљем постизања боље пропорције; (2) даљом поделом главног волумена на три основна дела; (3) понављањем фасадног мотива препуста који одговара ритму вертикалних комуникација, а формиран је од удвојених прозорских окна и лођа; (4) увођењем двоетажних кубуса изнад основног тела, уз супротстављање њихове попречне димензије доминантној издужености објекта; (5) степеновањем парапета, уз примену благих, али вешто истакнутих потковичастих препуста у зонама између главних фасадних мотива; (6) плитким рељефом на завршним деловима главног волумена објекта на 10. спрату (сл. 2.6). Сличан однос могуће је успоставити и између објекта А-7 („меандар”) у блоку 21, од исте групе аутора, чију је изразиту хоризонталност и кубичност могуће супротставити не само мотивима препуста и скулпторалне обраде кровних венаца објеката 7 и 9 у блоку 23, већ и наглашеном смицању маса на угловима објекта, омогућеном употребом

⁹⁰ Ове изразе користи Кенет Фремpton (Kenneth Frampton) у свом опису одлика брутализма брачног пара Смитсон. Kenet Frampton, *Moderna arhitektura: Kritička istorija*, prev. Marko Nikolić, 3. dop. izd. (1980; Beograd: Orion art, 2004), 265.

⁹¹ За податке о архитектури стамбених објеката у блоку 21, видети: Благојевић, *Нови Београд*, 186-91.

система двотрактног становања. Коначно, једноставност тројне поделе стамбених солитера С-2, С-4 и С-6 аутора Леона Кабиља, главног волумена ограниченог повученим приземљем и кровном терасом, могуће је посматрати насупрот неколико нивоа степеновања маса на кулама 1–4, у блоку 23, где Јанковић, Карацић и Стјепановић разграђују објекте после 16. спрата, вертикално продужујући у различитој мери делове типске етаже, завршавајући објекат волуменом знатно смањеног обима у односу на његову средишњу зону⁹² (сл. 2.7).

Без обзира на архитектуру стамбених објеката блок 23 је у највећем делу урбанистичке поставке ишао контра доктрине касног модернизма. Средишњи део блока третиран је као готово јединствена површина, прекинута распоредом два објекта комбиноване дечије установе (КДУ-а) и основне школе. Како су планске основе разраде блока 23 предвиђале употребу само издвојених делова целине присутне у блоку 21 у виду континуалног објекта типа „меандар”, и како изазовни предлог Јанковића и Стјепановића за проширењем основе и интегрисањем трговачке улице у оквиру објеката 5 и 6⁹³ (сл. 2.8) није завршио реализацијом, изградња блока резултирала је изразито разуђеном структуром, крајње супротном касномодерном концепту *cluster*-а⁹⁴. Контратег овог дела блока постављен је у виду објекта центра Месне заједнице (ЦМЗ-а) постављеног паралелно са Трећим булеваром (данашњим Булеваром Милутина Миланковића) и изграђеног 1978. године по пројекту Стјепановића, Карацића и Јанковића. Сам објекат одигнут је 1,5–4 м изнад околног терена⁹⁵, између кула и објекта 6, као две подужне траке у основи, развијене око пешачког правца и преклопљене у самом средишту композиције. Посматрано из визуре становника блока кретање овим током могло би започети у сенци стамбених кула, на коју се са десне стране настављају пословни капацитети центра. Мало даље, и већ у средишту пешачке улице, становник блока би се нашао у жижи композиције, са крила окружен трговачким и угоститељским капацитетима са једне стране, и друштвено-политичким делом објекта Месне заједнице, са друге. Коначно, даље кретање завршило би испод

⁹² Stjepanović i Jovanović, „Stambeni blokovi,” 7-11.

⁹³ О овом предлогу, са којим је аутора рада упознао Александар Стјепановић приликом разговора у јуну 2013. године, видети: AAS2g, 48-49.

⁹⁴ McKean, *Giancarlo De Carlo*, 14-28; и Smithson and Smithson, *Charged Void*, 30.

⁹⁵ AAS2v, 11.

трема објекта 6, насупрот чијих 11 локала у приземљу⁹⁶ се налази део објекта са занатима и сервисима. Изведен у распонима армирано-бетонског скелета од 8,5 м по дубини и 10 и 2,5 м по дужини (сл. 2.9), објекат ЦМЗ-а завршен је мансардном, лебдећом формом крова, ритмично прекинутом „призматичним” телима која у зонама краћих подужних распона оглашавају садржаје центра и попречне пешачке продоре. Ни мало не чуди стога, имајући у виду мотив потрошачке сцене улице, што је по реализацији објекта управо Бранко Алексић написао изузетно афирмативан приказ у стручној периодици, називајући га и „модерним базаром”⁹⁷ (сл. 2.10 и 2.11).

Насупрот контраста између разуђености унутрашњег дела блока 23 и збијености његове јужне ивице, блок 22 пројектован је као артикулисано преклапање и настављање два елемента (сл. 2.12 и 2.13). Први можемо препознати у распореду четири угаоне платформе, чије површине су намењене активностима деце, а испод којих су смештене гараже. Положај платформи додатно је учвршћен контактом са серијом стамбених објеката, и то пет подужних и десет тачкастих⁹⁸, просечне висине П+6. Густо распоређени, подужни стамбени објекти подељени су на два тракта, при чему је ефекат разграђивања архитектонске форме постигнут на два начина: (1) продужавањем једног тракта у хоризонталном смеру, и његовом надоградњом другим трактом, чиме се објекат ритмично смиче по хоризонтали; (2) кроз наглашавање вертикала носећих армирано-бетонских зидова дебљине 15 цм, засечених у зони крова, уз употребу монтажних фасадних елемената парапета између самих вертикала⁹⁹. Једноставнија и у великој мери ускраћена за скулпторалну обраду којом се у случају блока 23 покушало изборити са позамашним димензијама фасада, форма објеката у блоку 22 решена је у завршним деловима кроз масивне калканске, армирано-бетонске зидове, прекинуте једино уским испустима. Збијеност волумена подужних стамбених објеката објашњена је од стране аутора као посебна одлика блока 22, то јест, као

⁹⁶ IAB2nj, 5.

⁹⁷ Branko Aleksić, „Centar mesne zajednice u bloku 23 u Novom Beogradu,” *Arhitektura - Urbanizam* 21, br. 85 (1980): 28.

⁹⁸ У конкурсном решењу постојало је осам стамбених солитера, али је овај број повећан у фази накнадне разраде пројекта на десет. IAB2m, nepaginirano.

⁹⁹ Ibid., nepaginirano.

присуство „међурастојања грађених на принципима карактеристичним за просторе улице”¹⁰⁰.

Елемент основног просторног поретка блока (гараже и стамбени објекти) представљају чврсте тачке композиције које ограничавају мекшу зону развијену не само у процепима улица, већ и у средишњем делу блока у коме је предвиђена градња објеката пратећих садржаја, то јест ЦМЗ-а, основне школе и КДУ-а¹⁰¹. За разлику од стандардне праксе тадашњице, која је претпостављала изградњу појединачних објеката за сваки од садржаја, решење блока 22 подразумевало је спајање истих у једну структуру – „сложени организам”¹⁰² – састављен од низа типских једноетажних ћелија. Свака ћелија за основу је имала квадратни растер армирано-бетонских стубова (7x7 м), и јављала се у једној или две вертикалне итерације, са кровним завршетком у виду зарубљене пирамиде, на чијем врху је пројектован отвор 1,5x1,5x0,7 м за потребе осветљења и проветравања¹⁰³. Сам контакт између платформи и стамбених објеката и сложеног организма у средишту блока аутори су видели као низ „пјачета” које се смеђују са просторима улица, доприносећи општој тежњи ка „ревалоризацији лако заборављених амбијената града”, чинећи „погодну базу за тражење одговора на питање који и какви градски амбијенти су . . . потребни”¹⁰⁴.

Пројекат блока 22 можемо тако оценити као потрагу за помирењем између главних елемената просторног поретка у виду стамбених објеката и гаража, и флуиднијег, градског простора средишње структуре, њеног непосредног окружења, као и улица и платформи. Шта више, форма средишње структуре „довољно покретљива и еластична да би могла да се утка између невеликих слободних површина унутар стамбених објеката” и употреба квадратног модула

¹⁰⁰ Stjepanović i Jovanović, „Stambeni blokovi,” 5.

¹⁰¹ Према Урбанистичко-техничким условима за изградњу месне заједнице у блоку 22, израђеним 1967. године (главни пројектант: Милутин Главички), пратећи садржаји у овом блоку подразумевали су центар месне заједнице (са микро-поштом, канцеларијом за рад секретара и администрације месне заједнице, салом за скупове са 200 места, мањом салом за скупове са 50 места, 6-8 канцеларија за друштвене организације, малом читаоницом са библиотеком, трговинским и угоститељским објектима, објектима занатских услуга и јавним тоалетом), осмогодишњу школу и јасле и вртић (КДУ). IAB2п, перагинирано.

¹⁰² Božidar Janković i Branislav Karadžić, „Izgradnja blokova 22 i 23 u Novom Beogradu,” u „Stan i stanovanje,” posebno izdanje, *Izgradnja*, n.d.: 136.

¹⁰³ IAB2lj, перагинирано. Првобитни растер имао је диманзије 8x8 м, али је у каснијој разради објекта коригован на димензију 7x7 м. AAS2b, 8.

¹⁰⁴ Janković i Karadžić, „Izgradnja blokova,” 136.

имплицирали су могућност промене, то јест, раста и сужавања структуре. Имајући у виду да су новобеоградски блокови формирани као систем засебних месних заједница, то јест, јединица територијалног самоуправљања¹⁰⁵, можемо претпоставити да би у овој визури свака промена средишње структуре била примарно вођења жељама становника блока, односно локалних самоуправљача. На тај начин блок 22 у ствари је у траговима наговестио отворену форму, са доминираним простором произведеним од стране архитеката у виду четири угаоне позиције ојачане стамбеним објектима и присвојеним простором трансформабилне структуре у средишту блока, чије би будуће стање било резултат процеса потрошачке производње простора.

Израда инвестиционо-техничке документације за део сложеног организма посвећеног објектима основне школе и КДУ-а одиграла се 1976. године. Идејни пројекат осмогодишње школе (16 учионица) завршен је 1974. године. Према овом пројекту, школа је оријентисана у правцу исток-запад, уз формирање игралишта на јужној страни. Пратећи актуелни школски програм, Јанковић, Карацић и Стјепановић су организовали објекат као скуп учионица и других наставних просторија (радионица, библиотеке и лабораторије), око и у наставку средишњег заједничког простора ентеријера, посвећеног „спонтаним и непланираним активностима . . . [и] разним акцијама – игри, извођењу програма, пројекцијама, музицирању, излагању, итд.”¹⁰⁶. Као корелатив самом решењу блока објекат школе такође је форсирао доминирани простор обода, одређујући присвојени простор средишњег дела. Предвиђен за смештај 120 до 140 деце (80–96 у вртићу и 40–48 у јаслама), објекат КДУ-а позициониран је у северном делу средишњег простора блока. После низа проблема¹⁰⁷ објекат је изграђен од стране ГП „Црна трава” закључно са крајем октобра 1978. године, представљајући једини пратећи садржај блока реализован према оригиналним идејама Јанковића, Карацића и

¹⁰⁵ Ljiljana Blagojević, “The Residence as a Decisive Factor: Modern Housing in the Central Zone of New Belgrade,” *Arhitektúra & Urbanizmus* 46, no. 3-4 (2012): 231.

¹⁰⁶ AAS2b, 9-10.

¹⁰⁷ Према речима Јанковића, проблеми у реализацији објекта потицали су од недовољно дефинисаних програмских смерница, непокривености питања уређења ентеријера од стране пројектне документације, несугласица у погледу површинске и тонске обраде појединих простора, као и препрека административне природе, услед којих је процес од почетка пројектовања до добијања грађевинске дозволе био „неубичајно дуготрајан”, што је резултирало и „уочљивим финансијским губитком за пројектну организацију [ИМС – Центар за становање]”. AAS2a, 4-5.

Стјепановића. Услед недостатка средстава изградња школе је одложена у недоглед, чинећи естетику објекта КДУ-а, грађену истим средствима као и код ЦМЗ-а у блоку 23, само назнаком онога како би шири комплекс средишта могао да изгледа (сл. 2.14). Остатак ове зоне остао је пуст, испуњен песком, травом и грађевинским отпадом, окружен стамбеним објектима саграђеним од стране ГП „Напред” између 1971. и 1974. године¹⁰⁸ (сл. 2.15).

Решење дефицитарности пратећих објеката, хронично присутне у новим стамбеним насељима и блоковима широм Београда, постало је питање о коме је расправљала Скупштина града Београда у мају 1975. године. Тада су Веће удруженог рада и Веће општина једногласно и готово без расправе¹⁰⁹ усвојили Програмску оријентацију изградње пратећих објеката у новим насељима, при чему су под појмом „пратећих објеката” подразумевани ЦМЗ-и, сваки састављен од три, односно, пет програмских јединица¹¹⁰. Неопходност „хитне интервенције” изградње објеката није била мотивисана само акутним проблемима са снабдевањем нових стамбених целина. Чињеница да се активности месних заједница – основног облика локалног удруживања грађана – нису одвијале у новим насељима и блоковима у адекватним просторима¹¹¹ представљала је очигледан знак несклада свакодневице и ставова садржаних дискурсима Партије и друштвено-политичких заједница. Разилажење између прокламованог и оствареног посебно је било тешко у светлу све важније позиције која је приписивана месној заједници од стране ових дискурса. Још 1970. године донети су Закључци о мерама за унапређење рада месних заједница у Београду, којима је констатована потреба њихове „пуније афирмације” и „потврђивања . . . улоге у

¹⁰⁸ Milan Đoković, „Izgradnja stambenih objekata u bloku 22, Novi Beograd,” u „Stan i stanovanje,” posebno izdanje, *Izgradnja*, n.d.: 251.

¹⁰⁹ Током седнице Већа удруженог рада, двоје делегата поставили су питање у вези са Програмом, док је на Већу општина предлог изгласан без расправе. IAB2v, 34-40; и IAB2a, 11-12.

¹¹⁰ Типични објекат центра Месне заједнице грађен током периода спровођења овог програма подразумевао је: 1) објекат „А” – пословно-административни простор, пошту и експозитуру банке; 2) објекат „В” – простор за друштвено-политичке организације, културу и друге активности грађана; 3) објекат „С1” – простор за супермаркет са помоћним просторијама; 4) објекат „С2” – простор за угоститељство са помоћним просторијама; 5) објекат „Д” – простор за обављање занатских делатности, сервисе за домаћинства и трговину на мало. IABj, 2; и Radosavljević, „Projektovanje i izgradnja,” 13;

¹¹¹ Милан Радосављевић наводи да је по једној месној заједници у новим стамбеним насељима 1975. године било свега 100 м² расположивог простора, а да је у насељу Миљаковац за рад Месне заједнице коришћен једноипособан стан. Radosavljević, „Projektovanje i izgradnja,” 13.

самоуправном систему града”. Месна заједница морала се, наиме, развити „путем разноврсних облика самоуправног деловања, а нарочито непосредним одлучивањем грађана о појединим питањима”, што је обухватало „области децје и социјалне заштите, народне одбране и . . . комунално-стамбену област”¹¹².

Програм изградње ЦМЗ-а иницијално је састављен од стране Градског секретаријата за привреду и разматран на Извршном савету Скупштине града Београда (највишем органу локалне власти у југословенској престолници)¹¹³. Његовим садржајем предвиђена је изградња 37 објеката, чија је реализација требало да уследи у периоду од 1975. до 1980. године у четири етапе. На простору централне зоне Новог Београда изграђено је пет објеката, укључујући и онај у блоку 23, при чему су садржаји месне заједнице „Браће Рибар” (блок 22) интегрисани у објекат месне заједнице „Ушће” (блок 21), реализован према пројекту архитекта Божидара Хајдина, у изведби ГРО „Напред”. Тако је 1980. године блок 22 остао једини у оквиру централне зоне Новог Београда без објекта Месне заједнице на сопственој територији (сл. 2.16). Архивски извори консултовани у оквиру истраживања које је претходило писању овог рада не нуде поуздан одговор на питање због чега је дошло до изостављања овог објекта. Посебно се занимљивим чини податак да је ЦМЗ изграђен у блоку 29, који попут блока 22 својом величином спада у ред мањих блокова зоне, и коме Програмска оријентација такође није наменила засебан објекат¹¹⁴. Сигурно је да су по усвајању овог документа у Дирекцији за изградњу и реконструкцију Београда израђивани програми за сваку појединачну локацију, при чему су исти за основу имали Програмску оријентацију, важеће урбанистичко-техничке услове и „стварне потребе становништва”, што је дефиниција коју испред Дирекције користе инжењер грађевинарства Милета Радосављевић (главни координатор за објекте ЦМЗ-а) и архитект Драгољуб Синђић¹¹⁵.

¹¹² „Закључци о мерама за унапређење рада месних заједница у Београду,” *Службени лист града Београда* 17, бр. 13 (1970): 263.

¹¹³ Првобитни назив документа био је „Програм изградње пратећих објеката у новим насељима”. Са измењеним насловом и поједностављеним закључком, документ је усвојен од стране Извршног савета Скупштине града Београда и послат у даљу процедуру на Веће општина и Веће удруженог рада. IAB2k, 5-6; IAB2i; и IAB2j.

¹¹⁴ Према овом документу, на територији централне зоне Новог Београда планирана је изградња 4 објекта ЦМЗ-а, и то у угаоним блоковима зоне (21, 23, 28 и 30). Објекат ЦМЗ у блоку 29 изграђен је према пројекту Митића и Чанка. Видети: IAB2b, 2; и IAB2o.

¹¹⁵ IAB2i, 1.

Оно што је свакако индикативно јесте да је управо Месна заједница у блоку 22, чија је флексибилна структура имплицирала могућност промене под утицајем иницијативе локалне заједнице, остала ван опсега акције изградње ЦМЗ-а. Претпостављену динамику блока 22 не треба, у том смислу, посматрати само насупрот летаргичности територијалног самоуправљања, коју је Зукин запазила раних 70-их година, већ и логике дистрибуције моћи у главном граду Југославије. Несумњиво је да је програм изградње ЦМЗ-а настао, барем једним делом, као реакција на притисак „одоздо” – акумулирано незадовољство становника услед недостатка основних трговинских и других објеката у новим стамбеним насељима и блоковима. О томе сведочи и нестрпљивост иза делегатског питања извесне Драгице Марић, на тему докле се стигло са реализацијом објекта ЦМЗ-а на простору јединице локалне самоуправе из које је она сама долазила, упућено на Већу општина свега пет месеци по усвајању програмског документа изградње¹¹⁶. Са друге стране, не сме се пренебрегнути чињеница да је овај исти програм, од израде у Градском секретаријату за привреду, преко усвајања на Извршном савету и оба већа Скупштине града, до Дирекције за изградњу и реконструкцију Београда где је послужио као основа за даљу разраду, прошао дугачак институционални пут, далеко од становника чије је потребе тежио да задовољи. Коначно, чињеница да су се међу „ентузијастима” који су започели „корисну акцију” изградње објеката ЦМЗ-а налазила и два висока функционера градске, то јест, општинске власти – Велизар Маслаћ, потпредседник Скупштине града Београда и „идејни реализатор” програма изградње 37 ЦМЗ-а, и Новица Благојевић, председник општине Нови Београд и „иницијатор” ове изградње на простору леве обале Саве¹¹⁷ – пружа увид у другу страну процепа у коме се идеализам Јанковића, Карацића и Стјепановића нашао касних 70-их година. Као и отворена форма Кандилиса, Жосика и Вудса, и она имплицирана пројектом Јанковића, Карацића и Стјепановића суочила се са неумољивом логиком бирократизованог поретка: изградњом ЦМЗ-а према програму градских служби јасно је демонстрирано да простор средишта територијалног самоуправљања није онај присвојени, већ онај

¹¹⁶ Делегат Драгица Марић поставила је питање: „Ја бих молила да ми неко одговори, сада или на следећој седници, пошто су ме синоћ задужили да то питам, где се стало са изградњом центра Месне заједнице у Железнику?” IAB2z; и IAB2ž.

¹¹⁷ Radosavljević, „Projektovanje i izgradnja,” 19.

доминирани, и то размере целокупног града над којом је контролу имао стварни локус моћи социјалистичке производње простора, ситуиран у ходницима, канцеларијама и салама београдске администрације. Пустош која је остала по завршетку реализације објекта КДУ-а 1978. године представљала је тако шупљину у самом средишту визије самоуправног овладавања простором у локалној размери – визији успешног усклађивања између успостављања доминираних и цветања присвојеног простора једног блока или месне заједнице.

2.3 Алтернативе: бекство у окриље стамбеног насеља

Да касномодерна архитектура током раних 70-их година није тежила искључиво обједињавању потрошачких и самоуправних активности сведоче други радови аутора попут Алексића. Баш супротно, почетак осме деценије 20. века изродио је и извесну дозу повлачења, чак и дистанце, према овим двама активностима. Са друге стране, тамо где се и даље тежило прожимању улоге самоуправљача и потрошача, као у раду Караџића и Стјепановића, почеле су се наговештавати нешто другачије формуле друштвене хомогенизације. Иако је архитектура задржала хуманистичко стремљење она је делимично напустила оптимизам карактеристичан за потрошачке 60-те, исказујући потребу за бекством у заштићене амбијенте становања. Ова промена највидљивија је у два пројекта: стамбеног насеља Бањица, где се Караџићу и Стјепановићу у својству аутора прикључио Слободан Дрињаковић; и стамбеног насеља у Булевару војводе Степе у Београду (I и II подручје), чије су првонаграђено конкурсно решење потписали Бранко Алексић и Никола Саичић.

Током 1970. године Дирекција за изградњу и реконструкцију града је у сарадњи са Друштвом архитеката и техничара архитектонске струке Београда расписала Конкурс за израду идејних архитектонских решења стамбеног насеља Бањица (XIV и XV месне заједнице општине Вождовац). Двостепени конкурс са правом учешћа пројектантских организација из Београда завршен је у јануару 1972. године¹¹⁸, када су као дефинитивни победници проглашени Дрињаковић,

¹¹⁸ Andrija Mendelson, „O naselju Banjica u Beogradu,” prilog, *Urbanizam Beograda* 7, br. P8 (1975): PII.

Карацић и Стјепановић. У складу са задатим урбанистичким условима и затеченом конфигурацијом терена победничким решењем југозападни, најстрмији део насеља намењен је терасастим једнопородичним објектима, источни и југоисточни део стамбеним објектима „блоковско-трактовског” система, а средишњи део стамбеним кулама и објектима пратећих садржаја (сл. 2.17). У зони блоковске изградње аутори су предвидели двојне објекте око линије пешачког кретања, уз каскадно рашчлањавање композиције по вертикали и хоризонтали. Пратећи нагиб терена и имајући у виду „однос величина на релацији човек-објекат” победничко решење подразумевало је неуједначен пресек блоковских целина, где је северни тракт имао висину до П+10, а јужни до П+4, уз варирање висине терасастог дела објекта развијеног ка самој линији терена¹¹⁹.

Пишући током друге половине 70-их година о конкурсном решењу насеља и његовој накнадној, бројним проблемима праћеној разради¹²⁰, Дрињаковић, Карацић и Стјепановић дефинисали су систем двотрактног становања не као „груписање више објеката у целину”, већ као „стварање објекта сложене форме, који би по својој организацији представљао кућу-заједницу, кућу-организам”. Сама кућа разматрана је као градски амбијент, развијен дуж главне „кичме објекта” – пешачке комуникације обogaћене пратећим садржајима, испод које је формиран саобраћајно-економски ток¹²¹. Док би куће-заједнице омогућавале својим становницима коришћење продавница и учешће у раду друштвено-политичких организација, рејонски центар у средишту насеља предвиђен је за низ „атрактивних садржаја” попут „холова, кафана, ресторана, сала и изложбених простора”, лоцираних на јужној страни објекта, као и за супермаркет, бројне

¹¹⁹ Karadžić, „Prikaz prvonaagrađenog rada,” 8-12.

¹²⁰ Проблеми у фази разраде пројекта и накнадне изградње обухватили су смањење просечне површине стана и, с тим у вези, повећање броја станова (са 3.700 према урбанистичким и конкурсним условима, на 4.667 станова на почетку реализације у јануару 1975. године), нарушавање идеје о каскадном спуштању блоковских објеката ка југу, то јест, изједначавање спратности свих објеката у блоковима II и III, смањење броја елемената засечених кровних равни услед потешкоћа у технологији грађења, неадекватно комунално опремање терена, и коначно, драстично продужење периода пројектовања и изградње (у време усвајања ДУП-а насеља Бањица 1970. године, предвиђано је да изградња буде завршена 1975. године). Aleksandar Stjepanović i Aleksandar Vukićević-Sarap, „Izgradnja naselja Banjica,” *Izgradnja* 30, br. 12 (1976): 19; 22; 26; и 30; Emilija Petrović, „Stambeno naselje ‚Banjica’ u Beogradu,” *Izgradnja* 33, br. 9 (1979): 35; и Mendelson, „O naselju Banjica u Beogradu,” PI.

¹²¹ [Slobodan Drinjaković, Branislav Karadžić i Aleksandar Stjepanović], „12.0 Banjica: Opšti beogradski konkurs za arhitektonsko rešenje stambenog naselja Banjica u Beogradu 1971.,” *Arhitektura - urbanizam* 17, br. 74-77 (1976): 74.

продавнице, занатске услуге и јавне просторије, укључујући и биоскоп са 600 места, друштвене клубове, пошту, милицију, библиотеке, банку и омладински клуб. Са укупно 15.000 м² развијене грађевинске површине, одигнут од терена, рејонски центар замишљен је као „стварна жижа насеља”, са низом амбијената улица, тргова, пјачета и тераса. Шта више, центар је дефинисан и као „сложена просторна структура заснована на једном просторном елементу” који омогућава флексибилност етапне изградње. Као ехо средишње структуре у блоку 22 предлог рејонског центра у насељу Бањица експлицитно је предвидео могућност раста структуре у зависности од корисничке иницијативе. Док су простори територијалног самоуправљања у величини од укупно 2.000 м² предвиђени у самим стамбеним блоковима, објекат рејонског центра претпостављен је као предмет и резултат усаглашавања интереса непосредних корисника, друштвених институција и привредних организација, чија је средства требало да буду утрошена на више етапа изградње и свакодневно функционисање центра. Отуда и максима по којој се „центар гради” у зависности од „потреба” (становника) и „могућности” (привредних и друштвених субјеката)¹²².

Разлике између две структуре нису лежале само у степену реализације – преко осам пута већи од планираних капацитета ЦМЗ-а у блоку 22¹²³ рејонски центар на Бањици завршио је на нивоу замисли, остављајући иницијалну конкурсну идеју пуком спекулацијом. Идеја рејонског центра је развијена у оквиру другачије друштвене концепције од оне присутне у пројекту блока 22. Трагове разлике можемо пронаћи у текстуалном приказу процеса пројектовања насеља који је објављен 1976. године од стране Стјепановића и Александра Вукићевића-Сарапа у часопису *Изградња*. Уводећи читаоца у приказ пејзажних одлика локације, Стјепановић и Вукићевић-Сарап праве начелну поделу услова који утичу на „карактеристике сваког насеља”, а које „намеће средина”. Средина, наиме, подразумева физичке карактеристике које су се у случају насеља Бањица првенствено односиле на „необични рељеф, два потока и њихове усечене долине”. Са друге стране, средина је за Стјепановића и Вукићевића-Сарапа подразумевала

¹²² Stjepanović i Vukićević-Sarap, „Izgradnja nasenja Banjica,” 23-24; и 32.

¹²³ Према важећим урбанистичким условима, ЦМЗ у блоку 22 требао је имати 1.835 м², наспрот 15.000 м² рејонског центра на Бањици. ИАБе, непагинирано. За информације о другим пратећим објектима у насељу Бањица, видети: Stjepanović i Vukićević-Sarap, „Izgradnja nasenja Banjica,” 32.

и „друштвене, техничке и *националне* [нагласио А.К.] карактеристике”. Тежећи „стварању мањих градских амбијената” у оквиру стамбених целина, пројекат насеља Бањица оцењен је од аутора приказа као обogaћен просторима који су „привлачни да окупљају и задрже”, али и изазову „осећање сигурности и припадности”. Признавање оваквог осећања било је, у ствари, крајње супротно оптимизму претпостављене динамике организма локалне заједнице у пројекту блока 22. Оно што је у овој промени било конотирано јесте представа о непотпуности окружујуће друштвене стварности, као и потреба да се њени ефекти ублаже позивањем на другачије (националне) обрасце друштвене хомогенизације: оно што је интерпретација Бањице од стране Стјепановића и Вукићевића-Сарапа означавала јесте покушај изналажења локалног одговора на далеко шире питање конститутивне немогућности југословенског друштва шездесетих година да достигне целовитост.

Пре него што се суочимо са знаковима ове немогућности потребно је размотрити пројекат у коме су Бранко Алексић и архитект Никола Саичић покушали да пруже отклон од непријатности која је детектована *споља*, изван простора стамбеног насеља. Победничко решење на архитектонском конкурс за стамбено насеље у оквиру I и II подручја Булевара војводе Степе из 1973. године имало је за циљ „хуманизован простор”, који би чинио оквир адекватан стваралачкој енергији инхерентној човеку, а не „рутинском живљењу”. Одигравање овог другог у Београду је, наиме, осигурано многим архитектонским реализацијама, то јест, њиховим „рутинским језиком који замара, иритира, притискује [*sic*] и одбојно делује на човека”¹²⁴.

Као најартикулисанији део решења блок VI у оквиру II подручја пројектован је као три паралелна конкавна потеза стамбених објеката, постављена у сужавајућем поретку од линије Булевара војводе Степе ка Кумодрашкој улици (данашња Љубе Вучковића). Разграђеност стамбених објеката по хоризонтали и њихово вертикално степеновање развијено је према линији тла, заузетој серијом каскадних платформи ошупљених у зонама са зеленилом (сл. 2.18). Непосредни контакт између објеката и јавног простора стамбене заједнице решен је

¹²⁴ [Branko Aleksić i Nikola Saičić], „14.0 Bulevar Vojvode Stepe: I i II područje; Pozvani beogradski konkurs za arhitektonsko rešenje stambenog naselja u Bulevaru Vojvode Stepe u Beogradu 1973.,” *Arhitektura - Urbanizam* 17, br. 74-77 (1976): 80.

испуњавањем највиших зона платформи стамбеним садржајем. Укупни концепт обликовања представљао је део амбијента који је својом формом и размером требало да помогне човеку да се дистанцира од „напрезања и промена ритма које живот намеће”, пружајући му прилику да „се преда размишљању, одмору, игри и контактима, сањарењу, као и неопходном релаксу после напорног дана”. Разлика у односу на дискурс који је тежио да симболизује просторе централне зоне Булеvara војводе Степе овде је очигледна: док је ово решење дефинисало динамични простор потрошње и нешто мирнији амбијент активности локалних самоуправљача, пројекат Алексића и Саичића за I и II подручје улице форсирао је одређену дозу повлачења у свет фантазије и одмора. За ауторе насеља, насупрот пожељног живота у стамбеној целини која представља „природни део човековог света”, то јест, живота као „радости, а не нужности”, нису само стајали нехумани простори савременог Београда, већ и шира друштвена клима:

Евидентна је одређена засићеност – оптерећеност савременог човека услед наметања одређених ставова – оквира *на свим нивоима* [нагласио А. К.], па и на нивоу организације простора и његовог обликовања.¹²⁵

Где се налазио узрок засићености коју запажају Алексић и Саичић? Шездесете године су поред раста стандарда и отварања према Западу донеле и прве озбиљније знаке кризе југословенског пројекта. Потрошачка култура, подстицана рекламама у дневној штампи, часописима и путем телевизије¹²⁶, за неке Београђане могла је бити извор задовољства, док је за друге сигурно представљала узрок фрустрација. Између рекреативног разгледања излога трговачких средишта, попут оног у Кнез Михаиловој улици, и прилике да се „предмети престижа”¹²⁷ заиста и поседују, налазио се понор који је за многе био непремостив. У овом истом понору огледала се непотпуност југословенског друштва 60-их година: економска либерализација и покушаји реформе привредног система током деценије суочили су земљу не само са питањем судбине социјалистичких предузећа која су пословала нерентабилно, већ и

¹²⁵ Aleksić i Saičić, „Prikaz projekata,” 28.

¹²⁶ Duda, *Pronadjeno blagostanje*, 55-63.

¹²⁷ Vučetić, *Koka-kola socijalizam*, 354-55. Видети и: Zoran Manević, „Knez-Mihajlova ulica: Danas i sutra,” *Arhitektura - Urbanizam* 4, br. 21 (1963): 22.

појавом све евидентнијих друштвених разлика. Посматрано од касних 40-их до раних 70-их година најнижа стопа друштвеног раста остварена је од 1964. до 1969. године (4,5%). Истовремено, распон плата у привреди достигао је 1967. године однос 1:20 на територији Србије, при чему је годину дана касније више од 35% радника имало примања испод просека¹²⁸. Можда најзначајнија реакција на растући раскол између имућнијих и сиромашнијих слојева друштва одиграла се у Београду јуна 1968. године. Оно што је током вечери 2. јуна почело у сали Радничког универзитета на Новом Београду као сукоб редара који су обезбеђивали манифестацију „Караван пријатељства” и студената Београдског универзитета, претворило се прво у демонстрације, а потом и у штрајк највише образовне институције у главном граду Југославије (сл. 2.19 и 2.20). У прогласима и документима који су настали за време седам дана трајања штрајка посебно место имало је питање великих друштвених неједнакости¹²⁹. Левичарски набој догађаја, испровоциран актуелним економским приликама, друштвеним раслојавањем и културним обрасцима, најбоље се да прочитати из речи тадашњег учесника протеста Љубише Рајића:

Ми смо то желели, јер били су међу нама студенти који нису имали шта да једу, али били су и они који су већ тада почели колима на факултет да долазе . . . То је била наша жеља да будемо једнаки, да нико нема права да на рачун другог добије неку предност.¹³⁰

Догађаји који су уследили после студентског бунта у јуну 1968. године само су продубили кризу на преласку две деценије. Као десничарска алтернатива београдском протесту у новембру 1971. године проглашен је штрајк студената *Hrvatskog sveučilišta*¹³¹. Чинећи једну од струја „масовног покрета” загребачки штрајк је у први план избацио могућност затварања и конфронтирања по националним линијама, што је у Југославији, иначе већ нагриженој у условима растуће (али не и свима доступне) потрошње, било и више него претеће.

¹²⁸ Попов, *Društveni sukobi*, 127; и 165-66.

¹²⁹ Ibid., 36-42; и 62.

¹³⁰ „Zapadna kulturna revolucija,” *Tito: Crveno i crno*, epizoda 19, scenario i režija Mića Jovanović, emitovano 6. maja, 2010 (Beograd: Radio Televizija Srbije), http://www.youtube.com/watch?v=6NYrsB9I_0s.

¹³¹ Попов, *Društveni sukobi*, 268-78.

Оспоравање тренутног стања у друштву се тако до раних 70-их година проширило на обе стране политичког спектра. Сламање бунта обухватило је неколико таласа репресије, од чистки спровођених у оквиру републичких и покрајинских партијских апарата, до далеко дифузнијег процеса којим су погођени појединци попут режисера *Пластичног Исуса* Лазара Стојановића¹³², професора права Михаила Ђурића¹³³ или студената Београдског универзитета ухапшених и осуђених 1972. године¹³⁴. Сфера политике се у овом времену показала као насилна и снажно у рукама државних и партијских тела, чинећи потпуну супротност визији касног модернизма, то јест, оног његовог дела који је градио представу слободе стваралаштва и акције београдских самоуправљача. Шта више, у клими „наметања ставова” (да употребимо израз Алексића и Саичића), не само од стране потрошачке културе, већ и оних који су протестом оспорили слику стабилности, сарадње и преовлађујућег изобиља, као и оних који су ове иступе немилосрдно гушили, архитектура је конструисала новог корисника, далеко уздржанијег од потрошача-самоуправљача централне зоне Булевара војводе Степе. Потиснута пут бекства али и даље лојална хуманистичким стремљењима архитектура је, како то показује пример I и II подручја Булевара војводе Степе, одабрала да сачува фигуру човека, у чије је врлине тако дубоко веровала, пружајући му уточиште на простору стамбених насеља.

¹³² Greg DeCuir Jr., *Jugoslovenski crni talas: Polemički film od 1963. do 1972. u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji*, prev. Gordana Baškot (Beograd: Fimski centar Srbije, 2011), 55-56.

¹³³ Marković, *Trajnost i promena*, 23.

¹³⁴ Попов, *Друштвени sukobi*, 252.

Глава 3

Стварно југословенског социјализма: касномодерни урбанизам и архитектура као когнитивно мапирање

Оптимистично препуштање и накнадни бег од последица чинили су један од начина на који је касни модернизам 60-их и 70-их година градио однос према процесима социјалистичког преображаја у Југославији. Повлачење пред знаковима раскола није, међутим, било свима блиско. Архитектура се у истом периоду кретала и другим колосеком који је водио од апстрактног обраћања затеченим антагонизмима до конструкција привидних решења за исте. У оквиру овог приступа дисциплина је латентно додиривала критичне тачке модернизационих процеса из 50-их и 60-их година, да би се у накнадном развоју препустила опасној игри балансирања између друштвене хомогенизације по националним линијама и искључивања другости. Резултат је била посебна верзија касног модернизма, чији је главна снага средином 70-их година била управо оно што је за ову исту парадигму на Западу десетак година раније представљало несавладиву препреку и сигнал надолазећег краја.

Холандски архитект Алдо ван Ајк је 1966. године изнео чувену опаску да „друштво нема форму”. За архитекта ово је чинило тешким или пак немогућим покушаје изградње „противформе” том истом друштву¹. Посматрана из перспективе Ван Ајкових колега из Тима 10, попут брачног пара Смитсон и посебно Вудса, ова опаска се морала чинити готово јеретичком. Пројекти Смитсонових и Вудса постављани су као израз нових друштвених поредака, актуелних или на дохват руке, чија је подвлачећа димензија била она транспарентности и самоидентичности². Додуше, речи Вудса са почетка 70-их година указују на тешка времена. У књизи *The Man in the Street*, која је издата две

¹ Quoted in Jameson, “Cognitive Mapping,” 286.

² Vuds, „Urbano okruŕje,” 378; и Smithson, *Charged Void*, 52.

године по његовој смрти, Вудс је приметио да „у земљама капиталистичке северне хемисфере не постоји јасна идеја или слика друштва”. У одсуству овакве представе владало је хаотично стање које је, наиме, било највидљивије у градовима. Уместо „места сарадње и размене” град је постао „велико бојно поље . . . јункстапозиција неспојивих ентитета, или ентитета у покушају”, са тежњом сваке поједначне родне, расне, класне или сексуалне групације да „стекне моћ, то јест, моћ над другима, и да наметне сопствени скуп правила као закон града”³. Оно што су чланови Тима 10 описивали била је у ствари криза самог пројекта касног модернизма: у средишту ове кризе била је суштинска тешкоћа конструисања свеобухватне и одрживе визије новог друштва.

На делу је био, како је 1983. године први пут приметио Џејмисон, проблем „когнитивног мапирања”. Књига *Слика једног града*⁴ коју је амерички урбани планер Кевин Линч (Kevin Lynch) објавио 1960. године поставила је везу између морфологије градског ткива и могућности изградње представе града као тоталитета у свести његових становника. За Џејмисона, ова идеја је, и поред чињенице да ју је Линч дефинисао у аполитичном маниру и као потпуно затворену у оквире феноменологије, била од изузетног значаја за питања радикалне друштвене промене. Посебно, Џејмисон ју је видео као компатибилну са Алтисеровом теоријом:

Одувек сам био задивљен начином на који Линчова концепција градског искуства – дијалектика између сада и овде непосредне перцепције и маштовитог или замишљеног осећаја града као одсутног тоталитета – представља нешто попут просторне аналогије чувене Алтисерове формулације идеологије, као „Имагинарне представе субјективног односа према његовим или њеним Стварним условима постојања.”⁵

Когнитивно мапирање је за Џејмисона првенствено техника остваривања везе са „Стварним” друштвених односа, при чему овај појам означава

³ Woods, *Man in the Street*, 13.

⁴ Kevin Linč, *Slika jednog grada*, prev. Milutin J. Maksimović (1960; Beograd: Građevinska knjiga, 1974).

⁵ Jameson, “Cognitive Mapping,” 283.

непредставиву, али снажно одређујућу димензију⁶. У односу на актуелно друштво касног капитализма Стварно је, у ствари, сам капитал, чија логика акумулације далеко прелази границе националних држава, одакле пак повратно утиче на свет појединачног субјекта, неспособног да искуси или мапира силе које одређују његово постојање. Раскид између спознаје живота од стране појединца и „структуралног модела услова постојања” тог истог живота, присутан већ током „доба империјализма”, са касним капитализмом достиже нове висине у виду „постмодернистичког простора” засићења и недостатка оријентације, то јест, немогућности мапирања. Са друге стране, Џејмисон је видео когнитивно мапирање као технику којом би се не само пришло ближе Стварном капитализма, већ и конструисала алтернативна визија новог социјалистичког друштва. Џејмисон иде тако далеко да назива когнитивно мапирање „интегралним делом сваког социјалистичког политичког пројекта”. Ипак, у тренутку писања рада о овој техници Џејмисон је био дубоко свестан кризе којом је Левица захваћена широм света. Проблем је био, наиме, у недостатку идеологије:

Ако је идеологија – да јој дамо нешто другачију дефиницију – визија будућности која обузима масе, онда морамо признати да изузев у неколико актуелних колективних експеримената, као што су они на Куби или у *Југославији* [нагласио А. К.], ни једна марксистичка или социјалистичка партија у свету нема најосновнију концепцију какви комунизам или социјализам треба да буду као друштвени систем и како се може очекивати да изгледају.⁷

Можемо претпоставити да су управо теорија и пракса самоуправљања те које су утицале да Џејмисон почетком 80-их година сврста Југославију у ред земаља обдарених социјалистичком идеологијом. Ако на тренутак занемаримо дилему у којој мери је идеологија социјалистичког самоуправљања заиста обузимала (у смислу интензивне идентификације) становнике Југославије можемо поставити нешто другачије питање. Да ли је когнитивно мапирање присутно у Југославији 70-их и 80-их година више чинило да разједини земљу, него што је

⁶ Fredric Jameson, “Imaginary and Symbolic in Lacan,” in Hardt and Weeks, *Jameson Reader*, 108-09.

⁷ Jameson, “Cognitive Mapping,” 278-85. Видети и: Fredric Jameson, “Class and Allegory in Contemporary Mass Culture: *Dog Day Afternoon* as a Political Film,” in Hardt and Weeks, *Jameson Reader*, 305-07.

доприносило одрживости социјалистичког друштва? Ако су, као што то тврди Жижек, ратови 90-их година били у ствари „истина Титове Југославије”, то јест, крвава експлозија неодрживих „компромиса и лажних решења”⁸ акумулираних током претходних деценија, онда се можемо запитати да ли је нека друга врста когнитивног мапирања постојала у социјалистичкој федерацији много пре њеног драматичног краја.

У потрази за одговором на ово питање потребно је извршити замену у погледу самог појма Стварног. Уместо од „одсутног узрока” који одређује *овде* и *сада*⁹ можемо кренути и од концепта Стварног као „инхерентног ограничења” које спречава тотализацију¹⁰. Стварно је, наиме, „пуноћа присуства”, али само по себи је истовремено празнина. Као трауматски друштвени антагонизам Стварно не постоји и не одиграва се у стварности, али истовремено проузрокује низ последица у овој истој стварности (отуда и лакановска формула по којој је „Стварно присутно искључиво у сопственим ефектима”¹¹). Ова замена полазишта од значаја је у контексту предмета ове главе, јер управо је развитак односа према последицама снажног антагонизма који је вишеструко цепао југословенско друштво играо кључну улогу у стварању разлике између касномодерне архитектуре социјалистичке федерације и актуелних кретања на Западу 70-их и 80-их година. Док је развој постмодернизма у овом периоду био, између осталог, одраз кризе когнитивног мапирања, југословенска архитектура је ишла у супротном смеру, користећи когнитивно мапирање за стварање партикуларног, и не баш тако суптилног, привада целовитости друштвеног ткива.

3.1 Тврђава и село: Јулино брдо

Исте године када је Ван Ајк запазио како друштво нема форму у Београду је одржан конкурс за архитектонско решење стамбеног насеља на Јулином брду. Локација насеља налази се на општини Чукарица, окружена путем за Железник са

⁸ Slavoj Žižek, „Zašto napustiti svaku nostalgiju za jugoslavenskim samoupravljačkim socijalizmom?” (predavanje, Subversive Film Festival, Zagreb, 3. maj, 2010).

⁹ Jameson, „Cognitive Mapping,” 279.

¹⁰ Slavoj Žižek, *For They Know Not What They Do: Enjoyment as a Political Factor* (1991; London: Verso, 2008), 112.

¹¹ Žižek, *Sublime Object of Ideology*, 183-84.

запада (данашњом улицом Милорада Јовановића) и Ибарским путем са истока (данашњом Трговачком улицом), као истурени брег у подножју Бановог брда, издужен по правцу север-југ. Победничко конкурсно решење, које су потписали архитекти Милан Лојаница, Боривоје Јовановић и Предраг Цагић, представљало је вид разраде услова дефинисаних 1965. године у виду ДУП-а локације. Основна поставка плана, коју је израдио урбаниста Јован Лукић, предвиђала је формирање ободног приступног пута и стамбених и пратећих садржаја унутар зоне оивичене овим путем. Слободне површине насеља планиране су између два конкавна низа стамбених објеката растуће висине, међусобно најближих управо у зони контакта њихових највиших делова¹² (сл. 3.1). Лојаница, Јовановић и Цагић су у свом решењу распоредили 14 ламела са по четири стана на етажи дуж два низа. Уз то, аутори су извршили попречни продор кроз стамбене волумене, формирајући четири уместо две групације, чија је висина у реализацији достигла распон од П+5 до П+15, односно П+8 до П+19 (сл. 3.2). Стамбени објекти насеља грађени су од стране Удружења грађевинских предузећа „ИМОС” из Љубљане у периоду од 1967. до 1970. године, у комбинацији армирано-бетонских зидова и таваница дебљине 15 цм у унутрашности објеката, ливених на лицу места у монтажном-демонтажним модуларним оплатама, и префабрикованих „сендвич” панела спољашње облоге¹³.

За урбанисту Владимира Бјеликова, Јулино брдо је 1969. године представљало део најпрогресивније линије југословенске архитектуре и урбанизма. Резимирајући развој стамбених целина у послератном периоду, Бјеликов препознаје: (1) фазу крајње поједностављеног и у суштини ауторски сиромашног израза током 40-их година; (2) фазу поигравања са снажним хоризонталним и вертикалним масама током 50-их година; и (3) тада актуелну фазу коју је карактерисало „артикулисање слободног простора, уз истовремено рашчлањавање грађевинске масе на структуралне јединице сразмерне човеку”. Бјеликова интерпретација Јулиног брда као очитог представника најбољег што стамбена архитектура Београда може да понуди, открива оштру критику модерне парадигме, то јест, „стоваришта људских инсолационих инкубатора” и дисциплиноване „версајске симетрије” плана централне зоне Новог Београда.

¹² Jovan Lukić, „Stambeno naselje na Julinom brdu,” *Urbanizam Beograda* 1, br. 5 (1969): 17.

¹³ „Stambeno naselje Julino brdo u Beogradu,” *Izgradnja* 25, br. 3 (1971): 34-39.

Полазећи од оваквих ставова Бјеликов афирмише низ типичних касномодерних мотива: присутни не само у опису Јулиног брда, већ и на насловној страници коју је дизајнирао за издање часописа *Архитектура – Урбанизам*, у оквиру којег је његова интерпретација и објављена (сл. 3.3), ови мотиви укључују просторно ограничавање заједнице, гроздасто груписање архитектонских маса и поновно откривање фигуре човека као крајње мере архитектонског деловања. За Бјеликова, најновији развој стамбене архитектуре био је у складу са најсавременијим кретањима у иностранству, али и одраз актуелне привредне реформе. Тржишне основе које је реформа прокламовала Бјеликов је читао као својеврсни коректив отуђености „урбанистичке бирократије”, чији се „положај богова макетара за људске мраве” сада нашао, наиме, под притиском „елемената продајне цене стана и вредности стана као робе”, у које је укључена и „хуманост непосредног стамбеног екстеријера”¹⁴.

Бјеликова интерпретација није само пропустила да преиспита идеализовану слику тржишних механизма, то јест, претпоставку да ће исти у условима стамбене изградње у Београду 60-их година резултирати амбијентима који одговарају жељама крајњих корисника. На пример, истраживање психолога Слободана Лазича показало је да су управо тесни слободни простори Јулиног брда оцењени од стране 80% становника насеља као „премалени”¹⁵. Оно што је такође недостајало у овом приказу било је детектовање одсуства других принципа касномодерне архитектуре, који су се тицали размере шире од појединачног пројекта и основних принципа његовог обликовања. За разлику од неких иконичних примера касног модернизма, попут стамбене целине *Robin Hood Gardens* у Лондону Алисон и Питера Смитсона (1966–1972, сл. 3.4)¹⁶, Јулино брдо је развијено у самореферентној димензији, без јасне везе са непосредним окружењем. Описујући „камени брег” на коме лежи насеље Лојаница, Јовановић и Цагић констатовали су касних 60-их година инспиративност затеченог терена, али и „издвојеност локације из густог и расутог градског амбијента”. За ауторе првенствена намера је била да се постигне јединство са затеченим тереном, како

¹⁴ Vladimir Bjelikov, „Osećam veliko zadovoljstvo,” *Arhitektura - Urbanizam* 10, br. 55 (1969): 9.

¹⁵ Slobodan Lazić, „Kako stanovnici doživljavaju otvorene prostore stambenih naselja,” *Arhitektura - Urbanizam* 17, br. 74-77 (1976): 94.

¹⁶ Smithson and Smithson, *Charged Void*, 176-77.

би „каменити обронци брда и архитектура” били у „међусобном садејству”, срastaјући и допуњујући се, „појачавајући његов и д е н т и т е т [наглашено у оригиналу]”¹⁷.

Са друге стране важним се чини запажање да је концепт оградавања путем архитектонске форме, који можемо препознати у низу касномодерних пројеката попут Ерскиновог Бајкара или оног Јоханеса ван ден Брока (Johannes van den Broek) и Јакоба Бакеме (Jacob Bakema) за градски центар Тел Авива из 1962. године (сл. 3.5), развијен са првенственом наменом дефинисања одређене територије¹⁸. За разлику од ових архитеката аутори Јулиног брда имали су на уму потпуно другачији проблем. У погледу перцепције они нису тежили јасно сагледљивој композицији, већ ефекту неухватљивости архитектонске форме. Док је Линч у модерном урбанизму видео првенствено проблем визуелне неприступачности, Лојаница, Јовановић и Цагић констатовали су да насеље Јулино брдо није скуп слободностојећих објеката, „систем блокова и солитера, већ читаво насеље грађено и моделовано као јединствени волумен, као једно тело”¹⁹. То тело, покренуто у хоризонталном и вертикалном плану, било је, наиме, обогачено „естетичким садржајима који измичу лако сагледљивој формули и који разарајући основни поредак, стварају слободне ритмове и необавезне, готово спонтане структуре облика”²⁰. Визуелно преклапање четири стамбене групације, ритмично степеновање објеката по висини и алтернација у присуству лођа и тераса – све су ово елементи пројектовани са намером да учине Јулино брдо тешко сагледљивим присуством (сл. 3.6).

У истовременој везаности за локацију и динамичности Јулино брдо је представљало противречну целину. Статично и промењиво, насеље је компензовало одсуство било какве везе са окружењем богатством које је приписивано примењеним принципима обликовања. Ипак, чини се да је самореферентност пројекта могуће оспорити управо у вези са овом

¹⁷ [Milan Lojanica, Borivoje Jovanović i Predrag Cagić], „Stambeno naselje ‚Julino brdo’ u Beogradu,” *Arhitektura - Urbanizam* 10, br. 55 (1969): 21.

¹⁸ Max Risselada, “Tel Aviv City Centre, 1962: Van der Broek and Bakema,” in Risselada and Van den Heuvel, *Team 10 1953-1981*, 144.

¹⁹ [Lojanica, Jovanović i Cagić], „Stambeno naselje Julino brdo,” 21.

²⁰ [Milan Lojanica, Borivoje Jovanović i Predrag Cagić], „2.0 Julino brdo: Opšti beogradski konkurs za rešenje stambenog naselja Julino brdo u Beogradu 1966.,” *Arhitektura - Urbanizam* 17, br. 74-77 (1976): 48.

противречношћу. Ако је Јулино брдо било јасан пример одсуства когнитивног мапирања, у смислу остваривања визуелне везе са ефектима Стварног који су егзистирали негде изван каменог брега локације, можда је Стварно Београда и Југославије 60-их година уписано у пројекат на апстрактнији начин, као јединство супротности.

Ефекти Стварног југословенског социјализма у великој мери су детектовани још за време постојања социјалистичке федерације, када је антагонизованости друштвеног поља прилажено посредством марксистичког појма *противречности*. Овај процес није заобишао ни подручје које окружује Јулино брдо, о чему сведоче и речи социолога Сретена Вујовића објављене средином 80-их година прошлог века:

Подручје Бановог брда и Жаркова је изразито диференцирано у просторном, друштвено-економском и културном погледу. Ово подручје је прожето бројним противречностима и разликама због убрзане индустријализације а нарочито урбанизације које су имале и планиране и стихијске токове, са легалном, полулегалном и илегалном стамбеном изградњом, због присуства старог и новог, индивидуалног и колективног становања, луксузног становања и стамбене беде, *урбаног, рурбаног и руралног* [нагласио А.К.] начина живота итд. Назив *целина* [наглашено у оригиналу] за поменуто подручје више се односи на просторно суседство месних заједница, њихову мање више добру саобраћајну повезаност и припадност једној територији која у односу на град представља „најинтензивнији развојни правац Београда” него што се односи на функционалну повезаност месних заједница, на интеграцију релативно аутономних делова подручја у привредном смислу, као и у смислу друштвеног и културног стандарда.²¹

Средином 70-их година на територији Београда обављено је истраживање које је показало да је у периоду између 1953. и 1971. године општина Чукарица имала најбржи процес деаграризације: удео непољопривредног становништва на општини повећан је са 72% на 95%, што је био највећи забележен скок на територији Београда. Истовремено, као „изразито радничка општина” Чукарица је у погледу структуре неаутохтоног становништва имала највећи проценат оних

²¹ Sreten Vujović, *Živeti na Čukarici: Sociološko istraživanje Banovog Brda i Žarkova* (Beograd: ISI Filozofskog fakulteta u Beogradu, 1985), 21.

који су у Београд дошли директно са села или из мешовитих насеља, а најмањи проценат досељеника из градова²². Имајући у виду ове податке Чукарицу је могуће сагледати као представника далеко ширих друштвених и економских кретања, карактеристичних за развој социјализма у Југославији. Као заосталу земљу на самој маргини Европе Југославију је 1939. године насељавало 77% становника који су се бавили пољопривредом или живели од ње²³. Период после Другог светског рата обележиле су драстичне промене, при чему је ауторитарни процес модернизације, предвођен и благословљен од стране највиших државних и Партијских функционера, земљу *de facto* одвукао у 20. век. Док су 1948. године 12,7% активног становништа чинили радници већ 1961. године њихов удео је готово удвостручен. У периоду између 1948. и 1981. године учешће индустрије у друштвеном производу порасло је са 18,2% на 40,1%, док је удео пољопривреде смањен готово три пута (са 39,7% на 13,5%). Некада две трећине Југославије, пољопривредно становништво чинило је нешто мање од петине укупног броја становника земље на почетку девете деценије 20. века²⁴. Ови процеси праћени су растом градских средина под притиском миграција, и то на уштрб сеоских подручја која су бивши становници често оцењивали као досадна, сиромашна и оптерећена механизмима чврсте друштвене контроле²⁵.

Оно што се крило иза статистика била је у ствари дубоко разједињена и унутрашњим сукобима оптерећена друштвена структура. Бројна социолошка истраживања вршена током година социјализма тежила су да створе што свеобухватнији приказ њених противречности, као и неуравнотежености које су настајале као директна последица затечене демографске, привредне и културне слике земље. Са привредном реформом и њеним претпоставкама даљег осавремењавања и повећања продуктивности рада масовна деаграризација, која је током две деценије по завршетку рата осигуравала раст индустријског сектора, све више је личила на авет заосталог аграрног друштва, чијој је деструкцији и

²² Miroslav Živković, „Osnovne karakteristike kretanja stanovništva,” u Živković et al., *Beograd*, 8-15.

²³ Vladimir Milić, *Revolucija i socijalna struktura* (Beograd: Mladost, 1978), 27.

²⁴ Ристо Вукчевић, *Индустријализација и деаграризација у Југославији* (Титоград: Универзитетска рижеч, 1983), 21, табела 6; и 91, табела 48.

²⁵ Andrei Simić, *The Peasant Urbanities: A Study of Rural-Urban Mobility in Serbia* (New York: Seminar Press, 1973), 75.

трансформацији социјализам принципијелно тежио²⁶. Бивши пољопривредник био је тако у самом центру промена које је нови поредак донео простору Југославије, али и страно тело у овом истом центру. Низак ниво продуктивности његовог или њеног рада, недостатак образовања и одсуство радне етике²⁷ били су посебно штетни у односу на концепт „колективног предузетништва”, који су многи видели као од кључне важности за развој и опстанак децентрализоване, на тржишним принципима функционишуће самоуправне привреде²⁸.

Истовремено, тектонски поремећаји којима је Југославија била изложена по окончању рата значајно су утицали на величину и изглед градова. У овом смислу истиче се пример Београда који је драстичним растом броја становника и ширењем ка периферији постао један од најочитијих знакова чиме у стварности резултирају динамични процеси југословенског социјализма. Шездесетих година прошлог века у Београду је на сваких десет становника било троје досељеника из других градова, четворо досељеника са села и само троје оних који су рођени у граду²⁹. Притисак нових становника и њихово бројчано преимућство наводило је многе на закључак да је на делу интензиван процес „рурализације”³⁰: опис Београда као „великог села” у ствари је указивао на низак степен дистинкције између градске и сеоске културе у Србији, узрокован првенствено снажним везама које су градски становници (укључујући и оне рођене у Београду) одржавали са сеоским срединама³¹. Међутим, порозност граница није била универзална. Знакови неутемељености представе о Београду као средини високог степена инклузије били су присутнији него што се можда на први поглед чинило. Суштински разорно деловање урбанизације, највидљивије на периферији града, није заобишло ни камени брег Јулиног брда.

²⁶ Milić, *Revolucija i socijalna struktura*, 250-61.

²⁷ *Ibid.*, 113; 191-192; и 250-53.

²⁸ Branko Horvat, “The Labor-managed Enterprise,” 170; Jaroslav Vanek, “Identifying the Participatory Economy,” in Horvat, Marković and Supek, *Self-governing Socialism*, 2: 138; Deborah Milenkovič, “Plan and Market in Yugoslavia,” in Horvat, Marković and Supek, *Self-governing Socialism*, 2: 274; и Josip Županov, *Marginalije o društvenoj krizi* (Zagreb: Globus, 1983), 63-84.

²⁹ Živković, „Основне карактеристике кретања становништа,” 11-12.

³⁰ Dušan Papić, „Утицај досељеника из руралних подручја на градску средину,” *Urbanizam Beograda* 4, br. 20 (1972): 22-23; и Živković, „Основне карактеристике кретања становништа,” 12-13. Видети и: Stipe Šuvar, *Između zaseoka i megalopolisa* (Zagreb: Centar za sociologiju sela Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 1973), 132.

³¹ Simić, *Peasant Urbanities*, 91-93.

Београд је ушао у динамичне процесе изградње социјализма као релативно густо ткиво хетерогене структуре³², окружено низом села распоређених у три приградска круга³³. После тешких година политике колективизације³⁴ становници ових подручја сусрели су се са три крупна изазова. Први се односио на политику развоја друштвеног сектора у пољопривреди. Програм СКЈ из 1958. године констатовао је присуство приватних пољопривредних поседа искључиво мале и средње величине и потребу да ови, без притисака и „насилног дирања у индивидуално власништво над земљом”, постепено буду обухваћени процесом „подруштвљавања”, чији је врхунски домет препознат у формирању модерне и високопродуктивне „крупне социјалистичке пољопривреде”³⁵. Међутим, социјалистички преображај села у околини Београда није показивао знаке снажног интензитета. Почетком 60-их година на територији Београда у друштвеном сектору било је 17.000 ха под житарицама, 760 ха под повртарским културама и 8.000 ха под крмним биљем, на супрот 99.000 ха, 12.500 ха и 10.350 ха на имањима сељака³⁶. Способност преживљавања коју су испољавали ситни произвођачи није се односила само на њихову премоћ у погледу количине земље коју су обрађивали у рубним зонама града. Развој трговинске мреже у Београду 60-их година вршен је и са циљем потискивања пијаца, као првенственог места снабдевања становника града воћем и поврћем. Како показују подаци о пијачним просторима њихов број не само да није смањен током деценије, већ је растао великом брзином. Док је 1961. године на територији града постојало 15 пијаца, средином деценије их је било чак 22, што је сведочио и о неуспеху намере да се модерним продајним просторима, попут самопослуга, замени овај традиционалнији вид трговине прехранбеним производима³⁷.

Већ у погледу борбе са трећим изазовом сељаци из околине Београда нису били ни приближно успешни. Процеси демографског раста београдске периферије током послератног периода временом су драстично променили овај, некада рурални предео. Сеоска насеља су трансформисана двоструко. Са једне стране, на

³² Vuksanović-Macura, *Život na ivici*, 49-58.

³³ Živan Tanić, *Beogradska predgrađa i prigradska naselja: Sociološka studija* (Beograd: Centar za sociološka istraživanja, 1989), 38-39.

³⁴ Dragan Veselinov, *Agrarno pitanje u Jugoslaviji* (Beograd: Borba, 1981), 162-63.

³⁵ *Program*, 135-37; и 212-13.

³⁶ Selinić, *Beograd 1960-1970*, 191-212.

³⁷ *Ibid.*, 313; и 386.

них је вршен притисак у виду доласка становништва из других делова земље. Нови становници насељавали су се углавном по ободу села, омогућујући појединим домаћинствима стицање профита од продаје земље. Градећи своје куће, често илегално и на пољопривредном земљишту, дошљаци су по правилу формирали противтег језгру насеља које су и даље заузимали староседеоци. Са друге стране, само урбано ткиво се постепено ширило из правца центра, првенствено кроз организовану изградњу читавих насеља на махом пољопривредном земљишту. Као што њихови називи говоре (Кумодраж II, Бањица, Миријево, итд.) нова стамбена насеља грађена су у оквиру сеоских атара, редукујући их на ниво руралних енклава, окружених модерним и касномодерним стамбеним комплексима³⁸ (сл. 3.7). Правни основ овог процеса био је првенствено чувени савезни Закон о национализацији најамних зграда и грађевинског земљишта из 1958. године, чијем је Чланом 34 сво земљиште унутар ужих грађевинских рејона градова постало друштвено власништво, а бившим власницима (сопственицима) гарантована накнада у виду новца или друге непокретности³⁹. Савезним Законом о експропријацији из 1957. године, као и његовим изменама и допунама осам година касније, утврђено је да се непокретности (земљиште и објекти) могу изузети из поседа у случају постајања „општег интереса”, а то је подразумевало, између осталог, ситуацију у којој је дата локација одређена урбанистичким планом за стамбену изградњу⁴⁰.

Током 1962. године Народни одбор Београда донео је одлуку о проширењу ужег грађевинског рејона, захватајући на подручју Чукарице целу територију катастарске општине Жарково⁴¹. Овиме је отворена могућност изградње нових стамбених насеља на простору истоименог села, чији је традиционални центар био у зони пресека данашњих улица Трговачке, Репишке, Аце Јоксимовића и Илије Ђуричића. Изграђена структура села се по Првом светском рату проширила

³⁸ Танић, *Beogradska predgrađa*, 27; 76-79; и 82-83.

³⁹ „Указ о проглашењу Закона о национализацији најамних зграда и грађевинског земљишта,” *Службени гласник ФНРЈ* 13, бр. 52 (1958): 1224-25.

⁴⁰ „Указ о проглашењу Закона о експропријацији,” *Службени гласник ФНРЈ* 12, бр.12 (1957): 205-06; и „Закон о изменама и допунама Закона о експропријацији,” *Службени лист СФРЈ* 21, бр. 13 (1965): 499.

⁴¹ „Одлука о проширењу ужег грађевинског рејона на ужем подручју Београда,” *Београдске новине* 8, бр. 6 (1962): 238.

до данашње Водоводске улице на западу и Јулиног брда на северу⁴², на коме су се 60-их година налазили пољопривредни поседи и мали импровизовани домови (сл. 3.8). Почетком септембра 1967. године започет је процес одређивања накнаде за експропријисане објекте на локацији. Као што материјал у Историјском архиву Београда показује ови објекти грађени су бесправно, углавном током касних 50-их година. Услови живота у њима били су у сваком погледу подстандардни, без прикључака на водоводну и канализациону мрежу и са критично малим бројем квадратних метара стамбеног простора по члану домаћинства⁴³. У случају објекта у власништву извесног Јанка Павловића, радника у Фабрици кекса, хлеба и пецива „Београд”, у 42,5 м² живело је два домаћинства (укупно 7 особа), са свега 6,09 м² стамбеног простора по укућанину, и то у објекту укопаном 1,5 м испод земље, са светлом висином просторија од 2 м⁴⁴. Обрада објеката била је такође изузетно сиромашна, о чему сведочи и случај извесног Љубише Ивковића, који је са још три члана домаћинства становао у објекту „ван категорије и без хигијенско-санитарних уређаја” површине 22,7 м², где је уместо пода у кухињи преко земље био развучен само линолеум⁴⁵.

Процедура експропријације имовине и расељавања станара са Јулиног брда по правилу је започињала решењем Савета за финансије Скупштине општине Чукарица, којим је бившим сопственицима одређивана новчана накнада⁴⁶. По одбијању исте становници Јулиног брда започињали су дугогодишњи процес преговарања и размене пријави и тужби са инвеститором насеља Стамбеном задругом „Бетоњерка”⁴⁷. Временом, бесправни градитељи су пристајали на пресељење у станове чија је површина у скоро 70% случајева била између 30 и 70 м², лоциране у кругу од приближно 2 км од пређашњег места становања. Њихови нови домови имали су већи број квадрата по члану домаћинства (табеле 3.1–3) и виши стандард становања. Према извештају сачуваном у архивском фонду

⁴² Јован Љ. Савковић, *Историја Жаркова* (Београд: Градска општина Чукарица, 2012), 149; 195; 215; и 299.

⁴³ Видети, на пример: IAB3ž.

⁴⁴ IAB3z.

⁴⁵ IAB3lj.

⁴⁶ IAB3i; IAB3j; IAB3k; и IAB3l.

⁴⁷ IAB3m; IAB3n; IAB3nj; IAB3o; и IAB3p.

задруге „Бетоњерка” последњи од 28 власника објеката на Јулином брду пресељен је 1970. године у насеље Беле воде⁴⁸.

Насупрот дугогодишњем одмеравању снага између инвеститора насеља и становника Јулиног брда онима који су само поседовали земљиште на локацији по кратком поступку је одређена новчана накнада⁴⁹. Бивши сопственици су у овом случају, како откривају улице њиховог пребивалишта, били становници Жаркова, од којих су неки били земљорадници, или пак њихови потомци⁵⁰. Овакав начин решавања питања експропријације пољопривредног земљишта био је устаљен у време социјалистичке урбанизације, а једна од његових одлика било је, како то показује прилог агронома Милутина Старчевића из 1980. године, изузимање дела или целокупног поседа без обезбеђивања „сличних непокретности у најближим насељима која имају услове за проширивање, или пак на локацијама предвиђеним за нова сеоска насеља”, што је уједно представљало и озбиљан егзистенцијални проблем за београдске сељаке⁵¹.

Не изненађује стога што је 1974. године Извршном савету Скупштине града Београда упућен низ закључака усвојених од стране Скупштине општине Чукарица, у којима се захтевало хитно решавање питања адекватног расељавања староседелаца који се баве пољопривредом. Под утицајем „свакодневних захтева грађана и питања са зборова бирача” упућени закључци позивали су, између осталог, и на „остваривање права староседелаца на доделу урбанистичке парцеле за изградњу породичне стамбене зграде” и „обавезно предвиђање зона за расељавање породица из подручја решавања колективне стамбене изградње”⁵². У циљу оцене могућности спровођења ових закључака формирана је посебна Радна група састављена од представника градске администрације. У свом одговору Радна група је у највећој мери оценила поднети материјал као неспроводљив и супротан „јединственој политици града”, са образложењем да је „познато да је

⁴⁸ IAB3e.

⁴⁹ IAB3r, 1-2.

⁵⁰ У поступку одређивања места пребивалишта бивших сопственика и њиховог занимања, од велике користи је био рад Јована Љ. Савковића, који пружа детаљну слику просторне и друштвене генезе сеоског насеља Жарково и његовог каснијег преображаја у процесима урбанизације. Видети: IAB3i; IAB3j; IAB3k; IAB3l; и Савковић, *Историја Жаркова*, 196; 231; 254; 355; и 432.

⁵¹ Milutin Starčević, „Individualna poljoprivredna domaćinstva na području koje se privodi nameni po Generalnom urbanističkom planu Beograda,” *Urbanizam Beograda* 12, br. 56 (1980): 26.

⁵² IAB3a, 1-3.

индивидуална породична изградња најскупљи вид стамбене изградње са становишта друштвене економије⁵³. Радна група је потом предложила Извршном савету града усвајање новог скупа закључака, којима је подршку дао, и поред крајње негативног односа према документу који је првобитно упућен Савету, представник општине Чукарица⁵⁴.

У расправи о поднетим закључцима која се одиграла на седници Извршног савета 17. фебруара 1975. године као једно од кључних питања оцењен је управо однос према домаћинствима која се баве пољопривредом, то јест, према њиховој судбини у условима убрзане урбанизације београдске периферије. На дилему чланова Савета о томе да ли ће у будућности при изради урбанистичких планова који обухватају колективну стамбену изградњу бити обавезујуће и утврђивање зона индивидуалне породичне изградње, првенствено за потребе реселавања пољопривредних домаћинстава (а потенцијално и других грађана Београда), тачку је ставио председник Савета Миљенко Зрелец. Указујући да закључци наводе да „кроз те планове по правилу *треба* [нагласио А.К.] *настојати*” да се зоне индивидуалног становања утврде, Зрелец је оценио да ово „није чврста обавеза” за градске службе. Према речима председника Савета:

Ако по правилу треба настојати за оне који се искључиво баве пољопривредом зашто не би требало настојати и за ове друге. Ако се та настојања покажу нереалним и немогућим, онда се неће остварити ни за пољопривреднике.⁵⁵

И поред чињенице да су тада актуелни „законски прописи . . . водили рачуна о специфичностима пољопривреде и пољопривредних домаћинстава” и да се њима начелно „тежило давању у замену друге . . . или сличне непокретности на погодној удаљености”, оваква опција готово никад није спровођена, услед „располагања оскудним или никаквим замљишним фондом за ову сврху”⁵⁶. Имајући овај податак у виду у речима Зрелца можемо открити трагове који указују да је београдском периферијом провејавало оно што Жижек оцењује као

⁵³ Ibid., 4.

⁵⁴ Како се наводи у закључку радне групе, материјалу који је припремљен за разматрање на Извршном савету Београда претходно је „дата подршка” од стране председника извршних савета општинских скупштина Чукарице и Раковице”. Ibid., 8.

⁵⁵ IAB3b, 32-33.

⁵⁶ Starčević, „Individualna poljoprivredna domaćinstva,” 26.

„објективно” или „системско” насиље. За разлику од терора, ратова или друштвених немира, овај облик насиља је у извесном смислу невидљив и представља цену коју је потребно платити за релативно стабилно функционисање актуелног поретка⁵⁷. У случају Београда на делу је био насилан однос између потреба сеоског становништва и разорног ритма градског развоја: један од ефеката Стварног југословенског социјализма. За градску средину која је деценијама привлачила масе у потрази за бољим животом, пољопривредно земљиште било је један од одговора на питање обезбеђивања простора за даљи раст, без обзира на жеље оних који су то земљиште обрађивали.

У том смислу, тежњу ка помирењу супротности, изражену у пројекту стамбеног насеља Јулино брдо, можемо оценити као вид обраћања ефектима Стварног Београда 60-их година, то јест, као моменат у оквиру којег „друштвене противречности” проналазе „чисто формално решење у естетској области”⁵⁸. Латентно фигурирајући у раду Лојанице, Јовановића и Цагића, био је покушај помирења сукобљених полова чије је треће егзистирало у београдској свакодневици, колико већ у непосредном окружењу Јулиног брда. Са друге стране, површно читање ове исте локације, која је за ауторе остала и у годинама после изведбе само каменити брег *per se*, а не друштвени простор ангажовања у вези са домовима његових становника и средствима за основну егзистенцију пољопривредника из околине, можда се најбоље да упарити са претпоставком да је естетика значила јако мало у животу оних који су били жртве објективног насиља београдске урбанизације. Проблеми са сељацима на Чукарици наставили су се и после завршетка изградње стамбених објеката на Јулином брду 1970. године, при чему је подршка објективном насиљу била изузетно јака у појединим деловима општине. Како показује истраживање Вујовића из средине 80-их година, 77% становника Јулиног брда веровало је да пољопривреда треба да „исчезне” са Чукарице, док је само 2,8% веровало да пољопривредницима „не треба одузимати земљу јер ће изгубити посао”⁵⁹. Као Месна заједница са готово највишим учешћем досељеника са села ван подручја Бановог брда и Жаркова (66,04%)⁶⁰

⁵⁷ Slavoj Žižek, *Violence: Six Sideways Reflections* (London: Profile Books, 2009), 8-9.

⁵⁸ Džejmson, *Političko nesvesno*, 92.

⁵⁹ Vujović, *Živeti na Čukarici*, 71.

⁶⁰ *Ibid.*, 26.

Јулино брдо је одавало знаке репресивног односа бивших становника руралних зона према њиховим комшијама сељацима.

Враћајући се на чланак Бјеликова о стамбеној архитектури Југославије касних 60-их година можемо приметити како је аутор упоредио конкавни распоред објеката у насељу Јулино брдо са „палисадама”⁶¹. Бјеликов је овим поређењем, вероватно несвесно, дотакао кључно место: ако је доминирани простор за Лефевра био и онај „војне архитектуре” и технологије која уводи „нове форме у постојећи простор . . . поступајући нечовечно са сеоским пределом и земљиштем”⁶², онда је Јулино брдо било део ширег процеса производње доминираног простора београдске периферије, формулисаног у виду политике од стране представника највиших нивоа градске управе, али и подржаног од стране обичних грађана који су у условима територијалне децентрализације, као што показује истраживање социолога Браниславе Савелић, на располагању имали и средства за спровођење репресије над перципираном другошћу⁶³. Управо је Јулино брдо, неухватљиво тело срасло са каменим брегом, временом постало тврђава деаграризације на узвишењу поврх некадашњег средишта села Жарково.

3.2 Поглед који сеже у даљину: блок 19а на Новом Београду

Примицањем краја седме деценије постајало је све очигледније да започете реформе у Југославији неће успети. Структуралне неуравнотежености система, попут оне која се тичала вишка нископродуктивне радне снаге, показале су се као превелики залог. Паралелно са процесом спровођења, а потом и напуштања

⁶¹ Bjelikov, „Osećam veliko zadovoljstvo,” 9.

⁶² Lefebvre, *Production of Space*, 164-65.

⁶³ Да су ови и слични ставови резултовали врло опипљивим последицама на простору београдске периферије, показује рад Браниславе Савелић о Калуђерици. Док се пољопривредом у Калуђерици 1953. године бавило 94,5% становника, 1981. године било је свега 4,3% становника који су зарађивали за живот на овај начин. Дрastiчна промена била је последица масовног досељавања и бесправне изградње, чиме је аутохтоно становништво постало мањина. Ово се одразило и на састав локалних органа самоуправљања, који су 80-их година били потпуно под контролом досељеника, доприносећи својим радом продубљивању антагонистичког односа између две скупине, иначе снажно присутног од почетка промене структуре становништва. Видети: Branislava Saveljić, *Beogradska favela: Nastanak i razvoj Kaluđerice kao posledica bespravne stambene izgradnje u Beogradu* (Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1989), 50; 143; 157-59; 246; и 257-60.

привредне реформе⁶⁴, у Југославији се током друге половине 60-их година одиграла даља политичка децентрализација. Док су трошкови живота и незапосленост убрзано расли а инвестиције и стопе раста биле у паду, уставним променама вршено је снажно померање надлежности са федералног на републичке и покрајинске нивое. Да је у средишту процеса било питање нација и националних односа сведоче и речи Јосипа Броза Тита изречене на Десетом конгресу СКЈ-у одржаном 1974. године у сенци доношења највишег правног акта земље. За Тита, нови „федеративни систем” изграђен „најпре амандманима а затим и новим Уставом” био је „јединствен по својој принципијелној доследности” и решење „лажне дилеме” о подвајању националног и класног:

У социјалистичким самоуправним односима интереси радничке класе, која се изборила за положај владајуће класе у нацији, постају интереси нације, а интереси нације постају интереси класе. Управо због тога и односи између нација код нас успостављају се на принципима самоуправљања, на којима се успостављају и односи унутар саме радничке класе⁶⁵

На темељима „самоуправног национализма”⁶⁶, што је појам којим Јелка Имшировић означава главно партијско стремљење од касних 60-их година надаље, у Југославији је временом изграђен систем у коме је свако договарање и усклађивање интереса на савезном нивоу било национално обележено. Као арена сусрета самосвојних ентитета федералне институције биле су дубоко зависне од нижих нивоа власти – Устав из 1974. године подразумевао је да се одлуке на савезном нивоу могу донети једино уз сагласност свих конститутивних јединица⁶⁷. Афирмисани кроз спровођење принципа етничке заступљености нови обрасци националне идентификације почели су играти значајну улогу у друштвено-симболичком поретку земље. Сваким даном оповргавана је претпоставка да ће наднационални општејугословенски концепт „братства и јединства” опстати и у

⁶⁴ Дефинитивно напуштање привредне реформе одиграло се, како то показује Јелка Имшировић, на Десетом конгресу СКЈ 1974. године. Imširović, *Od staljinizma*, 212.

⁶⁵ Јосип Броз Тито, „Борба за даљи развој социјалистичког самоуправљања у нашој земљи и улога Савеза комуниста Југославије,” у *Десети конгрес СКЈ: Документи* (Београд: Издавачки центар Комунист, 1974), 47.

⁶⁶ Imširović, *Od staljinizma*, 149-224.

⁶⁷ Vojin Dimitrijević, „Sukobi oko Ustava iz 1974.,” у *Srpska strana rata: Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, prir. Nebojša Popov (Београд: Samizdat B92, 2002), 20.

новим условима као нека врста „солидарности међу народима и народностима . . . [изграђена на] међусобној подршци и узајамном помагању”⁶⁸. Солидарност је у ствари у овом периоду функционисала на потпуно другачијем нивоу, као вид интервенције државних органа у циљу наставка „екстензивног развоја”⁶⁹ економије и потискивања тржишних принципа: егзистенција привредних субјеката, номинално под контролом органа самоуправљања, све је мање зависила од њихове рентабилности, а све више од воље појединачних републичких и покрајинских администрација да на сопственој територији осигурају наставак рада предузећа која су означена као „наша”⁷⁰. Перцепција која је грађена током овог периода чинила је да антагонизми истерани на површину у претходној деценији пронађу вулгарно решење у виду „привредно-политичке феудализације” и замене „грађанских права етничком припадношћу”⁷¹. За поједине архитекте, стекли су се услови за излазак из дотадашњих облика дистанцирања и стидљивог поигравања са Стварним. Уместо самореферентног затварања архитектура је сада могла да широм затворених очију зуре у своје окружење, детектујући помоћу технике когнитивног мапирања оне елементе урбаног предела који су доприносили крњој слици целовитости друштвеног ткива.

Средином 70-их година дошао је ред да пројектовањем и изградњом буде обухваћен и новобеоградски блок 19а. Опасан снажним колским саобраћајницима и у непосредној близини железничке пруге блок заузима „најистуренију тачку . . . ткива” Новог Београда, наслоњен на територију блока 23, на свега 500 м од леве обале Саве⁷². Током 1975. године расписан је позивни конкурс за урбанистичко-архитектонско решење блока, на којем је учествовало пет пројектантских група: 1) Александар Стјепановић, Бранислав Карацић и Божидар Јанковић (Група 1); 2) Милан Лојаница, Предраг Цагић, Боривоје Јовановић, Радисав Марић и Радмила Лојаница (Група 2); 3) Дарко Марушић, Миленија Марушић и Недељко Боровница (Група 3); 4) Слободан Комадина, Душанка Лалић и Тамара Шкулић (Група 4); 5) Слободан Дрињаковић, Зоран Радосављевић, Љубомир Здравковић и

⁶⁸ Тито, „Борба за даљи развој,” 48.

⁶⁹ Вукчевић, *Индустријализација и деаграризација*, 95.

⁷⁰ Županov, *Marginalije o društvenoj krizi*, 55.

⁷¹ Horvat, *ABC jugoslavenskog socijalizma*, 110.

⁷² „Detaljni urbanistički plan bloka 19a na Novom Beogradu,” *Urbanizam Beograda* 10, br. 49 (1978): 13.

Милан Павковић (Група 5)⁷³. Победничко решење, које је приложила Група 2, ишло је контра не само других решења, већ и смерница ДУП-а локације, који је израђен 1973. године и који је представљао део конкурсних услова. Ограничен величином самог блока (10,7 ха) тим Урбанистичког завода Београда предвођен Вером Матички и Драгомиром Манојловићем планирао је блок 19а као у свему мањег обима од суседних стамбених блокова централне зоне Новог Београда. Са планираних 3.200 становника (наспрот 9.336 становника блока 23), и „смањеним” капацитетима пратећих садржаја снабдевања, образовања и друштвено-политичких активности, блок је у ДУП-у постављен као две стамбене групације које дефинишу полузатворени простор унутрашњости, испуњен објектима школе и дечијих установа и рекреативним површинама. Зона уз ауто-пут „Братство и јединство” поред североисточне стамбене групације, у чијем приземљу је предвиђен ЦМЗ, планом је испуњена објектима „централних активности [проширеним садржајем комерцијалног типа]” развијеним дуж „пешачке кичме блока”⁷⁴ (сл. 3.9).

За разлику од ДУП-а локације и радова њихових конкурената решење Групе 2 није подразумевало ортогоналну урбанистичку поставку. Уместо екстензије основне логике постојеће матрице шест стамбених блокова централне зоне победнички рад базирао се на дијагоналном усмерењу композиције, организоване кроз груписање стамбених и пратећих објеката око издигнуте пешачке платформе у средишту блока (сл. 3.10 и 3.11). Разлози за ову одлуку лежали су, према приказу Бранка Алексића, у жељи да се постигне „добра оријентација” и „заштита од неугодних ветрова”, али и веза са супротном страном реке. Дијагонално усмерење блока имало је „свој визуелни корен и исходиште у слици и силуетама града”, док су стамбени објекти оцењени као „оквири у којима ће се читавати” панорама Београда⁷⁵.

У победничком решењу блока 19а на делу је била радикална промена концепта *погледа*, коју је могуће детектовати поређењем са пројектима за блокове 22 и 23. Пишући о перцепцији Божидар Јанковић и Бранислав Карацић наводе:

⁷³ Алексић, „Приказ конкурса,” 44.

⁷⁴ „Детаљни урбанистички план,” 22; 32-33; и 49.

⁷⁵ Алексић, „Приказ конкурса,” 45.

Проблем са којим се суочавамо код поставке блокова [22 и 23] . . . садржи и чињеницу везану за положај у оквиру централе зоне, а то је близина старог Београда и сагледљивост ових простора са падина старог дела града.

Непосредна близина железничке пруге (јужни део блока 23) и присуство аутопута, који раздваја блокове 22 и 23, намеће још један проблем, везан за уобличавање . . . просторних утисака које добија пролазник приликом првог контакта са Београдом. Снага и упечатљивост првог утиска – представе, остаје у трајном сећању као једна од главних карактеристика града.⁷⁶

Блокови 22 и 23 тако су разматрани искључиво као предмет погледа, то јест, као снажна композиција вредна пажње. За разлику од Јанковића, Караџића и Стјепановића аутори који су чинили Групу 2 очигледно су тежиште ставили на супротан ефекат. Не запостављајући обликовање објеката блока они су основном урбанистичком поставком предвидели другачији поглед: поглед који сеже преко хоризонта Новог Београда, и обухвата историјско језгро града. Ишчашен у односу на остатак стамбеног ткива централне зоне, хватајући периферним видом бруталистичку естетику блокова 22 и 23, пројекат блока 19а својим усмерењем когнитивно је мапирао оно што је виђено као вредно у београдској панорами (сл. 3.11). Отклон од архитектуре непосредног окружења и оријентација ка простору супротне обале отворили су могућност истицања свега што је за интровертне блокове централне зоне било изван домаћаја. Тако се међу елементима мапираним од стране дијагоналне оријентације блока 19а пронашла и Саборна црква Светог Арханђела Михаила⁷⁷, чији позлаћени звоник представља једну од реперних тачака десне обале Саве (сл. 3.12). Првобитно грађена још у касном средњем веку црква је више пута рушена, да би била обновљена између 1837. и 1840. године. Као место „живог религиозног, друштвеног и културног живота” Београда касног 19. и раног 20. века, црква је била „позорница” многих догађаја који су били кључни за стицање и очување независности Србије⁷⁸. Симптоматичност момента у оквиру којег предмет социјалистичке урбанизације Београда реферише ка верском објекту само се површно може чинити чудним.

⁷⁶ Janković i Karadžić, „Izgradnja blokova,” 134-35.

⁷⁷ Zdravko Zdravković i Dušan Filipović, „Izgradnja bloka 19a u Novom Beogradu,” *Izgradnja* 32, br. 10 (1978): 15.

⁷⁸ Бранко Вујовић, *Саборна црква у Београду* (Београд: Народна књига, 1996), 184-201.

Иако је државна политика током времена социјализма чинила много тога да верске организације, попут Српске православне цркве, држи на маргиналним друштвеним позицијама, промена тежишта партијске политике 60-их и 70-их година ка националним идентитетима отворила је пут обнови значаја вере у животима становника Југославије. Детектован још средином 70-их година, пораст броја грађана који су се изјашњавали као религиозни мало је имао везе, како то објашњава Мари-Жанин Чалић, са самом вером, а много више са „неговањем националних и културних традиција”⁷⁹.

Ако је сјајни звоник Саборне цркве био превише удаљен да би га обухватио поглед становника блока 19а, архитектура стамбених објеката на локацији пружала је својом формом такође могућност националне идентификације. На основу пројектантске разраде конкурсног решења, која је трајала од 1975. до 1982. године, блок 19а је реализован од стране грађевинског предузећа „Ратко Митровић” између 1976. и 1982. године као осам двотрактних стамбених објеката са повременим анекским деловима висине П+1. Промене у фази разраде обухватиле су и премештање друштвеног дела ЦМЗ-а из зоне ауто-пута у средишњи део блока, дуж главног тока пешачке платформе, као и засецање косих кровних површина стамбених објеката, чиме су њихови завршетци постали двоводни⁸⁰. Прелазак са једне на другу страну разрешен је у зони испада комуникационих вертикала, које су формиране као ритмично постављени волумени са двоводним кровом, откривени услед разлике у висини два стамбена тракта. У погледу основне форме објеката значајно место није имала само етернит плочама покривена зона крова, већ и саме фасаде. Оне су изведене употребом типског монтажног дводелног панела, спољне облоге у облику армирано-бетонског елемента беличасте боје, добијене употребом ломљеног агрегата из „јелендолског мајдана” и белог цемента⁸¹. Типски елемент подразумевао је и удвојене издужене прозорске отворе, чији су надпрозорни делови фарбани у тамно браон боју, попут фуга монтажних фасадних елемената и боје кровне облоге. За Милана Лојаницу суптилна естетика фасадне равни била је вид „опирања бетонском сивилу у панорами Новог Београда”, чиме је аутор јасно

⁷⁹ Чалић, *Историја Југославије*, 349-50.

⁸⁰ IAB3v, 14; и IAB3g, 3.

⁸¹ IAB3d, 7.

указао на жељени отклон од касномодерне архитектуре непосредног окружења. Такође, Лојаница је типски елемент фасаде изведен из вернакуларне архитектуре моравске куће⁸² оценио као рестилизованани „мотив из националног наслеђа”⁸³. Дијагоналним усмерењем блока и повезивањем са другом обалом Саве, те одударањем од непосредног окружења основном оријентацијом целине, као и косим кровним површинама и типским елементом фасаде, блок 19а представљао је снажно артикулисано просторно и друштвено мапирање.

За Бранка Алексића већ је победничко конкурсно решења блока 19а било обећање идентификације „на једном вишем нивоу”. Закључујући приказ конкурса Алексић је поставио пожељни хоризонт стамбене изградње у Београду, позивајући на „достизање квалитета односа који ће стимулисати . . . људско партиципирање и ангажовано деловање у просторима свакодневља”, насупрот „ћорсокака отуђења – апатичног, незаинтересованог присуства у просторима . . . пребивања – безнађа спутане иницијативе, рутинског коришћења простора и деловања у њима, изнуђене осаме”⁸⁴. Виђено у светлу ових речи, когнитивно мапирање заступљено у пројекту блока 19а може се оценити као покушај изградње новог обрасца идентификације локалних самоуправљача, и то довољно снажног да преокрене сву апатичност и отуђење о којима пише Алексић. Архитектура блока 19а заиста је, у том смислу, претендовала на улогу не само „платформе на којој је смештен субјекат који посматра”, већ и „посматрајућег механизма који производи субјекта . . . који претходи [субјекту] и уоквирује га”⁸⁵. Блок 19а представљао је тако резултат онога што Де Карло назива „[в]ером у ,како’ . . . и немаром . . . [према] зашто”⁸⁶: идеја тоталитета суженог оквира која је имплицирана националним тоном пројекта била је, попут самоуправног национализма југословенске Партије, више покушај пацификације ефеката Стварног, него дубинско задирање у природу друштвених антагонизама.

Конфликтни потенцијал који је био саставни део самоуправног национализма најјасније се да очитати не у вези са ониме ка чему је блок 19а био

⁸² Lujak, “Spatialization of Social Process,” 41.

⁸³ Lojanica, „Blok 19a,” 126.

⁸⁴ Aleksić, „Prikaz konkursa,” 46.

⁸⁵ Beatriz Colomina, “The Split Wall: Domestic Voyeurism,” in *Sexuality and Space*, ed. Beatriz Colomina (New York: Princeton Architectural Press, 1992), 83.

⁸⁶ De Carlo, “Architecture’s Public,” 7.

оријентисан, већ у вези са ониме чему се решење блока супротстављало. Корисним се у овом смислу чини поређење са једним другим пројектом релативно сличне естетике, стамбеним насељем у улици Кнеза Вишеслава пројектованим 1969. године од стране архитекта Мирослава Јовановића. Коси кровови, дрвене жалузине и фасадна опека, употребљени у мирном, слабо изграђеном амбијенту периферије Бановог брда, били су свакако довољни да овом насељу осигурају Октобарску награду Београда за најбоља достигнућа у области архитектуре и урбанизма у 1971. години. У образложењу награде жири је посебно истакао „употребу традиционалних материјала . . . индивидуални ликовни израз . . . стапање са постојећим амбијентом . . . [и] интимно повезивање са околином”, закључујући да ово дело „представља путоказ у конципирање стамбених насеља”⁸⁷. Грађење односа према затеченом природном амбијенту локације чинило је, у ствари, једну страну амбивалентности у погледу затечених резултата урбанизације Београда. За групацију од 11 слободностојећих објеката спратности П+3, организованих на самом ободу Кошутњака, лева обала Саве била је нешто вредно погледа, о чему сведочи и урбанистичка поставка, усмерена тако да се „визуре . . . према . . . Новом Београду . . . добро искористе”⁸⁸. Истовремено, насеље у Кнеза Вишеслава је својим ушушканим приградским амбијентом било сушта супротност урбаног модела чији је врхунски израз био управо Нови Београд. О томе говори и чињеница да је насеље у Кнеза Вишеслава изведено као групација објеката висине П+3, уз повећање броја објеката са 10 на 11, и то укидањем објекта висине П+8, предвиђеног урбанистичко-техничким условима⁸⁹.

Донекле помирљив став Јовановића, којим је поглед из правца насеља у Кнеза Вишеслава могао допрети до Новог Београда и поред тога што је начин живота на левој обали Саве био, из ове исте визуре, више него непожељан, ипак је представљао само једну од могућности у погледу односа према дотадашњем развоју модерне и касномодерне архитектуре у Београду. Други су били далеко екстремнији, што најбоље илуструје пример каталога изложбе *Српска архитектура 1900-1970*, одржане у Музеју савремене уметности у Београду 1972.

⁸⁷ „Oktobarska nagrada Beograda,” *Urbanizam Beograda* 3, br. 13-14 (1971): nepaginirano.

⁸⁸ [Miroslav Jovanović], „Stambeno naselje u ulici Kneza Višeslava u Beogradu,” *Arhitektura - Urbanizam* 17, br. 74-77 (1976): 118.

⁸⁹ IAB3d, nepaginirano.

године. У тексту „Новија српска архитектура”, објављеном у овом каталогу, критичар Зоран Маневић оценио је архитектуру појединих блокова централне зоне Новог Београда као „више део света него ли Србије или Београда”. За Маневића, ови примери били су нешто крајње далеко од „српске архитектуре . . . саздане . . . на традиционалним романтичним основама”⁹⁰. Тзв. „романтична архитектура” била је, како то примећује Александар Игњатовић, успостављена као израз „највреднијег искуства потиснуте, али виталне националне прошлости и градивни елемент . . . националне презентности”⁹¹. Маневићева критика оповргавала је тако не само естетику појединих блокова у оквиру Новог Београда, већ и друштвену визију грађену његовим урбанизмом и архитектуром. Не треба заборавити да је Нови Београда иницијално планиран као „главно седиште Федерације, њен управљачки центар” на „симболички чистој зони вековне ничије земље између Истока и Запада”⁹², и да је његов „[ц]ентрални градски потез (од зграде СИБ-а до железничке станице)” требало да буде „привлачна тачка за све становнике милионског града и за све госте и посетиоце главног града *Југославије* [нагласио А. К.]”⁹³. Насупрот наднационалне слике новог града на левој обали Саве Маневић је имплицирао могућност *посрбљења* Новог Београда, чије је тако артикулисано остварење дошло свега неколико година касније у виду решења за блок 19а.

Чини се да за покушаје националне обнове архитектуре Београда границу није могла поставити ни остварена демографска структура. Нови Београд је масовном стамбеном изградњом стекао временом епитет „најнеаутохтонијег” дела Београда, уз најнижи проценат досељеника из Србије и убедљиво највиши проценат досељеника из других република Југославије. Доприносећи титули Београда као једног од „најјугословенскијих” градова федерације⁹⁴ оваква демографска слика била је значајним делом резултат инвестиција Југословенске народне армије (ЈНА), последњег бастиона општејугословенског значаја који је

⁹⁰ Zoran Manević, „Novija srpska arhitektura,” u *Srpska arhitektura 1900-1970* (Beograd: Muzej savremene umetnosti, 1972), 20; и 33.

⁹¹ Ignjatović, „Poricanje i obnova,” 667.

⁹² Благојевић, *Нови Београд*, 58.

⁹³ Ksenija Petovar, „Socijalni prostor Novog Beograda,” u *Međunarodni konkurs za unapređenje urbane strukture Novog Beograda* (Beograd: Društvo arhitekata Beograda, 1985), 121.

⁹⁴ Živković, „Osnovne karakteristike kretanja stanovništva,” 20.

преживео уставне промене током прве половине 70-их година⁹⁵. Чињеница да је водећи инвеститор блока 19а било Грађевинско одељење за изградњу станова Савезног секретаријата народне одбране (ССНО-а) подстакла је ауторе пројекта да потраже систем флексибилности станова, управо због „великог степена покретности . . . армијских службеника”⁹⁶. Иницијални предлози „унутрашњег варијабилитета”⁹⁷, базирани на фиксном централном положају санитарног чвора у становима и могућности ротирања положаја спаваћих соба (сл. 3.13), напуштени су у разради у корист могућности добијања „две полусобе од једне собе” манипулацијом „лакших помичних преградних зидова типа „љутомер” . . . у спаваћем блоку”⁹⁸. Чак и у редукованој верзији, флексибилне основе намењене потребама професионалних војника и њихових породица сведочиле су о мери у којој је суптилна естетика блока била део поједностављене визије друштвеног тоталитета. Ван света приватности стана и могућности присвајања која је произилазила из флексибилности, блок је у јавном простору био израз игнорисања другости и прећутног преимућства једне етничке и националне групације над осталим.

3.3 Стварно *versus* стварност

Мало је сумње да је блок 19а представљао веома значајан моменат у процесу смене архитектонских и урбанистичких парадигми, као што је, уосталом, већ запажено на нивоу приказа и анализа пројекта и резултата његове накнадне изведбе. Оно што веже интерпретације блока 19а, од оних најранијих до оних које датирају са краја прве деценије 21. века, јесте препознавање овог пројекта као преломног. Тако је за Бранка Алексића сам конкурс за блок 19а донео, поред већ цитиране „могућности остварења идентитета на једном вишем нивоу”, и „покретање питања целисходности ‚рецептуре’ изграђивања новобеоградских блокова”⁹⁹. Двадесет пет година по завршетку изградње Љиљана Милетић Абрамовић оценила је блок 19а као „прекретницу у производњи стамбене

⁹⁵ Чалић, *Историја Југославије*, 321.

⁹⁶ Lojanica, „Blok 19a,” 126.

⁹⁷ Čanak, „Fleksibilnost stambenih struktura,” 36-37.

⁹⁸ IAB3đ, 4-7.

⁹⁹ Aleksić, „Prikaz konkursa,” 44-45.

архитектуре великих бројева”, и то због „концептуалног дистанцирања” од ортогоналности Новог Београда и успостављања „односа са прошлошћу” помоћу „транспонована мотива из традиционалне архитектуре”¹⁰⁰. Теоријски утемељен и истраживањем поткован врхунац ове линије интерпретације може се препознати у чланку Михаила Лујака, који пре свега неколико година испитује у којој мери је блок 19а моменат преокрета у погледу дотадашње стамбене праксе „социјалистичког модернизма”. Полазећи од тврдње швајцарског архитекта Петера Цумптора (Peter Zumthor) да је један од суштинских циљева архитектуре „потрага за неухватљивим” и становишта француског филозофа Жана Бодријара (Jean Baudrillard) и архитекта Жана Нувела (Jean Nouvel) о „јединственом објекту архитектуре”, Лујак оцењује блок 19а као „утопијски и деструктиван” или укратко као „догађај”. Лујак дефинише догађај као „нестабилан али прилагодљив отворени систем чија је суштина у производњи новог, то јест, нове политичке, друштвене или културне стварности”. Јединственост објекта архитектуре није, наиме, питање естетике, већ догађаја којим архитектура постаје „нешто што није лако дефинисати социолошки, политички, просторно или естетски”. Двојност догађаја Лујак препознаје у „потреби смештања између две форме стварности: оног што је било и онога што ће бити”, закључујући да сам блок „представља критичку праксу модернизма”, антиципирајућу у погледу скорог наступа постмодерне архитектуре¹⁰¹.

Лујакова интерпретација блока 19а подразумева хватање у коштац са два, по свему судећи најпроблематичнија аспекта пројекта. Имајући у виду дефиницију постмодерне архитектуре као „комбинације модерне технике” и елемената вернакуларног¹⁰², на првом месту то је питање позиционирања блока у динамичним односима парадигми, то јест, разрешење дилеме о његовој евентуалној постмодерности. За Лујака, блок 19а није пример постмодернизма већ само његова најава, што подржавамо указивањем на мотив односа према две обале Саве. Уколико постмодернизам оценимо, полазећи од цејмисоновске перспективе, као негацију когнитивног мапирања и тежњу да се индивидуалном архитектонском објекту подаре карактеристике „минијатурног града”

¹⁰⁰ Милетић Абрамовић, *Паралеле и контрасти*, 31.

¹⁰¹ Lujak, “Spatialization of Social Process,” 38-39; и 45.

¹⁰² Jencks, “The Volcano,” 6.

индиферентног према сопственом окружењу¹⁰³, онда дијагонални координатни систем заиста пре сведочи у корист тезе о блоку 19а као посебној верзији касномодерне архитектуре: посебној утолико што је можемо посматрати као незахваћену таласом кризе глобалне перцепције који је ову парадигму на Западу осудио на пропаст већ средином 60-их година. Такође, Лујак приступа задатку ближег одређења новине коју блок 19а представља, што води и суочавању са питањима која сам оцењује као „тешка”, а под чиме подразумева евентуалну везу између пораста национализма у Југославији и присуства типског елемента фасадног платна инспирисаног вернакуларном архитектуром¹⁰⁴.

Другом проблему могуће је прићи и са другачијим теоријским полазиштем, то јест, са бадијувско-жижековском дефиницијом „догађаја/чина”. Како објашњава филозоф Ејдријан Џонстон (Adrian Johnston), за оба аутора појам догађаја (Бадију) или чина (Жижек) означава активност коју није могуће свести на ниво „обичног, свакодневног тока ствари у оквиру *status quo*-а . . . друштвено-симболичке стварности”¹⁰⁵. У сржи догађаја је тако питање новог, које не долази из неке друге димензије већ израста директно из тренутног друштвеног момента, као тренутак наглог дисконтинуитета са постојећим. Значајним се овде чине дистинкције између појмова „модификације и догађаја”, „акције и чина” и коначно „неаутентичног и аутентичног чина”. Први пар за Бадијуа, наиме, означава супротност између „удобности . . . кретања низ длаку” и „стварне трансформације онога што постоји, диктиране непредвидивим и неочекиваним налетом . . . [онога] што није постојало пре догађаја”¹⁰⁶. У психоаналитичкој теорији Жака Лакана (Jacques Lacan) акција тежи изнуђивању одговора од Другог – она претпоставља кретање у оквиру већ утврђеног симболичког поретка – док чин делује разарајуће у погледу овог истог поретка, „намећући промене на тренутној конфигурацији стварности”. Чин тако „није унапред покривен . . . од стране већ постојећег симболичког поретка, а ни садржан од стране овог истог поретка пошто се догоди”¹⁰⁷. На крају, разлику је могуће направити између

¹⁰³ Jameson, *Postmodernism*, 38-41.

¹⁰⁴ Lujak, „Spatialization of Social Process,” 39; и 44-45.

¹⁰⁵ Adrian Johnston, *Badiou, Žižek, and Political Transformations: The Cadence of Change* (Evanston, IL: Northwestern University Press, 2009), 5.

¹⁰⁶ *Ibid.*, 9.

¹⁰⁷ *Ibid.*, 145.

неаутентичног чина „преудо-промене . . . током које се многе ствари заиста промене . . . како се управо . . . оно што је *стварно важно* [наглашено у оригиналу] не би променило”, и аутентичног чина којим се уместо „порицања/помицања темељног друштвеног антагонизма” драстично мењају саме координате друштвеног поља и постиже све оно што се у оквиру истог сматра „немогућим”¹⁰⁸.

Блок 19а је могуће окарактерисати као типичан пример перформативног дејства архитектуре: у овом пројекту на делу је било својеврсно померање између два идентитета. Пратећи рад Мари-Жанин Чалић¹⁰⁹ први можемо оценити као флуиднији, општејугословенски грађански идентитет базиран на модернизацији, образовању и потрошњи. У пројекту блока 22 сложени амбијент средишње структуре настао преклапањем трговинских капацитета, друштвено-политичких простора и предшколских и школских установа, представљао је управо оквир намењен неговању оваквог идентитета. Назнаке другог идентитета, који је према Чалић стваран на етничким обрасцима, можемо регистровати у пројекту блока 19а, где је сама основа формирања локалне заједнице била когнитивно мапирање историјског језгра града и ревалоризација вернакуларне (националне) архитектуре. Оба идентитета били су, како показује Чалић, присутни у свакодневним животима становника Југославије 60-их година. Претезање на страну националног, чиме је од средине деценије у Југославији у све већој мери конструисано лажно решење за нагомилане ефекте Стварног, чини блок 19а делом процеса којим је грађена илузија друштвене стабилности, настале распадом ширих и свеобухватнијих наднационалних стварности.

Полазећи од луцидне Бадијове опаске да „није свака новина догађај”¹¹⁰, иновативност блока 19а, несумњиву у погледу стварања артикулисаног отклона од претходних резултата стамбене изградње (Новог) Београда, не можемо оценити као радикалну у политичком смислу. Са једне стране, критика коју су аутори пројекта упућивали модерној и касномодерној архитектури окружења свакако је била вид оповргавања друштвених образаца који су овом архитектуром грађени, али не и начин да се продре у трауматски расцеп модернизације, чији је

¹⁰⁸ Žižek, „Klasna borba ili postmodernizam,” 123; и 125-26.

¹⁰⁹ Чалић, *Историја Југославије*, 265-66.

¹¹⁰ Alain Badiou, *Ethics: An Essay on the Understanding of Evil*, trans. and intro. Peter Hallward (1998; London: Verso, 2001), 72.

један од ефеката била управо та архитектура и њене недовршене реализације. Са друге стране, посебну пажњу је потребно посветити чињеници да се експлицитно означавање вернакуларних мотива блока 19а као утемељених у националној традицији јавља тек 80-их година, у време додатне ескалације национализма у Југославији¹¹¹. Одговор на питање зашто ово није учињено раније вероватно лежи у чињеници да је регулација друштвеног поља 70-их година ипак функционисала другачије него током наредне деценије. Ако друштвено-симболички поредак разумемо као придржавање правила међу којима нису само она јасно дефинисана (нпр. законима), већ и она „неписана”¹¹², онда утемељеност блока 19а у тада актуелном поретку самоуправног национализма постаје још јаснија. Иако је национализам био кључни део партијске и државне политике децентрализације од средине седме деценије, свака индиција отвореног сукоба међу народима Југославије, сваки покушај отвореног и потпуног остваривања могућности инхерентних званичној политици (попут оног у Хрватској 1971. године) изазивала је репресивну реакцију државе. Као једно од кључних правила југословенског друштва 60-их и 70-их година било је и оно које је захтевало одређену умереност у разради националистичких основа постављених деловањем Партије. Јављање националног мотива у архитектури чији је инвеститор ЈНА свакако је 70-их година могло бити прочитано као корак предалеко. Оваква бојазан је 80-их година, у време растућих националних тензија¹¹³, била већ ствар прошлости. Претходно наведеном скупу дистинкција овде је потребно додати још једну темељну, барем када је у питању лакановска теорија: између Стварног и „стварности”¹¹⁴. Ако је стварност вид конформистичког, идеолошки закривљеног одговора на Стварно, којим се изналазе видови прикривања његовог разорног присуства, онда блок 19а можемо оценити као утемељен управо у оваквој стварности југословенског социјализма 70-их и 80-их година. Уместо раскида, блок 19а перформативно

¹¹¹ Видети: Lujak, “Spatialization of Social Process,” 44-45.

¹¹² Žižek, *Plague of Fantasies*, 36-38.

¹¹³ Marković, *Trajnost i promena*, 24-26.

¹¹⁴ Лакан дефинише однос стварности и Стварног на следећи начин: „[c]ан нас буди баш онда када би истина могла да искочи, тако да једини разлог зашто се човек буди је да би могао да настави да сања – да сања у стварном или, да будем прецизнији, у стварности”. Jacques Lacan, *The Seminar of Jacques Lacan*, ed. Jacques-Alain Miller, bk. XVII, *The Other Side of Psychoanalysis*, trans. Russell Grigg (1991; New York: W. W. Norton & Company, 2007), 65.

делује у оквиру постојећег, не напуштајући окриље релативне сигурности актуелног поретка.

Блок 19а (сл. 3.14) био је тако врхунац линије развоја касномодерне парадигме у време привредне реформе, то јест, обраћања концепту самоуправљања карактеристичном за овај период и антагонизмима који су обликовали његову рецепцију и спровођење. За разлику од линије којом је првенствено тражен компромис између потрошње и територијалног облика самоуправљања, блок 19а био је покушај изградње новог обрасца хомогенизације, чији би најнепосреднији резултат била локална заједница идентификована са другом обалом Саве и вернакуларном архитектуром националних корена. Као супротан Јулином брду, блок 19а представља изврстан пример когнитивног мапирања и потраге за привидом друштвеног тоталитета. Можда је блок 19а у овом смислу најадекватније поредити са пројектом „мат-зграде” у Кувајту, која је била део шире урбане студије града израђене између 1968. и 1972. године од стране Алисон и Питера Смитсона. Сам објекат постављен је као серија хоризонталних плоча, чију је основну геометрију и кровне завршетке инспирисала серија локалних традиционалних мотива. У циљу повезивања са „идентификујућим тачкама џамија” брачни пар Смитсон извршио је расечање компактне форме објекта по линијама усмереним ка позицијама верских објеката града (сл. 3.15 и 3.16). Према речима аутора мат-зграда је тежила „повезаности и размењивости”, утемељеној у „старом кохезивном поретку [Кувајта]”, који је, наиме, угрожен тенденцијама ка фрагментацији. Увезене са Запада, ове тенденције су резултирале новим устројством које „није нимало арапско”¹¹⁵. Чини се да су неки од кључних актера касномодерне парадигме Запада покушали да кризу перцепције о којој је говорио Ван Ајк разреше измештањем и модификацијом сопственог пројекта. Док је на Западу наступао период доминације постмодернизма, простор за спровођење технике когнитивног мапирања тражен је у земљи Трећег света, и то позивањем на неки други, аутентичнији поредак прошлости. Блок 19а био је израз управо оваквог позивања, којим је дотадашње преимућство модернизације и потрошње потискивано новим моделима идентификације.

¹¹⁵ Smithson and Smithson, *Charged Void*, 136; 143; и 151.

* * *

Током 1977. године, на самом почетку изградње блока 19а, Цагић и Јовановић су испред Института за архитектуру и урбанизам СР Србије (ИАУС-а) отпочели рад на реконструкцији делова градског ткива Кикинде. Њихов ангажман, чије је резултате архитект Зоран Петровић оценио 1987. године као „[н]есвакидашње и вансеријске”, обухватио је неке, виђено из перспективе пројекта за блок 19а, познате мотиве. То су на првом месту били сегрегација колског и пешачког саобраћаја, у циљу добијања пешачке зоне, блиски контакти стамбене и других функција и препознавање верских објеката (православне и католичке цркве у центру града) као основних предмета погледа корисника простора. Такође, архитектура објеката у оквиру стамбено пословног блока Галацка, лоцираног на западном прилазу градском центру, формирана је употребом „аутохтоних грађевинских материјала” црепа и опеке, као и косих кровова. Вештина маневрисања у оквирима префабрикације, која је у случају блока 19а резултирала унифицираним мотивом фасадне равни, овде је пак примењена у новој размери, обухватајући не само ону архитектуре, већ и урбанизма. Употребљени модуларни растер произашао је из мера стамбене ламеле, а у њега су уклопљени сви новопроекттовани садржаји и елементи уређења слободних површина¹¹⁶.

Међу новинама налазила се и сама методологија пројектантског рада, која се, ако пратимо приказ Петровића, ослањала на широку лепезу контаката са становницима Кикинде, од „обичног грађанина па до првих и најодговорнијих . . . житеља”. Реконструкција Кикинде тако је била на линији оних ангажмана којима је остварен коначни контакт архитекта и крајњег корисника, у најбољем случају одлаган од стране касномодерне архитектуре и урбанизма обрађене у овом делу рада. У периоду касних 70-их и прве половине 80-их година партиципација у урбанизму и архитектури Београда јављаће се на различите начине, у ретком тренутку интензивнијег али не и значајног присуства у ширем процесу промене урбанистичко-архитектонске парадигме, опседана двома забрињавајућим појавама. Са једне стране, она ће се развијати у времену привидне деполитизације

¹¹⁶ Zoran Petrović, „Rekonstrukcija delova gradskog tkiva Kikinde,” u Jarić, *40 godina građevinarstva*, 145; 147-148; и 152.

архитектонског и урбанистичког деловања којом је, и поред устаљених гестова подршке тобоже напредном и незаобилазном самоуправљању, у ствари исто игнорисано, ако не и оспоравано. Са друге, сами идеали уравнотежења и прожимања доминираниог и присвојеног простора показале се у највећој мери као недостижни. Из перспективе аутора који су наступали на линији отварања дисциплине према учешћу корисника, стварност партиципације можда најбоље описује начелно запажање Петровића, по коме се у подухвату да се грађани „приволе . . . на сарадњу и на подршку за идеје” које им предлажу архитекти, по правилу доживљавају многа „пријатна” али и „неугодна” искуства¹¹⁷.

¹¹⁷ Ibid., 145-46.

Трећи део

Приказ и интерпретација резултата: архитектура и урбанизам у време
интегралног самоуправљања

Глава 4

Партиципација у касномодерној и постмодерној архитектури и урбанизму: границе интерпелације

Уставним амандманима (XX–XLII) који су усвојени 1971. године, као и накнадним доношењем новог Устава три године касније, Југославија је ушла у последњу фазу развоја самоуправног социјализма, која ће трајати све до проглашења програма економских реформи од стране владе Анте Марковића касних 80-их година¹. Уставни и законски документи донети током овог периода представљали су темеље система „интегралног самоуправљања”, под којим је подразумевано потпуно прожимање друштвеног ткива институцијама и механизмима функционалног и територијалног облика власти „радног човека и грађанина”². У погледу односа према претходној фази развоја, обележеној процесом проглашења и спровођења привредне реформе, интегрално самоуправљање постављено је као коначно разрешење недоследности социјалистичког поретка. Као брану отуђивању процеса доношења одлука уставни документи су предвидели међусобно повезане органе непосредног самоуправљања, и то у виду „основних организација удруженог рада [ООУР-а]” и месних заједница. Полазећи од ове две институције, на које је било потребно извршити „максимално преношење свих процеса одлучивања”³, званични дискурс предвиђао је функционисање сложеног делегатског система који је обухватао низ нивоа, од радничког савета и општине, па све до Скупштине СФРЈ. У циљу суспензије негативних последица примене тржишних оквира пословања Уставним амандманом XXIII уведене су категорије „самоуправног споразумевања,

¹ Vera Vratuša, „Stav prema učešću u odlučivanju na radnom mestu odraslog stanovništva Srbije krajem XX i početkom XXI veka,” u *Društvo u previranju: Sociološke studije nekih aspekata društvene transformacije u Srbiji*, prir. Smiljka Tomanović (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 2006), 183; Duda, *Pronadjeno blagostanje*, 32; и Чалић, *Историја Југославије*, 367.

² Stanimirović, *Odlučivanje*, 264-66.

³ Ferfila, *Jugoslovensko društvo*, 21.

друштвеног договарања и самоуправних интересних заједница”⁴, којима је требало да дође до свеобухватног усклађивања појединачних и заједничких интереса привредних и друштвених субјеката. Посредством делегатског система и на основу друштвених договора „самоуправно организовани човек . . . [који непосредно] управља својом радном (ООУР) и животном околином (месна заједница)” могао је да постане „одлучујући фактор макроекономског и макрополитичког нивоа”⁵. Како је прокламовано Чланом 89. Устава СФРЈ:

Радни људи остварују власт и управљају другим друштвеним пословима одлучивањем на зборовима, референдумима и другим облицима личног изјашњавања у основним организацијама удруженог рада и месним заједницама, самоуправним интересним заједницама и другим самоуправним организацијама и заједницама, путем делегата у органима управљања тих организација и заједница, самоуправним споразумевањем и друштвеним договарањем, путем делегације и делегата у скупштинама друштвено-политичких заједница, као и усмеравањем и контролом рада тих органа одговорних скупштина.⁶

Сама опширност цитираног члана Устава сугерисала је изразито комплексан систем привредног и политичког живота. Ипак, за дискурс Партије мало је било сумње у могућност да се у потпуности овлада новим механизмима регулације друштвеног кретања, то јест, да исти постану простор „активности и стваралаштва радних људи и грађана”⁷. Шта више, органи СКЈ-у морали су у погледу већ оствареног посветити додатну пажњу истицању способности радног човека. То је приметио сам Броз у завршној речи Десетог конгреса СКЈ-у:

Моје је мишљење да су на овом Конгресу премало истицани постигнути резултати. Правилно је што су овде, темељно и свестрано, делегати износили разне ствари, што су више износили негативног него позитивног. Али ја мислим да се заиста имало шта изнети на овом Конгресу о стваралачким резултатима наших радних људи. Тога је било, само не онолико колико заслужују наши радни

⁴ Imširović, *Od staljinizma*, 198.

⁵ Ferfila, *Jugoslovensko društvo*, 21.

⁶ „Одлука о проглашењу Устава Социјалистичке Федеративне Републике Југославије,” *Службени лист СФРЈ* 30, бр. 9 (1974): 226.

⁷ Stanimirović, *Odlučivanje*, 264; и 266.

људи. . . . У неким материјалима, па и у мом реферату, изношено је нешто о томе у цифрама, али сувише мало и суво да би се приказао онај огроман стваралачки рад који је извршен и који данас изражава Југославију као нову развијену земљу, са свесним грађанима, разорену у току рата и насталу, такорећи, из пепела. *А све што данас видимо – то је дело наших радних људи* [нагласио А. К.].⁸

Овај исти говор Броз је започео срдачним изразом захвалности присутним делегатима који су га поново изабрали на функцију председника СКЈ-у, али уз новину да је сада ова функција била доживотна. Символичка улога Тита који је претходно изабран и за „Председника Републике без ограничења трајања мандата”⁹ и „безгранично поверење”¹⁰ које је она подразумевала, несумњиво су потицали из хијерархијског регистра друштвеног уређења. Чини се да повратно исказивање вере у способности радника и грађана Југославије није имало много везе са истима, већ је управо служило очувању легитимитета функције врховног вође, чије је само постојање било вид оспоравања неких од кључних принципа социјалистичке демократије. О неутемељености ласкања првог човека југословенске Партије довољно говори оно што је уследило: 70-те и 80-те године обележене су „огромним раскоракот између прокламованог смера привредне и политичке реформе и стварним друштвеним процесима [*sic*]”¹¹. Уместо најширег могућег укључивања радника и грађана у пракси је остварена својеврсна дефицитарност рада самоуправних органа: истраживачи који су испитивали њихову ефикасност описивали су често појаве пасивног присуства зборовима радника и бирача, тешкоћа у одржавању кворума и одлагања делегатских седница¹². Сам делегатски систем, главна новина Устава из 1974. године, оцењен је касније као „фарса” која је скривала „систем вишеструких посредних избора” у коме је релативна слобода резервисана само за најнижи ниво, док је гласање на

⁸ „Завршна реч Председника Савеза комуниста Југославије Јосипа Броза Тита на Десетом конгресу,” у *Десети конгрес СКЈ: Документи* (Београд: Издавачки центар Комунист, 1974), 7-8.

⁹ *Ustav SFRJ*, у Petranović i Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, 3: 1022-23.

¹⁰ „Завршна реч Председника,” 7.

¹¹ Ferfila, *Jugoslovensko društvo*, 21.

¹² Видети, на пример: Dragan Marković, *Zašto se samoupravljanje ne ostvaruje* (Београд: Научна књига, 1990), 73.

вишим нивоима власти по правилу вођено „упутствима” републичких и покрајинских руководиоца¹³.

Ипак, Титов говор којим је окончан Десети конгрес СКЈ-у можда је био више од празних речи хвале. Симболички облици размене на којима је југословенски социјализам почивао нису се искључиво ослањали на пасивност радног човека и грађанина, потпуно повученог у односу на обавезе и права самоуправљања. Стабилност поретка почивала је једнако и на изливима стваралачке енергије, чији су усмеравање и обухват можда наочитије указивали на начин формирања и одржања социјалистичког субјекта. Оно што социолог Вера Вратуша назива „ритуализацијом”¹⁴ самоуправљања може се тумачити не само у кључу пасивног препуштања контроле над процесима доношења одлука, већ и као специфичан скуп пракси којим је формиран одговор на симболички позив Партије на слободно и активно стваралаштво. Посебност овог скупа најбоље се може објаснити помоћу појма „интерпелације”. По традиционалној алтисеровској формули интерпелација представља тренутак када се субјекат формира кроз илузију о очигледности сопственог идентитета¹⁵. Пост-алтисеровска теорија интерпелације указује пак да за успех овог процеса није од кључне важности привидна и заводљива потпуност идентификације субјекта са званичним дискурсима, већ управо супротно, да је за исту конститутиван „суштински привид” идентификације, стваран кроз свесно деловање самих субјеката¹⁶. Овај образац ослања се на одређени степен дистанце који интерпелирани субјекат одржава према званичним дискурсима: оријентисан према различитим облицима „транс-идеолошког садржаја”, субјекат оцртава контуре стварне илузије да дистанца према идеологији значи њено оповргавање¹⁷.

Успешна интерпелација подразумева, дакле, гест оданости актуелном поретку, уз истовремену дистанцу у односу на исти. Интензивна идентификација и потпуно остваривање могућности претпостављених од стране званичног дискурса, доследно праћење „слова закона”, показују се стога као истинска

¹³ Dimitrijević, „Sukobi oko Ustava,” 14; и 21.

¹⁴ Vratuša, „Stav prema učešću,” 182.

¹⁵ Luj Altiser, *Ideologija i državni ideološki aparati*, prev. Andrija Filipović (1970; Loznica: Karpos, 2009), 66.

¹⁶ Slavoj Žižek, *Enjoy Your Symptom!*, 46-47.

¹⁷ Žižek, *Plague of Fantasies*, 26-29.

трансгресивност и неприхватљив поступак из перспективе датог друштвено-симболичког поретка¹⁸. Разлика између сигурности стварања привида и остваривања дистанце, са једне стране, и погубности исклизавања у понор поистовећивања са званичним дискурсом југословенског социјализма, са друге, најбоље се да очитати у појединим формама производње простора током година актуелности концепта интегралног самоуправљања. Различити облици и концепти партиципације у пројектовању и планирању, као и формалне и неформалне праксе које су их окруживале, сведочили су о начину на који је грађен однос мање или веће доследности званичној слици ангажовања големих потенцијала радних људи Југославије, као и њеног прећутног или отвореног исмевања.

4.1 Обраћање Титу: *Дом пријатељства*

Током 1973. године Урбанистички завод Београда налазио се на прекретници. Те године је започет процес „самоуправног организовања” установе. Пошто је крајем децембра потписан Самоуправни споразум о удруживању у радну организацију Урбанистичког завода Београда, донет је и нови Статут, чиме је она подељена на четири ООУР-а¹⁹. Следеће године Скупштина града Београда донела је решење којим је уместо Урбанистичког завода формиран Завод за планирање развоја града Београда, као „градска стручна организација за послове друштвеног, привредног и просторног планирања”²⁰. Обједињавање више врста активности под једним кровом произишло је директно из концепта „самоуправног планирања”, чији су темељи постављени новим Уставом и касније донетим законским прописима. Званичну перцепцију улоге и тежњи радног човека у вези са планирањем и грађеном средином најбоље је исказао словеначки члан Председништва СФРЈ и главни творац Устава Едвард Кардељ, обраћајући се 1974. године делегатима Четвртог конгреса Савеза урбаниста Југославије. За човека „који своју свест образује у . . . приликама” социјалистичког самоуправљања основни интерес је био, наиме, остваривање „пуног утицаја не

¹⁸ Ibid., 29.

¹⁹ Borislav Stojkov, „Samoupravno organizovanje Urbanističkog zavoda grada Beograda,” *Urbanizam Beograda* 6, br. 27 (1974): 3-4.

²⁰ „Решење о оснивању Завода за планирање развоја града Београда,” *Службени лист града Београда* 21, бр. 20 (1974): 1359.

само на услове свог рада него и на услове свог живота . . . не само живота у сопственој кући, већ и у насељу, граду и људској средини уопште”²¹. Уместо „једностраности одлучивања [стручњака] . . . недовољног ангажовања заинтересованих, . . . [и њихове] недовољне информисаности”, нови систем планирања подразумевао је да „основни носиоци” ове активности морају бити „удружени рад, самоуправне интересне заједнице и месне заједнице”, а да ће „услов и исходиште планирања” бити „друштвени договори и самоуправни споразуми”. За разлику од дотадашње праксе којом су планови израђивани у стручним организацијама и једноставно разматрани и усвајани као готова решења на зборовима бирача и седницама друштвено-политичких заједница, самоуправно планирање ослањало се на „донекле” измењену улогу стручњака. Као „сервис субјеката планирања [удруженог рада, самоуправних интересних заједница, месних заједница]” урбанисти су имали задатак да упознају носиоце процеса са могућим исходиштима алтернативних праваца развоја, начинима усаглашавања појединачних интереса, као и резултатима истраживачког рада, којим би начелно били разматрани планерски модели и системи вредновања планова²². Уместо отуђене праксе у којој су „планери сами постављали циљеве, а потом сами тражили путеве како . . . те циљеве и достићи”, самоуправно планирање се ослањало на, како је то 1976. године објаснио инжењер саобраћаја Миодраг Бојовић, „неприкосновено право сваког радника (појединца) да буде планер, стваралац и неимар на територији своје општине, републике, региона и федерације”, што се првенствено морало остварити кроз дефинисање „жеља и настојања, потреба и могућности”, и њихово потоње стручно опросторавање у виду модела који „симулирају” развој животне средине „данас . . . и у ближој или даљој будућности”²³.

На путу технократском речнику алгоритама, модела и „квантитативно-квалитативних и временско-просторних показатеља”²⁴ и начелној тежњи да се савременим методологијама остваре основне претпоставке самоуправности планирања, стајали су забележени резултати ангажовања грађана и различитих

²¹ „IV kongres Urbanističkog saveza Jugoslavije,” *Arhitektura - Urbanizam* 15, br. 73 (1974): 56.

²² Zdenka Vasić, „Samoupravno planiranje,” *Urbanizam Beograda* 8, br. 37 (1976): 20-21.

²³ Miodrag Bojović, „Metodologija i algoritmika savremene izrade prostornih planova i njihova usaglašenost sa potrebama,” *Urbanizam Beograda* 8, br. 37 (1976): 24-25.

²⁴ *Ibid.*, 25.

друштвених и политичких организација. Констатујући 1973. године „несклад између недовољно изграђеног система . . . планирања и најновијег развоја самоуправних односа у нашем друштву”, директор Урбанистичког завода Београда Александар Ђорђевић приметио је истовремено како исувише често предмет расправе при разматрању планова представља судбина парцела у личној својини. То је значило да је кључно питање многих расправа био првенствено степен „рестриктивности” датог документа у односу на намере грађана да реализују одређене интервенције на свом поседу, а не модел развоја предложен планом²⁵. Приликом јавне дискусије о нацрту Генералног урбанистичког плана (ГУП-а) Београда, која је трајала од 20. јануара до 20. фебруара 1972. године, број присутних на састанцима „био је испод очекиваног” и са видним одсуством „младих”, упркос чињеници да је овај план „носио претпоставке за 30 година унапред”. Већина предлога или примедби грађана изнесених током расправе односили су се на појединачне проблеме, док се мањи број односио на генерални концепт. Насупрот 114 предлога стајало је 520 питања, што је значило да је највећи део расправе потрошен на „пасивни вид” партиципације грађана. Коначно, највећи број присутних на састанцима забележен је на општинама Чукарици, Палилули и Вождовцу – управо оним које су патиле од „нагомиланих . . . тешкоћа и проблема”²⁶. Расправи о нацрту претходила је слична активност у вези са преднацртом плана, која је трајала од јуна до октобра 1971. године. Ова фаза замишљена је као вид консултовања са „заинтересованим институцијама” и вид „првенствено . . . научне и стручне сарадње”. Да би се омогућила успешна партиципација штампано је и подељено 4.000 примерака публикације која је приказивала преднацрт, уз објављивање „популарне” верзије текста у тиражу од преко 200.000 примерака. На састанцима на којима су, између осталих, учествовали представници бројних друштвено-политичких организација (Социјалистичког савеза радног народа – ССРН-а, Савеза синдиката и Савеза омладине), „политички активни свих општина” и представници ЈНА, „број присутних . . . био је знатно испод очекиваног . . . [а] озбиљније дискусије о

²⁵ Aleksandar Đorđević, „Sistem i organizacija prostornog planiranja u Beogradu,” prilog, *Urbanizam Beograda* 6, br. P6 (1974): P6.

²⁶ Borislav Stojkov, „Neke karakteristike učešća javnosti u izradi Generalnog urbanističkog plana Beograda,” *Urbanizam Beograda* 4, br. 20 (1972): 6-7.

преднацрту није ни било”. Како објашњава социолог Ђуро Ђуровић, један од чланова „Тима за ГУ план”, скупови су се у великом броју свели „само на излагање . . . после чега није било ни питања ни предлога”²⁷.

Стратешке одлуке у вези са простором Београда доносиле су се у ствари путем потпуно другачијих канала. За Александра Ђорђевића, који је са урбанистом Милутином Главичким руководио израдом ГУП-а, свечаност усвајања плана на заједничкој седници већа Скупштине града Београда 23. марта 1972. године и његова накнадна презентација Јосипу Брозу 20. маја исте године²⁸ били су увод у крај мандата. Формирањем Завода за планирање развоја града Београда дошло је и до промена на челу ове организације. У складу са принципом обједињавања више облика планирања нови директор постао је економиста Стеван Јовановић, који је свега пар година раније именован на место првог човека Градског завода за друштвено планирање²⁹. Током прве половине 1975. године Јовановић је у Заводу иницирао израду пројекта којим би простор Савског амфитеатра и наспрамног дела обале Новог Београда био наменски решен тако да се „сачува” од „захуктале стамбене изградње”. Јовановића је, наиме, на овај потез навео састанак Градског комитета Савеза комуниста коме је присуствовао, а којим је провејавала „реална опасност” да по планираном измештању железничког саобраћаја „[овај део Београда] стамбена изградња, . . . једноставно прогута”. Рок за израду пројекта био је свега четири недеље, после чега га је требало „презентирати Председништву Скупштине града Београда и политичком активу” престонице. Основна идеја која је стајала иза хитне акције била је да се адекватним предлогом који би се базирао на превласти других урбаних функција одложи скора градња на овом простору, да би се потом приступило његовој даљој урбанистичкој разради³⁰. Као део „централне зоне” града обале Саве су три године раније донетим ГУП-ом уистину и третиране као део простора који се „посећује . . . ради обављања послова или културно-уметничких манифестација”, то јест, као простор мешовите намене „пословања, малопродаје, културе и

²⁷ Ђуро Ђуровић, „Учеће јавности у избору Г У плана Београда,” *Urbanizam Beograda* 4, br. 17 (1972): 2-3.

²⁸ „Скупштина града Београда,” *Urbanizam Beograda* 4, br. 19 (1972): 1.

²⁹ „Решење о постављењу директора Градског завода за друштвено планирање,” *Службени лист града Београда* 20, бр. 13 (1973): 396.

³⁰ Perović, *Iskustva*, 7-8.

уметности, угоститељства, забаве и становања”, као и садржаја „највећег значаја, највишег нивоа услуга и уникатног карактера”³¹. Чини се да за руководеће кругове београдског Савеза комуниста, од чијих је намера у погледу Савског амфитеатра Јовановић и зазирао, обавезујући није био ни ГУП, а ни временски и материјални ресурси утрошени на његову самоуправну верификацију.

Рад на пројекту представљао је својеврсну одскачну даску за Милоша Р. Перовића, урбанисту 36 година старости запосленог у Заводу. Перовић је дипломирао на Архитектонском факултету Београдског универзитета 1963. године, да би осам година касније завршио постдипломске студије на Атинском центру Екистике (Athens Center of Ekistics – ACE)³², чији је оснивач био урбаниста и теоретичар Константинос А. Доксијадис (Constantinos A. Doxiadis). Перовић је као завршни рад на постдипломским студијама одбранио тезу под називом *Gulf Megalopolises: An Investigation into Highly Urbanized Clusters in the South of the United States of America* („Јужни мегалополиси”), која је обухватала „ригорозни математички поступак” анализе структуре урбаног система, уз коришћење рачунарске технике и бројних индикатора достигнутог степена развоја³³. Поред чланака којима је у југословенској периодици тежио да представи методологију којој је припадао и његов постдипломски рад, Перовић је широј стручној јавности био најпознатији по серији интервјуа које је између 1971. и 1975. године обавио са учесницима Делоских симпозијума, а који су објављивани у љубљанској *Sintez*, почев од 1972. године, а потом и обједињени у публикацији објављеној 1978. године³⁴ (сл. 4.1).

Перовићев одговор на Јовановићеву иницијативу предвиђао је да се на простору Савског амфитеатра и наспрамној обали Саве формира градски центар

³¹ „Uvodno izlaganje direktora Urbanističkog zavoda i rukovodioca tima za Generalni urbanistički plan Beograda dipl. ing. arh. Aleksandra Đorđevića,” *Arhitektura - Urbanizam* 14, br. 70-72 (1973): 2-5.

³² *Istraživanja: Izložba radova Miloša Perovića i saradnika iz Zavoda za planiranje razvoja grada Beograda*, uv. Zoran Manević (Beograd: Muzej savremene umetnosti, 1978), nepaginirano.

³³ Zoran Manević, uvod u *Istraživanja: Izložba radova Miloša Perovića i saradnika iz Zavoda za planiranje razvoja grada Beograda* (Beograd: Muzej savremene umetnosti, 1978), nepaginirano; и *Istraživanja*, nepaginirano. Како наводи Сајмон Ричардс (Simon Richards), Константинос А. Доксијадис је у свом „атинском штабу” увео 1964. године рачунарски центар опремљен са „најсавременијим” моделима марке *IBM*. Simon Richards, “‘Halfway Between the Electron and the Universe’: Doxiadis and the Delos Symposia,” in *Scale: Imagination, Perception and Practice in Architecture*, ed. Gerald Adler, Timothy Brittain-Catlin and Gordana Fontana-Giusti (Abingdon: Routledge, 2012), 171.

³⁴ Видети: *Istraživanja*, nepaginirano; и Perović, *Pogovori z delosovci*, 8.

првенствено посвећен Покрету несврстаних земаља³⁵. За презентацију основног концепта пројекта коришћена је Доксијадисова „екистичка мрежа” – табеларни приказ чију је хоризонталу чинило петнаест „екистичких јединица”³⁶ (почев од човека – „антропоса” – преко себе, суседства и града, до „екуменополиса” – глобалног, планетарног урбаног система). Вертикална страна приказа посвећена је факторима атрактивности локације и основним тежњама пројекта. Пресеком ове две димензије нови центар је постављен као систем који функционише у бројним размерама, остварујући утицај и везу са личним, локалним и ширим градским и регионалним простором. Основни принципи пројекта били су јасноћа организације, разноврсност функција, флексибилност, то јест, могућност раста и промене и, коначно, активирање зона приземља и њихово повезивање са јавним просторима комплекса (сл. 4.2). У погледу обликовања предлог се ослањао на елементе Перовићевог пројекта Културног центра из 1969. године, који је организован као скуп ћелија развијен око доминанте купастог волумена засеченог врха³⁷ (сл. 4.3 и 4.4). Употребом истоветних пет елемената типске ћелије, вертикалних цилиндара и хоризонталних штапова, купастих односно цилиндричних волумена и каскадних форми терена, нови центар је постављен око континуалног јавног простора – пешачког булевара – који се протезао на обе обале реке, повезане „мостом пријатељства”. На десној обали Саве, булевар је са крила омеђен густом ћелијском структуром, чији су дизузни крајеви омогућавали формирање полуотворених тргова. На левој обали реке ортогоналност ободне структуре је са једне стране замењена слободнијим, тракастим распоредом ћелија. Посматрана у ситуационом приказу, композиција неодољиво подсећа на структуру античког Милета (сл. 4.5), што је било адекватно начелној тежњи ка „коришћењу поука градитељских традиција”³⁸. Ово, пак, не треба схватати као истицање једне и једине урбане форме као парадигматске, већ као вид успостављања континуитета са трансисторијском стварношћу града, која опстаје без обзира на проток времена, и која треба да буде узор свакој урбанистичкој интервенцији, без обзира на место или време њеног одигравања³⁹.

³⁵ Perović, *Iskustva*, 9-10; и 20.

³⁶ С. А. Doxiadis, “Ekistic units,” *Ekistics* 72, no. 430-35 (2005): 67-69.

³⁷ *Istraživanja*, nepaginirano.

³⁸ Jovanović i Perović, *Dom prijateljstva*, nepaginirano.

³⁹ Видети: С. А. Doxiadis, “The science of ekistics,” *Ekistics* 72, no. 430-35 (2005): 33.

Предлог центра комбиновао је уско специјализоване садржаје адекватне главној намени комплекса са низом других функција. У оквиру Савског амфитеатра пројекат је у граничној зони предвиђао хотел, трговачки центар и „седишта делегација”, као и „хол нација”, конгресни и информациони центар (са библиотеком, читаоницом и изложбеним просторијама) на самој обали. Средиште источног дела ћелијског система ошупљено је у циљу формирања трга, чије су четири стране посвећене трговачком центру, институтима у којима би се проучавали несврстаност, самоуправљање и планирање развоја, „музеју човека” и „отвореном универзитету Несврстаних”. Са новобеоградске стране на обалама су формиран и „фестивалски хол” и „градска кафана”, у чијем залеђу су предвиђени садржаји пословања, омладинског културног центра, биоскопа, изложбених простора и хотела. Зона мање густине намењена је становању делегација и студената на постдипломским студијама, у чијем средишту су се налазили објекти ресторана и трговине⁴⁰.

Резултат рада на пројекту била је монументална публикација *Дом пријатељства: Несврстани*, коју су приредили Јовановић и Перовић. Формата 40x44 цм, штампана у словеначком *Gorenjskom tisku*, публикација представља комбинацију цртежа, дијаграма и приказа макета пројекта, као и низа других прилога. Сам почетак публикације посвећен је фотографијама одржаних састанака Покрета несврстаних земаља из архиве Танјуга, и то крупних планова портрета политичких лидера, попут „пионира”⁴¹ покрета индијског премијера Џавахарлала Нерхуа, египатског председника Гамала Абдел Насера или Јосипа Броза. Текстови декларација са конференција шефова држава или влада несврстаних земаља одржаних између 1961. и 1973. године праћени су графичким приказима процеса ширења покрета у глобалним размерама. У погледу саме локације центра публикација нуди серију фотографија Београда и археолошких артефаката из архиве Народног музеја. Коначно, мањи део публикације заузима сам приказ пројекта, којим доминира заводљиви контраст фотографија Мирка Ловрића, а на које се наставља серија мистериозних „антропосема” архитекта Богдана Богдановића (сл. 4.6). У погледу објашњења појма публикација нуди дефиницију:

⁴⁰ Jovanović i Perović, *Dom prijateljstva*, nepaginirano.

⁴¹ Ranko Petrović, *Teorijski pojmovi nesvrstanosti* (Beograd: Rad, 1974), 48.

Антропосеме су специфичан споменик културног братства народа трећег света. Оне су аналитичким путем издвојене из богатих ризница народне уметности главних региона света и пребачене у камен успостављају [sic] јединствен амбијентално-орнаментални исказ којим се, језиком разумљивим свима људима, изражавају идеје љубави, животне радости и вере у будућност.⁴²

Сам пројекат, као и публикација која га је приказивала, били су логичан одговор на оквир који је задао Јовановић. Избор главне намене простора Савског амфитеатра и леве обале Саве делимично открива суптилност кретања унутар актуелног друштвено-симболичког поретка. За разлику од хипертрофираног, летаргичног и нерационалног процеса комуникације са „субјектима планирања”, подухват производње публикације био је не само далеко бржи, већ и фокусиранији, обраћајући се потпуно другој позицији у оквиру поретка. За Перовићев предлог и његову разраду од стране тима Завода за планирање развоја града Београда, удружени рад и месне заједнице нису били права адреса. Шта више, и поред намере да се пројекат презентује градским функционерима, он се у ствари обраћао потпуно другом нивоу власти, кршећи притом кључне претпоставке самоуправне контроле грађана и радних људи над процесима планирања простора.

Статус и престиж које је Југославија уживала у Покрету несврстаних земаља произишле су директно из значаја који је, у погледу формирања и очувања покрета у турбулентним годинама Хладног рата, имао Броз⁴³. У Југославији представа о Титу као званичнику светског кова грађена је на основу бројних путовања и посета. У детаљној анализи начина на који је култ личности Јосипа Броза генерисан кроз дуги период његове владавине социолог Тодор Куљић примећује значајну улогу Титових спољнополитичких активности. За разлику од фигуре тајновитог стаљинистичког бирократе, опремљеног застрашујућим апаратом обавештајне службе, Тито је неговао представу о себи као лидеру склоном екстравагантном животу и непосредном контакту са масама⁴⁴.

⁴² Јовановић и Перовић, *Dom prijateljstva*, nepaginirano.

⁴³ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978* (Beograd: Nolit, 1980), 558-68; и 601-03.

⁴⁴ Todor Kuljić, *Tito: Sociološkoistorijska studija*, 2. dop. izd. (1998; Zrenjanin: Žarko Zrenjanin, 2005), 152; и 173-75.

Свеприсутност Титовог тела и слике⁴⁵ у југословенској свакодневици ослањала се, између осталог, и на његова луксузна путовања – пажљиво забележавана и преношена путем радија и телевизије у домове Југословена – као и на његове церемонијалне повратке у земљу, где су га дочекивале одушевљене масе (сл. 4.7 и 4.8). За становнике града спектакуларност која је била саставни део Титовог ангажмана у Покрету несврстаних можда је најопипљивија била током Београдске конференције (првог самита шефова влада и држава несврстаних земаља), која је одржана од 1. до 6. септембра 1961. године. Грозничаве активности на припреми догађаја биле су разноврсне, обухватајући, између осталог, увођење свечане расвете широм града, пуштање у рад нових фонтана и постављање обелиска испред објекта Дома синдиката. Висине 36 м, обелиск је свечано осветљен 29. августа око 9 часова увече, и поздрављен аплаузом од стране окупљених грађана⁴⁶ (сл. 4.9).

Истог дана на заједничкој седници Савета за урбанизам и Савета за културу при Народном одбору Београда, усвојен је „предлог Покрета младих горана града да се у част одржавања Конференције . . . оснује спомен-парк под називом Парк пријатељства”. За локацију парка одабрано је земљиште на изградњом великог опсега тек начетом Новом Београду, источно од позиције објекта СИВ-а, поред „ушћа . . . Саве у Дунав”. Парк је пројектован на простору површине 14 ха од стране инжењера шумарства Владете Ђорђевића испред Урбанистичког завода Београда. Ђорђевић је стедиште спомен-парка организовао у виду „Алеје мира”, постављене дуж замишљене осе која спаја објекат СИВ-а и статуу Победника на Калемегдану, а у чијем центру је планиран обелиск са уписаним именима земаља учесница конференције. Алеја мира пројектована је као низ платана „које ће засадити шефови земаља-учесница Конференције”, као израз једнакости и јединства Покрета несврстаних и њихове „борбе за мир и пријатељство међу народима”. Дужине „најмање 180 метара” Алеја мира виђена је као симбол „импозантности” самог Покрета, то јест, бројности његових чланица. Амбициознији део Ђорђевићевог пројекта подразумевао је да у пољима површине

⁴⁵ Војана Видеканић, “First and Last Emperor: Representations of the President, Bodies of the Youth,” in *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, ed. Breda Luthar and Maruša Pušnik (Washington DC: New Academia Publishing, 2010), 38.

⁴⁶ „Град домаћин је спреман,” *Вечерње новости*, 28. август, 1961; и В. П., „Београд у вечерњим часовима,” *Борба*, 30. август, 1961.

50 до 100 м², омеђеним главним и секундарним парковским стазама, буду постављени експонати земаља учесница скупа. Распоред индивидуалних презентација, чији је финални изглед требало да дефинишу архитекти земаља којима су ови простори и намењени, био би одређен географским положајем у односу на Југославију⁴⁷ (сл. 4.10).

Да иза иницијативе за формирањем Парка у време одржавања пажљиво кореографисаног самита Покрета нису стајали безимени омладинци, имплицирано је приликом садње првог платана од стране Воје Лековића, високог партијског званичника који није у том тренутку био само потпредседник Скупштине СР Србије, већ и председник Покрета младих горана⁴⁸. За омладинце, Лековићев свечани говор био је само увод у активности које су у наредним данима полако прерастале у прави ритуал сусрета са страним званичницима. Током 3. септембра одржана је и прва церемонија садње платана од стране учесника скупа: био је то саудијски министар иностраних послова Шеик Ибрахим Совајел, који је лопатом нанео грумен земље на унапред припремљен засад и залио га водом. За новинског извештача *Политике* Б. Петровића чинило се готово судбинским да представник државе чији „људи отимају од песка комад по комад земље” буде први који сади дрво на „некада бесплодном и песковитом тлу” Новог Београда, „на коме наши грађани . . . подижу нов град, паркове, алеје, цвеће, граде бољи живот”. У наредна три дана у присуству чланова Покрета младих горана и високих званичника Републике и Београда засађени су остали платани. Саставни део спектакла било је фотографисање учесника конференције са широко насмејаним „младићима и девојкама у народним ношњама”, који су дочекивали стране званичнике у шпалиру. Гостима је од стране домаћина свечано поклањан по примерак публикације која је приказивала планиране и достигнуте резултате изградње града на левој обали Саве – поноса социјалистичке урбанизације⁴⁹. Ритуал је званично

⁴⁷ М. Матицки, „У Београду ће се подићи Парк пријатељства,” *Политика*, 30. август, 1961. За податке о реализацији Ђорђевићевог пројекта, као и о решењу по коме је Парк пријатељства довршен у периоду после одржавања конференције, видети: Биљана Мишић, *Палата Савезног извршног већа у Новом Београду: Историја грађења; Од Председништва владе ФНРЈ до Палате Србија* (Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2011), 137.

⁴⁸ Н. Станишић, „Прво дрво у Алеји мира,” *Борба*, 31. август, 1961.

⁴⁹ Б. Петровић, „Засађен први платан у Парку мира и пријатељства,” *Политика*, 4. септембар, 1961. Видети и: „Хашем Цавад, Нехру, Цалам, Дауа и Веларда посадили платане у Парку мира и пријатељства,” *Политика*, 5. септембар, 1961.

окончан један дан по завршетку скупа 7. септембра 1961. године, када је последњи платан засадио Тито, окружен усхићеним посматрачима⁵⁰.

На први поглед може се чинити да Парк пријатељства и пројекат градског центра Покрета несврстаних немају много тога заједничког. За разлику од Ђорђевићевог пројекта публикација која је произашла из четири недеље рада у Заводу за планирање развоја града Београда експлицитно је одбацивала „примамљиву замку депласираног симболизма”, ослањајући се, између осталог, и на тобоже универзални и саморазумљиви језик Богдановићевих антропосема. Иако је својом касномодерном концепцијом густог градског ткива флексибилне природе, разноврсних функција и амбијената имао додирних тачака са појединим деловима централне зоне Новог Београда (попут блока 22), овај пројекат био је вид прећутне критике дифузности и функционалне рашчлањености града на левој обали Саве. На крају, слици групе омладинаца обучених у народне ношње, окружених песком и пустоши Новог Београда, могуће је јасно супротставити слику Перовића као високо професионалног и високо образованог службеника једне значајне социјалистичке институције који се, насупротив примитивних лопата Парка пријатељства, користи савременим оруђима рачунарске технике и егзактним математичким методама (сл. 4.11).

Па ипак, све ово су површинске разлике које скривају суштинску блискост две интервенције. У оба случаја на делу је био вид демонстрирања самоуправног стваралаштва, марљивости и истрајности, на којој је дискурс Партије тако често инсистирао у циљу сопствене легитимизације. У првом случају, у питању је била група младих активиста, чије је вероватно исцрпљујуће и за хлад ускраћено вишедневно присуство на простору Новог Београда било вид подршке представи о тобоже спонтаној иницијативи потеклој из њихових редова. Деловање младих горана било је тако типичан пример конструисања привида огромних резерви стваралачке енергије које су, наиме, почивале у телима југословенских самоуправљача. Као и у случају Парка пријатељства у пројекту центра несврстаности иницијатива једне самоуправно тек организоване институције формулисана је као кретање унапред утабаном стазом обраћања врху југословенске државе. Сам одабир главне намене центра исцениран је за

⁵⁰ „Платан Југославије у Алеји мира,” *Вечерње новости*, 8. септембар, 1961.

замишљени поглед Тита, као врховног ауторитета чије је преференце ка спектакуларним и луксузним облицима спољнополитичке активности монументална публикација директно одражавала. Коначно, покривеност погледом доживотног председника СКЈ-у и СФРЈ, предмета „безграничног поверења” самоуправљача, била је довољна да се суспендују Уставом и законом гарантована права ових истих радника и грађана у погледу планирања свих нивоа просторног и друштвеног развоја Београда.

Док је за чланове Покрета младих горана тренутак дистанце у односу на слику пожртвованог освајања мочварног тла Новог Београда вероватно долазио по окончању свечаности, или пак у паузама између ритуала сађења платана, за пројекат центра Покрета несврстаних овај моменат био је интегрални део. У овом смислу чини се важним приметити како је овај пројекат подразумевао *више* од политичког простора. За почетак, његова основна намена није кореспондирала са могућношћу скорог превођења у реализован облик, већ је на самом почетку била постављена као прелазно решење ка нечему другом. Такође, намена новог центра није искључивала друге функције и активности. Коначно, али можда и најбитније, сам метод формулисања предлога у контексту екистичких јединица полазио је од претпоставке функционисања у систему који је далеко превазилазио оквире саме локације, кореспондирајући са простором у кругу од 300 км. Колико год да је у извесном смислу био непосредно везан за простор Савског амфитетатра и леве обале Саве, овај пројекат је ипак посматран као део шире аполитичне димензије, карактеристичне за Доксијадисов концепт екуменополиса. Како примећује историчар архитектуре Панајота И. Пила (Panayota I. Pyla), Доксијадисова визија глобалног града омогућавала је стварање привида просторне трансценденције у тренуцима најоштрије хладноратовске идеолошке поделе⁵¹.

Гест стваралаштва Перовића и његових колега запослених у Заводу за планирање развоја града Београда дефинисан је у маниру који је сугерисао да постоји више од непосредних облика обраћања ауторитету Тита и Партије. То можда објашњава и место Богдановића у публикацији која је представљала крајњи резултат њиховог рада. Захваљујући „препознатљивом формалном језику

⁵¹ Panayota I. Pyla, “Baghdad’s Urban Restructuring, 1958: Aesthetics and Politics of Nation Building,” in *Modernism and the Middle East: Architecture and Politics in the Twentieth Century*, ed. Sandy Isenstadt and Kishwar Rizvi (Seattle, WA: University of Washington Press, 2008), 99.

комбинованом са разумевањем специфичности пејзажа и места, вештини употребе материјала и занатства и орнаменталном богатству без премца”⁵², Богдановићев приступ, развијан кроз серију спомен-паркова посвећених жртвама Другог светског рата у Југославији, био је крајње дисонантан са техницираном обрадом простора обе обале Саве, којом је овај део Београда једноставно прекривен схемом типских ћелија, хоризонталних и вертикалних комуникација и цилиндричних волумена. Богдановићева вештина лежала је у способности да „артифицијелном архаичношћу” у приликама југословенског социјализма пренебрегне наслеђе „сукобљених локалних, етничких и религијских култура, као и политичких идеологија”⁵³, редефинишући питања односа према жртвама рата у контексту надисторијске димензије „љубави и животне радости”. Као што је за Богдановића постојао језик разумљив свим народима који су чинили Покрет несврстаних земаља, без обзира на несагледивост међусобних разлика у погледу друштвених, политичких и културних модела присутних на четири континента које је Покрет окупљао, тако је за Перовића постојала универзална стварност града. Док је визија просторне трансценденције била најјаснија у успостављању просторног система који је обухватао размере од човека до глобалног града, временска је произилазила из вере у постојање „поука традиција” које је било могуће једноставно следити без обзира на актуелни друштвени тренутак. Комбинована са основном идејом о првенственом посвећивању највреднијег дела града, „срца Београда”⁵⁴, Покрету несврстаних, ова стварност чинила је гест Перовића и његових колега из Завода потпуним актом интерпелације.

4.2 Криза идентификације: Церак Виногради

На основу уставних промена из прве половине 70-их година у Југославији је средином деценије дошло до заокрета у политици стамбене изградње. Уместо процеса чије би средиште било грађевинско предузеће нови концепт „друштвено

⁵² Ljiljana Blagojević, “Postmodernism in Belgrade Architecture: Between Cultural Modernity and Societal Modernisation,” *Spatium International Review*, no. 25 (2011): 25.

⁵³ Olga Manojlović-Pintar i Aleksandar Ignjatović, „Prostori selektovanih memorija: Staro sajmište u Beogradu i sećanje na Drugi svetski rat,” u *Kultura sjećanja 1941: povijesni lomovi i savladavanje prošlosti*, ur. Sulejman Bosto, Tihomir Cipek i Olivera Milosavljević (Zagreb, Disput, 2008), 98n5.

⁵⁴ Perović, *Iskustva*, 9.

усмерене стамбене изградње” прокламовао је „одлучујућу улогу” радних људи и организација удруженог рада у „производњи и расподели станова”⁵⁵. У Београду је процес успостављања нове политике започет 1973. године, када је одлуком Скупштине града и скупштина општина донет програм којим је предвиђена ликвидација свих фондова за стамбену изградњу и враћање њихових средстава „самоуправно удруженим произвођачима”⁵⁶. Финансијски оспособљен, удружени рад сада је, наиме, могао пресудно да утиче на широк спектар активности везаних за становање, од утврђивања плана и програма стамбене изградње, преко пројектовања стамбених насеља, до грађења и одржавања стамбеног фонда⁵⁷. На нивоу Београда организација стамбене изградње била је надлежност „самоуправне интересне заједнице становања” основане 1975. године под називом „Београдска заједница становања”⁵⁸. Заједно са „Заједницом становања ЈНА” (Интересном заједницом за стамбену изградњу и управљање становима за потребе активних војних лица и грађанских лица у оружаним снагама СФРЈ) и „Заједницом становања савезних органа” (Интересном заједницом за стамбену изградњу и управљање становима за потребе радника и функционера савезних органа), Београдска заједница становања постала је 1976. године део друштвеног договора којим су постављене смернице нове политике стамбене изградње. Координација подухвата који је обухватао целокупну територију Београда полазила је од планских докумената вишег реда и програма за решавање стамбених потреба који су потицали из радних организација и државних органа. На основу ових података било је потребно формирати средњорочне планове стамбене изградње, којим би се додељивале локације за изградњу и дефинисала полазна основа израде њихових ДУП-ова. На овим локацијама стамбена делатност зависила је од „јединица” (или заједница) за изградњу насеља, у које су се носиоци нове политике удруживали заједно са самоуправним интересним заједницама

⁵⁵ Jovanović, „Stambena izgradnja,” 7.

⁵⁶ „Програм ликвидације средстава бивших фондова за стамбену изградњу друштвених инвестиционих фондова и других средстава града и општина унетих у кредитни фонд банке и њиховог враћања самоуправно удруженој привреди Града,” *Службени лист града Београда* 20, бр. 22 (1973): 651.

⁵⁷ „Општи друштвени договор,” 699-701. Видети и Члан 392. Закона о удруженом раду. *Закон о удруженом раду* (Београд: Службени лист СФРЈ, 1976), 181.

⁵⁸ „Самоуправни споразум о оснивању Самоуправне интересне заједнице становања у Београду,” *Службени гласник града Београда* 22, бр. 1 (1975): 60.

друштвених делатности, комуналним радним организацијама и радним организацијама заинтересованим за изградњу трговачког и пословног простора⁵⁹.

Друштвено усмерена стамбена изградња развијала се у условима кризе која је једну деценију по проглашењу привредне реформе била и даље изразито јака у Београду. Према подацима за 1976. годину у граду је недостајало око 60.000 станова, при чему су статистике Београдске заједнице становања показивале да скоро трећина од укупног броја радника нема решено стамбено питање⁶⁰. Посебну боју критици резултата производње станова за тржиште давали су наводи о, из перспективе друштвеног интереса штетном и нерационалном, трошењу улаганих средстава. Према тврдњама социолога Мирослава Живковића, пракса је показала да су грађевинска предузећа, доминантно вођена мотивом стицања профита, мешетарила са односом броја квадрата и структуре изграђених станова⁶¹. Иако су нудили много мање података на увид у критици су једнако гласни били поједини архитекти. Бранко Алексић је тако 1974. године видео инсистирање на „јавности рада свих учесника” у стамбеној изградњи као једини начин да се стане на пут „агресивним наступима пословног интереса”⁶². Пишући за часопис *Изградња* годину дана касније Михајло Митровић је оценио производњу станова за тржиште као „грађевинско-трговачки ред”, на чију су „бесмисленост” на време упозоравале „организације архитеката”. На темељу тог „неодговорног, наметнутог наопаког принципа”, вршене су, наиме, „економско привредне манипулације” које су резултирале растом цене стана. Оптимистичан у погледу онога што долази Митровић је супротставио производњу станова за тржиште, као концепт неспојив са „политичким и етичким принципом наших друштвених кретања”, тада актуелним принципима који су „сигурно бољи од претходних”⁶³.

Повика на производњу станова за тржиште и грађевинска предузећа која су била њени носиоци показала се као двоструко неутемељена. Још 1964. године

⁵⁹ „Друштвени договор,” 1266-73.

⁶⁰ „Друштвени план Београда за период од 1976. до 1980. године,” *Службени лист града Београда* 24, бр. 5 (1977): 232.

⁶¹ Живковић наводи да су у условима јединствене цене квадрата изграђене стамбене површине многи произвођачи градили станове са несразмерним односа броја соба и површине (нпр. гарсоњере и једнособни станови површине 70 м²), а све у циљу уштеде у количини утрошеног материјала. Miroslav Živković, „Stambena problematika,” u Živković et al., *Beograd*, 56-59.

⁶² Алексић, „Prikaz predloga,” 36.

⁶³ Mitović, „Aktuelna tema,” 51. За одговор на Митровићеве тврдње, видети: Јарић, „Aktuelna tema,” 38-39.

Урош Мартиновић је протествовао против схватања архитектуре као „голе и искључиве категорије привредне политике”⁶⁴ и њеног интегрисања у „сектор индустрије”⁶⁵. Ако је за архитекте производња станова за тржиште била синоним за „подређеност режиму унификације као неизбежном критеријуму” наметнутог оквира индустријализације грађења⁶⁶, онда је друштвено усмерена стамбена изградња била погрешна адреса за наду. Основна средства за финансирање изградње потицала су из издвајања из дохотка организација и запослених⁶⁷, док су економичност и рационалност њихових улагања, као и императив брзе изградње који је произилазио из акутног недостатка станова, наставили да се ослањају директно на „стандардизацију и типизацију”, то јест, на „техничко-технолошки ниво производње”⁶⁸. Са друге стране, празнину заклињања у напредност самоуправљања и даље је, као и у време одржавања Другог конгреса архитеката Југославије, непобитно демонстрирала окружујућа свакодневица. Серија извештаја који су током прве половине 80-их година усвајани на државним и партијским телима у Србији указују да је друштвено усмерена стамбена изградња у много чему била наставак свега што је требало да оповргне. И поред „значајних друштвених улагања” у стамбену изградњу током осме деценије 20. века (са око 7,5% учешћа у друштвеном производу СР Србије) у Београду је раних 80-их година недостајало преко 52.000 стамбених јединица⁶⁹, док су цене све време спровођења нове политике „енормно расле”⁷⁰. Организација грађења оцењена је као „оптерећена крупним недостацима” који су се односили и на ниску продуктивност рада. Уместо да служе као инструмент контроле удруженог рада над програмирањем и извођењем радова, самоуправне интересне заједнице становања функционисале су као место отуђења. Утицај непосредних произвођача

⁶⁴ Uroš Martinović, „Arhitektura je društvena neminovnost,” *Arhitektura - Urbanizam* 5, br. 27 (1964): 43.

⁶⁵ Martinović, „Naša savremena arhitektura,” nepaginirano.

⁶⁶ Lojanica, „Blok 19a,” 126.

⁶⁷ „Самоуправни споразум о утврђивању стопе издвајања средстава за финансирање стамбене изградње и усмеравању удружених средстава,” *Службени лист града Београда* 22, бр. 23 (1975): 1152.

⁶⁸ „Друштвени договор,” 1276.

⁶⁹ AVM4g, 4-5.

⁷⁰ AVM4b, 18. Према подацима економисте Војислава Вељковића, цена 1 м² завршеног стана порасла је у Београду са 8.023 динара 1976. године, на 16.283 динара 1980. године. Vojslav Veljković, „Planiranje stambeno-komunalne izgradnje,” *Urbanizam Beograda* 13, br. 63-65 (1981): 95.

и њихових делегата на цену стана, избор најповољнијег извођача или рокове изградње оцењен је као „мали или никакав”, то јест, као вид формалног потврђивања одлука које су већ донете од стране „стручних служби” ових заједница⁷¹. Коначно, истоветност се изражавала и у потпуном одсуству партиципације крајњих корисника у процесима урбанистичког и архитектонског пројектовања⁷². Ово је било посебно проблематично у условима примене „различитих критеријума” доделе станова, који нису узимали у обзир адекватност стамбеног простора породичним ситуацијама, због чега је резултат стамбене изградње често био несклад између броја корисника и додељених структура станова⁷³. Чему је бирократизовано и неефикасно функционисање одговарало најбоље показује пример насеља које је у време пројектовања виђено као „прва материјализација начела” нове стамбене политике у Београду⁷⁴.

У новембру 1976. године Београдска заједница становања и Заједница становања ЈНА потписале су споразум о изградњи насеља Церак Виногради, на локацији површине 57,39 ха оивиченој Ибарским путем и улицом Кнеза Вишеслава. Полазне претпоставке изградње насеља са око 2.500 станова биле су ограничавање цене и рокова изградње, која је требало да се оконча током 1980. и 1981. године⁷⁵. Стога је 1977. године расписан „лицитациони конкурс” са циљем прибављања најбоље понуде извођача, на који су позване „само веће организације”⁷⁶ чији капацитети у том тренутку нису били заузети и које су „већ оствариле извесне резултате у процесу префабрикације и индустријализације стамбене изградње”⁷⁷. Лицитациони елаборат обухватао је, између осталог, урбанистички пројекат насеља, генерални скупни план изградње, цену изградње по 1 м² нето корисне површине стана и идејни пројекат организације грађења.

⁷¹ AVM4v, 4-6.

⁷² AVM4b, 117.

⁷³ Mate Baylon, „Korisnik u procesu stambene izgradnje,” *Izgradnja* 35, br. 8 (1981): 34-35.

⁷⁴ Darko Marušić, Milica Tepavčević i Tatjana Stojanović, „Izgradnja stambenog naselja Cerak-Vinogradi,” *Izgradnja* 32, br. 12 (1978): 36.

⁷⁵ AMM4g, 4.

⁷⁶ *Cerak: Prikaz modela izgradnje i konkursnog urbanističko arhitektonskog rešenja naselja Cerak Vinogradi u Beogradu*, 2. izd. (1978; Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, 1982), 17.

⁷⁷ Ratomir Stipsić i Đurađ Šobota, „Model izgradnje stambenog naselja ‚Cerak-Vinogradi’ u Beogradu,” u *Cerak: Prikaz modela izgradnje i konkursnog urbanističko arhitektonskog rešenja naselja Cerak Vinogradi u Beogradu*, 2. izd. (1978; Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, 1982), 11-13.

Међу позваним предузећима налазили су се: 1) ГК „Комграп” из Београда; 2) ГК „Трудбеник” из Београда; 3) ГП „Напред” из Београда; 4) ГП „Хидротехника” из Београда; 5) ГП „Неимар” из Новог Сада; и 6) ГП „Враница” из Сарајева. Учесници пројекта, у циљу израде урбанистичког решења, могли су да користе услуге сопствених пројектних бироа, или једне од четири понуђене организације⁷⁸.

Победничко решење било је плод сарадње ГП „Напред” и ИАУС-а, испред кога су урбанистички пројекат насеља потписали архитекти Дарко Марушић, Миленија Марушић и Недељко Боровница (сл. 4.12). Попут „нивоа асоцијације” Алисон и Питера Смитсона⁷⁹ њихов предлог полазио је од три нивоа „хијерархијске просторно-социолошке организације становања”. Први ниво конципиран је као „реафирмација традиционалних урбаних облика”, у виду пешачких улица названих по биљним врстама: „Улица липа . . . бреза . . . кестенова”, итд. Свака од улица уоквирена је стамбеним објектима висине П+3 и П+6, реализованим у комбинацији видних делова скелетног система конструкције, фасадне опеке и бојеног етернита косих кровних површина (сл. 4.13). Хоризонталним смицањем стамбених објеката (формираних од три типске ламеле), као и пажљивом обрадом партерних површина у виду повремених платоа, „малих сцена” или „квадратних тргова” тежило се бројним амбијентима у оквиру јединственог формалног израза⁸⁰. На тај начин се у условима захтева за „рационалним грађењем . . . што мањим бројем типских склопова и елемената за изградњу”⁸¹ покушало надоместити одсуство „различитих архитектонских интерпретација” стамбених објеката. Други ниво организације формиран је као три суседства – „Северно, Источно и Јужно” – од којих је свако имало сопствени центар са „друштвеним, културним, угоститељским и трговачким садржајима” (сл. 4.14). Уместо засебних простора кућних савета аутори су предвидели њихово груписање, што је у реализацији резултирало центрима улица и суседстава, при чему су ови други изведени у распону површина од 350 до 450 м². На крају, пројектанти су трећи ниво интеграције видели као само насеље, са централним

⁷⁸ Међу пројектним организацијама које је било могуће ангажовати за учешће у изради конкурсног елебората били су: Индустријаимпорт-инжењеринг, ИАУС, Енергопројект и Архитект. Марушић, Теравчевић и Стојановић, „Изградња стамбеног насеља,” 36.

⁷⁹ Smithson and Smithson, *Charged Void*, 26.

⁸⁰ Марушић и Марушић, „Серак 1 и 2,” 128-29.

⁸¹ АММ4d, 26.

потезом који окупља парковске површине и пратеће функције, а у који се са крила уливају токови пешачких улица, уз доследну сегрегацију саобраћаја (сл. 4.16). Целокупно решење ослањало се на тезу да препознатљивост главних елемената насеља насталих садржинским и амбијенталним рашчлањавањем може да функционише као основа интеграције у локалну заједницу⁸².

И поред унапред одређеног времена реализације разрада пројекта и изградња стамбених објеката обележени су бројним пробијањима задатих рокова. Одлука о избору најбоље лиценциране понуде објављена је са два месеца кашњења, што је у комбинацији са додатним одуговлачењима условило четворомесечно кашњење почетка рада на другој фази урбанистичког пројекта. У августу 1978. године започета је израда главних и извођачких пројеката 42 стамбена објекта и три центра суседства (укупне површине од преко 170.000 м²), која је трајала до краја 1979. године. Само за потребе главних пројеката урађено је 1.680 свезака различитих елабората, при чему је за пројекат једног стамбеног објекта трошено свега 8,23 радна дана. Услед почетних кашњења, пројектанти су радили под великим притиском испуњења задатих рокова. Додатну тензију уносиле су и повремене интервенције „надлежних градских органа”, за које се на основу података из архивских извора може закључити да су били изузетно заинтересовани за динамику рада и да су на њу остваривали значајан утицај. Тако је у фебруару 1979. године изнесен „захтев” да се истовремено ради на „пројектима што већег броја . . . објеката” како би изградња свих стамбених зграда започела 1979. године. То је довело до ангажовања око 100 пројектаната, уз учешће кадрова из других организација⁸³.

Док је израда главних и извођачких пројеката упркос свим тешкоћама окончана свега месец дана по иницијално зацртаном року, изградња објеката (сл. 4.15) далеко је више каснила, а била је и поприште бројних пропуста и одступања. Овде спадају и непрецизни лимарски радови, лоши спојеви кровних прозора и суседне конструкције, криви зидови, као и неизвођење адекватне термичке и хидроизолације⁸⁴. Како показује поверљиво писмо Дарка и Миленије Марушић представнику ЈНА, извођење насеља није прошло без сукоба и међусобних

⁸² Marušić i Marušić, „Cerak 1 i 2,” 128; и 130.

⁸³ АММ4v, 3-4.

⁸⁴ АММ4a, 1-3; и АММ4b, 1-2.

оптуживања, у којима су учествовали и политички прваци града. После једног од „убичајних контролних обилазака” градилишта на коме је констатовано „убичајено велико кашњење . . . у извођењу радова”, потпредседник Скупштине града Београда Велизар Маслаћ (тзв. „идејни реализатор” програма изградње 37 ЦМЗ-а) напао је у изјави за медије ауторе насеља, тврдећи да је њихов пројекат главни узрок високе цене и пробијања извођачких рокова. У накнадном разговору са Миленијом Марушић Маслаћ је, наиме, тврдио да су информације изнете у јавност потекле од представника извођача радова ГП „Напред”⁸⁵. Поједностављене дефиниције кривике скривале су у ствари дисфункционалност саме основе система. У складу са начелима стамбене политике захтеви за одобрењем продужења рокова и измене јединствене цене грађења по м² разматрани су на телима заједница становања. У случају цивилних инвеститора то је била Скупштина заједнице за изградњу насеља „Церак”, коју је чинило 183 делегата удружилаца средстава. Рокови су одлуком Скупштине померени у јуну 1981. године за три до дванаест месеци по појединачном стамбеном објекту, тако да је завршетак изградње планиран за август 1982. године, уместо за новембар 1981. Као разлог одлагања и утврђивања нове цене грађења, наведени су „неплаћање аванса, . . . и неблаговремено обезбеђење финансијских средстава” од стране инвеститора⁸⁶. Пред крај 1981. године од приближно 280 радних организација које су се преко Београдске заједнице становања удружиле ради изградње насеља, свега 32 су измириле обавезе настале на основу одлука усвојених на Скупштини⁸⁷. У јуну 1982. године одржана је следећа седница на којој су рокови изградње појединачних објеката додатно померени за четири до дванаест месеци, уз утврђивање нове цене грађења⁸⁸. Од око 2.500 изграђених станова свега 406 је предато инвеститору на коришћење у року зацртаном условима за изградњу насеља, док је једна трећина укупног броја предата са две године закашњења⁸⁹.

⁸⁵ АММ4з.

⁸⁶ АММ4е, 2.

⁸⁷ Утврђивање редовности испуњавања финансијских обавеза од стране радних организација извршено је на основу списка дужника из новембра 1981. године. Видети: IAB4b, 1-20.

⁸⁸ IAB4a, 2-4.

⁸⁹ Tatjana Stojanović i Boško Velisavljević, „Projektovanje i izgradnja stambenog naselja ‚Cerak-Vinogradi’ i ‚Cerak 2’,” *Izgradnja* 42, br. 11-12 (1988): 31.

У време првих уселјавања у објекте 1981. године пројектанти насеља су остварили непосредне „контакте са станарима” из којих су произишавали пројекти преправки основа стамбених јединица⁹⁰. Разлог за ове интервенције потицао је, како показује пример једнособног стана извесне Виолете Абрамовић, из чињенице да су породице станара имале већи број чланова у односу на број за који су додељени станови пројектовани. Ради формирања дечије собе у стану је извршено укидање трпезарије и пулта у кухињи, уз проширивање комуникационог тока и интегрисање стола за ручавање у оквиру дневног боравка⁹¹ (сл. 4.17), што је у ствари био израз потпуно другачије концепције флексибилности од оне конкурсног решења, којом се предвиђало укрупњавање основе спајањем два стана, а не погушћивање појединачних јединица⁹². Поједини станари обрађали су се архитектама и по другим питањима: то је био случај са извесном Надом Докњић, станарком из „Улице оморика”, која је 1983. године затражила савет које биљне врсте да посади у жардињере на својим лођама. Десетак дана касније дата јој је детаљна скица комбинације неколико врста, са могућим алтернативама у погледу распореда и заступљености⁹³. Активности које су се одигравале у „градилишној бараци”⁹⁴ на локацији насеља биле су у ствари једини вид комуникације корисника са архитектама и једина могућност остваривања непосредног утицаја на пројекте њихових станова. У којој мери је радни човек био невидљив у оквирима компликованог и гломазног система друштвено усмерене стамбене изградње говори и чињеница да су одлуку о избору најподобнијег извођача и конкурсног решења стамбеног насеља за око 8.500 људи донели „извршни органи” скупштина заједница становања, и то на основу рада Оцењивачког суда са једанаест чланова и Комисије за избор најподобнијег извођача са пет чланова⁹⁵. Шта више, сама Београдска заједница становања заузимала је инфериорни положај у односу на другог инвеститора насеља, што се није огледало само у

⁹⁰ Marušić i Marušić, „Cerak 1 i 2,” 131-32.

⁹¹ АММ4ј.

⁹² Marušić i Marušić, „Cerak 1 i 2,” 131.

⁹³ АММ4к.

⁹⁴ АММ4р, 1.

⁹⁵ Оцењивачки суд чинили су четири представника Заједнице становања ЈНА, три представника Београдске заједнице становања и по један представник Архитектонског факултета Београдског универзитета, Дирекције за изградњу и реконструкцију града Београда, Завода за планирање развоја града Београда и Заједнице образовања. Комисију за избор најподобнијег извођача чинила су три представника Заједнице становања ЈНА и два представника Београдске заједнице становања. *Cerak*, 7-8.

мањој заступљености у конкурсним телима. Програмирање изградње које је претходило расписивању лицитационог конкурса у потпуности је извршила Стручна служба Заједнице становања ЈНА. Такође, споразумом са Београдском заједницом становања њој су препуштени сви послови „уговарања пројектовања, надзора и ревизије целокупне техничке документације”. Представник Заједнице становања ЈНА „руководио” је радом „Стручног штаба”, који је имао задатак да прати реализацију насеља, обезбеђује испуњење задатих рокова, предлаже мере за бољу реализацију посла и обавља низ других радњи⁹⁶.

На основу иницијативе Скупштине општине Чукарица у јулу 1979. године, у јеку најинтензивнијих радова на пројектовању насеља, одржан је један од састанака Стручног штаба. На њему је присуствовао и Маслаћ, који је тада „издао усмени налог пројектантима” да ураде предлог стамбеног насеља Церак 2, као југозападну екстензију решења из 1977. године (Церака 1)⁹⁷. Исте године када је налог издат урађена је програмска анализа и предлог идејног урбанистичко-архитектонског решења новог стамбеног комплекса⁹⁸. Заузимајући површину од 34,15 ха Церак 2 је тако обухватио спортско-рекреативни центар, објекат основне и средње школе и објекат дечијих установа⁹⁹, као и „Западно суседство”. Са 1.146 станова четврто суседство је формирано као две пешачке улице, од којих је јужна добила лучни облик услед конфигурације терена у овом делу локације. Користећи затечено стање Дарко и Миленија Марушић пројектовали су „стамбени амфитеатар” као тачку потенцирања „осећања припадности и заједништва”, при чему су средишњи мотиви амфитеатра подразумевали „мало језерце” и „плато видиковац . . . насељског роштиља” на коме су се могли одигравати „велико спремање зимнице . . . сусрети, разговори и дружења”. Ободна улица третирана је

⁹⁶ Према конкурсном програму за насеље Церак Виногради, Стручни штаб формиран је на основу споразума закљученог од стране две заједнице становања, Градског фонда за финансирање уређења грађевинског земљишта, СО Чукарица, Завода за планирање развоја града Београда, Самоуправне интересне заједнице образовања, Самоуправне интересне заједнице дечије заштите, предузећа „Београдске електране” и предузећа „Водовод и канализација” и „Електродистрибуција” из Београда. Извођачке службе и пројектанти насеља такође су чинили део штаба. Заменик руководиоца Стручног штаба био је представник Београдске заједнице становања. АММ4g, 4-5; и 34.

⁹⁷ АММ4v, 1.

⁹⁸ АММ4ž; и АММ4đ.

⁹⁹ Аутори објеката спортско-рекреативног центра, основне и средње школе и објекта дечијих установа су Дарко и Миленија Марушић, са архитектама Надеждом Танкосић и Жељком Гашпаровићем. Видети: Марушић и Марушић, „Cerak 1 i 2,” 133.

као средиште садржаја заната, угоститељства и трговине, то јест, као „отворена галерија” у оквиру које је смештено 26 локала у приземљима и анексима стамбених објеката (сл. 4.18). Лоцирање пратећих садржаја у приземној зони, формирање простора за одржавање ритуала, као и „колонаде” које су касније изведене помоћу „преосталих вишкова префабрикованих стубова”, били су ту да дају посебан печат теми интеграције у локалну заједницу¹⁰⁰.

Међу новинама које је донео рад на Цераку 2 нису спадали само амбијенти стамбених зона. Почетком 80-их година по ободу градилишта Церака 1 јавиле су се, наиме, „мање обрађене површине засађене поврћем”. Ово је, како се наводи у пројектној документацији из 1985. године, навело представнике инвеститора Церака 2 (Команду одбране града Београда – Стамбене органе), званичнике општине и пројектанте насеља да покушају да „спонтаност настанка баштица које градски човек жели да обрађује” каналишу кроз формалну процедуру којом би се обезбедили предуслови „друштвено организованих баштенских послова”. Простор за ову намену обухватио је зону уз раскрсницу улица Кнеза Вишеслава и Ратка Митровића (Церак 1), у којој је планирано формирање „велике колективне гараже” и зону спортско-рекреативног центра (Церак 2). Пратећи нивелацију терена која је предвиђена идејним решењем центра баште су пројектоване као три платоа или „колоније” на површини од 41.100 м². Колоније су организоване у ортогоналном растеру формираном од приступних стаза од шљунка ширине 1,2 м и баштенских парцела величине 5x10 м, са бетонским ступцем у углу сваке парцеле, на коме је требало да се нађе идентификациони број. На сваких 50 башти долазио је једно место за „скупљање, одмор и дружење”, опремељено дрвеном надстрешницом и клупама, као и касетама за алат. У погледу регулисања правног статуса и начина функционисања баштенских колонија пројектна документација предлагала је да се, „на иницијативу и у организацији Месне заједнице „Церак Виногради””, формира „Клуб баштована – Удружење баштована” са сопственом управом и правилницима „по којим се понашају сви корисници парцела”¹⁰¹.

Саставни део документације за баштенске колоније била је студија урбанисте Владимира Мацуре под називом „Једна претпоставка о градским баштама”. Израђена 1985. године студија је у највећем делу посвећена

¹⁰⁰ Ibid., „Cerak 1 i 2,” 133-34.

¹⁰¹ АММ4у, А1-А5.

истраживању башти које су заузиле део неизграђеног терена поред југозападне границе блока 23 на Новом Београду, „између Железничке станице . . . и насеља радника” који су учествовали у његовој изградњи. У време израде студије укупно 82 баште су формиране у распону површина од 12 до 540 м², заузимајући површину од 8.660 м². Распоред, облик и број парцела навели су Мацуру да понуди неколико кључних закључака и интерпретација. У погледу препорука за планирање ове намене Мацура је тврдио да не треба очекивати да више од 5% домаћинстава једног подручја искаже интересовање за ову активност¹⁰². Са 1.022 парцеле на територији Церака 1 и 2 предлог Дарка и Миленије Марушић и Надежде Танкосић вишеструко је премашивао овај проценат. Целокупно насеље има нешто преко 3.600 станова, што је према Мацурином прорачуну једнако броју од свега 182 баште. У пројектној документацији, наведено је да планирани број није предвиђен само за становнике Церак Винограда већ и оне суседних насеља, као и да ће крајњи број парцела бити одређен самим интересовањем корисника. Без обзира, планирање овако великог броја башти био је у ствари покушај да се насеље, то јест они његови делови чија је реализација „сасвим неизвесна” или „се не предвиђа у скорој будућности”, заштите од „свега онога што се дешава на ничијој градској земљи . . . дивљих депонија, депонија смећа па чак и дивље градње”¹⁰³. Путем планирања и пројектовања а потом и самоуправне организације, баштенским колонијама тежило се не само превођењу једне спонтане просторне интервенције у законске оквире, већ и спречавању појављивања других облика неформалних активности. У којој мери су институције самоуправног социјализма биле неефикасне у сузбијању оваквих активности најбоље се може демонстрирати на примеру других интервенција које су готово од првог усељавања стамбених објеката насеља Церак Виногради постале ствар свакодневице.

Током 1982. године Дарко и Миленија Марушић су са Надеждом Танкосић израдили идејно решење „Опитно-изложбеног центра” (ОИЦ-а). Прво замишљен као полигон смештен на локацији Церака 2 на коме би се испитивала техничка решења за изградњу новог стамбеног комплекса, ОИЦ је ипак пројектован као приврмени објекат површине 579 м² и висине П+1 за смештај канцеларија инвеститора, пројектаната и извођача насеља (сл. 4.19). Израђен на

¹⁰² АММ4f, 22.

¹⁰³ АММ4u, А2.

основу степенишне ламеле типа „А” ОИЦ је посвећен и излагању решења Церака 2, и то путем паноа, макета и два потпуно опремљена типска стана (сл. 4.20). Идеја обједињавања функција изложбеног и пословног простора произилазила је из жеље да се у ОИЦ-у обезбеди „пружање пуне и благовремене информације о пројектним решењима, материјалима од којих ће се градити објекти . . . [и] опремати станови и партер”, то јест, да се „омогући сталан и трајан контакт [архитеката] са станарима”. Шта више, у објекат су уграђени производи бројних југословенских радних организација које је, попут намештаја у изложеним становима, било могуће „наручити на лицу места”¹⁰⁴. После две године изградње ОИЦ је отворен у октобру 1985. године (сл. 4.21). Прва три посетиоца били су пуковници ЈНА, а следећег дана почели су да долазе и корисници насеља. У наредних осам месеци забележене су 174 посете домаћих и страних делегација, „пословних партнера” и учесника програма постдипломских студија из земље и иностранства, као и преко 300 посета усељених и будућих станара Церак Винограда. Како показује евиденција вођена од стране архитеката реакција на изложене станове била је она интересовања за приказана решења опремања, уз замерке на цену производа, али и величину јединица¹⁰⁵. Питања адекватности њихове структуре потребама станара решавана су у појединим случајевима, као и током изградње Церака 1, преправљањем основа¹⁰⁶. По одликама остварене партиципације насеље Церак Виногради било је тако најближе примеру Бајкара (пројектантски биро смештен је на саму локацију и отворен за посете будућих и тренутних становника; изложен је, барем део, решења станова са којима су корисници могли да се упознају), уз разлику да је изградња Церак Винограда подељена на свега две фазе, па је стога и рецепција искустава и мишљења усељених станара значајно ограничена. Истовремено, партиципација у случају Церак Винограда била је најдаља у односу на ону која је остварена у насељу Вињ-Блош, што се огледало у позиционирању удела корисника искључиво у вези са функционалним изменама које се не одражавају на екстеријер објеката.

Да се у ОИЦ-у дешавало нешто несвакидашње и крајње некарактеристично за стандардну праксу друштвено усмерене стамбене изградње показује чињеница

¹⁰⁴ АММ4г, А16-18; и АММ4с, 2.

¹⁰⁵ АММ4т; и АММ4џ.

¹⁰⁶ АММ4и.

да је 1987. године постојало интересовање за снимање наменског филма о овом објекту¹⁰⁷. Током 1985. године изменама планске документације отворена је могућност промене статуса из привременог у стални објекат, а пошто се наредне године управо ово и догодило, стекли су се услови да објекат постане трајни центар за изучавање стамбене проблематике¹⁰⁸. Какви год да су били остварени резултати и планирана будућност ОИЦ-а, у њему је све мање места било за оне који су га пројектовали. У последњој години изградње друге фазе насеља војни инвеститор наложио је запосленима ИАУС-а који су радили у ОИЦ-у да попишу и предају пројектну документацију и напусте објекат у „најкраћем року”. После седам година боравка у градилишној бараци и две године рада у објекту, пројектантска екипа је те исте 1988. године напустила локацију насеља. Допис који је неколико месеци пред иселјавање послат испред ИАУС-а Команди одбране града Београда открива значајну дозу забринутости у вези судбине реализованих делова насеља: страх да би Церак Виногради могли да буду подвргнути процесу „деструкције” потицао је, несумњиво, не само из планираног „погушћивања” њихове структуре новом стамбеном изградњом¹⁰⁹, већ и из активности самих станара. Још током 1982. године Миленија Марушић је послала први од многих дописа и молби којима се покушавало стати на пут спонтаним изменама на стамбеним објектима. Адресе којима су се архитекти неуспешно обраћали, покривајући цео опсег система друштвено усмерене стамбене изградње, биле су оне инвеститорских служби, Месне заједнице и кућних савета¹¹⁰.

Неформалне интервенције обухватале су затварање и застакљивање лођа, уградњу гвоздених решетки, формирање надстрешница, преграђивање и присвајање пасажу у приземљу, као и радове на померању фасадне равни, што је свеукупно било далеко од радикалнијег облика присвајања којим је оспорено проширивање радничког становања у Тернију, а као такво и крајње симптоматично у погледу устаљене поделе на различите облике и опсеге производње простора социјалистичког Београда. Према евиденцији која покрива период од 1982. до 1995. године на стамбеним објектима у насељу извршено је 35

¹⁰⁷ АММ4о.

¹⁰⁸ АММ4s, 1.

¹⁰⁹ АММ4р, 1-2.

¹¹⁰ АММ4n; АММ4m; и АММ4lj.

преправки и дозиђивања без сагласности пројектаната, уз санкционисање само једног случаја 1992. године ¹¹¹. Према речима самих станара спонтане интервенције биле су одговор на низ проблема, попут прокишњавања, лоше звучне и термичке изолације и недостатка стамбеног простора. Једна од станарки која је застаклила приземну лођу извесна Милица Керкез објаснила је у писму упућеном ИАУС-у 1985. године да су је на тај потез навели ниска температура у стану, мањак простора за оставу и свакодневне крађе предмета које остави незаштићене. На примедбу да њена и сличне интервенције угрожавају визуелни интегритет објекта и насеља, Керкез је одговорила да су станови Церак Винограда „више прављени за гледање, него за становање”. Реагујући на наводни захтев Миленије Марушић да Месна заједница испуни свој мандат у погледу одржавања стамбеног фонда и ангажује се у спречавању и рушењу измена и надоградњи, Керкез је навела да „ко је меродаван да о томе одлучи да ли ће се порушити, то ће одлучити житељи овога насеља”. За архитекта, Керкез је имала једноставну поруку: „нека другарица Марушић дође да живи овде”¹¹².

Одговор Керкезове може се посматрати као логичан у контексту начина функционисања и остварених резултата друштвено усмерене стамбене изградње. Финансијска непокривеност радова и притисак испуњења рокова засигурно су доприносили пропустима у извођењу, док је политика расподеле станова свакако као последицу имала неадекватност стамбеног простора жељама корисника. Такође, задати оквир хитности деловања услед затеченог стамбеног дефицита условљавао је јако кратке рокове израде архитектонских и урбанистичких решења, о којима су готово све одлуке доносили извршни органи и стручне службе инвеститора и њихов заједнички Стручни штаб, насупрот крајњим корисницима чији је утицај на пројектовање и изградњу у најбољем случају ограничен на питања уређења ентеријера станова.

Ипак, образложење које би одбијање станара да перципирају пројектовани и изведени простор насеља као вредан очувања потпуно везало за недостатак партиципације било би исувише поједностављено. Спонтане интервенције на стамбеним објектима представљале су више од реакције на немогућност остваривања утицаја на урбанистичко и архитектонско пројектовање – оне су у

¹¹¹ АММ41.

¹¹² АММ4пј, 1-2.

ствари биле вид оповргавања саме идеје партиципације. Корисници попут Керкезове прилазили су простору стана као свету дистанце према актуелној политици изградње и одржавања стамбеног фонда – насупрот намера архитеката да партиципацијом у градилишној бараци и ОИЦ-у управо помире ову исту стамбену политику са жељама крајњих корисника. Пошто би отуђени центри социјалистичке производње простора завршили своје деловање, и проблемима и нескладностима оптерећени резултати њиховог рада били предати на коришћење крајњим корисницима, исти резултати би потом деловали као идеално покриће за неформалне облике присвајања простора. Враћајући се на писмо Керкезове, можемо претпоставити да је она одговорила на апел архитеката у погледу обавеза територијалног самоуправљања истом мером, цинично се скривајући иза локалне заједнице која је, може бити, и сама одобравала „организовану неодговорност”¹¹³ спонтаног и од пројектаната неодобреног прекрајања стамбених објеката. У односу на кориснике попут ње аутори Церак Винограда упали су на тренутке у замку претеране идентификације са оним делом самоуправних прописа који су, у теорији, могли да обезбеде интегритет њихових дела.

Пројекат Церак Винограда и ангажовање архитеката у погледу контакта са станарима били су тако још један покушај изналажења компромиса између доминаног простора насеља, насталог стручним деловањем и одобреног од стране оних органа који су доносили све важније одлуке у вези са његовим пројектом и изградњом, и присвојеног простора стамбених јединица, чије би модификације у односу на корисничке захтеве оставиле амбијент јавне сфере нетакнутим. У стварности, догодило се нешто друго: изграђен је још један пример „еквилибријума” о коме је писао Лефевр, чија је зона преклапања била управо она коју су пројектанти упорно покушали да очувају – фасада објеката. Између служби заједница становања, које су играле кључну улогу у настанку Церак Винограда, али су истовремено толерисале угрожавање његовог визуелног интегритета, и крајњих корисника, који су атомизованим акцијама нарушавали овај исти интегритет, нашли су се сами пројектанти. Шта више, деловање станара који нису претерано марили за задати оквир насеља јасно демонстрира критичну тачку концепта Церак Винограда, а која се односи на питања идентитета. Аутори

¹¹³ Sreten Vujović, „Linije podela u socijalističkom društvu,” u *Istorija i sećanje: Studije istorijske svesti*, ur. Ogla Manojlović Pintar (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2006), 102.

насеља уложили су велики труд у покушаје да делове насеља учине препознатљивим, рашчлањујући средишта локалног заједништва у више размера, и то не само у акту обраћања премиси непосредности територијалног самоуправљања, већ и у очекивању да овим поступком буду постављени темељи интегритета њиховог дела. У том циљу, они су чак предвиђали и ритуале попут великог печења зимнице и формирање читавих нових самоуправних тела, чија би правила регулисала понашање корисника (Клуб баштована). Оно што је на овај начин требало да проистакне јесте идентитет станара, који се учешћем у облицима локалног удруживања и самоуправљања брине о целини насеља. Посматрана у овој перспективи искуства контаката са корисницима, колико год ограничена на невидљиву зону станова, могу се читати и као конципирана са циљем очувања ширег, јавног простора Церак Винограда. Ако се сваки процес идентификације може раздвојити на два дела, при чему први представља поистовећивање са одликама које субјекат види као пожељне, а други позицију из којег субјекат поистовећен са овим одликама бива виђен као пожељан¹¹⁴, онда је модел идентитета конструисан у случају Церак Винограда био двоструко нестабилан. Сама фигура одговорног и ангажованог припадника заједнице била је, за станаре попут Керкезове, нешто што се прећутно извргавало руглу чак и док се декларативно препознавало као меродавно за питања просторних интервенција. У погледу позиције из које би управо један доследно поистовећен субјекат могао да буде виђен као пожељан, кључну улогу требало је да игра сам архитект, кога би становник, можемо да претпоставимо, имао прилике да упозна у градилишној бараци или пак у ОИЦ-у.

4.3 Иронична дистанца: Ресник-Авала град

Тешкоће у испуњењу задатих рокова изградње насеља Церак Виногради нису нипошто биле изолован случај. Почетком 1980. године прогнозе су показивале да ће у Југославији актуелни петогодишњи период резултирати израдном 100.000 (или скоро једне трећине) мање станова у друштвеном сектору

¹¹⁴ Žižek, *Sublime Object of Ideology*, 116.

него што је планирано¹¹⁵. Три године касније пратиоци кретања у стамбеној изградњи упозорили су да у Београду „звони звоно за узбуну” – уместо 9.235 током 1982. године завршено је свега 5.800 станова. Исте године започета је изградња 3.726 станова, насупрот 9.200 планираних¹¹⁶. Лоши резултати били су саставни део потреса који су захватили југословенску привреду на преласку две деценије. Још током друге половине 60-их година у Југославији је обим укупне потрошње почео озбиљније да премашује остварени друштвени производ. У односу на период од 1971. до 1975. године, када је у земљи потрошено 6,6% више од оног што је произведено, у наредних пет година ова диспропорција достигла је чак 18,1%¹¹⁷. Покриће је пронађено у међународним позајмицама, које су уставним реформама из прве половине 70-их година постале доступне републикама и, посредно, привредним субјектима. Страни дуг земље нарастао је са 5,7 милијарди америчких долара 1975. године на чак 19,2 милијарде шест година касније¹¹⁸. Под притиском акумулираних проблема раних 80-их година уведене су рестриктивне мере економске политике у циљу „свођења потрошње у оквиру реалних могућности”¹¹⁹. Једна од последица била је драстичан пад инвестиција, који није заобишао ни стамбено-комуналну делатност. Иако је учешће ове делатности у укупним инвестицијама 1985. године било свега 14% ниже него осам година раније, њено учешће у друштвеном производу се у истом периоду готово преполовило¹²⁰.

Реакција званичног дискурса на промењене услове стамбене изградње била је вишеструка. Са једне стране она је предвиђала корекцију постојећих образаца путем већ опробаних метода, као што је био случај са позивом на повратак производње станова за тржиште и њено комбиновање и паралелно егзистирање са друштвено усмереном стамбеном изградњом¹²¹. Са друге стране, савезна комисија која је формирана 1981. године, са циљем изналажења одговора

¹¹⁵ Aleksandar Jojić, „Građevinarstvo u 1979. godini,” *Izgradnja* 34, br. 1 (1980): 8.

¹¹⁶ Aleksandar Jojić i Miloš Jarić, „Građevinarstvo i stabilizacija,” *Izgradnja* 37, br. 2 (1983): 4.

¹¹⁷ Вукчевић, *Индустријализација и деаграризација*, 51. За информације о порасту личних примања и стандарда и броју изграђених станова у периоду 1974-1977. године, видети: „Uloga i zadaci Saveza komunista Jugoslavije u borbi za razvoj socijalističkog samoupravljanja i za materijalni i društveni napredak zemlje,” u *Jedanaesti kongres Saveza komunista Jugoslavije* (Beograd: Komunist, 1978), 92.

¹¹⁸ Ramet, *Balkan Babel*, 10.

¹¹⁹ *Jugoslavija 1945 - 1985* (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1986), 81.

¹²⁰ AJUG4a, 40-42.

¹²¹ AVM4v, 7.

на растуће привредне тешкоће, констатовала је у *Полазним основама Дугорочног програма економске стабилизације* да стан више не може да буде „брига друштва”, под чиме се подразумевало да радни човек мора сопственим средствима и радом да постане носилац решавања стамбеног питања. Ово је виђено не само као начин да се привредни субјекти растерете обавеза финансирања стамбене изградње, већ и као основа доследнијег самоуправног удруживања грађана и радних људи¹²². У стручним круговима, нови амбијент подстакао је позиве на промену доминантног концепта стамбене изградње, првенствено кроз постављање питања сврсисходности „градитељског бума”¹²³. Промена начина на који се о граду мислило, посебно у контексту спратности, диференцијације нивоа приватности и обима реконструкције и изградње, учинила је београдски урбанизам девете деценије двадесетог века поприштем неколицине алтернативних модела, међу којима су били и они чији је зацртани хоризонт био нераздвојан од обећања интензивније партиципације корисника и шире јавности.

Ослањање на финансије појединаца, а не привредних субјеката, није међутим било новина. Између 1953. и 1985. године у Југославији је изграђено око 3,5 милиона станова, од тога преко 65% средствима грађана¹²⁴. Покушаји да се индивидуална изградња „плански усмери и каналише, односно да се интересентима омогући изградња стамбених објеката за сопствена улагања” били су присутни још у време актуелности концепта производње станова за тржиште. Током 1962. године у Урбанистичком заводу Београда израђена је планска документација за насеље Кијево-Кнежевац (за око 12.000 становника), на општини Чукарица, јужно од територије на којој ће петнаестак година касније бити пројектовани Церак Виногради. Како је у првих пет година изградња насеља вршена на неопремљеним и неуређеним теренима, без истовременог обезбеђивања средстава за изградњу пратећих садржаја, Скупштина општине Чукарица донела је 1966. године одлуку да се насеље у будућности гради

¹²² *Polazne osnove Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije* (Београд: Комисија saveznih друштвених савета за проблеме економске стабилизације, 1982) 118; 127; и 129. О формирању тзв. „Крајгерове комисије”, видети: Душан Биланджић, *Hrvatska moderna povijest* (Загреб: Golden marketing, 1999), 696.

¹²³ Александар Милenković, „Šesti susret prostornih planera Jugoslavije u Dubrovniku: Planiranje razvoja naselja za vreme privrednih teškoća traži preispitivanje ranijih metoda,” *Izgradnja* 37, br. 7 (1983): 49.

¹²⁴ *Jugoslavija 1945 - 1985*, 100.

„комплексно”, при чему је организација подухвата поверена Заводу за рационализацију градње Србије. Пројектанти подручја I етапе насеља (познатије као „Петлово брдо”), на којој је планирана изградња око 2.000 станова, од тога 60% једнопородичних објеката¹²⁵, били су испред Урбанистичког завода Београда урбанисти Јован Лукић и Мирјана Поткоњак (сл. 4.22), док су пројекте станова потписали архитекти Бранислав и Јелисавета Миленковић. У оквиру саобраћајне мреже која је утврђена у претходној фази планирања насеља формирани су блокови величине 3–5 ха. У блоковима намењеним једнопородичном становању свака јединица одговарала је посебној парцели величине од 150 до 350 м², уз присуство мањих слободних површина за дечија игралишта. Груписање станова вршено је по хоризонтали и вертикали, уз формирање четири типа објеката у низу. Имајући у виду цену 1 м² стамбене површине, у коју је урачунато и покривање трошкова свих „комуналних уређаја и . . . [објеката] друштвеног стандарда изузев продајних простора”, степен опремања и изградње насеља сведен је на „најскромније могућности”. За свих 1.749 пројектованих станова (у једнопородичним и колективним објектима) утврђени су заједнички елементи који су подразумевали, између осталог, и јединствено стамбено језгро површине 4,2x4,2 м, три врсте отвора за прозоре и четири врсте врата¹²⁶.

Огољен до минимума, сиромашни оквир предвиђен планом и пројектом служио је само као основа за даљу надградњу. Током рада на становима израђен је „каталог кућа” из којег би инвеститори бирали тип, а потом склапали уговор са извођачем, при чему је одабрани тип сматран делом „генералне линије” подложне променама. У току зидања објеката власници су предлог измена унутрашњег распореда или обраде ентеријера и екстеријера доносили архитектима, који су „у границама већ утврђеног понашања” вршили корекције пројекта које су касније „правно регулисане”. Промене се нису, међутим, зауставиле на овој тачки, већ су временом обухватиле и волумене објеката, који су „углавном” накнадно повећавани у дозвољеним границама, „како је која генерација долазила”. Резимирајући утиске о животу насеља Бранислав Миленковић је 1986. године

¹²⁵ Jovan Lukić, „Transformacija u urbanističkom planiranju i izgradnji naselja Kneževac-Kijevo,” *Arhitektura - Urbanizam* 12, br. 66 (1971): 37.

¹²⁶ Branislav Milenković, „Naselje Kijevo-Kneževac,” *Arhitektura - Urbanizam* 10, br. 55 (1969): nepaginirano.

приметио у једном интервјуу да је спонтаност односа према објектима толико узела маха да је било преко потребно извршити посебну анализу „свих волуменских и површинских промена”. За Миленковића, жалосно је било то што није било могућности да се радње корисника које је означио и као „полудивље” на време у потребној мери „усмере”, што га пак није спречило да закључи, насупрот „неповољним критикама . . . колега”, да „активности које су уследиле по изградњи нису нарушиле насеље”. Стамбени објекти ниске спратности, скромне обраде и косих кровова и димњака, надограђени корисничким интервенцијама, били су израз, како то сугерише наслов интервјуа, потраге за „обичним”, на чијем путу нису, наиме, смели стајати „ауторски идеали”. Позивајући се на становишта холандског структурализма, Миленковић је кључни проблем архитектуре и простора видео у односу два поља: „нечег што је регулисано, неких опшних оквира . . . [и нечег] што је спонтано”. Залажући се за простор који је „у друштвеном смислу активан и еластичан” Миленковић је означио „та права слободе структуре, њене измене и промењивости” као „самоуправљање”¹²⁷.

Миленковићево схватање појма полазило је од две претпоставке. Прва се односила на корисника који је посматран на веома традиционалан начин, као „слободан на своме” – индивидуа чији микрокосмос обухвата простор сопствене парцеле и онај непосредних суседа. Друга претпоставка била је да задатак стручњака јесте да створе „услове у којима корисник може слободно да прилагођава простор својим потребама”¹²⁸. Полазећи од узвишене фигуре потрошача, карактеристичне за период привредне реформе и производње станова за тржиште Миленковић је превазишао исту, признајући кориснику право ангажовања, али искључиво у равни индивидуалног поседа. Наредне етапе, међутим, напустиле су не само урбанистички концепт карактеристичан за Петлово брдо, већ и отвореност према корисничком уделу у пројектовању и изградњи. С обзиром да су за II и III етапу била потребна средства за готово све „пратеће објекте друштвеног стандарда” у насељу, као и расељавање станара са локације, крајем 60-их година започете су измене просторне организације Кијево-Кнежевца. Током 1970. године општина Чукарица је „преузела . . . све обавезе око

¹²⁷ Branislav Milenković, „Razgovor o običnom,” vodio Miloš Bobić, *Komunikacija*, br. 49 (1986): nepaginirano.

¹²⁸ Ibid., nepaginirano.

даље изградње и финансирања насеља”, а затим је крајем године у сарадњи са Друштвом архитеката и техничара архитектонске струке Београда расписала Конкурс за израду архитектонско-урбанистичког решења за II и III етапу насеља Кијево-Кнежевац у Београду. Незадовољан предатим материјалом, Оцењивачки одбор конкурса предложио је расписивачима допунски круг, како би аутори четири награђена рада извршили корекције решења. Промене су захтеване првенствено у погледу повећања удела вишепородичног становања, као и броја станова са 4.000 на 4.800¹²⁹. По окончању допунског круга прва награда додељена је ауторском тиму који су чинили архитекти Чанак и Александар Ђокић и инжењер саобраћаја Иван Пантић¹³⁰.

Кључни елемент првонаграђеног решења биле су гроздасте групације објеката вишепородичног становања, зракасто распоређене око пратећих садржаја. Саме групације или „блиска суседства” организоване су око пешачког трга (сл. 4.23 и 4.24), при чему су у једном делу насеља у склопу тргова позиционирани и садржаји попут трговине и услуга. Током тринаест година пројектовања (1970–1983.) и дванаест година изградње (1972–1984.) извршене су три промене ДУП-а територије II и III етапе, којима су број становника и густина насељености повећани за готово трећину, услед чега је максимална спратност вишепородичних објеката повећана готово три пута у односу на конкурсно решење¹³¹. Контраст између скромности једнопородичних објеката Миленковића и колосалних волумена чија је висина достигала и П+18, можда се најбоље да упарити са посве супротним односом који су две ауторске позиције заузимале према крајњем кориснику. Током 1976. године у Музеју савремене уметности у Београду организована је изложба под називом „Повратак тргу”. Како је приметио Александар Миленковић, изложба је представљала израз жеље Ђокића и Чанка да се за „већ изграђено насеље [стамбене групације „Лабудово брдо” у Кијево-Кнежевцу] прибави „пропусница” од широке јавности”¹³². Док је за Бранислава Миленковића неутуђиво право корисника било да обликује сопствени животни амбијент, и то активним учешћем у пројектовању и изградњи објекта, за ауторе II

¹²⁹ Lukić, „Transformacija,” 37.

¹³⁰ „Konkurs za izradu arhitektonsko-urbanističkog rešenja II i III etape naselja Kijevo-Kneževac u Beogradu,” *Arhitektura - Urbanizam* 12, br. 66 (1971): 38.

¹³¹ Đokić, „Naselje Kneževac-Kijevo,” 137; 141; и 143.

¹³² Aleksandar Milenković, „Protiv svršenih činova,” *Čovjek i prostor* 28, br. 3 (1981): 16.

и III етапе Кијево-Кнежевца сасвим је задовољавајуће било, претпоставићемо, да се партиципација одигра у тренутку када је утицај на пројекат и изградњу било фактички немогуће остварити, што је уосталом била и уобичајена пракса тадашњице¹³³.

У децембру 1980. године у Културном центру Београда отворена је изложба под називом „Ресник-линеарни град-Авала град”. На изложби је представљен урбанистички концепт реконструкције приградског насеља Ресник и његове екстензије, на којем је пројектантски биро ООУР-а „Индустријаимпорт-инжењеринг” сарађивао са бројним другим радним организацијама и локалном Месном заједницом. Шеф бироа архитектор Радосав Зековић објаснио је у уводу изложбеног каталога да овај догађај има за циљ да „правовремено и потпуно упозна” заинтересоване са радом бироа на архитектонском и урбанистичком решавању простора Ресника. Као вид „увођења . . . субјеката планирања и најшире јавности” ова изложба је за Зековића била потпуно супротна „досадашњој пракси”, која је примедбама и предлозима давала „посве реторичку функцију, без могућности целовите примене”:

Зато ова изложба циља и ка инспирисању једне нове, истинске демократске праксе, односно праксе правовременог отварања визура на процес рада, како би примедбе и предлози имали могућност непосредног утицаја, како би коначно и сам процес рада прерастао оквире једног пројектантског бироа или струке, поставши оно што не само идеално већ и стварно треба да буде, дакле задатак од општег интереса.¹³⁴

Зековићев уводник био је својеврсна самокритика: не само да је Индустијаимпорт-инжењеринг био носилац пројектантских активности на II и III етапи Кијево-Кнежевца, већ је и урбанистички концепт Ресника потписао Александар Ђокић. Отклон у односу на претходна искуства стамбене изградње ишао је и даље: пишући о представљеном решењу Ђокић је исказао жељу да Ресник постане „мањи, разнолик, жив и привлачан град, односно град у граду”, за разлику од модела стамбених насеља са пратећим садржајима, или тзв.

¹³³ Milenković, „Beograd viđen iznutra,” 36.

¹³⁴ Radosav Zeković, *uvod u Resnik-linearni grad-Avala grad* (Beograd: Beoplan, 1980), 5.

„спаваоница”. У том циљу, предлог екстензије ослањао се на линеарну схему, развијену у три паралелна подужна појаса. Два бочна појаса посвећена су јединицама суседства, као дифузним групама стамбених објеката распоређених око јединственог „дворишта” ослобођеног колског саобраћаја. Према периферији оивичени подужним примарним колским саобраћајницама, два појаса раздвојена су средишњим којим су обједињени сви садржаји планираног рејонског центра, центри II, III и IV месне заједнице и стамбени објекти. Као „континуално централно ткиво насеља” средишња зона формирана је у виду 200 м широког потеза, чије се снабдевање ослањало на секундарне подужне колске саобраћајнице које су чиниле и границу између ове зоне и бочних делова ткива. Основу централног потеза чинио је пешачки проспект, са крила ограничен са два типа објеката посвећених комбинацији становања и других функција, или само овим другим функцијама. Предност предложеног модела виђена је како у погледу одсуства сегрегације функција, тако и у могућности етапне реализације, која би се одвијала постепеном изградњом и накнадним попуњавањем линеарног потеза¹³⁵. У условима успорене привредне активности ова могућност виђена је као „оптимална . . . у економским терминима”¹³⁶ (сл. 4.25).

Прилагођеност новој стварности огледала се и у предложеном опсегу реконструкције насељене територије (целокупне I и дела II месне заједнице). Урбанистичким пројектом Ресника, чијом је изградом такође руководио Ђокић, постојеће изграђене структуре настале „стихијски . . . и разнородне по обликовном третману” предвиђене су у највећој мери за очување. Полазна тачка пројекта било је „поштовање материјалне и визуелне баштине насеља”, то јест, „анализа и уграђивање постојећих структура у будући план”. Реконструкција је полазила од „избегавања сваког непотребног рушења”, па тако ни домаћинства која су се ослањала на пољопривреду (20% запослених становника насеља бавило се делимично или искључиво овом делатношћу) нису начелно предвиђена за расељавање. Обзиром да се дотадашња изградња Ресника одвијала као „масовна изградња породичних зграда . . . [коју] није пратила адекватна изградња објеката

¹³⁵ Aleksandar Đokić, „Resnik – linearni grad – Avala grad,” u *Resnik*, 7-8; и 19-23.

¹³⁶ Zeković, *Resnik*, 5.

друштвеног стандарда”¹³⁷, радикалнији вид реконструкције односио се искључиво на зоне у којима су предвиђени капацитети пратећих садржаја. За потребе формирања центра I месне заједнице, два КДУ-а, две основне школе и рекреативних површина, као и приступних саобраћајница, за рушење је предвиђено око 180 станова, или 7% постојећег грађевинског фонда¹³⁸ (сл. 4.26).

На територији обухваћеној реконструкцијом укупно је планирано око 4.000 станова, од тога 2.900 постојећих, док је нови део Ресника виђен као дом око 20.000 становника у 7.000 станова. Обзиром да је у погледу броја станова однос затеченог и планираног за изградњу био приближно 1:3, урбанистички концепт насеља тежио је да оствари „синтезу урбаног и сеоског” на основу „прилагођавања димензијама и менталитету постојећих и будућих становника”. Четири карактеристична момента одговарала су овој намери. Максимална спратност у делу II месне заједнице који се граничи са планираном екстензијом ограничена је на П+4 (овај део насеља посвећен је вишепородичном становању у виду четири јединице суседства), док су у новом делу насеља планирани објекти висине до П+3¹³⁹. Удруживањем индивидуалних средстава у виду задружне стамбене изградње планирано је формирање становања у низу у оквиру II месне заједнице (сл. 4.26 и 4.27), и то применом три типа: „АТ – атријумског . . . Л – ламелног . . . [и] К – кружног”. Заједничко за сва три типа био је „избор архитектуре”, који се према урбанистичком пројекту Ресника ослањао на регионално и национално наслеђе „македонске и муслиманске куће”. Уместо „опонашања” форме и традиционалних материјала, пројектом је предвиђена примена „принципа” карактеристичних за ово наслеђе, који су обухватили интеграцију индивидуалних објеката у урбанистичку целину улице, прилагођеност линијама терена и заступљеност проветрених и осветљених простора интимне зоне кућа. Коначно, на територији предвиђеној за реконструкцију (укључујући и предложено становање у низу) „стручни утицај” се морао, наиме, ограничити на „помоћ појединцу”, као подршка „индивидуалној иницијативи у решавању људских потреба везаних за становање”¹⁴⁰. У случају

¹³⁷ Marjana Strugar, „Detaljni urbanistički plan naselja Resnik,” *Urbanizam Beograda* 12, br. 56 (1980): 91. Израдом ДУП-а Ресника руководио је урбаниста Драгутин Кадовић.

¹³⁸ AVĐ4a, непагинирано.

¹³⁹ Đokić, „Resnik – linearni grad,” 8-9.

¹⁴⁰ AVĐ4a, непагинирано.

предложене екстензије аутентичност атмосфере требало је да буде грађена не само присуством „најразноврснијих облика забаве” – што је само по себи било вид реферисања на већ присутну ресничку дискотеку – већ и „дозвољавањем одређених интервенција на појединим елементима стамбених и пратећих објеката, које би проистекле као *усмерен спонтани акт* [нагласио А. К.] самих житеља”. Како је навео Ђокић, за овај вид учешћа у изградњи објеката „примећен је изражени интерес становника” других насеља, уз опаску да се у овим случајевима „интервенције изводе бојажљиво и стихијски”¹⁴¹.

Поводом организације загребачке изложбе „Ресник-линеарни град-Авала град” у марту 1981. године у часопису *Љовјек и простор* појавили су се критички осврти на догађај и представљени концепт. За Дарка Вентуринија мана предлога била је првенствено у „премалој густини насеља, . . . и премаленој дубини стамбене зоне а да би се могла остварити предвиђена концентрација садржаја”, што је потстицало сумњу да би се „тако дуга и тако танка кичма на својим критичним местима” могла преломити. Са друге стране, Вентурини је крајње позитивним оценио саму форму изложбе и чињеницу да је концепт „понуђен на расправу стручној и широј јавности, уз жељу да од те јавности потеку конструктивне примедбе”¹⁴². Између самоуправног одлучивања и остваривања утицаја на општи концепт, о коме је писао Зековић, и усмерене спонтаности интервенција на стамбеним и пратећим објектима, за коју се залагао Ђокић, Ресник је требало да постане пример интегралности самоуправљања простором. У првом делу једначине лежала је и кључна разлика у односу на партиципацију корисника у случају Петловог брда: док је за Миленковића хоризонт партиципације лежао у домену простора личног власништва, за запослене Индустријаимпорт-инжењеринга ово је било исувише уско гледиште, које је заобилазило раван самоуправног одлучивања о размери целокупног насеља. У овоме је лежала и разлика у концептима партиципације карактеристичним за периоде привредне реформе и интегралног самоуправљања – док је за први акценат био на правима личног исказа у оквиру система чији је настанак лежао

¹⁴¹ Ђокић, „Resnik – linearni grad,” 8.

¹⁴² Darko Venturini, „Čudo s nekoliko rijetkosti,” *Љовјек и простор* 28, br. 3 (1981): 17. Видети и: Milenković, „Protiv svršenih činova,” 16; и Zoran Manević, „Novi Resnik – jedna nada, jedna mogućnost,” u *Resnik*, 41.

изван обухвата корисника, за други је легитимност просторног поретка почивала на самоуправној верификацији и процедури.

Да концепт партиципације заступљен у предлогу за реконструкцију и екстензију Ресника није пак био самоидентичан сведочи и један, на први поглед споредан елемент загребачке изложбе. Део приказаног материјала био је и стрип који су потписали Александар Ђокић (као аутор текста) и Паја Станковић (као аутор цртежа). Сам стрип имао је крајње саркастичан тон, којим је обојен приказ понашања житеља постојећег Ресника (4.28). У насељу у коме 85% кућа није имало водовод, а све су биле без канализације, у којем је у зони центра било земљиште „натопљено фекалним водама”¹⁴³ и у коме су избијале епидемије жутице, становници су „спљискавали” новац „код Ђоку у диско”. Паланачки карактер Ресника осликавале су и реакције на вести о изради плана, од неутемељених оцена о лошим намерама стручњака („урбанисти [ће] овде да нам забоду солитере”), преко неурастеничних захтева („зашто нам ники не спомиње и метро?”), до усхићености власника технички неисправних аутомобила, убеђених да нови план гарантује боље стање путева у насељу. Стрип је осликавао ишчашену стварност једног београдског приградског насеља, сагледану из визуре главног творца концепта његовог даљег развоја, при чему је приказ становника као неповерљивих и неписмених (изнова наглашаван употребом граматички и правописно неисправних реченица) пружао увид у однос коју је Ђокић заступао према, од званичних и стручних дискурса често уздизаној, фигури субјекта планирања. Упркос ставу урбанистичког пројекта којим је оспоравана употреба „стилистичких кодова” архитектонског наслеђа, у Ђокићевом и Станковићевом стрипу постојало је нешто крајње постмодерно. Доза ироније и отворено исмевање¹⁴⁴ уз које је Ђокић прихватао оне којима је, по дефиницији, требало да служи, стављала је под знак питања не толико идеализам покушаја да се индивидуалне интервенције корисника регулишу и усмере, већ веру самог архитекта у ове исте покушаје. Као да ситносопственички дух периферије, описан у стрипу, није сведочио о латентном страху да се подухват изградње Ресника може отргнути контроли (страху који у одсуству реализације никада није прошао тест утемељености), већ о начину на који је сам Ђокић градио дистанцу према

¹⁴³ AVĐa, nepaginirano.

¹⁴⁴ Dženks, *Jezik postmoderne arhitekture*, 140-42.

дискурсу интегралног самоуправљања и праксама партиципације које су истим претпостављане.

4.4 Ђорсокак доследности: Чаршија

Окончавајући књигу *The Man in the Street* Вудс је написао да је „[с]вет . . . град, а урбанизам свачија ствар”¹⁴⁵. Други део ове максиме можда најбоље описује деловање Центра за планирање урбаног развоја (ЦЕП-а) – радне организације која је функционисала у оквиру Београд-пројекта и била заслужна за један од алтернативних модела града којима се одговарало на изазове девете деценије 20. века. Јавност рада ЦЕП-овог мултидисциплинарног састава манифестовала се на различите начине, обухватајући догађаје чији је основни смисао био у отворености према активном деловању грађана у урбаној средини. Такав је случај био са Радионицом за поправку града, која је организована 1982. године на иницијативу Скупштине града Београда, у циљу борбе за отворене просторе. Како би се „афирмисала серија погодних облика и погодних садржаја за непосредно укључивање грађана у планирање и грађење Београда”, програм Радионице је у првој фази обухватио, између осталог, акцију уређења „Панчићевог трга” у месној заједници „Дорћол”, као и анкетирање најмлађих суграђана и Београђана уопште у вези са идејама уређивања запуштених дворишних простора градских блокова, школа, индустријских објеката и сл.¹⁴⁶. Једном годишње ЦЕП је организовао скуп под називом „Комуникације” за који су били карактеристични покушаји изналажења другачијег погледа на питања настанка и свакодневног функционисања градске средине. Пет година по организовању првог скупа Комуникације су 1981. године посвећене идеји „умереног града”. Да би се насупрот актуелне стварности југословенских градова постигао „хуманији урбани пејзаж” Владимир Мацура је те исте године позвао на измену система вредности – „изворност и континуитет уместо космополитизма и скокова, промишљеност уместо грубе једностраности, очовечење уместо отуђења, сопствена решења наместо туђих, поштовање историјског и географског миљеа

¹⁴⁵ Woods, *Man in the Street*, 224.

¹⁴⁶ АЂБ4а, непагинирано.

уместо индиферентности, другим речима умереност насупрот претеривања”¹⁴⁷. За ауторе који су деловали под окриљем ЦЕП-а, попут Мацуре или архитекта Мише Давида, умерени град морао је негирати све што је било типично за „прогресистичку, курбизјеовску [*sic*], или . . . новобеоградску” линију: морао је пазити на „историју, традицију, мале целине”¹⁴⁸, формирајући се као „ново поље активног укључивања најширег броја људи у стварање града”¹⁴⁹. Коначно, умерени град и сам је морао да буде један вид отвореног концепта који „није чврсто одређен” и којег је могуће обогатити „новим идејама које проистичу из начина живота одређене средине”¹⁵⁰.

Да би се умерени град могао у целости материјализовати пројектанти и планери морали су приступити задатом оквиру самоуправног социјализма са новом дозом доследности, којом би основне смернице званичних дискурса биле разрађене, па чак и надограђене. Ово је био случај тзв. „контакт плана”, који је требало да представља „прву фазу планирања простора”. Сам назив који је потекао од психолога Слободана Лазића указивао је на основну намену плана, а то је остваривање контакта са грађанима. Било да се радило о генералном или детаљном урбанистичком планирању, контакт план је примењиван у „раним фазама”, како би се пре уласка у формални чин планирања постигло „активно укључивање свих друштвених субјеката” и дефинисање „полазне претпоставке – хипотезе” даљег процеса¹⁵¹. Један од Контакт планова био је и онај ДУП-а Ратарског имања у Краљеву, који је обухватио простор од 72,33 ха, вишом планском документацијом предвиђен за изградњу месне заједнице са око 7.000 становника (2.000 станова). На изради контакт плана седмочлани Радни тим ЦЕП-а предвођен Мацуром сарађивао је 1982. године са Заводом за развој, друштвено, просторно и урбанистичко планирање Краљева. Сама форма плана била је у виду серије једноставних питања на која су дати кратки одговори праћени илустрацијама, што је несумњиво произилазило из жеље да се недоступна

¹⁴⁷ Vladimir Macura, „Za umereni grad: Komunikacije’81 i polistička izložba u umetničkom paviljonu „Cvijeta Zuzorić”, *Komunikacija*, br. 3 (1981): nepaginirano.

¹⁴⁸ Milan Damjanović, „Šizofreno biće grada”, *Komunikacija*, br. 23 (1984): nepaginirano.

¹⁴⁹ Macura, „Za umereni grad”, nepaginirano.

¹⁵⁰ Damjanović, „Šizofreno biće grada”, nepaginirano.

¹⁵¹ Vladimir Macura, „Kontakt plan”, u *Komunikacije’79: Grad između plana i stvarnosti; Dometi, ograničenja i mogućnosti planerskih metoda i tehnika*, knj. 2b, *Kvalitativne tehnike*, prir. Slobodan Lazić (Beograd: Centar za planiranje urbanog razvoja, 1979), 1-3; и 3n.

планерска терминологија модификује и приближи онима који би одлучивали о концепту будућег насеља¹⁵².

Основна претпоставка коју је Радни тим припремио за представљање субјектима планирања била је да Ратарско имаће мора да постане „нови крај Краљева, а не ново насеље”. У том циљу, средишњи део локације предвиђен је за прожимање садржаја попут трговине, угоститељства или занатских услуга, у приземљу објеката, и становања на спратовима. Просторна матрица центра своје извориште имала је, наиме, у распореду група економских зграда некадашње Ратарске школе, чији су основни елементи архитектонског обликовања третирано као узорни за изглед будућег средишта: једноставност кубичне форме са завршетком у виду двоводних косих кровова покривених црепом уз максималну висину од три етажe. Насупрот простору центра, „зелене улице” која се настављала на њега и ободног рекреативног појаса, Ратарско имаће је постављено као простор интеракције полујавног и приватног (сл. 4.29). Полазећи од на терену затечених група приземних стамбених објеката, распоређених око централног дворишта, Контакт план је тежио стварању „пожељних, скоро идеалних облика суседства”. Оквирно, суседство је могло да буде формирано на парцели површине 70x70 м, омеђеној тротоарима и колским саобраћајницама и ограђеној „живицом или неком лаком оградом”, на којој би се налазили стамбени објекти за 20 до 40 породица, гараже, паркинзи, као и рекреативне површине. Предности овакве организације виђене су, између осталог, у одсуству површина које су „ничије” (површина које одржавају комуналне службе) и постојању полигона за активности грађана на „креирању и одржавању сопственог животног простора”, под којима су подразумевани слободни простори суседства. Ове активности претпостављене су као директно повезане са принципом етапне изградње, при чему је Контакт план предлагао да прва фаза реализације остави полузавршеним слободне просторе, како би они у надолазећем периоду били уређени радом и на основу финансијских средстава становника суседства. Као негација принципа којим су улоге урбанисте и архитекта обједињаване у једној личности или тиму, за шта је Контакт план као пример наводио Церак Винограде, свако суседство посматрано је као предмет

¹⁵² AVM4a, 11; и 13.

рада засебног аутора, чиме је, наиме, гарантована појединачност формалног израза у широј размери насеља и целовитост решења на нивоу самог суседства¹⁵³.

У погледу стамбених објеката Контакт план ДУП-а Ратарског имања нудио је два принципа: индивидуализацију колективног и колективизацију индивидуалног становања. Први је подразумевао да вишепородични објекти буду организовани тако да се становима у приземљу и на првом спрату омогући контакт са тереном или спољашношћу у виду башти или применом галеријског система, док би станови на другом спрату могли да буду организовани као дуплекси. Индивидуалну изградњу у виду слободностојећих објеката на појединачним парцелама Контакт план је оцењивао као „у подједнакој мери неприхватљиву за савремени град, . . . као . . . и систем изградње на основу великих блокова и солитера”. Стога је предложено да се средства заинтересованих за овај облик градње обједине посредством стамбене задруге. Као алтернатива „слабом изгледу кућа и насеља” насталих класичном индивидуалном изградњом и „шаренилу функционалних и конструктивних стандарда који понекад иду и до апсурда” план је нудио модел изградње станова у низу, који би били реализовани у једном од четири могућа односа рада грађевинског предузећа и станара. Док су прве две опције подразумевале да станар остварује знатан утицај на спољашњи изглед објекта (грађевинско предузеће би му предавало опремљен терен и изливане темеље или објекат са формираном конструкцијом), трећа опција је ограничавала утицај станара на ентеријер (укупну спољашњост куће би градило предузеће), а четврта је станара стављала у позицију купца готовог производа. Као препоручљиву Контакт план је дефинисао трећу опцију¹⁵⁴.

Умерени град је у верзији Ратарског имања подразумевао двоструки оптимум. Са једне стране, њиме је одбацивана хегемонија урбаниста-архитеката, али не у корист пејзажа појединачних једнопородичних интервенција, већ скупа суседстава чију би специфичну физиономију првенствено дефинисала струка, уз сарадњу и накнадни учинак станара. Са друге стране, свако суседство морало је да функционише као засебна самоуправна јединица, која би у потпуности преузимала одговорност за одржавање своје територије. Конституисање ових

¹⁵³ Ibid., 13; 15-19; 33-43; 58; и 67-68.

¹⁵⁴ Ibid., 48-50; и 61-65.

јединица није пак препуштено *grassroots* логици, већ је план позивао на активно учешће врховног локалног политичког нивоа „Општине”, уз констатацију „да се људи сами тешко организују”¹⁵⁵. Први оптимум несумњиво је тежио да избегне уобичајену праксу одступања од пројеката приликом изградње једнопородичних објеката, о чему је средином 80-их година говорио Маџурин колега из ЦЕП-а архитект Милош Бобић, а која је, наиме, резултирала појавом „најчуднијих елемената” на стамбеним објектима. Непредвиђени пројектном документацијом ови елементи чинили су једнопородичне објекте „чудовишним, ретко када бољим и лепшим, али увек већим од планираних”¹⁵⁶. О томе колико је остваривање другог оптимума било отворено за субверзију, и то не само са највиших позиција актуелног поретка, говори један од најособенијих пројеката ЦЕП-а и социјалистичког урбанизма Београда уопште.

Током 1983. године Омладинска организација пет фабрика електроиндустије „Минел” у Рипњу, приградском насељу на територији општине Вождовац, започела је потрагу за решењем нагомиланих стамбених проблема. Током августа 1984. године радне организације рипањског басена потписале су са ЦЕП-ом уговор о изради студије којом би се испитале могућности да се стамбеној ситуацији запослених приђе на другачији начин, „јефтинији . . . од текуће, друштвено усмерене стамбене изградње”, која је оцењена као неспособна да „повећа производњу станова . . . [и] одржи прихватљив ниво цена”. О току рада на студији, радници Минела обавештени су током 1984. године путем два билтена (сл. 4.30), при чему је уводнике који су описивали договоре постигнуте са општинским и градским функционерима и „представницима друштвено-политичких организација . . . фабрика” потписивао инжењер Витомир Тошковић, председник Координационог одбора Опште народне одбране Рипња, док је резултате стручног дела рада приказивао руководилац ЦЕП-овог седамнаесточланог Радног тима архитект Ђорђе Бобић¹⁵⁷. За Бобића, који је током 70-их и раних 80-их година освојио низ конкурсних награда у сарадњи са братом Милошем, Станком Гаковићем, Миодрагом Ференчаком и другим ЦЕП-овцима,

¹⁵⁵ Ibid., 40-41.

¹⁵⁶ За приказ предавања Милоша Бобића о насељу „Коник” у Титограду (данашњој Подгорици), видети: Damjanović, „Šizofreno biće grada,” *неpaginirano*.

¹⁵⁷ АДБ4v, 5-6.

рад на насељу за раднике Минела био је не само начин да се оствари отклон од конвенционалних облика стручног деловања, већ и својеврсна прилика да се на испитивање стави принцип оснаживања крајњег корисника простора, о чему је Бобић излагао на планерским скуповима још током раних 70-их година¹⁵⁸.

Први корак у изради студије *Чаршија: Анализа могућности решавања становања радника Минел-а у басену Рипањ* била је анкета о стамбеној ситуацији запослених, коју су на терену спроводили омладинци фабрика. Од 1.105 анкетираних (око две трећине радног кадра) 376 је живело у становима који су имали до 10 м² по укућанину („испод границе хигијенског минимума”), при чему је највећи број испитаника (403) становао код родитеља. Да друштвени сектор стамбене изградње до тада није играо значајну улогу за раднике Минела говори податак да од 1.105 анкетираних 868 није ни тражило ни добило стан од радне организације, док 926 радника није ни тражило ни добило стамбени кредит. Око 70% испитаника изјавило је да нема решено стамбено питање, што је обухватило и 127 оних који су живели у домаћинствима са статусом власника, 115 у домаћинствима са статусом носиоца станарског права и 171 подстанара. Коначно, анкета је показала да просечан радник Минела – мушкарац стар око 32 године, са средњом стручном спремом и тринаест година радног стажа – живи са још три члана домаћинства у 45 м² „код родитеља у њиховој кући”¹⁵⁹.

Основа борбе са оваквом ситуацијом, којом би се превазишао раскол између стамбено збринутих и оних примораних на тешке услове живота, требало је да буде нова финансијска конструкција. Она се ослањала на претпоставку да ће у наредном периоду 75% расположивих средстава пет фабрика (увећаних за вредност банкарског кредита и учешће личних средстава радника) бити распоређено за потребе кредитирања изградње новог насеља у Рипњу. Предност самосталног финансирања над куповином станова произилазила је из прорачуна који је показивао да је за 12 милијарди динара могуће набавити 3.5 станова површине 50 м² за годину дана, док је за 40 милијарди динара уложених у ново насеље годишње могуће изградити 30 станова површине 35 м². Разлика у ценама м² (1,8:1) произилазила је из ослањања на радни учинак самоуправљача (који је требало да буде остварен у виду различитих облика самоградње), избацивање

¹⁵⁸ Видети: Bobić, *Traganje za gradom*, 24-26; 29-31; 34-35; 40-41; 43-47; 54-55; 74-75; и 82-83.

¹⁵⁹ АЂВ4v, 9; и 12-15.

посредника у стамбеној изградњи и рашчлањавање трошкова комуналног опремања на оне које финансирају градитељи насеља и оне које финансира друштвено-политичка заједница. У погледу утемељивања ових предлога анализа се ослањала на два значајна документа, од којих је један био Дугорочни програм економске стабилизације¹⁶⁰.

Локација новог насеља одређена је „посебном Одлуком Скупштине општине Вождовац”, у непосредној близини Минелових фабрика, обухватајући и археолошки локалитет „Чаршија” по коме је насеље добило назив. У погледу урбанистичке организације простора ЦЕП-ова анализа је предвиђала „веома флексибилну структуру”, која би могла да постане место различитих односа једнопородичног и вишепородичног становања, и која је гарантовала могућност етапне изградње. Земљиште се морало заузимати и приводити намени постепено, уз изградњу објеката и инфраструктурно опремање само у оној мери која је обухваћена тим сегментом локације. У циљу остваривања претпоставке о самоградњи као основи настанка Чаршије било је потребно дефинисати и такву уличну мрежу где се свакој парцели може прићи непосредно са улице. Имајући у виду све ове захтеве урбанистичко решење које је имплицирано Анализом подразумевало је ортогонални растер колских саобраћајница који омеђује низ типских блокава димензија 126x126 м, подељених на парцеле са сопственим колским прилазом. О томе какви станови би се могли градити на овим парцелама и на који начин податке су давали други делови публикације, којима су испитивани могући одговори на стамбене потребе радника Минела. Фазност изградње односила се и на стамбене јединице, при чему је као почетна дефинисана она „оптималног минимума”: јединица састављена од мокрог чвора и једне или две собе. Ова јединица се могла даље надограђивати до нивоа који је прописан друштвеним нормативима (површине која одговара потребама датог корисника и његове породице), при чему је за сваку даљу изградњу анализа предлагала потпуно ослањање на лична средства радника, и то тек пошто дође до враћања кредита радној организацији. За најкритичније случајеве, раднике који су живели у становима са мање од 4 м² површине по члану домаћинства, предложена

¹⁶⁰ Ibid., 5; 7-8; 19-24; и 50-63.

је изградња „привременог смештаја” у виду станова површине 45 м², које би радници могли да проширују или их напусте по изградњи „властите куће”¹⁶¹.

Самоградња је на Чаршији требало да обухвати изградњу инфраструктуре (допремање воде вршило би се преко постојеће црпне станице, док би одвод отпадних вода функционисао на нивоу „малог компактног постројења за пречишћавање” повезаног са Топчидерском реком), станова и зелених површина. Део ЦЕП-ове анализе представљало је и испитивање карактеристика и примењивости четири монтажно-префабрикована система намењена једнопородичној изградњи (Комграп, Марлес, Гимс и Систем 50), при чему је закључак био да њихова мана првенствено лежи у одсуству могућности раста стамбене јединице. Имајући у виду форме које су могле настати применом ових система, једноставност предложене урбанистичке схеме (сл. 4.31 и 4.32), као и самоградњу као основу настанка Чаршије, могуће је закључити да су ЦЕП-овци предвођени Бобићем овом приликом тежили, попут Миленковића на Петловом брду, проналаску обичности као праве мере архитектонског и амбијенталног израза. У погледу форме анализа је предлагала пет опција самоградње: 1) лични рад појединца са члановима породице на сопственом стану; 2) здружени рад где би слободно формиране групе радиле на пословима за које су појединац или група преузели обавезу; 3) рад омладинских бригада Минела за послове већег обима, попут земљаних радова и изградње инфраструктуре; 4) учешће специјализованих радних бригада; и 5) рад специјалиста на пословима који захтевају посебну стручност. Минелове фабрике у рипањском басену имале су на располагању 436 радника чија је стручност могла бити од користи за изградњу Чаршије, при чему је у случају дефицитарности одређених профила предложено формирање радничких бригада које би предводио специјалиста или пак ангажовање специјалиста запослених ван Минела. Да би се постигао жељени ефекат у погледу квалитета и брзине изградње, анализа је претпостављала постојање свеобухватног плана, којим би се утврђивао обим и извршиоци радова у самоградњи, однос са грађевинском оперативом, систем надзора над извођењем радова и ценовник радова у самоградњи којим би се утврђивао степен учешћа појединца и групе (самоградња је тако дефинисана као „материјална категорија схваћена као замена

¹⁶¹ Ibid., 28-30; 45-46; и 48-50.

за новац у ситуацији када га нема довољно”). Врхунски облик припреме, организације и контроле изградње претпостављен је у виду стамбене задруге, и то не само због могућности непосредног самоуправљања од стране њених чланова, већ и чињенице да је овај вид удруживања био ослобођен плаћања пореза при набавци грађевинског материјала¹⁶².

Крајем 1985. године СО Вождовац и Минел одлучили су да приступе изради урбанистичког пројекта стамбеног насеља Чаршија у Рипњу, при чему је израда пројекта поверена ЦЕП-у. Посматран као прва фаза подухвата који је временом требало да резултира реализацијом насеља са око 1.600 станова, пројекат је представљао разраду урбанистичке схеме која је првобитно дефинисана ЦЕП-овом анализом. Ортогонална матрица постављена је на површини од 12,34 ха, при чему је њена осовина дефинисана у виду главне улице која тангира „насељски трг”. Трг су ограничавали вишепородични стамбени објекти висине П+3 са 855 м² пословног простора у приземљу, док се на трг са северне стране настављао „насељски парк”. Слободни простори прве фазе Чаршије обухватили су и површине резервисане за будућу изградњу пратећих садржаја и низ башти у зони далековода, „за кућну производњу воћа и поврћа”. Са обе стране главне осовине постављени су блокови подељени на 146 индивидуалних парцела намењених једнопородичном становању у низу и слободностојећим породичним кућама висине П+1¹⁶³ (сл. 4.33).

Изградња Чаршије никада није започета. Пројекат је, према исказу руководиоца ЦЕП-овог Радног тима, заустављен интервенцијом политичких структура (Бобић овде метафорично користи скраћеницу „ЦК” – Централни комитет), које су у Чаршији виделе одступање од установљених образаца урбаног развоја и станоградње¹⁶⁴. Оцени да „алтернативни начин” Чаршије „тада није био сасвим добро гледан”¹⁶⁵ прикључио се и Мацура, који је био један од чланова Радног тима. Конструишући „потенцијалну историју” око фиктивног састанка „Сталне групе Актива за идејно-политичка питања и друштвено-економске односе у области стамбено-комуналне изградње, грађевинарства и пратећих

¹⁶² Ibid., 35-44; и 55-56.

¹⁶³ АДВ4b, 2; 14-16; и 18.

¹⁶⁴ Bobić, *Traganje za gradom*, 96.

¹⁶⁵ Đorđe Bobić, „Čaršija radničkih snova,” *Komunikacija*, br. 57 (1987): nepaginirano.

делатности Председништва ЦК СК”, који се тобоже одиграо 31. септембра 1984. године и на коме је донета цинична одлука да се рад на Чаршији обустави, Мацура наводи да су два „велика греха” ЦЕП-овог предлога били „самоградња . . . [и] [с]амо-довољност, не ослањање на градске [инфраструктурне] системе”¹⁶⁶. Заиста, инсистирањем на првом пројекат Чаршије довео је смерницу о потреби да „радни човек . . . сопственим средствима и радом задовољава своје стамбене потребе”¹⁶⁷ до логичног закључка. Радни човек је у Чаршији могао самостално и у сарадњи са другима да гради сопствени дом, у оквирима самоуправно дефинисаног плана и пројекта и на основу задружне организације уз, претпоставићемо, свесрдну помоћ стручњака. Назнаке постоје да за овај степен доследности званичном дискурсу није било довољно ентузијазма управо тамо где је био најпотребнији. Разматрање резултата анкете која је спровођена као први корак израде ЦЕП-ове анализе показује да је од 1.105 испитаника 454 (41%) одговорило да је спремно да радом, радом и финансијски и само финансијски учествује у пројекту, од тога свега 109 (мање од 10%) на други и трећи начин. Имајући у виду да је анализа претпостављала да ће финансирање прве фазе Чаршије захватати сваког месеца једну трећину личног дохотка 220 радника и то у периоду од седам година, овај број чини се забрињавајуће малим. О могућности да је Чаршија одбачена интерно, у самим фабрикама Минела, а не интервенцијом од споља, говори и податак да око 10% укупног броја испитаника „није желело да учествује у анкети”, наводећи као разлог очекивање да ће рад на Чаршији „угрозити садашњу њихову шансу да реше своје стамбене проблеме, јер се налазе на врху стамбених листа”. Како је финансијска конструкција пројекта позивала на концентрацију средстава на кредитирање изградње Чаршије¹⁶⁸, тако је страх ових запослених био и више него оправдан.

Умерени град можемо на основу примера Чаршије и Ратарског имања дефинисати као структуру просечне спратности П+1 или П+2, јасно дефинисаног центра у оквиру којег се прожимају становање, трговина и услуге, са низом окружујућих стамбених блокова у ортогоналном растеру, формираних од групација једнопородичних или вишепородичних објеката на засебним или

¹⁶⁶ Macura, „M.I.N.E.L.: na vreme,” 10-12.

¹⁶⁷ *Polazne osnove Dugoročnog programa*, 118.

¹⁶⁸ АДВ4v,15-17; и 23.

јединственим парцелама, уз одсуство сегрегације саобраћаја и са минимизирањем и лоцирањем јавних простора у ободним зонама и локацији центра – све уз основну претпоставку активног учешћа становника у процесима планирања, пројектовања, изградње, надоградње и одржавања простора града. У погледу овог последњег, цена достизања умерености, парадоксално, лежала је у пракси која је, из перспективе актуелног друштвено-симболичког поретка, била истински ексцесна. Намера да предлозима који су произишавали из званичних дискурса буде постављена основа другачијег урбаног модела вероватно је кључ објашњења зашто је умерени град, попут многих других „алтернативних пројеката”¹⁶⁹ ЦЕП-а, остао мртво слово на папиру. У овом смислу, могуће је препознати однос супротности између пројекта центра посвећеног Покрету несврстаних земаља, којим су успешно балансирани гестови самоуправног стваралаштва и лојалности оним деловима друштвено-симболичког поретка којима је самоуправљање поткопавано, и саме Чаршије, којом је јасно показано да су у југословенском социјализму потпуно неутемељене биле управо активности које су претпостављале могућност потпуног прожимања између самоуправљања и производње простора.

Средином 80-их година, када је пројекат Чаршије клизио ка несрећном крају, ЦЕП-овци су искористили принцип јавности рада да искажу незадовољство понашањем које је обележавало оно што се налазило изван њиховог домена. У том тренутку позиција ЦЕП-а мање је била она стваралачке енклаве, а више антагонизоване скупине за коју процеси распада југословенског социјализма нуде све ужи маневарски простор. Треће између Перовића, који је радећи у *mainstream* институцији Завода за планирање урбаног развоја успео да реализује најзначајнији али према самоуправљању нем корак у вишедеценијском процесу промене урбанистичке и архитектонске парадигме Београда, и слабе али гласне опозиције његовим предлозима у виду браће Бобић и њихових колега и истомишљеника, стајаће као знак мере у којој је социјалистичка демократија све више стајала у залеђу кретања дисциплине.

¹⁶⁹ Macura, „M.I.N.E.L.: na vreme,” 12; и 13n17.

Глава 5

Традиционална и постмодерна парадигма 80-их година: поглед у будућност

Током 1987. године загребачки часопис *Naše teme*, посвећен „друштвеним питањима”, објавио је разговор између Душице Сеферагић и архитекта Владимира Мушича. Тема разговора биле су „основне карактеристике савременог урбанизма” у Југославији у контексту теме „модерна-постмодерна-социјализам”¹. Сеферагић, која је стручној јавности била позната првенствено по критици „нових стамбених насеља”, то јест, њиховог „концепта и процеса производње”², поставила је питање адекватности модерног урбанизма „нормативном концепту” самоуправљања:

Наш би посао [социолога и архитеката] био да утврдимо како је било могуће да у једном социјалистичком друштву годинама доминира функционалистички урбанизам чији је друштвени концепт, . . . почивао на схватању човека као универзалне индивидуе без диференцирајућих ознака, чијим уопштеним потребама (радити, одмарати се, становати, путовати) одговара град са својим монофункционалним зонама. Тип друштвеног уређења у том концепту нема неку значајну улогу, као што нема ни *објективна* [наглашено у оригиналу] раслојеност друштва на класе и слојеве, положај којих је у друштву (и простору) неједнак.³

Начин на који је Сеферагић говорила о модерној парадигми кореспондирао је са тезом о „урбанизму мимо социјализма”, чији су темељи постављени још 1964.

¹ Dušica Seferagić i Vladimir-Braco Mušič, „Kamo ide naš urbanizam? Razgovor u povodu internacionalnog natječaja za unapređenje urbane structure Novog Beograda,” *Naše teme* 31, br. 1-3 (1987): 40.

² Dušica Seferagić, „Društvena proizvodnja novih naselja,” *Naše teme* 25, br. 6 (1981): 943-57; и Seferagić, *Kvaliteta života*, 31-59.

³ Seferagić i Mušič, „Kamo ide naš urbanizam?,” 48.

године истоименим бројем часописа⁴. Разрађивана од стране хрватске урбане социологије током наредних деценија ова теза се критички односила према концептуалним основама и остварењима југословенског урбанизма, посматрајући га као утемељеног у доктринама *СИАМ*-а, што га је, наиме, чинило у мањој или већој мери страним самом социјализму. Из перспективе заговорника ове тезе, деценијама су југословенски архитекти и урбанисти, у најбољем случају, покушавали да створе окамењене слике социјалистичког града, полазећи притом од крњих основа модернизма, а у најгорем наступали као пуки имитатори иностраних стилова⁵.

Мушичев одговор на ову тезу био је прилично млак, полазећи од запажања да би најпре требало подробније извршити класификацију урбанистичких праваца, настављајући начелном тврдњом да је функционалистички урбанизам једнако подразумевао просторну и друштвену утопију, завршавајући крајње зачуђујућим закључком да је модерна парадигма била не само доминантна, већ и да „другог урбанизма није ни било или се такав није уверљиво наметнуо као озбиљна алтернатива”⁶, без икакве назнаке о временском оквиру на који се ово запажање односи. Мушич је овим последњим оспорио југословенски касномодерни урбанизам и архитектуру, чијем је развоју сам дао кључни допринос још 1968–1969. године победничким решењем на конкурс за источни део Сплита – тзв. „Сплит 3”. Програмиран за живот 37.000 становника у пет месних заједница Сплит 3 је пројектом Мушича и брачног пара Марјана Бежана и Нивес Старц организован око мотива „рехабилитације улице” у виду пешачких коридора омеђених са северне стране вишепородичним низовима и са јужне објектима једнопородичног становања, уз прожимање потеза пословним простором у приземљу⁷ (сл. 5.1). Присећајући се 1983. године како је „још на IX СИАМ-у” у Екс-ан-Провансу „запамтио дефиницију” по којој је разноликост једнака

⁴ „Urbanizam mimo socijalizma,” *Naše teme* 8, br. 11 (1964): 1765.

⁵ Žarko Domljan, „Perspektive urbanizma,” *Naše teme* 8, br. 11 (1964): 1767-70; Matko Meštrović, „Urbanizam i konformizam,” *Naše teme* 8, br. 11 (1964): 1816-20; Šuvar, *Između zaseoka i megalopolisa*, 229; Stipe Šuvar, „Društvenost u urbanom prostoru,” *Naše teme* 25, br. 6 (1981): 938-41; Seferagić, „Društvena proizvodnja novih naselja,” 946; Marjan Uzelac, „Moderna, postmoderna, socijalizam: O gradu i o arhitekturi u jugoslavenskom socijalizmu,” *Naše teme* 31, br. 1-3 (1987): 18; i Marjan Uzelac, „Ulomci, utopija i postmoderni urezi: Socijalistički grad ili grad za socijalizam,” *Naše teme* 31, br. 1-3 (1987): 68-82.

⁶ Seferagić i Mušič, „Kamo ide naš urbanizam?,” 48-50.

⁷ Darovan Tušek, *Arhitektonski natječaji u Splitu 1945-1995*. (Split: Građevinski fakultet Sveučilišta u Splitu, 1996), 183; и 185-88.

урбанитету, Мушич је приметио да је у пројекту Сплита 3 „експлицитно говорено о отвореном систему, који би допуштао да зграде и функције буду на свој начин уклопљене у процес”⁸.

Одржан у јулу 1953. године конгрес у Екс-ан Провансу обележен је жељом да се произведе алтернатива *Атинској повељи*. Као „највећи и најразноврснији . . . до тада, са преко 3.000 делегата, чланова и посматрача”, конгрес је јасно демонстрирао генерацијски раскол по питању схватања града не у контексту скупа функција, већ као *habitat*-а. Новији приказ конгреса од стране историчарке архитектуре Ени Педрет (Annie Pedret), објављен у оквиру публикације *Team 10 1953-1981*, указује да је значајно интересовање међу учесницима изазвао не допринос брачног пара Смитсон у вези са хијерархијом нивоа асоцијације, како се погрешно сматра, већ предлог сателитског града Александерполдер (Alexanderpolder) у близини Ротердама, који је презентовао Бакема⁹ (сл. 5.2). Идеје интеграције функција и комбиновања више стамбених типологија¹⁰ заједничке су овом пројекту и предлогу Мушича, Бежана и Старц, што у вези са другим, типично касномодерним мотивима повратка традиционалних урбаних форми, флексибилности и промењивости чини Сплит 3 најснажнијим аргументом против тезе о превласти модерне парадигме. Оно што је сусрет Сеферагић и Мушича демонстрирао јесте да је дисциплинама социологије и архитектуре Југославије заједничка 80-их година била крајње редукована слика о природи социјалистичког урбанизма. Ова слика, чија је само једна појавна форма била ЦЕП-овска дефиниција „лекорбизјеовске” односно „новобеоградске” линије¹¹, срањавала је претходна искуства формирајући монолит у односу на који је било посве једноставно градити позицију супротности, без залажења у fine нијансе парадигматских промена. Под окриљем критике модерне архитектуре и урбанизма једнако су се тако могли наћи Лојаничино одбацивање „ортодоксног функционализма” (у шта је према свему судећи спадала и негација „бетонског

⁸ Braco Mušič, „Kako grad raste,” razgovor vodio Miloš Bobić, *Komunikacija*, br. 20 (1983): nepaginirano.

⁹ Poldret, „CIAM IX,” 20-21.

¹⁰ Max Risselada, „Alexanderpolder Grid, 1953: Opbouw,” in Risselada and Van den Heuvel, *Team 10 1953-1981*, 38.

¹¹ Damjanović, „Šizofreno biće grada,” nepaginirano.

сивила” блокова 22 и 23)¹², инсистирање Дарка и Миленије Марушић на косом крову стамбених објеката Церак Винограда, а насупрот више деценија „владавине равног крова у периоду Модерне”¹³, али и одбацивање јединственог језика самих Церак Винограда од стране ЦЕП-оваца¹⁴. Модерна парадигма била је већ тада „мртва” у Југославији, а процес „превртања леша”¹⁵, оног који не може да се брани, у чију природу проналазимо увид у раду Петра Бојанића¹⁶, одвијао се у условима одсуства, како је то 1980. године приметио архитект Ранко Радовић, „темељне оцене досадашњег урбанистичког рада у нас”. Излажући на скупу „Друштво и развој градова”, који су у мају те године организовали Центар за марксизам Универзитета у Београду и градски Марксистички центар Организације СК, Радовић је запазио акутни недостатак „истраживања постојећег и искустава, . . . критичког рада и друштвеног ангажмана, . . . [и] пажљиве и строге, примерене анализе искустава других”. Да би југословенски урбанизам кренуо напред, што је подразумевало и наглашавање „положаја грађанина у процесу планирања града, одлучивању о простору, облицима, насељу, становању”, било је преко потребно прво приступити изради „сажете, садржајне, суштинске, марксистичке, отворене, критичке оцене већ огромних искустава на плану уређења простора и градова после 35 година рада у нашој новој заједници”¹⁷.

Само пет година касније београдски послератни урбанизам оспорен је управо једном критичком студијом која, насупрот Радовићевим препорукама, није била ни марксистичка ни самоуправљању окренута. Додатно учвршћујући и релевантним изворима поткрепљујући интерпретацију послератног урбанизма као у основи лекорбизјеовског, ова студија се самоуправљању обрађала само утолико што га је, као и сам социјализам, потпуно игнорисала. Шта више, карактеристично је било да је предлог обнове Новог Београда, главног предмета рада студије, овде дефинисан по принципима традиционалног урбанизма. Одсуство левичарског заноса, који је у претходном периоду обележио рад Криера

¹² Lojanica, „Blok 19a,” 123.

¹³ Marušić i Marušić, „Cerak 1 i 2,” 133.

¹⁴ AVM5a, 67.

¹⁵ Ценкс, *Језик постмодерне архитектуре*, 40.

¹⁶ Petar Bojanić, *Nasilje, figure suverenosti* (Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2007), 113; 119; и 134.

¹⁷ Ranko Radović, „Od kritike modernog urbanizma do sopstvene radne filozofije i prakse ljudskih naselja naše sredine,” у *Društvo i razvoj gradova: Tribina*, ur. Dobrica Vulović i Bratislav Grubačić (Beograd: Centar za marksizam Univerziteta u Beogradu, 1980), 21-22.

и Килоа, чинио је студију у још већој мери идиосинкратичном, поготово у контексту локације којом се бавила. Пишући о Криеру, Окман је скорије навела да његов рад представља реакцију на „трауму каснокапиталистичког развоја” и „ирелевантност архитектуре” у свету економског и технолошког детерминизма¹⁸. Док је током 70-их година Криерова борба са овом ирелевантношћу била нераздвојна од критике капитализма, наредне деценије учиниле су је местом отворене промоције слободног тржишта и политичког система „напредних демократских земаља”¹⁹ или, како то показује Харви, делом неолибералног преокрета²⁰. Питање које се намеће у овом контексту јесте оно аполитичног тона традиционалног урбанизма поменуте студије: да ли је исти био само покушај изградње нове ауторске позиције, много адекватније постојећем поретку од оне имплициране Радовићевим предлогом, или пак антиципација нове и другачије економске логике, као решења нагомиланих антагонизама и неефикасности града самоуправног социјализма? Да ли је за ову критичку студију, насталу у време одумирања Југославије, са Корбизјеом низ воду отишао и сам социјализам?

5.1 Против-пројекат: *Искусва прошлости*

Касних 70-их година Завод за планирање развоја града Београда и Скупштина града ступили су у „уговорну обавезу” у вези са израдом „истраживачког пројекта о алтернативним моделима града и могућностима њихове примене на конкретне програме у Београду”. Иако првобитно везан за простор обухваћен предлогом центра Несврстаних земаља, пројекат је проширен и реформулисан као „покушај формирања предлога за потпуну реконструкцију Новог Београда али и . . . покушај стварања принципа за реконструкцију историјског дела града и изградњу нових насеља”²¹. Резултат је 1985. године објављен од стране Завода у виду двојезичне студије *Искусва прошлости*, у уредништву Милоша Р. Перовића (сл. 5.3). Публикација је обухватила два дела: „Истраживање алтернативних модела града” (1978–1981.) и „Студију

¹⁸ Ockman, „Between Utopia and Ideologies,” 15.

¹⁹ Krier, *Architecture*, 15-16.

²⁰ David Harvey, “The Right to the City,” *New Left Review* 9, no. 53 (2008): 32.

²¹ Perović, *Iskustva*, 10-12.

реконструкције центра Новог Београда и Савског амфитеатра” (1981–1984.), при чему је прву потписао Перовић, а другу Перовић и архитект Бранислав Стојановић, који је такође био аутор и једног од три додатка, насловљеног „Предлог реконструкције централног дела Новог Београда и Савског амфитеатра: Нумеричке вредности раста и развоја”²².

Већ на првим страницама публикације Перовић поставља обресе главне тезе. Наиме, у послератном Београду „традиционално историјско језгро” је не само систематски занемаривано, већ су и покушаји реконструкције овог дела престонице били више него непромишљени. Док је око овог подручја растао „прстен нових насеља”, а са друге стране Саве Нови Београд, историјско ткиво Београда подвргнуто је, како то сликовито наводи Перовић, третману који се пре може окарактерисати као „сакаћење него стручно обављен посао”. Наслеђе грађене средине тако је било жртва покушаја да се Београд учини полигоном за реализацију концепта који Перовић назива „функционалистичким градом”: правца у оквиру савременог урбанизма „чија су концептуална”, али посве погрешна „опредељења вршила кључан утицај на развој . . . градова” тадашњице. Корени функционалистичког града сежу, наиме, до „прототипова” – три надалеко позната плана које је између 1922. и 1930. године израдио Ле Корбизје, а који су по својој „догматизацији” на страницама *Атинске повеље* постали заједнички многим „варијацијама основне теме”, у шта су, као што на то указују пратеће илустрације, сврстани и радови појединих чланова Тима 10, попут Кандилиса, Жосика и Вудса или Бакеме²³.

Перовић је однос традиционалног и функционалистичког града дефинисао као две супротности. Први је виђен као израз једне трајне, неупитне димензије, обележене „стварним урбаним процесима”, то јест, „природним процесима развоја града”. У физичком смислу, ови процеси се могу неометано одиграти само у оквиру градске структуре састављене од елемената традиционалног урбаног блока, улице и трга, у оквиру које не постоји сегрегација функција и чији

²² Ibid., 20; и Branislav Stojanović, „Predlog rekonstrukcije centralnog dela Novog Beograda i Savskog amfiteatra: Numeričke vrednosti rasta i razvoja,” u Perović, *Iskustva prošlosti*, 221-41.

²³ Међу Ле Корбизјеове „прототипове” Перовић сврстава Савремени град за три милиона становника (*Ville Contemporaine*) из 1922. године, план Воазен (*Voisin*) из 1925. године и Озарени град из 1930. године. Perović, „Istraživanja alternativnih modela gradova,” 9; 16; и 18-32.

су „ликовни квалитети . . . засновани на интимности, на разноликости простора, разноликости доживљаја, једном речју – на секвенционалном визуелном контрасту” густог ткива, зеленила паркова и неизграђености тргова, као сушта супротност средини насталој рашчлањавањем „стереотипних” објеката „енормним празнинама” зелених површина. Вишедеценијско игнорисање природних законитости града, које је, наиме, резултовало новим насељима и градовима, њиховим неадекватним просторним јединицама (суседстава) и „растућом стопом менталних поремећаја становника”²⁴, подразумевало је и исувише ригидно поистовећивање функције и форме. Ова процена ослањала се на начелни став о односу друштвено-симболичког поретка и простора, где се врхунском инстанцом промовисала стварност града, не само трајнија од било ког од ових појединачних поредака, већ и у својеврсном отклону према сваком од њих. У погледу последњег, Перовићу је у помоћ притекао „угледни биолог” Рене Дибо (René Dubos), учесник Десетог делоског симпозијума:

Насупрот овоме [коришћењу за сврхе другачије од иницијалних], сада постоји тенденција пренаглашавања подобности грађевине и предела економским и политичким аспектима живота, уместо основним људским потребама. На овај начин обезбеђује се пролазна ефикасност заснована на савременим критеријумима, али врло ретко и трајна корисност.²⁵

Да би пришао ближе трајности сваки акт изградње или реконструкције морао би се, према наводима Перовића, служити трима основним елементима (сл. 5.4). Први би био „нови урбани блок”, формиран на површини 70x70, 70x90 или 90x120 м, просечне висине од 4 до 6 етажа (максимално 21 м). Физичких димензија које су „крајње стабилне”, као „статични елемент града”, сваки блок имао би јавни део „окренут улици” и приватни „унутрашњи део који служи искључиво потребама становника блока”. У погледу конструкције блок би морао да има јединствен склоп који омогућава рад једног извођача, али и несметано интегрисање различитих урбаних функција. У погледу обликовања, блок је виђен

²⁴ Ibid., 37-39; 41; и 42.

²⁵ René Dubos, “Na konferenci Združenih narodov,” pogovor vodil Miloš R. Perović, v *Pogovori z delosovci*, Miloša R. Perovića, ur. Stane Bernik (Ljubljana: Sinteza, 1978), 62-64, citirano u Perović, „Istraživanja alternativnih modela gradova,” 43.

као полигон за рад „великог броја независних пројектантских тимова”, који би давали физиономију појединачним објектима целине (сл. 5.5). Други елемент биле би улице, чији би се ободни простори тротоара, често оплемењени дрворедима, користили за угоститељство, „разгледање излога”, трговину или паркирање. Коначно, трећи елемент би био трг димензионисан према „познатим историјским узорима”²⁶.

Са друге стране, сам акт изградње града по овим принципима формулисан је од стране Перовића као нешто крајње савремено, то јест, утемељено на тада актуелној критици „функционалистичких промашаја”. Перовићева анализа ослањала се тако на рад бројних „савременика, критичара, теоретичара и научника”, међу којима су се нашли и Луис Мамфорд (Lewis Mumford), Херберт Џ. Ганс (Herbert J. Gans), Џејн Џејкобс (Jane Jacobs), Франсоаз Шое (Françoise Choay) и Морис Кило²⁷. Разлике међу наведенима нису играле за Перовића важну улогу, јер је теоријски апарат студије првенствено служио томе да докаже колико је функционалистички град један широко оспорен и критиком девастиран концепт. Истовремено, савременост приступа значила је и у погледу грађења односа супротности према ономе што је виђено као карактеристично за већину пројектаната и планера (Новог) Београда. Наиме, Перовић је у централној зони града на левој обали Саве препознао „скоро дословно . . . преношење” структуралних елемената Ле Корбизјеовог Озареног града и плана Бразилије Лусија Косте (Lúcio Costa) из 1957. године: аксијалност композиције, смештање реперних објеката и комуникационог чвора у врху и дну композиције и централних активности дуж главне осе, као и позиционирање стамбених блокова на боковима плана. У „релативној чистоти” и доследности грађења „у духу функционализма и Атинске повеље”, Нови Београд је овим решењем, наиме, постао знак разилажења његових планера и пројектаната са актуелним кретањима струке током 50-их и 60-их година. За разлику од планова Николе Добровића из 1946. и 1948. године и Едварда Равникара из 1947. године, које је Перовић оценио као „сасвим у токовима светских збивања”, потоњи развој Новог Београда осуђен је за слепо праћење „канонизираних клишеа тада већ превазиђеног модернизма”²⁸.

²⁶ Perović, „Istraživanja alternativnih modela gradova,” 71-81.

²⁷ Ibid., 35-36; и 41.

²⁸ Perović, „Studija rekonstrukcije,” 119; и 124-26.

Утемељен једнако у неупитној, трансисторијској стварности града, и актуелној критичкој теорији урбанизма – једнако трајан и савремен – алтернативни модел примењен је у Студији реконструкције центра Новог Београда и Савског амфитеатра, у виду предлога Перовића и Стојановића. На простору централне зоне овим предлогом је предвиђен процес „органиског сажимања, трансформације функција и интензификације коришћења терена”. У блоковима 22 и 29, неизграђене зоне према оси СИБ-железничка станица, испуњене су са седам односно осам блокова различитих величина, основних димензија и распореда делимично регулисаних у односу на правце пружања објеката „меандар” у блоковима 21 и 30. Дуж данашњег Булеvara Зорана Ђинђића уведена је пешачка трајекторија омеђена са северноисточне стране претежно објектима централних функција, а са супротне постојећим ткивом блока 29, новопроектованим ткивом овог и блока 22 и, коначно, објектима централних садржаја постављених у низу приближно исте дужине као и стамбена зграда В-9. Блокови 12 и 13, одвојени са југозападне стране од блокова 21 и 30 Булеваром Лењина (данашњим Булеваром Михајла Пупина), претрпели су највеће промене. Овде је континуална зелена површина, прекинута једино објектом СИБ-а и позицијом Музеја револуције, испуњена са четири подужна низа. Посматрано у односу на позицију Дунава, прва три низа формирана су од традиционалних блокова, при чему је окружење Музеја револуције „регулисано у типичан градски трг под аркадама”. Четврти низ формиран је у највећој мери од објеката посвећених пословању и трговини, чији је „чврсти фронт зграда једнаких висина постављених на регулациону линију” према простору Булеvara Лењина употпуњен „поплочаним тротоарима и двоструким дрворедима”, све са циљем претварања ове „прилично недефинисане саобраћајнице у прави градски булевар”²⁹. Неизграђени простор ограничен улицама Шпанских бораца, Антифашистичке борбе, Булеваром Лењина и ауто-путем, који је по плановима из касних 50-их и раних 60-их година требало да буде део стецишта централне зоне Новог Београда³⁰, предвиђен је предлогом реконструкције за нови „велики градски парк са језером геометријског облика у његовој средини и са новом ботаничком баштом . . . при његовом дну”. Зелене површине предвиђене су и у

²⁹ Ibid., 147; и 169.

³⁰ Видети: Благојевић, *Нови Београд*, 178-85.

залеђу објекта СИВ-а, у унутрашњим зонама традиционалних блокова, као и у зонама омеђеним објектом типа „меандар” у блоку 30 и простору на коме су иницијално пројектовани објекти основне школе и ЦМЗ-а у блоку 22. Парк у средишту композиције виђен је као део „новог великог зеленог масива, који би требало да се протеже од простора на левој обали Дунава, . . . до Аде Циганлије, Хиподрома, Топчидера и Кошутњака”³¹ (сл. 5.6).

Перовићев и Стојановићев предлог реконструкције централне зоне Новог Београда представљао је тако пример „против-пројекта”: облика урбанистичке и архитектонске интервенције који је иницијално развијен касних 60-их година у Бриселу. Међу архитектама кључне улоге у развоју против-пројеката играли су Кило и Криер, за које су монофункционално зонирање и естетика која га је често пратила били део, како то објашњава К. Мајкл Хејс (К. Michael Hays), „униформно бирократске и размером мањкаве средине” града³². Карактеристично за поједине против-пројекте, попут Мастерплана за урбанизацију локације европских институција у Луксембургу који је Криер израдио између 1974. и 1978. године³³ (сл. 5.7), било је интегрисање ткива састављеног од традиционалне урбане морфологије у разуђену структуру насталу сегрегацијом функција. Ипак, сличност у приступу који је пејзаж савременог града исправљао уношењем ткива традиционалног (сл. 5.8), као и чињеница да публикација којом су 1980. године представљени бројни против-пројекти (укључујући и онај Криеров за Луксембург) јесте део библиографије *Искусства прошлости*³⁴ (сл. 5.9), скривају неке индикативне разлике. Бриселски против-пројекти настајали су као рад архитеката и студената архитектуре, али и као „важна компонента” Радионице за урбано истраживање и акцију (Atelier De Recherche Et D’Action Urbaines – ARAU), коју су основали социолог Рене Шонброт (René Schoonbrodt), Кило и локални свештеник Жак Ван дер Бист (Jacques Van der Biest). Како то објашњава историчар архитектуре Изабел Дусе (Isabelle Doucet), ARAU је комбиновао политички ангажман, истраживачки рад и партиципацију грађана, чинећи са бриселским

³¹ Perović, „Studija rekonstrukcije,” 168.

³² Hays, *Architectural Theory since 1968*, 349.

³³ Krier, *Architecture*, 115.

³⁴ Perović, „Истраживања алтернативних модела градова,” 41; и 89. Видети и: Léon Krier, “Project for the Reconstruction of the City of Luxembourg,” in *Counterprojects*, prefaces Léon Krier and Maurice Culot (Bruxelles: Archives d’Architecture Moderne, 1980), unpaginated.

Архивом модерне архитектуре „кичму архитектонског и урбаног активизма” града³⁵. Такође, не треба заборавити да је за приступ Криера и Килоа током 70-их година карактеристична била потрага за просторним изразом „социјалистичког града”³⁶ и „самоуправног друштва”, а насупрот модела који је приписиван *Атинској повељи* и који се, наиме, ослањао на „шокантне нивое индустријализације, неспутану мобилност, . . . [и] зонирање”: факторе „фрагментације која резултује из друштвене поделе рада – процеса којим се капиталистички поредак успешно супротставља промени и који користи као средства против . . . класне борбе”³⁷.

Истраживачки рад који се одигравао у Заводу, заснован на „стручном и научном испитивању”³⁸ функционалистичког и традиционалног града, стоји као херметична алтернатива мобилизацијском приступу јавне сцене Брисела 70-их година. Шта више, против-пројекат централне зоне Новог Београда дефинисан је у крајње аполитичном, чак пост-идеолошком тону. И поред става да чврстоћа и заокруженост планирања функционалистичког града „ставља становнике пред свршен чин, третира их као објекте стварајући трауме и понижавајући људе”, *Искусва прошлости* су овим истим корисницима признавала тек по које право у вези са простором, попут „реализације . . . извесног броја грађевинских елемената као што су . . . улазна врата [или] балкони”³⁹. У вези са самоуправљањем, студија је била и више него штура, предлажући само да се уношењем новог ткива „интровертност великих блокова Новог Београда, . . . која је сва окренута ка унутрашњости где се налази . . . центар месне заједнице, разложи”, као и да се на простору око ових центара формирају „отворене зелене пијаце”⁴⁰. Насупрот умереног града Контакт плана ДУП-а Ратарског имања, где је полујавно подручје блока посматрано као основа успостављања самоуправних јединица суседстава, у предлогу реконструкције Новог Београда поступак диференцијације нивоа приватности – од улице до стана – посматран је потпуно ван контекста владајућег концепта друштвене организације простора. Иако донекле близак Криеру по снази

³⁵ Doucet, “Counter-projects,” 235.

³⁶ Ibid., 244.

³⁷ Culot and Krier, “The Only Path,” 351; и 355.

³⁸ Perović, *Iskustva*, 8.

³⁹ Perović, „Истраживања алтернативних модела градова,” 41; и 75.

⁴⁰ Perović, „Студија реконструкције,” 171.

и искључивости примене доминираниг простора традиционалног града, Перовић је, за разлику од Криера којем је 70-их година модерни урбанизам био у најмању руку оруђе капитализма, пришао Новом Београду не као социјалистичком, већ функционалистичком граду:

У експерименту за Нови Београд, низом традиционалних конститутивних елемената града као што су улица, трг и урбани блок, као и осталим елементима из богатог изражајног речника традиционалног града, покушано је да се огромне структуре Ле Корбизјеовог града будућности, *лекорбизјеовског града* [нагласио А. К.] машине, у коме је изгубљена свака размера, размера објеката, размера између слободних простора и објеката, размера између саобраћајница и објеката хуманизују и приближе човеку и његовим стварним потребама уношењем, помоћу интерполације, традиционалних урбаних структура, структура у чијим је димензијама човек живео стотинама и стотинама година и које је увек био у стању да прилагођава својим увек новим и новим потребама.⁴¹

Перовић је осам година по објављивању *Искустава прошлости* напустио Завод. Између 2000. и 2008. године он се три пута вратио питању односа према Новом Београду и функционалистичком граду. Деценију након слома југословенског социјализма Перовић је у предговору другог издања *Искустава прошлости* окарактерисао Нови Београд – град „у потпуности заснован на принципима функционализма” – као „дело и понос бившег режима . . . изложбени простор успеха . . . и идеје о срећи кроз колективни начин живота”. Критика овог града, „сваки покушај озбиљне анализе”, схватани су тада, наиме, као „акт отвореног непријатељства”⁴². У преиспитивању модерне парадигме лежало је тако нешто субверзивно и противно актуелној идеологији, али и посве супротно ставу који су „све до почетка деведесетих година” имали, како их Перовић 2003. године назива у *Српској архитектури XX века*, „архитекти и урбанисти усмерене стамбене изградње”. За њих је било типично да, уместо постављања тзв. „незгодних” питања властима у вези са тобоже евидентним промашајима урбанистичке и стамбене политике, свој рад оријентишу на изградњу „истих

⁴¹ Ibid., 155.

⁴² Perović, *Iskustva*, 7.

стереотипних утопија названих самоуправни социјализам”⁴³. Коначно, исправност ставова изнетих 1985. године на страницама *Искустава прошлости*, доказала су, како то примећује Перовић у предговору трећег издања књиге, времена која су уследила. Процес погушћивања структуре Новог Београда у периоду постсоцијалистичке транзиције доказ је да се у последње две деценије „догодило оно што је било неминовно и о чему књига екстензивно говори”. Незаобилазност њеног аргумента показује се снажнијом тим пре што Перовић признаје да је она „веома мало” утицала на градске стручне службе и органе власти данашњице, што се може препознати, наиме, и у помало недореченој естетици насталој скоријим развојем Новог Београда⁴⁴.

Перовић је изједначавањем критичког односа према модерној парадигми са поткопавањем идеологије југословенског социјализма, као и проналаском потврде својих становишта у тобоже природним процесима настанка постсоцијалистичког града, прошао пун круг. Чини се да је оно што је започело тихом субверзивношћу „незгодних питања”, а потом дочекало обелодањивање своје „праве” природе, достигло коначно „објективну” верификацију у времену обележеном другим друштвеним околностима и актерима. Па ипак, ово дело, које захваљујући вештој употреби широког теоријског апарата и беспощедности којом је приступано предлогу реконструкције града на левој обали Саве, представља најзначајнији корак у вишедеценијском процесу промене урбанистичке и архитектонске парадигме Београда, далеко је проблематичније.

За почетак, потребно је поставити питање у којом мери је критика лекорбизјеовског града била истовремено и вид поткопавања идеологије социјалистичког самоуправљања. Вероватно најупечатљивији део публикације представљају четири дијаграма којима је урбана структура Новог Београда приказана као контраст низа црних површина изграђених и неизграђених објеката и беле позадине зелених површина и пустоши централне зоне, и упоређена са структурама „историјских примера”. Сваки од ових дијаграма приказује како је планирањем, пројектовањем и изградњом функционалистичког града леве обале Саве дошло до „губљења осећаја за размеру човека”. Први дијаграм упоредно приказује блокове 21–23 и историјска језгра Корчуле, Дубровника и

⁴³ Perović, *Srpska arhitektura XX veka* 153; и 155.

⁴⁴ Miloš R. Perović, *Iskustva prošlosti*, 3. izd. (1985; Beograd: Građevinska knjiga, 2008), ii.

Диоклецијанове палате, док пратећи текст примећује како је „стамбени објекат у облику меандра у блоку 21 већи . . . од Дубровника у зидинама, док Корчула са лакоћом стаје у простор испред зграде Савезног извршног већа”⁴⁵ (сл. 5.10). Непосредност и једноставност дијаграма као и неоптерећеност којом се пореде приказане структуре указује на суштински идеолошку страну *Искусства прошлости*. У аргументацији студије Ле Корбизје, или пак лекорбизјеовски град, игра улогу лакановског *point de capiton*-а – „прошивног бода”. Овај појам односи се на означитељ који одржава идентитет датог поља значења, одређујући серијом еквиваленција његов садржај. Како објашњава Жижек, овај означитељ није „једноставно ‚најбогатија’ реч, реч у којој је згуснуто сво богатство значења поља које ‚прошива’ . . . *point de capiton* је пре реч која, као реч [наглашено у оригиналу], на нивоу самог означитеља, уједињује дато поље, . . . то је, такође, реч у односу на коју ‚ствари’ реферишу како би се препознале у сопственом јединству”. Међутим, сам процес прошивања није строго симетричан – на делу је изврсна врста вишка⁴⁶, коју јасно можемо препознати у Перовићевим прилозима студији. Разлика лежи између *Ле Корбизјеа*, као аутора одређене урбанистичке доктрине, и *лекорбизјеовског града*, као дословне примене ове доктрине у виду Новог Београда. Док први означава сет карактеристика други означава нешто више – како је примена овог сета карактеристика заслужна у случају Новог Београда за одузимање хуманости трансисторијске стварности града. Лекорбизјеовски град тако није само означитељ ка коме, у потрази за конзистентношћу, реферише низ еквиваленција разноврсних мањкавости Новог Београда, попут његове непривлачности и монотоније, ригидности плана и пројекта или економски нерационалног коришћења земљишта⁴⁷. Лекорбизјеовски град је означитељ чија се функционалност као утемељитеља и чувара поља значења ослања на одагнавање истински „незгодног” питања: како је социјалистичка производња простора, а не пука примена једног урбанистичког модела, резултирала баш оваквим градом? Као што смо видели у случају Церак Винограда, овај начин производње подразумевао је комплексне односе између архитеката који су беспомоћно трагали за осигурањем интегритета сопственог

⁴⁵ Perović, „Studija rekonstrukcije,” 137-43.

⁴⁶ Žižek, *Sublime Object of Ideology*, 95-96; и 105-07.

⁴⁷ Perović, „Studija rekonstrukcije,” 119; 134; и 136.

дела, грађевинске оперативе чији су интереси у погледу индустријализоване изградње значајно регулисали пројектантски рад, дисфункционалних самоуправних заједница, спонтаних интервенција грађана и, коначно, политичких органа града. Перовићево одсуство разумевања за рад колега на послератној урбанизацији Београда може се чинити као посредна критика свега што је обликовало и усмеравало ову урбанизацију. Међутим, оваква интерпретација ставила би у сенку интерпелацијски моменат студије, моменат њене иделошке утемељености у формулисања једне неупитне, трансисторијске стварности града, нечега што је изван сваке идеологије и чији плодови су одузети деловањем следбеника једне заостале и штетне *урбанистичке*, а не *друштвене* доктрине.

Друго питање могло би се односити на степен у којем су *Искусва прошлости* била антиципација савремених урбаних процеса. Поређење предлога реконструкције и данашњег стања Новог Београда открива заиста значајне сличности. Тако, на пример, југозападна граница блока 21 данас је дом низа објеката саграђених на самој ивици нове саобраћајнице која, уистину, није само пешачка, како су Перовић и Стојановић предлагали. Средином 80-их неизграђени део блока 29 према оси СИВ–железничка станица данас заузима осам блокова уз истоветни мотив изузимања једног блока из матрице и претварања овог простора у претежно зелену површину. Започето погушћивање блока 12 такође је слично оном које су предлагали Перовић и Стојановић, уз изузетак фронта објеката централне намене (сл. 5.11). *Искусва прошлости* могу се тако чинити манифестом постсоцијалистичке урбанизације, која се препознаје првенствено у:

истрајавајућем, улицу по улицу, блок по блок, напредовању новог развоја. Са једне стране, отворени не-приватни простор заједнице, тај заједнички простор о коме . . . нико не брине, бива убрзано прогутан од стране комерцијалног нагона приватног капитала који шири своје границе преко зелених подручја у јавном/друштвеном власништву.⁴⁸

⁴⁸ Ljiljana Blagojević, "New Belgrade: The Capital of No-City's-Land," ART-e-FACT, accessed June 1, 2014, http://artefact.mi2.hr/_a04/lang_en/theory_blagojevic_en.htm. За детаљан увид у резултате урбанизације Новог Београда током постсоцијализма видети: Милаковић, „Концепти реконструкције улица,” 158-86.

Имајући овај опис у виду, предлог Перовића и Стојановића, којим је зелени простор блокова 12 и 13 једноставно прекривен новом структуром традиционалног града, чини се као позив на оно што Харви назива „акумулацијом изузимањем из поседа”. Сам појам односи се на чињеницу да капитализам, како би функционисао, мора стално имати нешто „изван себе”: поље које није већ увучено у процесе комодификације и чија окупација осигурава наставак капиталистичке динамике⁴⁹. Перовићеви „природни процеси промена” би у случају Новог Београда морали да подразумевају „интензификацију коришћења терена у граду” и вишедеценијски, ако не и готово бесконачни процес „трансформације функција” појединих делова и њихове потоње реконструкције. Па ипак, ако се пажљивије погледа упоредни приказ предлога Перовића и Стојановића за блокове 12 и 29 и данашњи резултат њихове накнадне изградње (сл. 5.11) примећује се тенденција ка разградњи структуре традиционалног града, што је симптоматично у погледу суштинског разилажења између *Искуства прошлости* и Новог Београда садашњости. Својим прилозима публикацији Перовић у ствари предвиђа прво географску експанзију, а потом и просторну реорганизацију кроз стално кружење капитала, доношењем „нових урбаних слојева”, али увек под окриљем једног „одговарајућег структуралног и регулативног [читај планерског или урбанистичког] оквира”⁵⁰. Управо се у вези са овим последњим, *Искуства прошлости* чине као далеки рођак постсоцијалистичке урбанизације:

Са друге стране, оно што је означено као неуспех стамбених мега-блокова, сегрегација стамбене функције, недостатак централних урбаних функција, отуђење, недостатак идентитета, итд, данас није предмет рада. . . . [Данас, постоји] јасна демакратиона линија између ере друштвеног идеализма, планирања и модернизације, ма како год наметнут и хегемон да је њихов наратив био, и нове ере вођене снагама тржишне економије, приватизације и *унижавања планирања* [нагласио А. К.].⁵¹

⁴⁹ David Harvey, *The New Imperialism* (Oxford: Oxford University Press, 2003), 140-41.

⁵⁰ Perović, „Studija rekonstrukcije,” 129; 147; 155; и 172.

⁵¹ Blagojević, “New Belgrade.”

Интеракција између капитала и простора подразумева експанзионизам и „сталне прекиде сваке тенденције ка еквилибријуму”. Капитал, како објашњава Харви, „изнова тежи да створи географски пејзаж, како би осигурао своје активности у једном тренутку, само да би га касније уништио и изградио потпуно други пејзаж . . . угађући својој сталној жеђи за бесконачном . . . акумулацијом”⁵². Пишући 2009. године Перовић је навео да су Делоски симпозијуми одржавани са циљем мобилизације „стручне . . . и финансијске елите”, то јест, да је кључна разлика у односу на конгресе *CIAM*-а лежала у присуству „финансијског естаблишмента, представника оних који доносе одлуке”⁵³. Перовићев и Стојановићев концепт реконструкције Новог Београда може се сагледати као покушај уравнотежења плана и капитала, то јест, као покушај формирања оквира унутар којег би динамика капитала била истовремено слободна и ограничена. Врхунски израз ове концепције био је нови урбани блок, али и предлог реконструкције у целини, који је требало да служи као средство вишедеценијског планског дисциплиновања сваке интервенције на овом простору. Обухваћена обједињујућим погледом ситуационог приказа, попут оног који је скорије израдила Мира Милаковић, данашња структура Новог Београда управо је одраз супротне тенденције у погледу урбане форме неконзистентног раста града (сл. 5.12). Да неадекватност данашњег Новог Београда *Искусствима прошлости* није ствар пуке естетике, већ суштинског разилажења, говоре и два друга примера. Први је парк на простору централне зоне, чијем је планираном деловању у оквиру великог зеленог масива који „знатно побољшава микроклиматске услове у околним стамбеним блоковима”⁵⁴ могуће супротставити оскудност затрављене површине данашњег блока 25. Да трансгресија капитала не мора бити само физичка већ и садржајна говори други пример који се налази тик уз блок 21, на простору испред некадашње Зграде друштвено-политичких организација⁵⁵. Пишући о „правој пустоши у структури града и балансу терцијалних активности” коју изазивају, Перовић је у *Искусствима прошлости* навео да су „велики трговачки центри, популарни *shopping* центри . . . искључени из свих предлога”⁵⁶.

⁵² Harvey, *New Imperialism*, 95; и 100-101.

⁵³ Perović, *Antologija teorija arhitekture*, xxxi.

⁵⁴ Perović, „Studija rekonstrukcije,” 168.

⁵⁵ О Згради друштвено-политичких организација, видети: Благојевић, *Нови Београд*, 166-73.

⁵⁶ Perović, „Istraživanja alternativnih modela gradova,” 83.

Као „највећи . . . у Србији и региону”, са 50.000 квадратних метара комерцијалног простора и 137 „продавница, ресторана, барова, играоница, супермаркета и једним од најмодернијих биоскопа у региону”⁵⁷, *shopping* центар „Ушће” стоји као најочитији подсетник да неолиберални капитал данашњице, или прецизније „примитивни постсоцијалистички . . . капитализам”⁵⁸, у највећој мери вршља неспутано некадашњом пустоши Новог Београда.

Са једне стране далеко од фактора поткопавања идеологије социјалистичког самоуправљања, и као идеализован поглед у будућност односа са капитализмом са друге, *Искусва прошлости* стоје као истовремени странац и радо виђен гост оба друштвено-симболичка поретка. Она су, тако рећи, свуда и нигде. Ова позиција шупљег центра може се очитати и у односу према другим урбанистичким и архитектонским интервенцијама средине 80-их година, са којима се студија на моменте сусретала, али и драстично разилазила; са којима је делила утемељеност у постојећем или антиципацију будућег поретка.

5.2 Историјска прилика: *Средиште културе III миленијум*

Привредне тешкоће које су у Југославији обележиле почетак девете деценије 20. века наставиле су да прогањају социјалистичку федерацију у наредним годинама. Покушаји да се сузбије растући инострани дуг, у виду ограничавања увоза и потрошње, као и оштро снижавање вредности домаће валуте резултирали су растом цена низа производа, а посредно и падом животног стандарда⁵⁹. Инфлација је од 1985. године имала годишњу стопу од 100%, при чему су реални приходи становништва чак преполовљени за првих пет година деценије⁶⁰. Средином 80-их година, званична стопа незапослености била је 14%, при чему је више од половине оних без посла било млађе од 25 година, од тога значајан проценат са универзитетским дипломама. Присутна као проблем већ 60-их година незапосленост је током овог периода по први пут озбиљно угрозила индустријске раднике и урбану средњу класу, или како то примећује Вудвард –

⁵⁷ „О нама,” Ušće Shopping Center, pristupljeno 27. maja, 2014, <http://www.usceshoppingcenter.com/sr/page/1/o-nama>.

⁵⁸ Blagojević, “New Belgrade.”

⁵⁹ Woodward, *Balkan Tragedy*, 51.

⁶⁰ Чалић, *Историја Југославије*, 329.

оне који су до тада имали највеће користи од социјалистичког поретка. У Београду, оптерећеном вишедеценијским миграционим притиском, незапосленост је 1984. године достигла 23%⁶¹.

Поверење у постојећи поредак брзо је опадало, чему је, поред привредних тешкоћа, доприносила и све снажнија перцепција дисфункционалности система. Сам врх власти је честим и циничним ритуалима самокритичности успео да до средине 80-их година оптужи „готово сваку важнију друштвену институцију” за неефикасност⁶², што је крајем деценије довело до тога да се самоуправљање, „некада са поносом употребљаван појам . . . претвори у ружну реч”. У „деконструкцији основних . . . митова” социјализма, што је подразумевало и преиспитивање политичког система који је све чешће виђен као узрок привредног пропадања, значајну улогу играли су интелектуални кругови⁶³. Реформистички предлози, попут они Хорвата који су позивали на формирање „беспартијске социјалистичке демократије”⁶⁴, временом су се показали као споредни у односу на растући национализам који је постепено прожимао све већи део друштвеног ткива. У овом процесу, интелектуалне елите, којима су се у отвореној националној искључивости ускоро придружила и поједина републичка руководства, не само да су градиле свој аргумент на све очигледнијој неодрживости формуле усаглашавања интереса и етничке репрезентације, већ су и саме представљале вид материјализације дезинтеграционог потенцијала садржаног основном логиком Устава из 1974. године⁶⁵.

Перовићев и Стојановићевог предлог реконструкције Новог Београда био је конципиран као део једне шире урбане композиције. Као и Криерова структура „истинског града”, коју чине тргови, улице и споменици, основа ове шире композиције формирана је од трију елемената традиционалног града, и то као испуне између низа праваца одређених у односу на „извесан број пажљиво изабраних фокусних тачака”. На простору Савског амфитеатра и десне обале Саве за фокусне тачке одабрана су два наспрамна трга, који су „чинили просторно и

⁶¹ Woodward, *Socialist Unemployment*, 347-48; и 358.

⁶² Ramet, *Balkan Babel*, 8.

⁶³ Чалић, *Историја Југославије*, 334; и 349.

⁶⁴ Horvat, *ABC jugoslavenskog socijalizma*, 121.

⁶⁵ Ramet, *Balkan Babel*, 6; и 19-21; Чалић, *Историја Југославије*, 332-33; и 343; и Woodward, *Balkan Tragedy*, 31.

визуелно јединство старог и Новог Београда”, и око којих су смештени садржаји „комплекса објеката III миленијума . . . новог културног центра . . . чији је циљ да Београд, па и целу земљу, приближи могућностима које нуде велики културни центри Европе и света” (сл. 5.13 и 5.14). Од позиције трга на левој обали реке полазио је још један од регулационих праваца, који преко рушевина комплекса Старог сајмишта води до објекта Музеја савремене уметности. У првом делу овај правац пројектован је као „неколико класичних урбаних амбијената”, док је у остатку за њега предвиђен „парковски карактер”. Новом средишту културе посвећена је посебна пажња и увођењем „низа романтизирајућих елемената”. Међу њима је био и канал на позицији железничке пруге, чијим формирањем је Савски амфитеатар требало да постане „речна ада”, којој би приступ био могућ једино мостом или чамцем. На „најекспониранијој тачци Савског амфитеатра”, у пресеку линије леве обале и правца који од Теразијске терасе води ка тргу пројектованом на наспрамној страни реке, предложена је изградња „градске куле”, на којој се могао наћи и „велики астрономски часовник”. Коначно, „посебан романтични акценат” комплекса III миленијума препознат је у уметничкој колонији смештеној у „ниским зградама од камена са косим крововима”, организованим око тргова на Малом ратном острву⁶⁶.

Предлог реконструкције централне зоне Новог Београда и Савског амфитеатра служио је тако као „илустрација”⁶⁷ идеје о формирању културног средишта Београда, која је 1979. године потекла од групе чланова Српске академије наука и уметности (САНУ), организованих у Одбору за III миленијум. Како показује писмо чланова Одбора упућено исте године Председништву САНУ, тлу Србије недостајали су тада „многи објекти културе”, што је отаџбину чланова Академије чинило заосталом у односу на „развијене средине”. Да би се ова заостајања „условљена историјском судбином нашег [читај српског] народа” ублажила, Одбор је предложио да се до „почетка Трећег миленијума подигне велики културни комплекс”⁶⁸. Локација комплекса био би Савски амфитеатар, који су чланови Академије видели као „несумњиво . . . централно место” града,

⁶⁶ Perović, „Studija rekonstrukcije,” 161; 168; и 171.

⁶⁷ Perović, *Iskustva*, 19.

⁶⁸ Чланови Одбора за III миленијум у писму упућеном Председништву Српске академије наука и уметности, цитирано у Александар Р. Деспић „У сусрет III миленијуму,” у Деспић et al., *Средиште културе III миленијум*, 5.

које би по реконструкцији служило „инспирисању нових генерација и обезбеђивању неопходног осећања за културни континуитет човека и нације”. Изградњом на овом простору био би решен проблем „сиромаштва . . . Србије . . . са становишта културног наслеђа”, што је препознато као последица како „векова турске окупације . . . тако и рушења и паљења која су се низала током целе . . . историје”. У циљу „прикључивања већ унапредовалим друштвеним токовима развијених земаља где се оваква средишта стварају последњих година убрзаним темпом”⁶⁹, Савски амфитеатар и наспрамна обале реке требало је да постану дом низа нових установа, као и оних смештених у неадекватним просторима: једанаест музеја, Информативног центра и Културно информативног центра других земаља, Отвореног универзитета, Опере, Библиотеке града Београда, Концертне дворане, и других садржаја културе окружених пословним, трговачким и угоститељским објектима⁷⁰. Оквирни програм комплекса дефинисан је без „укључивања шире јавности”, на основу критичких увида у предложене садржаје средишта, који су прикупљени у анкети спроведеној од стране сарадника републичког Завода за проучавање културног развика. Анкета је обухватила „седамдесетак уметника, научника, руководиоца културних установа и јавних радника”⁷¹.

Нешто више од две недеље пре отварања изложбе посвећене комплексу, у згради САНУ у Београду одржан је један, како је то енигматично пренео новинар *Политике* (извесни А. М.), „помало неуобичајен састанак”. На њему су се чланови Академије сусрели са „представницима друштвено-политичких организација и Скупштине града”, а поводом скорог одржавања изложбе. Састанак је завршен обећањем „свесрдне помоћи градске управе на реализацији пројекта” и сагласношћу руководства ССРН-а са предлогом да се по одржавању изложбе „у граду организује и јавна расправа о пројекту”⁷². Иако се неуобичајеност коју је А. М. приметио вероватно односила на саму идеју изградње тако амбициозног пројекта, стварно неуобичајени моменат лежао је у односу две стране. За разлику

⁶⁹ Чланови Одбора за III миленијум у саопштењу за јавност, цитирано у Деспић „У сусрет III миленијуму,” 7-8.

⁷⁰ Деспић et al., *Средиште културе III миленијум*, 149.

⁷¹ Петар Игњатовић, „III миленијум – мишљења о културном средишту,” у Деспић et al., *Средиште културе III миленијум*, 127.

⁷² А. М., „Пројекат ‚Трећи миленијум’,” *Политика*, 12. април, 1985.

од пројекта за градски центар посвећен Покрету несврстаних земаља, који је представљао реакцију на кретања у редовима Партије и обраћао се највишем нивоу социјалистичког поретка, Средиште културе III миленијум прилазило је градским руководиоцима као инстанци која треба тек да подржи идеју изградње комплекса. Измена, којом је иницијатива у вези са Савским амфитеатром исклизнула из руку Партије и завршила у рукама Академије, била је индикативна у погледу опадајућег значаја иначе кључних стубова социјалистичког поретка и мере у којој је тло 80-их година препуштано национално оријентисаним интелектуалним елитама.

Резултати вишегодишњег рада на комплексу представљени су 26. априла 1985. године у виду изложбе *Средиште културе III миленијум*, коју су организовали САНУ и Завод за планирање развоја града Београда (сл. 5.15). У својој „беседи“ припремљеној за отварање изложбе председник САНУ Душан Каназир осврнуо се на опседајуће питање проналаска материјалних средстава за овако амбициозан комплекс, нарочито у светлу актуелне кризе. Каназир је навео да даљи економски развој не може бити разматран ван контекста „духовног прогреса“, без обзира на то што „у неким политичким срединама, а и у удруженом раду“ постоји уверење да је култура само трошак који оптерећује привреду⁷³. Императив деловања није произишао по Каназиру само из „заостајања“ у односу на „савремени свет“, већ и стрепње у погледу непосредне будућности. У ери „све мање хуманости и љубави, а све више зла и отуђености“, где ће тобоже засигурно бити „потискивано . . . трагање . . . за властитим идентитетом“, само су снажна култура и образовање могли да осигурају интегритет човека. Сличног становишта био је и председник Одбора и потпредседник САНУ Александар Деспић, који је, као и Перовић, академик Драгослав Срејовић и кустос Галерије САНУ Гордана Харашевић, био аутор изложбе. И он је питање проналаска финансијског покрића видео као ствар „опредељења“, које не би смело „подлећи искушењима потрошачког доба на штету јавног стандарда“, већ би морало прихватити „одрицања и трпљења данас“, како би се могло надати бољем сутра. А партиципација у савременом свету могло је, према Деспићу, бити равноправно и

⁷³ Душан Каназир, „На прагу трећег миленијума,” *Политика*, 18. мај, 1985. О отварању изложбе и њеној оцени у дневној штампи, видети: М. Ж., „На прагу трећег миленијума,” *Политика*, 26. април, 1985; и М. Ж., „Прозивка за будућност,” *Политика*, 28. април, 1985.

часно једино путем ослањања на „сопствене темеље”, на којима би се градио целовит и уравнотежен човек сутрашњице⁷⁴.

Визура чланова Академије на питања условљености изградње Средишта културе одавала је знаке латентног, али ипак присутног национализма, и то у виду два, рекло би се типична момента. Први се односио на позив на „одбрану нечег што је угрожено”⁷⁵: националне културе, чији је степен заосталости, како то показује Деспићев прилог каталогу изложбе, стављан у контекст разлике према простору Запада – Француској, Енглеској и Сједињеним Америчким Државама⁷⁶. У циљу скривања чињенице да је нација тек нешто што бива само утолико што се види као изгубљено или под претњом, каталог је пружао неколико примера „мита о постанку”⁷⁷: од утврђивања имена „великана који су . . . [у нацију] посејали семе науке” и којима та иста нација треба да ода признање⁷⁸, до истицања периода „када смо били културно средиште света . . . [периода] племените прошлости, стално присутне око нас и у нама”⁷⁹. Други моменат развијен је кроз трансформацију „екстерне границе у интерно ограничење”⁸⁰. Наиме, проблем културне заосталости није потицао само од утицаја фактора који су долази од споља – окупације и уништавања у ратним походима – већ и оног унутрашњег, препознатог у тзв. „примитивном менталитету”⁸¹. Према сликовитом опису Деспића „Хуни ни у прошлости нису долазили само из Азије. . . . [о]ни су увек извиривали из тла, јављају се и данас у средини која као да нема довољно снаге да их брзо и ефикасно оплемени”⁸². Ако национализам дефинишемо као фантазију о „крађи националног ужитка”⁸³, онда карактеристично за горе наведене ставове постаје крајње дифузна, па чак и апстрактна фигура оног коме се приписује кривица за ову исту крађу. Од одласка у далеку прошлост, преко покушаја да се угроженост претвори у мобилизациони поклич ка хватању корака са развијеним

⁷⁴ Деспић „У сусрет III миленијуму,” 6; и 8-9.

⁷⁵ Žižek, *For They Know Not*, 211.

⁷⁶ Деспић „У сусрет III миленијуму,” 6.

⁷⁷ Žižek, *For They Know Not*, 213-14.

⁷⁸ Милорад Млађеновић, „Темељи наше науке,” у Деспић et al., *Средиште културе III миленијум*, 15.

⁷⁹ Драгослав Срејовић, „Кад смо били културно средиште света,” у Деспић et al., *Средиште културе III миленијум*, 41.

⁸⁰ Žižek, *For They Know Not*, 110.

⁸¹ Игњатовић, „III миленијум,” 128.

⁸² Александар Деспић, „Подухват и оспоравања,” *Политика*, 3. август, 1985.

⁸³ Slavoj Žižek, “East Europe’s Republics of Gilead,” *New Left Review*, no. 183 (1990): 50-54.

Западом и препознавања цивилизације будућности као претеће, до осуђивања сопства као недовољно достојног славне прошлости, национализам Академије показивао је одсуство отворене антагонизације других народа Југославије. У погледу остатка земље прилози у каталогу нудили су одређену дозу тишине, прекинуте тек којим запажањем, попут оног да нови комплекс објеката културе треба да „зрачи на целу Србију па и шири југословенски простор”⁸⁴. Оваквом становишту могла се у ствари замерити индиферентност према остатку Југославије, али и самој Србији: идеја Средишта није полазила, како је то са правом приметила социолог Ксенија Петовар у два критичка чланка у *Политици*, од стања мреже објеката културе у Федерацији, па чак ни од оцене о тежини њеног стања у самој Републици и потенцијално погубном ефекту даље централизације садржаја у Београду⁸⁵.

Како су се архитектонски пројекти који су чинили изложбу и њен каталог односили према питањима нације и националне прошлости? Укупно осамнаест аутора различитих генерација приложило је интервенције у оквиру урбанистичке поставке Перовића и Стојановића⁸⁶, при чему су неке од кључних положаја у композицији заузели објекти архитектата Светислава Личине, Лојанице и Ђокића. Личина је организовао објекте Концертне дворане, Библиотеке града Београда, Музичке академије и Балетске школе око централног трга, тик уз градску кулу. Позиција најближег реци додељена је објекту Библиотеке града, што је за Личину био својеврсно симболичан чин, с обзиром да је „Саву . . . Доситеј прешао као први српски, културни, јавни радник и постао министар културе у тек ствараној и ослобођеној Србији”. Као „градски обликован простор чврстих оквира и пропорција”, трг је обрађен у стилизованој шари „четири . . . -оцила”. Од самог трга путању ка реци Личина је поставио у виду „зелене алеје” са „споменицима . . . великанима културе”. Алеја се завршава градском кулом, чија је основна форма

⁸⁴ Чланови Одбора за III миленијум у саопштењу за јавност, цитирано у Деспић „У сусрет III миленијуму,” 7.

⁸⁵ Ксенија Петовар, „Три приговора и једно чуђење,” *Политика*, 15. јун, 1985; и Ксенија Петовар, „Између жеља и могућности,” *Политика*, 13. јул, 1985. У погледу одговора на ове чланке, видети: Радослав Стојановић, „Чудни приговори,” *Политика*, 22. јун, 1985; и Деспић, „Подухват и оспоравања.”

⁸⁶ Видети: Деспић et al., *Средиште културе III миленијум*, 149.

изведена, попут централног трга, из „идеје . . . правилности грба Србије”⁸⁷ (сл. 5.16). На левој обали реке, наспрамно од положаја градске куле, објекат Културно-информативног центра других земаља пројектован је од стране Ђокића као основни волумен потковичасте основе и разуђених крајева, на коме су аплицирани бројни симболи. Објекат је требало да одаје утисак „диновског белог брода”, па су се стога на њему нашле асоцијације „на једра са катаркама” у виду угаоних лепезастих мотива и цилиндричне вертикалне комуникације као симболи димњака. Угаони мотиви виђени су и као симбол „покретачких снага које теже да се на обалама нашег главног града изгради велико културно средиште”, док је разнобојност фриза унутар трга означена као сугестија „пријатељских односа са великим бројем земаља у свету”⁸⁸ (сл. 5.17).

Лојаница је пројектовао комплекс око главног трга на десној обали Саве, „тежећи духовном континуитету” са националном прошлошћу. У прочељу, наспрамно обали, постављена је Опера од које крећу бочне стране трга посвећене низу садржаја, попут Центра за изучавање других цивилизација, галерија, трговина и поште. Архитектура објеката трга била је израз, како је то записао Лојаница, „подстицаја за врела нашег неимарског наслеђа и народног искуства у орнаменталном украшавању употребних предмета”. Инспирација је пронађена у „галерији Конака Марковог манастира и мотиву приземља хиландарских параклиса са западне дворишне стране”, као и „резбарији из динарске културне зоне”, која је „пресликана у нови контекст као цитат”. У погледу партерног уређења трга и шеталишта поред реке Лојаница је предлагао рашчлањавање у „барем три каскаде”, при чему би свака имала свој „знак, симбол, визуелни и догађајни стожер простора”. Највиши плато третиран је као екстензија садржаја распоређених око трга, који би могли „лако да се пренесу под отворено небо”, на површину обележену „смиреним, геометричним, . . . подним мотивом”. Други ниво требало је да буде „пешачки транзитан” и намењен „живахном збивању, бројнијем окупљању и масовној разоноди”, која би се одигравала око „обелиска посвећеног евокацији аграрног и пастирског пејзажа који је столећима типичан за

⁸⁷ Светислав Личина, „Уз пројекат ‚Трећи Миленијум’ на простору савског амфитетатра,” у Деспић et al., *Средиште културе III миленијум*, 154.

⁸⁸ Александар Ђокић, „Културно-информативни центар других земаља,” у Деспић et al., *Средиште културе III миленијум*, 179. Видети и: Зоран Маневић, *Александар Ђокић* (Београд: Београдско машинско-графичко предузеће, 1995), 132-35.

земљу уз обалу” Саве. Коначно, ниво уз реку посвећен је „активностима везаним за воду” и обележен „помало тајанственим лавиринтом” који је уцртан уз обалу, и где се „весели народ . . . као у паганско време”⁸⁹ (сл. 5.18).

Пројекти Личине, Ђокића и Лојанице били су израз спремности окупљања око барјака Академије и њеног виђења будућности Савског амфитеатра. Архитектура је тако постала не само полигон за изражавање новог полета нације (Ђокић), већ и вид евоцирања прошлости модерног и предмодерног периода, времена националног ослобођења и „зачетка . . . културе у Србији” (Личина) или дубоко утиснутих слојева средњовековне културе и „неправедно потиснутог давнашњег [народног] укуса” (Лојаница)⁹⁰. У својој отворености ови аутори су допуњавали знатно уздржанији приступ самог Перовића. Са једне стране, Перовић је подржао осавременитељски импулс Академије, примећујући у тексту објављеном у каталогу изложбе постојање потребе за „спонтанијим прихватањем иновација и смањењем технолошког и културног јаза који све више забрињава”⁹¹. У једној од скоријих оцена сопственог рада Перовић је навео и да се „страх” Академије у вези са „будућношћу српске науке и културе” временом показао као „оправдан”⁹². Такође, Перовић и Стојановић су кључне позиције урбанистичке композиције посветили романтизирајућим елементима, што се може тумачити и као вид реферисања ка Маневићевој концепцији романтичне, као својеврсно српске архитектуре. Са друге стране, отворено исказивање подршке укључивању у токове развијених земаља, а не пројекту обнове националне културе, као и примена у погледу значења недефинисаних романтизирајућих елемената, указује на одређену дозу резерве коју је Перовић, претпоставићемо, имао према иницијативи Академије. Иако је вероватно да је Перовић заступао далеко афирмативнији однос према идеји посвећивања Савског амфитеатра Средишту културе него градском центру Покрета несврстаних земаља, можемо поставити питање да ли су за њега намере Академије биле само још један екстерни фактор, коме је било могуће тренутно удовољити на сличан начин као и Партији 1975.

⁸⁹ Милан Лојаница, „Белешке уз цртеже за Каталог изложбе - III МИЛЕНИЈУМ,” у Деспић et al., *Средиште културе III миленијум*, 158.

⁹⁰ Личина, „Уз пројекат,” 154; и Лојаница, „Белешке уз цртеже,” 158.

⁹¹ Перовић, „Средиште културе III миленијум,” 89.

⁹² Perović, *Iskustva*, 19.

године: на начин који не угрожава интегритет примењене урбанистичке доктрине, већ јој само даје институционалну и идеолошку утемељеност.

Имајући у виду начин на који је формулисао критику функционалистичког града, као и начин на који је образлагао свој и Стојановићев предлог реконструкције централне зоне Новог Београда и Савског амфитеатра, Перовићева позиција била је у ствари двоструко стабилна. Опрез који је она подразумевала показао се у извесном смислу као мудар избор. Академији није требало дуго да испуни мандат националног узбуњивача, што је уједно била улога коју су интелектуалне елите народа Југославије спорадично играле још од 60-их година⁹³. Непуних месец дана по отварању изложбе 23. маја 1985. године на редовном заседању Скупштине САНУ прихваћен је предлог академика Ивана Максимовића да се приступи изради документа „у облику Меморандума”, којим би се указало на „најактуелније друштвене, политичке, економске” и друге проблеме Србије, укључујући и њен положај у Федерацији⁹⁴. Резултат рада надлежног Одбора, а касније и Комисије, од чијих шеснаест чланова свега четири није учествовало у анкети о програму Средишта културе⁹⁵, био је Меморандум САНУ: документ чији су „експлицитно антијугословенски”⁹⁶ садржај поједини аутори означили и као „отварање Пандорине кутије национализма”⁹⁷. Угроженост српског народа није била према ауторима Меморандума само економска или политичка. Она је била и културна: у социјалистичкој Југославији на делу је тобоже био „културни геноцид”, као и „подвајање и распарчавање” српске културе и „откидање” њених делова од стране других народа земље⁹⁸.

Истовремено, степен игнорисања концепта самоуправљања и важности коју су у погледу планирања и пројектовања званични дискурси давали радним људима и грађанима, чинио је Перовића такође укорењеним у постојећем поретку, али не и имуним на нападе оних који су правоверношћу својих чиновника искакали из истог. Четрдесети број ЦЕП-овог часописа *Комуникација*, који је почео да

⁹³ Marković, *Trajnost i promena*, 20.

⁹⁴ Коста Михајловић и Василије Крстић, „Меморандум САНУ” – одговори на критике (Београд: Српска академија наука и уметности, 1993), 14.

⁹⁵ Упоредити: Михајловић и Крстић, „Меморандум САНУ”, 14; и Игњатовић, „III миленијум,” 127н.

⁹⁶ Чалић, *Историја Југославије*, 341.

⁹⁷ Ramet, *Balkan Babel*, 21.

⁹⁸ „Текст Меморандума,” у „Меморандум САНУ” – одговори на критике, Косте Михајловића и Василије Крстића (Београд: Српска академија наука и уметности, 1993), 141; и 144.

излази 1981. године, посвећен је двома темама, при чему је свака заузимала по једну страну иначе двостраног А1 формата. У избору и са коментаром Јелене Волчков-Божовић, једна страна посвећена је приказима Београда у српској књижевности „до модерне”, а њоме је доминирао великим црним словима штампан наслов „НЕКАД”. Са супротне стране, посвећене *Средишту културе III миленијум*, налазио се наслов исте величине и форме, али другачије садржине. На тој страници, на којој се налазио и уводник уредника *Комуникације* Милоша Бобића, писало је једноставно: „НИКАД” (сл. 5.19).

Бобић је своју оцену изложбе изнео са страницама *Књижевних новина*. Једноставним језиком, он је овом приликом детектовао све неуралгичне тачке Перовићевог рада. У погледу опозиције функционалистичког и традиционалног града Бобић је указао да је овај однос заиста присутан у предлозима реконструкције, али на погрешан начин: у виду супротстављања затечене, претежно посвећене становању, и нове структуре, у којој доминирају дугачки потези централних функција. Ова опозиција била је истовремено, наиме, и крајње ригидна. Њом су једноставно одбачени они аспекти функционалистичког града, попут „односа изграђеног и слободног простора . . . густина настањености, . . . хигијенских и здравствених квалитета”, који су и „[п]оред испољених мана”, чинили урбану средину „квалитетном”. У погледу „економске оправданости или доказаности” изложени материјал је за Бобића, у својој неутемељености, био тек пуки наставак добро уходане праксе планирања Новог Београда. Овај пропуст био је тим пре већи имајући у виду стварност „таворења у дну светске културне и технолошке лествице”, што је само доприносило оцени да је идеја Средишта културе „грандиозна фикција”. Коначно, да је Перовић био близак ономе што је сам најжешће критиковао Бобић је нагласио тврдећи да „[п]рво, форма сама за себе не чини градски амбијент и друго, форма настала на искуству је и форма настала” кроз одређени процес:

Издвојити форму, просторни резултат, ван контекста друштвених, економских, технолошких, културних и социјалних одредница, које су обележавале период кристализације неког града, значи имати конзервативан приступ његовом

планирању. Доктрина функционализма се на тај начин замењује доктрином формализма.⁹⁹

Уместо конкретних запажања у вези са предлогом реконструкције Бобић је уводник у четрдесети број *Комуникација* посветио рефлексима у погледу позиције сопствене генерације. Бобићеве речи обележене су свешћу о, са једне стране, олакој спремности колега да живе у „лажи садашњости”, и са друге, пролазности и „сасвим извесном крају” који неумитно долази¹⁰⁰. Друго опажање било је уједно и нека врста лично Бобићевог доприноса овом делу броја, чији су чланци на видело износили оно што је за сваког од аутора вероватно било врхунски лажно у Перовићевом раду. Супруга Ђорђа Бобића, Милица Богојевић-Бобић, у прилогу названом „Лет изнад кукавичијег гнезда у сусрет III миленијуму”, навела је да изложба посвећена Средишту није ништа друго до само још једна од многих интервенција којом се крупне одлуке о простору Београда доносе ван домашаја стручне и шире јавности, да би се потом износиле као „већ договорене . . . ствари” у општем интересу¹⁰¹. Ван редова ЦЕП-а, критику Перовићу упутио је овом приликом и његов донедадни колега из Завода за планирање развоја града Београда, урбаниста Борислав Стојков. Констатујући „гигантску, формално избалансирану масу цртежа, макета и фотографија” који сачињавају изложбу, Стојков је поставио питање „анонимног наручиоца и пребогатог финансијера” рада, закључујући да сам догађај представља „сјајну фолију, . . . којом треба обложити стравичну, декадентну, идејно, социјално и економски померену идеју” о погушћивању структуре Новог Београда стамбеном изградњом, иза које су по Стојкову стајали редови врхушке¹⁰². Најиндикативнији прилог био је онај загребачког архитекта Ратка Миличевића, који је на страници *Комуникације* прионуо послу кратког поређења две крајности: ЦЕП-овог пројекта за насеље Чаршија и Перовићевог и Стојановићевог предлога реконструкције централне зоне Новог Београда и Савског амфитеатра. Обраћајући се Перовићу лично у виду два отворена писма Миличевић га је оптужио за „одсуство слуха за

⁹⁹ Бобић, „Како украс(и)ти Нови Београд,” 30.

¹⁰⁰ М. В., „Teško je pisati uvodnik,” *Komunikacija* 40 (1985): nepaginirano.

¹⁰¹ Milica Bogojević-Bobić „Let iznad kukavičijeg gnezda u susret III milenijumu,” *Komunikacija*, br. 40 (1985): nepaginirano.

¹⁰² Stojkov, „Treći milenijum,” nepaginirano. За информације о биографији Стојкова, видети: <http://www.ains.rs/clanstvo/ains.web.redovni/Stojkov.Borislav.html>.

препознавање истине”, демонстриране не само поражавајућим чињеницама о стамбеној ситуацији у Минеловим фабрикама у Рипњу, већ и подацима Савезног завода за статистику у погледу актуелне структуре зарада у земљи. Миличевић се запитао и одакле Перовићу „храброст” да индиферентан према беди тадашњег друштва „црта визију” неког будућег, оптужујући га за цинизам¹⁰³.

Поређење које је Миличевић направио било је у ствари поређење две супротне ауторске позиције и два супротстављена стручна миљеа. Концентрисана паљба тешких речи која је у одбрани ЦЕП-ове линије упућена Перовићу није, међутим, била одраз премоћи у овом сукобу. Већ је препознавање Перовића као тобоже у дослуху са ходницима политичке моћи наговештавала чија позиција чвршће стоји у садашњости. За оне који се са истом нису слагали али нису ни имали начина да јој се супротставе одрживом алтернативом, опције су биле малобројне. О томе сведочи и уметнички перформанс који су осмислили Ђорђе Бобић и сликар Зоран Мујбеговић под називом „Мост за IV Миленијум”, који је осмишљен као „реакција на идеју власти [нагласио А. К.] да без учешћа јавности и јавне расправе изгради Центар културе . . . у Савском амфитеатру”, а који се остварио у виду позоришне представе 30. октобра 1985. године у пивари „Скадарлија”¹⁰⁴. Наводећи да је „Трећи миленијум већ осмишљен” Бобић у сценарију предлаже да се у циљу ефикасније саобраћајне везе са локацијом Средишта и очекиваног повећања количине отпадака, које ће „све културније” становништво производити, започне процес затрпавања Саве и Дунава овим истим отпадом. Симулација процеса предвиђена је помоћу макете града постављене у таванском простору пиваре, коју би становници Београда могли да „зађубрују”¹⁰⁵. Бекство у иронију показало је можда најдиректније да је „НИКАД” које је одзвањало са странице *Коминикације* био пркосан, али у суштини слаб гест.

5.3 Посредници који су нестали: Будућност Новог Београда

Затвореност рада на *Искусствима прошлости* била је у потпуности у складу са логиком одлучивања о кључним питањима београдског простора, али је

¹⁰³ Miličević, „Minel ili Minelijum,” nepaginirano.

¹⁰⁴ Bobić, *Traganje za gradom*, 103.

¹⁰⁵ АДБ5а, 1-3.

Перовићев и Стојановићев предлог био само начелно близак настајућем преокрету односа према Новом Београду. И док је 1985. године Академија храбро ступила на сцену одлучивања о судбини Савског амфитеатра, простор града на левој обали Саве остао је чврсто у рукама представника друштвено-политичких заједница. О томе су сведочиле и Измене и допуне ГУП-а Београда, усвојене од стране Скупштине града у јануару 1985. године, којима је централна зона Новог Београда претворена у полигон за изградњу нових 10.500 станова¹⁰⁶. Још 1976. године Скупштина града усвојила је скуп закључака о стамбеној изградњи којима се позивало на разматрање „могућности измене намене појединих неизграђених блокова или делова блокова на територији Новог Београда”¹⁰⁷. Не чуди стога што је Заједница становања ЈНА (Дирекција за изградњу и одржавање стамбеног фонда ЈНА), полазећи од планске документације друштвено усмерене стамбене изградње, потписала 1981. године уговор са Заводом за изградњу града Београда, чији су предмет били начин и динамика пројектовања и изградње блока 24¹⁰⁸, на оси СИБ-железничка станица, најближе јужном крају потеза. Команда одбране града Београда – Одељење за стамбене послове и Друштво архитеката Београда расписали су крајем 1983. године конкурс за урбанистичко и архитектонско решење блока. Број и „укупни квалитет” 43 рада који су одговорили на програм од приближно 600 станова, пратећих функција и дела Рејонског центра, оцењен је као „до сада незабележен”¹⁰⁹.

Деветочлани жири конкурса у коме су се нашли и Бранислав Миленковић, Лојаница и Милош Бобић реаговао је на приспеле радове проширивањем предвиђеног броја признања, „како би омогућио сатисфакцију што већем броју аутора”, додељујући три награде, три откупа и два откупа ван услова конкурса. Међутим, констатација жирија о постојању „огромног . . . стручног потенцијала у Београду” била је тек реторичке природе. Бујица радикалнијих урбанистичких концепата заустављена је избором награђених радова који су представљали нове и постојећим сличне интерпретације теме угаоних и потковичастих стамбених

¹⁰⁶ Stojkov, „Трећи milenijum,” непaгинирано. Видети и: „Одлука о изменама и допунама Одлуке о Генералном урбанистичком плану Београда.” *Службени лист града Београда* 32, бр. 2 (1985): 42-45.

¹⁰⁷ „Закључци о стамбеној изградњи,” *Службени лист града Београда* 23, бр. 12 (1976): 685.

¹⁰⁸ IAB5v, непaгинирано.

¹⁰⁹ „Blok 24,” непaгинирано.

волумена. Трећа награда додељена је архитектима Дрињаковићу и Милану Павковићу и инжењеру Миодрагу Међаку. Њихов рад организовао је стамбену функцију у две угаоне групације око слободног простора унутрашњости блока, уз позиционирање централних садржаја према ободним саобраћајницама. Другу награду освојили су брачни пар Марушић, те архитекти Танкосић и Жељко Гашпаровић. Ово решење такође је полазило од угаоног груписања, али уз разлику да су осовине композиције постављене између низова стамбених објеката асиметричних висина, спајајући густо ткиво средишта блока са дисперзним садржајима обода. Коначно, прва награда додељена је архитектима Влади и Богдану Славици, који су блок решили у виду четири угаона и два потковичаста објекта, распоређена око средишње озелењене осе блока, паралелно са којом су према ивицама локације постављени пратећи и централни садржаји уз доследну сегрегацију саобраћаја. Блиски контакт између стамбених објеката допуњен је и увођењем посредничког елемента два попречна приземна анекса, који су попут трећег, оријентисаног у складу са подужном осом блока, намењени садржајима ЦМЗ-а ¹¹⁰ (сл. 5.20).

Уместо промењиве висине, која је била део конкурсног предлога, блок је изведен као скуп од шест објеката спратности П+5+Пк, уз кориговање дужине трактова које је резултирало обрнутим односом угаоних и потковичастих волумена. Разлика у односу на непосредно окружење тражена је, како то показује пројектна документација, најексплицитније посредством архитектонског обликовања. Крајњи резултат пројектовања и изградње требало је да избегне „негативно одражавање на социопсихолошке проблеме корисника”, па је стога одбачено коришћење „натур бетона и малтерисане фасаде”¹¹¹. Стамбени објекти двоводних косих кровова од бојеног бетонског црепа у фасадној равни су рашчлањени лођама и избаченим волуменима са мансардним завршетцима. Фасадом доминирају површине под фугованом силикатном опеком, са међуспратним тракама од уздужно сложених силикатних профила. Приземље објекта пројектом је намењено службеним просторијама, сушионицама и

¹¹⁰ Ibid., nepaginirano.

¹¹¹ IAB5a, 3.

становима, чији је контакт са простором пешачких пролаза решен предбаштама, које су попут улаза наткривене челичном конструкцијом и стаклом¹¹² (сл. 5.21).

Блиске по тежњи за погушћивањем структуре Новог Београда, интервенције браће Славица и Перовића и Стојановића разилазиле су се у свему осталом. Доктрина сегрегације саобраћаја остала је у блоку 24 на снази, уз измештање пратећих садржаја у анексе. Простор блока, од урбанизма до архитектуре, дефинисао је један ауторски и пројектантски тим, у јединственом изразу. У том смислу, предлози Перовића и Стојановића имали су много више сличности са једним од конкурсних радова којима није додељено признање. То је био пројекат групе Синтум коју су чинили Огњен Ђуровић, Јован Јовановић, Слободан Лазаревић, Зоран Лазовић, Милан Митић, Мустафа Мусић, Драган Мрђа, Иван Петровић, Јосип Пиласановић, Бранимир Поповић, Душан Тешић, Милан Томић, Драган Живковић и Стеван Жутић. У њиховом решењу блок 24 организован је као шест традиционалних блокова, уз одсуство сегрегације саобраћаја. Сваки од блокова подељен је на појединачне стамбене објекте а сам број аутора сугерисао је могућност индивидуализације изрази, на шта су указивали и бројни стамбени склопови које су аутори приложили као део конкурсног пројекта. У погледу обликовања заступана је диференцијација између фасада према улици и оних према двориштима, при чему је свако од ових уређено на јединствен начин (сл. 5.22). Као што је приметио Александар Миленковић, за рад групе Синтум карактеристични су били „усклађивање висина етажа, стилизовање објеката, хортикултурни амбијентални дизајн, . . . и микроурбани *genius loci*”¹¹³. Шта више, решење Синтумоваца није негирало, попут оног браће Славица, идеју о оси централне зоне, већ је организовало стамбени садржај по ободима средишњег проспекта, на који су се на крајевима настављали објекти централних садржаја, а од њих су полазиле пешачке комуникације према објектима СИБ-а и железничке станице. Пројектом је тако имплицирана могућност повезивања простора новобеоградских блокова на једном вишем нивоу него што је био случај са решењем браће Славица, чије је средишње шеталиште

¹¹² IAB5b, 35-36.

¹¹³ Aleksandar Milenković, *Arhitektura: salonska vizura* (Beograd: Savez arhitekata Srbije, 2001), 125; и 129.

постављено управно на осу централне зоне и ван контекста изграђене структуре суседних блокова 23 и 28. Како то примећује Миленковић:

Уместо да блок [24], драгоцен за урбани профил Новог Београда, постане његов стожер у садржајном и структурном смислу, . . . [исти је] добио . . . улогу стандардних стамбених блокова који сукцесивно попуњавају давно задату регулациону и структурну шему [*sic*].¹¹⁴

Рутинерство блока 24 било је тим пре видљивије услед стицаја околности да је ово остварење презентовано 1990. године на београдском Салону архитектуре – исте године као и насеље Борча Греда 2 аутора Владе Славице. Сама чињеница да је критичко око Миленковића приметило, у оквиру шире оцене садржаја Салона, да је „урбоархитектонски тоталитет” блока 24 резултат услова далеко примеренијих локацији друге реализације¹¹⁵, говори о моменту кризе, када је у поступку физичког попуњавања неизграђених површина постало могуће пронаћи истоветност између централне зоне Новог Београда, за чију су се урбанистичку и архитектонску јединственост дуго ломила југословенска и београдска копља, и далеке периферије Борче. Стереотипност и индиферентност, који су у срањавајућим критикама Перовића били неодвојиви од функционалистичког града, па самим тим и шест стамбених блокова централне зоне, постали су фактички присутни на овом простору тек изградњом блока 24 окончаном 1989. године.

Перовић није био једини који је средином 80-их година приступио пројектовању и планирању великих потеза Новог Београда и Савског амфитеатра. Почетком октобра 1985. године Скупштина града Београда и Скупштина општине Нови Београд расписали су под покровитељством Међународне уније архитеката (Union internationale des Architectes – UIA) Међународни анонимни анкетни конкурс за унапређење урбане структуре Новог Београда, познатији као „Будућност Новог Београда”. Текст расписа је пружао увид у основна правила и захтеве конкурса, међу којима се истицало „пажљиво вредновање . . . могућности и капацитета за даљу изградњу стамбених, пословних и друштвених објеката,

¹¹⁴ Ibid., 189.

¹¹⁵ Ibid., 189.

развој насеља са привредним идентитетом и побољшањем животног окружја становништва”¹¹⁶. Информације о Новом Београду пружали су детаљни прикази урбане структуре свих месних заједница (не само оних у централној зони) и присутних садржаја, као и текстуални прилози четири члана Техничког комитета конкурса. Међу њима је био и онај од Петовар, који се бавио „социјалним простором” града на левој обали Саве. Подсећајући да је Нови Београд настао „политичком одлуком”, што је утицало на динамику и исход његове изградње, као и у односу на просек Београда повољније услове становања и друштвену структуру „бољег економског . . . и сигурнијег друштвеног положаја”, Петовар је препознала сличност тадашњег тренутка са прошлошћу, наводећи да су „алтернативе развоја Новог Београда” поново условљене истом врстом одлука¹¹⁷. Овим коментаром Петовар је у ствари указала на критичну тачку самог конкурса. И поред чињенице да су два члана жирија, Богдан Богдановић и Тито Кости (Kosty), у време његовог одржавања били високи функционери (Богдановић градоначелник Београда, а Кости Загреба), свих тринаест чланова, од тога „седам странаца и шест Југословена”¹¹⁸, били су архитекти. Сам конкурс означио је тако један тренутак каскања струке за процесима који су, како је показао пример блока 24, већ започели. Имајући у виду обимност расписа, међународни карактер и значај у стручним круговима који се може препознати бројем предатих радова, али и динамику и начин раста Новог Београда у последње три деценије, конкурс се показао као један монументалан, али тек симболичан потез.

Као и Перовићеви прилози *Искусствима прошлости* распис конкурса и каталог решења обележени су (привидно) аполитичним тоном¹¹⁹. На конкурс је приспело 94 рада, који су по обради Стручног комитета послати на жирирање. У овом процесу од помоћи је била „публикација” припремљена од Комитета, којом су приказани сви приспели радови „текстом од максимално једне стране и са по две фотографије”. У погледу описа Комитет је посветио пажњу: 1) интеграцији Новог Београда у целину града; 2) концепту и решењу целине Новог Београда; 3) разради концепта на одабраном локалитету; док је четврти део описа посвећен

¹¹⁶ *Međunarodni konkurs*, 16.

¹¹⁷ Petovar, „Socijalni prostor Novog Beograda,” 121-24.

¹¹⁸ *Međunarodni konkurs*, 8.

¹¹⁹ Blagojević, „The Problematic,” 120-23.

„израженој специфичности рада уколико је овај има”¹²⁰. Судећи по описима објављеним у каталогу решења, али и резултатима конкурса, сви ови критеријуми посматрани су у највећој мери као питање урбане структуре, а не друштвене динамике. После шест дана оцењивања, жири је одлучио да додели девет награда и десет признања: две прве награде тимовима из Словачке и Пољске, другу награду тиму из Чешке, три треће награде тимовима из Пољске, Француске и Југославије, и три четврте награде за два пољска тима и један тим из Југославије. Највећи квалитети награђених радова били су, према речима председника Оцењивачког суда Богдановића, у томе што су нудили „многе нове класичне градске површине . . . моћне трговачке улице и богатим садржајима опскрбљене пешачке пречице . . . разбијање сегрегације функција” и преокрет у оријентацији главне градске осовине у смеру Булеvara АВНОЈ-а¹²¹. Првонаграђени рад словачког тима пришао је простору Новог Београда и Савског амфитеатра формирањем низа специјализованих центара различитих капацитета, од културних и туристичких, до три врсте локалних. Главни елемент предложене композиције чине линеарне урбане структуре које се протежу у неколико главних праваца, при чему онај најдоминантнији повезује простор Калемегдана са пресеком осе СИБ-железничка станица и Булеvara АВНОЈ-а, све до завршетка улице Јурија Гагарина на периферији блока 45. За другу награду карактеристично је увођење, у контексту ортогоналности затечене матрице, закошених групација традиционалних блокова и улица, што је најспектакуларније изведено на простору централне зоне. Кључни мотив трећенаграђеног рада француског тима била је мегаструктура на простору Савског амфитеатра, која је од стране Комитета оцењена и као „формална и крута”. Коначно, пољски тим коме је додељена једна од четвртих награда приложио је строгу, готово академизовану композицију састављену од елемената традиционалног града, попуњавајући консеквентно све расположиве просторе од обода блока 44 до Савског амфитеатра са једне и Студентског града са друге стране¹²².

¹²⁰ „Rad žirija,” u „Budućnost Novog Beograda: Međunarodni konkurs za unapređenje urbane strukture Novog Beograda,” ur. Petar Arsić, vanredni broj, *Arhitektura - Urbanizam* 25 (1985): 12.

¹²¹ Bogdan Bogdanović, „Reč predsednika Ocenjivačkog suda,” u „Budućnost Novog Beograda: Međunarodni konkurs za unapređenje urbane strukture Novog Beograda,” ur. Petar Arsić, vanredni broj, *Arhitektura - Urbanizam* 25 (1985): 4.

¹²² „Rad žirija,” 12-15.

Ако су описани радови, блиски по уверењу да будућност Новог Београда треба да зацртају стручњаци снагом својих урбанистичких потеза, чинили једну и то доминантну крајност додељених награда и признања, онда су другу, потиснуту на маргине чинила само два решења, која су акценат експлицитно стављала на партиципацију у процесима настанка урбане средине. То је првенствено био рад пољског тима који су чинили Шиштоф Зајонц (Krzysztof Zajac), Ана Холуб (Anna Holub), Јан Роле (Jan Rolle), Вјеслаф Бјелавски (Wieslaw Bielawski) и Марек Наконјежни (Marek Nakonieczny), а који је освојио једну од трећих награда. Њихов предлог, чији је мото био „управљање и стварање”, позивао је на „свеобухватно друштвено-просторно и урбано-просторно планирање”, и то путем дијалектике стручног приступа и учинка заједнице. У погледу друштвено-просторног аспекта, аутори су предвиђали постојање начелне стратегије, којом би процес био регулисан од одређивања „основних проблема и кључних питања”, до дефинисања „принципа који одређују квалитативне промене”. Истовремено, њихова урбанистичко-просторна концепција ослањала се на постојање „еластичног ситуационог плана”, одређеност „фокалних тачака”¹²³, разликовање нивоа града, центра, блока и улице, као и различите односе јавне и приватне сфере (сл. 5.23). Други рад у овој групи био је онај ЦЕП-оваца који су се потписали само именима: Раде (Несторовић), Мика (Новитовић), Алиса (Тошић), Нена, Горан (Дивац), Марин (Крешић), Браца (Гаковић) и Зоран (Мујбеговић)¹²⁴. Њихов приступ може се оценити као радикално минималистички: постојеће ткиво Новог Београда овим предлогом није третирано, већ је дефинисано као „оквир у коме ће се даље спонтано развијати и организовати свакодневни живот”, и то „обликовањем микроамбијената, . . . преуређењем приземних етажа и богаћењем садржаја у непосредној околини стамбених зграда и унутар блокова. Неизграђене зоне предвиђене су за увођење зеленила и водених површина¹²⁵, што је у случају централне зоне значило формирање језера које заузима три неизграђена блока осовине, а са реком је повезано широким каналом који окружује објекат СИВ-а (сл. 5.24). Простор Савског амфитеатра, „срце Београда”¹²⁶ у Перовићевој

¹²³ Ibid., 13-14; и 44, илустрација.

¹²⁴ А. К. се овом приликом захваљује Владимиру Мацури и Марину Крешићу за помоћ при идентификацији аутора датог рада.

¹²⁵ „Rad žirija,” 37.

¹²⁶ Perović, *Iskustva*, 9.

интерпретацији, ЦЕП-овци су у раду награђеном једном од похвала дословно потопили, свдећи га на узану аду.

Стављање самоуправљања у други план било је најочитије у случају третмана предлога ауторског тима који су чинили архитекти Серж Реноди и Пјер Гилбо, као и Лефевр, а који је крајње неадекватно представљен од стране Стручног комитета. У опису Комитета игнорисани су кључни аспекти њиховог предлога: уместо да констатује основну претпоставку да је за сваки даљи рад на Новом Београду кључно управо самоуправљање, а не било који „закон композиције” („начини организовања . . . [а не] непомичне урбане форме”), Комитет је пришао раду као тек још једној урбанистичкој схеми. Према Ренодију, Гилбоу и Лефевру, Нови Београд могао је бити парадигматски простор суочавања са питањем „новог урбаног”, што је подразумевало афирмацију „права на град”: принципа „активне партиципације грађанина у контроли територије и управљању њоме”. У традицији теорије самоуправљања ово није значило потпуну децентрализацију и одсуство регулаторног оквира, јер то за почетак није виђено као достојно самог града који, наиме, „очигледно . . . није кристал . . . [али] ни „ишчежавајући дим”. Да би Нови Београд могао постати истински комплексан, динамични организам где би понављање и правилност егзистирали упоредо са „разноврсношћу, [и] оним мало вероватним”, поредак би морао да постоји, али не као нешто екстерно и наметнуто, већ као производ самоорганизовања, то јест, „динамичних могућности понуђених индивидуама да се упишу у кретање колектива”¹²⁷. Ускраћен за четврти део приказа Комитета, предвиђен за „изражене специфичности”, рад је потом елиминисан у првом кругу жирирања¹²⁸.

Разноврсност је овим предлогом издвојена као први од три принципа који су, наиме, били кључни за реконструкцију Новог Београда. Други принцип – „преклапање” – посматран је и као начин комбиновања различитих елемената града, где би посредством неочекиваног, случајног и неуобичајеног стално искрсавале нове могућности у погледу даље организације урбане средине. Слобода „уграђивања” означена је као важан аспект овог принципа, при чему је она требало да чини један од елемената „нових видова градње”. Они су подразумевали облике „индивидуалне иницијативе у . . . елаборацији града”,

¹²⁷ Renaudie, Guilbaud and Lefebvre, „Equipe No 51103,” 1-3; 11-12; 14-16; 24; и 31.

¹²⁸ „Rad žirija,” 6; и 30.

мешање различитих приступа погушћивању постојеће структуре, програма и активности, као и иновативност у погледу финансијских конструкција. Грађевински сектор морао би се прилагодити овој новој логици настанка града, што је подразумевало деобу процеса на изградњу инфраструктуре и самоградњу индивидуа или станарских група. Преклапање које би се једнако односило на активности и функције, кретање, друштвене и културне слојеве и видове присвајања и управљања функционисало би само у вези са трећим принципом „поштовања специфичности”, којим се гарантовало право сваког идентитета на опстанак. Или како су то дефинисали Реноди, Гилбо и Лефевр:

Наш пројекат је сачињен у димензији Главног града; Главног града Федеративне републике где све нације које је чине могу пронаћи, кроз нове видове присвајања простора града, сопствени карактер.¹²⁹

Предлог Ренодија, Гилбоа и Лефевра (сл. 5.25) стајао је тако насупрот, не само тада актуелне идеје о формирању средишта културе једне нације, већ и доминантног одређења архитектонске и урбанистичке струке током 80-их година, чији су врхунски домет представљала *Искусва прошлости*. Раскол између отклона од идеје самоуправљања, са једне стране, и готово аксиоматског значаја који му је придаван, са друге, не би међутим смео бацити у други план суштинску блискост ове две опције и судбина њених протагониста. Од помоћи у разумевању овог односа могао би бити појам „нестајућег посредника”, којег Џејмисон препознаје као „доминантну структуру” рада немачког социолога Макса Вебера (Max Weber). За разлику од вулгарних марксиста, Вебер није, наиме, упадао у замку пасивизације надградње као пукe рефлексije кретања у бази – суштинска улога надградње за Вебера лежала је у посредовању у процесу промена које се одигравају у бази¹³⁰. О томе вероватно највише говори *Протестантска етика и дух капитализма*¹³¹, где Вебер објашњава „припрему традиционалистичког менталитета становника феудалне сељачке Европе за

¹²⁹ Renaudie, Guilbaud and Lefebvre, „Equipe No 51103,” 23-32.

¹³⁰ Fredric Jameson, “The Vanishing Mediator; or, Max Weber the Storyteller,” in *The Ideologies of Theory* (London: Verso, 2008), 310; 328; и 332.

¹³¹ Max Weber, *Протестантска етика и дух капитализма*, прев. Ника Милићевић (1930; Сарајево: Veselin Masleša, 1968).

касније прилагођавање дисциплини и одложеном награђивању . . . модерног индустријског рада”. Транзиција између средњовековног и буржоаског капиталистичког друштва омогућена је, у овој визури, протестантским виђењем аскетизма као принципа који је кључан не само за црквене кругове, већ и обичне вернике и њихову свакодневицу, укључујући у то и економску активност. Постепеним развојем овај принцип је очишћен од религијског садржаја, то јест, претворен у његову негацију у виду секуларизоване логике акумулације капитала. Протестантизам за Вебера у ствари је врста „катализаторског агента” или „заграда” које делују као носиоци друштвене трансформације, губећи свој непосредни значај оног момента када се промена одигра¹³².

Полазећи од готово неспојивих становишта поборници аполитичног и ангажованог приступа урбанизацији играли су управо, свако на себи својствен начин, улогу нестајућег посредника. У том смислу заиста проницљивим показало се запажање Милоша Бобића о „сасвим извесном крају”, што можемо читати и као предвиђање не скоре смрти у физичком смислу, већ „симболичке смрти”¹³³ којом ће бити ликвидирани његова, као и друштвене улоге савременика. Овај опис свакако пристаје групи оних који су били блиски Бобићу и који су лекорбизјеовски град и просторе који су препознати као његова манифестација одбацивали, градећи једну радикалнију позицију доследности идеји самоуправљања. За протагонисте ове линије будућност је, крахом друштвеног концепта од којег су и сами полазили, носила нестајање симболичких мандата, али и физичко измештање: од Ђорђа Бобића, који се по краткотрајном и неуспешном раду на новом ГУП-у Београда (1987–1988.) окренуо комерцијалним пројектима у земљи и иностранству, до Милоша, који је 1986. године напустио место уредника *Комуникације*, а шест година касније се настанио у Амстердаму¹³⁴.

Улога нестајућег посредника можда још више лежи Перовићу: док су његови опоненти покушавали да на далекој периферији Београда изграде партиципативни модел производње простора, Перовић је својом критиком функционалистичког града и предлозима његове реконструкције теоријски и

¹³² Jameson, “The Vanishing Mediator,” 331; и 333.

¹³³ Žižek, *Sublime Object of Ideology*, 150.

¹³⁴ Bobić, *Traganje za gradom*, 117; 133; 146-47; 150-52; 156; и 158. За биографију Милоша Бобића, видети: http://milanov.home.xs4all.nl/curriculum_vitae.html.

пројектантски инаугурисао потенцијал окоштале структуре Новог Београда. Перовић је тако остварио кључни допринос вишедеценијској промени урбанистичко-архитектонске парадигме настављајући се на њену доминантну линију трагања за новим морфолошким и естетским обрасцима, надограђујући је антиципацијом нове економске логике присвајања простора, потврђујући посредно споредност партиципације крајњих корисника у оквиру процеса промене парадигме. Потом, Перовић се окренуо промоцији тек завршеног дела и академској каријери: садржај *Искусства прошлости* излаган је 1986. године у галерији Краљевског друштва британских архитеката (The Royal Institute of British Architects – RIBA) у Лондону, уз предавања аутора¹³⁵ (сл. 5.26). Исте године када је Лојаница започео при САНУ руковођење израдом студије „Савски амфитеатар”¹³⁶, Перовић се отиснуо пут Америке, где је школску 1989/1990. годину провео као гостујући професор. Претварању Новог Београда у полигон за кружење капитала, за који ће се временом испоставити да је неприхватљива сама помисао на постојање уоквирујуће планерске визије према којој се град деценијама конзистентно гради и реконструише¹³⁷, Перовић је присуствовао из позиције звања редовног професора Архитектонског факултета Универзитета у Београду, у које је изабран 1993. године¹³⁸.

5.4 Град и симболички капитал: Бежанијска коса и Голф 12

У *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change* Харви наводи да се повлађивање различитим укусима и естетским преференцама у области урбанистичког пројектовања може тумачити и као обраћање веома моћном аспекту капиталистичке акумулације: симболичком капиталу. Позивајући се на рад француског социолога и филозофа Пјера Бордјуа (Pierre Bourdieu), Харви указује да се Криерова „потрага за симболичким богатством” може посматрати управо у контексту саопштавања друштвених

¹³⁵ *With Man in Mind: An Exhibition of Two Projects from the City Planning Institut /Gradski zavod za planiranje/Belgrade, Yugoslavia*, trans. John White and Ružica White (Beograd: Kulturni centar Beograda, 1986); и Perović, *Iskustva*, 19.

¹³⁶ За биографију Милана Лојанице, видети: <http://aas.org.rs/lojanica-milan-biografija/>.

¹³⁷ Милаковић, „Концепти реконструкције улица,” 156-69.

¹³⁸ Perović, *Iskustva*, перагинирано.

дистинкција и статуса. Ретроспективно, модернизам се показује као готово директна супротност постмодернизму; уместо присвајања различитих индикатора статуса, модернизам је тежио сузбијању значаја симболичког капитала у градском животу. Међутим:

[н]еконзистентност такве присилне демократизације и егалитаризма укуса са друштвеним дистинкцијама типичним за оно што је, у крајњем случају, остало за класу везано капиталистичко друштво, несумњиво је створила климу потиснуте потражње, ако не и потиснуте жеље . . . Ова потиснута жеља је вероватно играла важну улогу у стимулсању тржишта за разноврснијим урбаним срединама и архитектонским стиловима. Ово је жеља коју, наравно, многи постмодернисти теже да задовоље, ако не и . . . стимулишу.¹³⁹

Харвијев опис једнако, ако не и више, пристаје самом Перовићу, чији је концепт плурализма архитектонског израза у ствари много радикалнији од Криеровог. Перовић посматра, како то донекле показује и пример архитектонских интервенција објављених у каталогу *Средиште културе III миленијум*¹⁴⁰, град као простор слободног деловања бројних аутора и израза, док Криер верује, како то показују три његове скице (сл. 5.27), у плурализам међусобно засебних и стилски уједначених урбаних целина. Такође, Перовићев појам „регулационог плана”, којим се у *Искусствима прошлости* означава документ који одређује развој града низом урбанистичких, али не и архитектонских смерница¹⁴¹, могуће је супротставити Криеровом појму „мастерплана”, који представља „претходни услов за интеграцију безброј архитектонских пројеката у кохерентан урбани комплекс”, што подразумева и „архитектонски код који описује материјале, . . . пропорције за спољашње елементе зграде (зидове, кровове, прозоре, врата, тремове, баштенске зидове, димњаке) и све грађене елементе који су видљиви из јавног простора”¹⁴². Колико год адекватан капитализму, Перовићев концепт

¹³⁹ Harvey, *Condition of Postmodernity*, 77-82. О симболичном капиталу, као виду приватног поседовања индикатора статуса и укуса власника, видети: Pierre Bourdieu, *Outline of a Theory of Practice*, trans. Richard Nice (1972; Cambridge: Cambridge University Press, 1977), 196-197; и Pierre Bourdieu, *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, trans. Richard Nice (1979; Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996), 282.

¹⁴⁰ Видети: Деспих et al., *Средиште културе III миленијум*, 150-87.

¹⁴¹ Perović, „Studija rekonstrukcije,” 171-72.

¹⁴² Krier, *Architecture*, 111; и 113.

диференцијације архитектонских израза није био, међутим, без утемељења у самом социјализму. Шта више, управо период 80-их година можемо оценити као посебно отворен за саопштавање дистинкција кроз урбанизам и архитектуру, што је уједно било и вид изоштравања тенденција које су у притајенијем облику постојале већ деценијама.

Симболички капитал је у југословенским градовима функционисао у неколико размера. Како су на примеру Програма друштвено усмерене стамбене изградње у Београду за период 1976-1980. године демонстрирали Вујовић и Петовар, договорена дистрибуција локација осликавала је заступљену структуру моћи. Од три заједнице становања које су постојале у граду, управо је Београдска заједница становања расподелом постала једини градитељ на оним просторима који су најудаљенији од центра града: Реснику, као и правцима према Обреновцу и Батајници. Право да гради на Новом Београду у највећој мери је припало Заједници становања ЈНА, док је на локацијама које су у Београду традиционално носиле епитет елитних, попут Сењака или Врачара, диспропорционално велики број стамбених јединица додељен Заједници становања савезних органа¹⁴³. Оно што је овај споразум најдиректније демонстрирао, била је логика просторне концентрације друштвених група у оквиру пејзажа друштвене изградње Београда.

Да ли у Реснику или на Сењаку, друштвени стан био је у условима константног дефицита стамбеног простора у Београду ствар својеврсне привилегије, чија је доступност у систему југословенског социјализма била предмет одлучивања самоуправних органа инвеститора (радних организација). Самоуправљање је тако играло значајну улогу у порасту стандарда не само кроз децентрализовано одлучивање о висини личних доходака – преусмеравању акумулације у личну потрошњу – већ и кроз исто такво одлучивање о стамбеном питању: непосредне бенефиције станарског права укључивале су уштеду услед добијања стана без обавезе новчаног учешћа и више него симболичке станарине, док су оне посредне значиле могућност преусмеравања личног дохотка на друге

¹⁴³ Sreten Vujović, „O promenama u društvenoj i prostornoj strukturi Beograda,” *Ideje* 16, br. 4 (1986): 130; и Ksenija Petovar, „Planiranje urbanističkog i socijalnog razvoja Beograda,” *Sociološki pregled* 20, br. 3-4 (1986): 153. Видети и: „Програм друштвено усмерене стамбене изградње за период 1976-1980,” *Службени лист града Београда* 23, бр. 16 (1976): 1045-78.

облике, тзв. „статусне” потрошње¹⁴⁴. Утврђивањем инхерентних неједнакости приликом дистрибуције ове привилеговане робе бавила се серија социолошких истраживања током 70-их и 80-их година¹⁴⁵. Између октобра 1969. и децембра 1970. године у Југословенском институту за урбанизам и становање (ЈУГИНУС-у) израђена је студија просторних и социолошких карактеристика пет нових стамбених насеља у Београду. Резултати истраживања указали су да иако радници чине 69% запослених у граду њихово учешће као носилаца станарског права је у овим насељима свега 39%. При томе, радништво је и само било снажно издиференцирано: принципи расподеле очигледно су погодвали интересима оних са вишим квалификацијама, при чему је однос учешћа у броју запослених и учешћа у погледу станарског права по различитим категоријама био следећи: 1) неквалификовани радници: 29%:6% (7:2); квалификовани радници: 24%:16% (5:1); висококвалификовани радници: 9%:18% (1:2)¹⁴⁶. Логика дистрибуције станарског права, која је фаворизовала руководиоце, стручњаке, службенике и више слојеве радништва, била је директно уграђена у правилнике о расподели станова, које су доносиле саме радне организације. То је показало истраживање у 67 привредних и непривредних колектива, које је раних 70-их година спровео Мирослав Живковић. По додели тзв. „кадровских станова”, који су без претходне одредбе о њиховом укупном броју одлазили у руке самог врха радних организација, вршена је накнадна расподела према критеријумима који су систематски ушли у прилог оних са вишом позицијом и/или вишом стручном спремом, и то на штету – често веома тешке – стамбене ситуације нижеквалификованих радника¹⁴⁷. Са вишим положајем долазила је, такође по правилу, и привилегија добијања станова веће површине. Коначно, степен успешности решавања стамбеног питања варирао је у различитим делатностима, а убедљиво је највиши био у друштвено-политичким заједницама и организацијама, чије је учешће касних 80-их година у броју

¹⁴⁴ Ognjen Čaldarović, „Sekundarno stanovanje,” *Naše teme* 32, br. 11 (1988): 2762; и Sreten Vujović, „Društvene nejednakosti u stanovanju,” у *Društvene nejednakosti*, М. Popovića et al. (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 1987), 93.

¹⁴⁵ За преглед социолошких истраживања нових стамбених насеља, видети: Seferagić, *Kvaliteta života*, 111.

¹⁴⁶ Miša David, „Studija o prostornim i sociološkim karakteristikama novih stambenih naselja u Beogradu,” *Arhitektura - Urbanizam* 17, br. 74-77 (1976): 85-93. Израдом студије руководили су архитект Мирољуб Којовић и социолог Мирослав Живковић. АЈУГ5б, 19.

¹⁴⁷ Živković, „Stambena problematika,” 37-44.

усељених у друштвене станове било двоструко веће од њиховог учешћа у укупном броју запослених¹⁴⁸.

Несумњиво је да је друштвени стан у социјалистичком Београду, нарочито онај веће квадратуре и елитније локације, представљао средство саопштавања статуса. Па ипак, између ове две размере налазила се она архитектонског објекта, у којој су модерна и касномодерна парадигма пружале релативно узак маневарски простор у погледу демонстрације друштвених дистинкција. Повремено, разлике у типологији објеката у оквиру једног насеља биле су одраз стандарда становања. Тако је јужни део стамбеног насеља Бањица предвиђен урбанистичким условима за изградњу терасастих објеката у низу спратности П и П+1, који су насупрот стамбених кула висине П+8 и П+10 чинили зону „луксузнијег становања”¹⁴⁹. Са друге стране, разлика у естетици стамбених објеката у мањој мери је сугерисала ниво престижа. Тако на пример, у случају новобеоградских блокова 45 и 70 и 61–64, релативно унифицирана архитектура одавала је планирани, нижи квалитет становања од оног централне зоне¹⁵⁰, чија је стамбена функција обдарена посебним, али не и екстравагантним језиком на нивоу сваког блока. Репрезентативност централне зоне града на левој обали Саве огледала се у случају блока 29 у примењеним материјалима, где је решење Митића и Чанка одговорило на смернице урбанистичких услова у погледу „високог квалитета архитектонске обраде” употребом керамичког или стакленог мозаика боје слоноваче у подужним деловима објекта, бетона или дрвета у зони међупрозорских стубаца и монтажних бетонских елемената са секундарном ребрастом пластиком и фуговане опеке на бочним фасадама¹⁵¹ (сл. 5.28).

Док су разлике у архитектонском изразу стамбених насеља и блокова биле посве суптилне, радикална алтернатива естетици модерне и касномодерне парадигме бујала је изван границе друштвене изградње Београда. Бесправна градња која је на периферији престонице била често једино решење за оне који нису имали привилегију статуса носиоца станарског права, била је поље

¹⁴⁸ АЈУГ5а, 21-26.

¹⁴⁹ Petrović, „Stambeno naselje ‚Banjica’,” 33. Видети и: Благојевић, *Нови Београд*, 190.

¹⁵⁰ Milutin Glavički, „Regulacioni plan Novog Beograda,” *Arhitektura - Urbanizam* 6. br. 32 (1965): 8.

¹⁵¹ [Milosav Mitić i Mihailo Čanak], „3.0 Blok 29: Pozvani beogradski konkurs za arhitektonsko rešenje stambenog naselja Blok 29 u Novom Beogradu 1967.,” *Arhitektura - Urbanizam* 17, br. 74-77 (1976): 51.

другачијих израза. Естетику једнопородичне изградње нису диктирали само пољопривредници, занатлије и радници нижих квалификација¹⁵², већ и имућнији слојеви становништва, попут повратника са привременог рада у иностранству. У ексклузивној енклави у бесправном насељу Калуђерица, тзв. „Беверли Хилсу”, крајем 80-их година било је тако могуће пронаћи објекте велике квадратуре и квалитетне израде, инспирисане архитектуром Аустрије, Швајцарске и Немачке (управо земаља у које су *gastarbeiter*-и одлазили на привремени рад)¹⁵³. Трагови „српског постмодернизма”, како је историцизам неформалних интервенција назвао Милош Бобић, налазили су се и на простору београдских гробаља, као што је био случај оног у Великом Мокром Лугу, приказаног у деветом броју *Комуникације*¹⁵⁴. Попут викендица грађених у ободним деловима југословенских градова и на Јадранском приморју¹⁵⁵ ове интервенције егзистирале су у „слепом пољу” друштвено-симболичког поретка¹⁵⁶, далеко од социјалистичких стамбених насеља и њихове у основи скромне и у погледу статуса ненаметљиве естетике. Управо у отвореној али понекад и нелагодној елитизацији архитектонског израза током 80-их година, развијаног на мањим или већим стамбеним групацијама, можемо препознати последњу фазу промене београдске урбанистичке и архитектонске парадигме касног социјализма. И док су стан и становање у претходном периоду несумњиво били изрази престижа, рефлектованог у типологији, али мање очигледно и форми објеката, архитектура је 80-их година први пут озбиљније приступила артикулацији ове равни у виду симболичког капитала, повлађујући неједнакостима које су већ деценијама биле производ и последица самоуправљања. Обраћајући му се, постмодерна архитектонска форма, вид „потврђивања већ реченог . . . у доба изгубљене невиности”¹⁵⁷, нудила се за саопштавање дистинкција које су самоуправљањем омогућаване и подржаване.

Током 1980. године четири радне организације, међу којима је био и Минел, основале су Стамбену задругу „Металац”. Одлукама Већа удруженог рада и месних заједница СО Нови Београд, а у складу са одлукама Београдске

¹⁵² Vujović, „Društvene nejednakosti u stanovanju,” 88.

¹⁵³ Saveljić, *Beogradska favela*, 108; и 126.

¹⁵⁴ Miloš Bobić, „Na tragu srpskog postmodernizma,” *Komunikacija*, br. 9 (1982): nepaginirano.

¹⁵⁵ Čaldarović, „Sekundarno stanovanje,” 2764.

¹⁵⁶ Aleksandar Kušić and Ljiljana Blagojević, “Patterns of Everyday Spatiality: Belgrade in the 1980s and its Post-Socialist Outcome,” *Český lid* 100, no. 3 (2013): 287-88; и 292.

¹⁵⁷ Jencks, “The Volcano,” 7.

заједнице становања и Извршног савета СО, Задрузи је 1986. године додељено земљиште за изградњу 2.600 станова у оквиру граница I месне заједнице стамбеног насеља на Бежанијској коси¹⁵⁸. Обухватајући блокове 49 и 60, оивичене улицама Партизанске авијације са северозапада и Тошиним бунаром и Земунском са југоистока, и раздвојене улицом Николе Добровића, I месна заједница предвиђена је пројектним задатком Задруге за реализацију нешто више од 2.800 станова, у две основне „групације”, висине П+3+Пк и П+1. У складу са принципом „диференцираног стандарда становања и структуре корисника”¹⁵⁹, већи број (око две трећине) станова предвиђено је у првој групацији, при чему је број трособних и троипособних јединица био готово једнак у обе. У групацији веће висине, око 70% чиниле су гарсоњере, једнособне, једноипособне, двособне и двоипособне јединице. Без станова ове величине и са ексклузивним присуством четворособних јединица¹⁶⁰, групација ниже спратности евидентно је конципирана као простор концентрације становања веће квадратуре, али и стандарда.

Послове израде инвестиционо-техничке документације (1981–1984.) и изградње насеља (1986–1995.) вршили су Пословна јединица произвођача индустријских монтажних елемената и објеката монтажне градње „ИМЕЛ” и Пословно удружење југословенских произвођача за префабрикацију и индустријско грађење „ЈИНГРАП”, са члановима које су чинили Архитектонски факултет у Београду, Институт за испитивање материла СР Србије – Центар за становање, те радне организације „Архитектура и Урбанизам”, „Косовопроект” и „Напредпројект”. Урбанистички пројекат насеља који су израдили Стјепановић и урбаниста Димитрије Младеновић¹⁶¹ обухватио је на простору од 44,1 ха¹⁶² пет полуотворених блокова колективног становања висине П+3+Пк, лоцираних у средишту локације, док су групације индивидуалног и прелазног типа становања – тзв. „виле”¹⁶³ – постављене у спољном подручју, према изграђеном ткиву Новог Београда, у виду низа блокова са 12 до 40 станова. Како показује пројектна

¹⁵⁸ IAB5ž, nepaginirano.

¹⁵⁹ “New Model for Execution of Housing Settlements with Urban Features in Suburbs,” in *YU Best Practices*, prepared by Yugoslav National HABITAT II Committee (Belgrade: Ministry of Urban Development, Municipal Housing Affairs and Construction, 1995), 24.

¹⁶⁰ IAB5đ, nepaginirano.

¹⁶¹ ADM5a, 106.

¹⁶² „New Model,” 24-25.

¹⁶³ Dimitrije Mladenović, *50 godina preoblikovanja prostora* (Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, 2011), 21.

документација, обавезним се сматрало да урбанистичка и архитектонска целина насеља мора да буде издиференцирана на мање делове, и то кроз различиту структуру станова и обликовање у случају објеката колективног становања, као и кроз „специфична типолошка и урбанистичка решења” у зони ниже спратности¹⁶⁴. У типично постмодерном маниру масовна стамбена изградња (уз стандардне захтеве за рационалношћу и применом модуларних распона што мањег броја) овде је вешто комбинована¹⁶⁵ са симболичким изобиљем средине коме се прилазило посредством појма „перцептивних аспеката”. То је посебно важно било у зони ниже спратности, где је блоковима са становањем у низу индивидуалног и прелазног типа висине П+1 или П+Пк требало приступити са посебном пажњом у погледу обликовања „елемената крова, фасадних отвора, ограда и надстреха, гаража, простора за паркирање”, али и свих спољних простора, где се уређење улица и заједничких дворишта морало „ускладити са примењеним материјалним и пројектним решењима конкретног амбијента” – што је значио да јавни простори морају одговарати архитектонском изразу сваке појединачне групације. Привилегија живота на тлу требало је такође да буде у потпуности подржана, „уз одговарајућу заштиту боравка на отвореном”¹⁶⁶.

Далеко је био пројектовани спој диференцираног архитектонског језика, различитих урбанистичких целина и пажљиво обликованог јавног простора Бежанијске косе од унифицираности и оскудности основе стамбеног и јавног простора тзв. „сиротињског Дедиња”, како је насеље Петлово брдо популарно називано¹⁶⁷. У складу с тим, и архитектура насеља била је предмет рада више аутора. Групацију „G”, позиционирану на простору од приближно 3,5 ха између улица Боце и Јакше и Василија Ђуровића Вака, пројектовао је архитект Ратко Каролић (сл. 5.30). Са дванаест објеката групација је подељена на две мање целине, раздвојене трасом улице Вајара Живојина Лукића и окупљене око слободних простора унутрашњости. Сваки од објеката има висину П+Пк и састављен је од једне или више ламела, од којих свака има четири јединице. Станарске оставе распоређене су за сваки стан појединачно, па су тако у ламелама

¹⁶⁴ IAB5e, 1-2.

¹⁶⁵ Jencks, “The Volcano,” 6.

¹⁶⁶ IAB5e, 19.

¹⁶⁷ Milenković „Razgovor o običnom,” nepaginirano.

„избегнуте заједничке просторије”. За 136 станова у групацији (60 троипособних и 76 четворособних), од којих је сваки пројектован као дуплекс са сопственим улазом и независан од темеља до крова, било је потребно решити питање „угрожене приватности”. Станови су организовани у габариту у облику слова „L”, обухватајући „унутрашње двориште” јединице оријентисано према спољашњости парцеле. Као средишњи мотив становања према којем су постављене кухиња, трпезарија и дневна соба, двориште је од јавног простора одвојено зидом висине приближно 1,5 м. Како показује пример објекта бр. 1 групације, раздвојеног од зоне колективног становања улицом Стојана Аралице, оријентација станова тако да им контакт са једне стране буду унутрашња дворишта (такође одвојена зидом), омогућавала је са друге формирање истурених забата, насталих у зони сусрета габарита две суседне јединице. Специфичан вид троугаоног и заобљеног обликовања забата инспирисан је, као и све друге „амбијенталне карактеристике [групације] . . . моделом старих простора Војводине”. Како показује техничка документација, тзв. „пречански модел” дворишне изградње овде је, наиме „увећан до нивоа мини-блока”, уз градњу на регулационој линији и архитектонске мотиве наглашених обода забата, удвојених отвора и присуства боје, што је све заједно виђено као вид успостављања „континуитета” са прошлошћу¹⁶⁸ (сл. 5.29).

Групација „G” се на југу граничи са групацијом „H”, коју чини седамнаест објеката. Објекат бр. 11 висине П+1+Пк, оријентисан такође према суседној зони колективног становања, архитект Феликс Бајлон (Baylon) желео је да обликује по „провереним узорима наше традиције”. Визуелни израз објекта грађен је контрастом белине фасаде и крова покривеног теракот „медитеран” црепом и тамнобајцоване фасадне столарије са дрвеним жалузинама. Ови елементи надограђени су олуцима и олучним вертикалама, жардињерама, као и баштама и предбаштама у ширини од 5 м, које су уведене ради очувања приватности приземља јединица. Уздржанија и унифициранија него Каролићеви објетки (сл. 5.32), Бајлонова интервенција одражавала је, као што то показује и увид у архивске изворе, нелагодан однос према ономе што је богатство архитектонског израза могло конотирати. Објекат бр. 11 морао је тако бити „не много претенциозна, нипошто луксузна али елегантна композициона структура”.

¹⁶⁸ IAB5g, 2-6.

Истовремено, очување свега онога што би могло навести на „провалу” у дати објекат штитило је одсуство балконских врата у приземљима, жалузине на прозорима и „сигурносне цилиндричне браве и . . . ланци”, којима су „окована . . . сва улазна врата у станове”¹⁶⁹.

За Бајлона, утеху је у овом погледу донекле могла пружити популарна перцепција стамбених објеката на Бежанијској коси: тзв. „војвођанке” (Каролић) и „медитеранке” (Бајлон) добиле су далеко мање екстравагантан назив од тзв. „карингтонки”, међу које спада и објекат бр. 4 у групацији „Ј”, архитеката Чанка и Душана Симића (сл. 5.31). Сам назив несумњиво је скован према телевизијској сапуници „Династија” (*Dynasty*), то јест, од презимена протагониста – „супер богате” породице Карингтон (*Carrington*). Дело телевизијске мреже *ABC* и продуцентата Естер (Esther) и Ричарда Шапира (Richard Shapiro) и Ерона Спелинга (Aaron Spelling), серија је средином 80-их година почела да се емитује у Југославији, где су сцене екстремне раскоши – скупоцене хране и накита, гардеробе коју ликови никада не носе двапут и луксузних аутомобила¹⁷⁰ – биле недоступна али заводљива алтернатива актуелним несташицама и све израженијем паду стандарда¹⁷¹. Вила главног лика Блејка (Blake) Карингтона, овековечена надалеко познатим уводним кадром серије, са 48 соба, библиотеком и стакленом баштом, окружењем у виду великог парка, базена и језерцета¹⁷², имала је мало сличности са објектом бр. 4 и његових 12 јединица организованих у прелазном типу становања (као три ламеле са по четири стана и обједињеним улазом)¹⁷³. Упоредив са вилом из серије једино у тону фасаде и архитектури косог крова и димњака, објекат Чанка и Симића свакако није пројектован са Карингтоном на уму у улози замишљеног станара, али ни сам популарни назив не би требало схватити као банализацију пројектантског рада. Баш супротно, назив сведочи о садржају „симболичког регистра”¹⁷⁴ касног социјализма, то јест, који

¹⁶⁹ IAB5d, 5; и 11.

¹⁷⁰ Jostein Gripsrud, *The Dynasty Years: Hollywood Television and Critical Media Studies* (London: Routledge, 2005), 31.

¹⁷¹ Jovana Gligorijević, „Blejk, Dinastija i sve naše karingtonke,” *Vreme* 15. april, 2010, <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=926085>.

¹⁷² Gripsrud, *Dynasty Years*, 190-91; и 206.

¹⁷³ IAB5i, 1.

¹⁷⁴ О симболичком регистру, као друштвеним мрежама које се конституишу посредством језика и које регулишу жељу, видети: Kelsey Wood, *Žižek: A Reader's Guide* (Chichester: Wiley-Blackwell, 2012), 117.

културни обрасци и дефиниције пожељности су се јавили као адреса обраћања архитектуре Бежанијске косе и њеног ангажовања у погледу диференцијације стандарда становања.

Бајлон је непримерност видео и у још два аспекта урбанизма и архитектуре насеља. За почетак, он није пропустио да укаже на неадекватну терминологију урбанистичког пројекта који је израђен у ИМС-у, а по коме је сво становање у насељу било колективно. Баш супротно, групације мање спратности имале су, како је то са правом приметио Бајлон, „доста елемената индивидуалног становања”. Други проблем произилазио је из неслагања са важећим нормативима о максималној величини стамбеног простора у друштвеној изградњи¹⁷⁵. Тако је на пример троипособан стан у објекту бр. 11 у групацији „Н” имао укупну површину од 145,78 м², насупротив максималних 92 м² по нормативу¹⁷⁶ (табела 5.1). Како то показује случај објекта бр. 4 у групацији „Ј” разлика је произилазила из површине помоћних просторија (подрума, гаража, лођа, тераса, тремова, остава и тавана). Проблем је решен терминолошким раздвајањем „нето стамбене површине”, која је за троипособне станове типа „а” и „б” у овом објекту била 82,16 односно 82,63 м², од површине помоћних просторија, чиме је ексцесна површина стамбених јединица, где је један трособан стан типа „а”, на 75,65 м² нето површине (у оквиру важећих друштвених стандарда) могао имати чак 69,15 м² помоћних просторија (однос 1:0,91)¹⁷⁷, формално уклопљена у важеће стандарде и остављена корисницима за присвајање кроз процес промене намене.

На другим локацијама у Београду питање диференцијације стандарда није играло тако изражену улогу као на Бежанијској коси, где је насеље обједињавало колективне, прелазне и индивидуалне облике становања. У другој половини 80-их година Ђокић је пројектовао и реализовао две групације стамбених објеката на Дедињу, у улицама Александра Стамболијског и Јеврема Грујића, чију су изградњу финансирале Стамбена задруга „Победа” односно „Шумадија”. Ако објашњава Маневић, Дедиње се између два светска рата „развило у ексклузивно богаташко резиденцијално насеље”, а овај карактер задржало је и у послератном

¹⁷⁵ Видети: „Услови и технички нормативи за пројектовање стамбених зграда и станова,” *Службени лист града Београда* 30, бр. 32 (1983): 1492, табела 218.

¹⁷⁶ IAB5d, 6-7.

¹⁷⁷ IAB5z, *peraginarano*.

периоду, када су се ту населили „политичари и дипломате”. Уместо стамбених блокова или „типизираних двојних стамбених зграда”, које су обележиле дотадашње поступке реконструкције Дедиња¹⁷⁸, Ђокићеви објекти нудили су естетику сугерисаног изобиља, прилагођену размери прелазних облика становања. Стамбена групација у улици Александра Стамболијског (1984–1991.) организована је као два објекта са четири етажне и по четири јединице и заједничком комуникацијом, раздвојене средњим волуменом у коме се нашао још један стан. Објектима доминирају полукружне мансарде и позлатом декорисани стаклени цилиндри степенишних вертикала, којима се наглашавају улази. У Јеврема Грујића (1985–1990.), Ђокић је стамбену функцију организовао у четири грозда висине П+1+Пк, раздвојена подужном пешачком улицом и попречним продором. На крајевима пешачког коридора пројектом су постављене „капије” – портали, док попречни правац везује просторе за игру деце, уоквирене стамбеним волуменима. Сваки од гроздова састављен је од три дела: две јединице са сопственим улазом на ободу локације и објектом са заједничким улазом према укрштању два правца. Разиграни волумени обода прелазе ка средишту у мирнију форму са завршцима у виду троугаоних мансарди.

Почетком 1990. године на састанку директора предузећа „Велетехна - ЦИП” са Ђокићем и архитектонским критичарем Ивицом Млађеновићем договорено је да се покуша реализација пројекта којим би „осам светских архитеката” пројектовали стамбене објекте на једној локацији у Београду¹⁷⁹. Концепт пројекта осмислио је Млађеновић, који је још 1985. године организовао, под покровитељством Удружења ликовних уметника примењених уметности и дизајнера Србије (УЛУПУДС-а), Први београдски тријенале светске архитектуре, на коме је изложен рад „педесет истакнутих архитеката света”¹⁸⁰. До краја 1990. године у Београду су представљена идејна решења објеката која су потписали Јустус Дахинден (Justus Dahinden) из Швајцарске, Стенли Тајгерман (Stanley Tigerman) из САД-а, Кишо Курокава (Kisho Kurokawa) из Јапана, Имре Маковец (Imre Makovecz) из Мађарске, Ђокић, Ричард Ингланд (Richard England) са Малте,

¹⁷⁸ Маневић, *Александар Ђокић*, 121; и 192.

¹⁷⁹ „8 arhitekata u Beogradu,” *Komunikacija*, br. 69 (1990): 5.

¹⁸⁰ Ivica Mladenović, *Prvi beogradski trijenale svetske arhitekture: Pedeset istaknutih arhitekata sveta* (Beograd: Udruženje likovnih umetnika primenjenih umetnosti i dizajnera Srbije, 1985).

Клаус Када (Klaus Kada) из Аустрије и Хенри Нјелебок (Henry Nielebock) из Немачке. Стамбено насеље Голф 12, како је названа групација, смештено је у „пошумљеном делу Бановог брда . . . на потезу . . . [који] пружа доста ексклузиван поглед на град”, при чему је његово урбанистичко решење израдио Токић, смештајући осам објеката спратности П+Мз+2+Пк у згуснутом распореду, дуж уске лучне форме локације (сл. 5.33). Објекти су, са укупно 126 станова (од једнособних до петособних), у погледу даље израде техничке документације били предмет ангажовања радне организације „Основа-Пројект”¹⁸¹.

Радикално плурална постмодерна целина насеља, у којој су место једнако нашли груби и интровертни масив Курокаве и бајковити двораци Маковеца (сл. 5.34), виђена је као „мала стална изложба архитектуре” у Београду¹⁸². У погледу остваривости овог пројекта у „најтежим условима”¹⁸³ краја деценије, није исказивана сумња: инвеститор је очекивао да ће „ексклузивно насеље као што је [Голф 12] . . . без обзира на цену/м², побудити велико интересовање будућих корисника”¹⁸⁴. Колико су времена касних 80-их година заиста била тешка говоре статистички подаци. Свих шест република Југославије искусило је економски пад исте године када је започет пројекат „Осам светских архитеката”: на пример, за првих девет месеци 1990. године индустријска производња у Србији је опала 13,5%¹⁸⁵. Бруто домаћи производ социјалистичке федерације је после релативно умереног пада у периоду од 1979. до 1983. године наизменично растао и падао шест година, да би се онда вртоглавало суновратио преко 17% закључно са 1991. годином¹⁸⁶. Још 1989. године реформским програмом владе Анте Марковића отворена су врата процесу приватизације друштвеног власништва, а самоуправни права радника укинута су без озбиљнијег супротстављања новој политици¹⁸⁷. Па ипак, чини се да су архитектури много више него урбанизму ове последње године Југославије, испуњене слутњом о надлазећим националним конфликтима и изазовима транзиције из самоуправне у тржишну економију, донеле најаву неких бољих времена.

¹⁸¹ Snežana Litvinović, „Stambeno naselje Golf 12,” *Komunikacija*, br. 69 (1990): 6.

¹⁸² Ibid., 6.

¹⁸³ „8 arhitekata u Beogradu,” 5.

¹⁸⁴ Litvinović, „Stambeno naselje Golf 12,” 6.

¹⁸⁵ Ramet, *Balkan Babel*, 50.

¹⁸⁶ Woodward, *Balkan Tragedy*, 55, figure 3-4.

¹⁸⁷ Vratuša, „Stav prema učešću,” 183.

Предузеће за производњу и промет станова и пословних објеката „Велетехна - ЦИП” основано је као деоничарско друштво (обратити пажњу на комбинацију појмова „производња станова” и „деоничарско друштво” – социјалистичког и капиталистичког дискурса) од стране Саобраћајног института ЦИП, Железничке стамбене задруге „15. април” и предузећа Југославија Комерц, као „модерна инжењеринг организација која је стручно и материјално оспособљена да у најкраћем року и са најнижим трошковима” изврши низ услуга из области грађевинарства и архитектуре. Како је наведено у приказу предузећа у 96. броју *Комуникације* оно је претендовало на улогу „поборника лепе архитектуре”, устремљено да се чак и у најтежим условима привређивања бори за очување „душе” дисциплине. Дотадашње пословање предузећа, оријентисано на сталну тежњу за „атрактивнијим, квалитетнијим и успешнијим”, било је, наиме, најбоља верификација његовог „правог пута”, утемељеног у „стручности, ефикасности, рационалности . . . у пословним односима, у којима се поштују интереси и могућности свих учесника и уважавају мишљење и решења стручњака и експерата из радних области”. Да би радом предузећа могао да буде остварен „најважнији” циљ „добити и успеха” пресудни утицај на пословну политику требало је у будућности да има „маркетинг” којим би се промовисала „актуелна и атрактивна . . . у текуће светске оквире” уклопљена архитектура¹⁸⁸.

Оно што је промотивни материјал „Велетехна - ЦИП” организације обећавао било је да ће архитектура коначно, на самом крају актуелног и у предворју новог друштвено-симболичког поретка, добити правог саговорника. После година рада у самоуправном социјализму у наметнутим оквирима индустријализоване градње, у условима угрожености интегритета архитектонског дела услед неликвидног финансирања од стране удруженог рада и насртаја циничних корисника, рада под будним оком политичких првака града и притиском планских квота стамбене изградње, архитектури се сада нудила комодификација која би, захваљујући добром маркетингу и интересовању имућних купаца, могла да осигура њену „неспутану креативност”¹⁸⁹. За урбанизам, услед запажања да управо квалитетна архитектура доприноси „унапређењу

¹⁸⁸ „„Veletehna - CIP”: Podaci i projekti,” *Komunikacija*, br. 69 (1990): 16.

¹⁸⁹ Litvinović, „Stambeno naselje Golf 12,” 6.

животне средине и хуманизацији услова рада и живљења”¹⁹⁰, нада је постојала само у мери у којој он не би спутавао динамику настанка овог новог града – града архитектуре. У наступајућим годинама рата, међународне изолације и даљег привредног пропадања, рад са „новоформираним парадржавним и приватним фирмама”, како Перовић ретроспективно назива тобоже просветљене инвеститоре тадашњице, спремне да у вредан тржишни предмет „зграде” уложе и ванредне суме новца, био је привилегија малобројних. Али чак и ти малобројни, попут аутора за постсоцијализам 90-их година парадигматског објекта Пословне зграде „Цептер” (1989–1996.), архитеката Василија Милуновића и Бранислава Митровића¹⁹¹ (сл. 5.35), успели су ипак да испуне мандат дисциплине у погледу њеног интегрисања у елитне токове постсоцијалистичког капитала.

* * *

Обећања светле будућности на страну, постсоцијалистички период у наслеђе је добио све оне просторе који су произведени у периоду претходног друштвено-симболичког поретка. Када је Лефевр у *La Production de l'espace* писао о потреби да се појмови присвајања и диверзије не изједначују, он је на уму имао ситуацију у којој „постојећи простор . . . надживљава своју оригиналну намену и *raison d'être* који одређује његове форме, функције и структуре”, и када исти диверзијом може да буде „поновно присвојен” и коришћен на другачији начин. Без обзира на свој значај диверзија је за Лефевра била квалитативно нижи облик присвајања од производње новог простора, што је препознато и као могући узрок пропасти друштвених експеримената који на овај начин покушавају да постоје у условима капитализма, као његова алтернатива¹⁹². У постсоцијалистичком Београду надживљен је постао друштвено-симболички поредак самоуправног социјализма, што је просторе чија је основа логика постојања почивала на истом отворило и саме за присвајање кроз диверзију. У случају Церак Винограда, где је основни концепт обухватио центре суседстава и улица, а уместо кућних савета, управо су ови простори постали омиљена мета оних који су бесправном

¹⁹⁰ „,Veletehna - CIP’,” 16.

¹⁹¹ Perović, *Srpska arhitektura XX veka*, 222-23; и 272-75.

¹⁹² Lefebvre, *Production of Space*, 167-68.

окупацијом решавали своје стамбено питање. У борби против присвајања ауторима насеља придружили су се станари и представници Месне заједнице, испровоцирани понашањем неких од суседа који су, наиме, својим интервенцијама вршили чак и недозвољена прикључивања на водоводне и електричне инсталације, преносећи сопствене трошкове на локалну заједницу. Али овај вид притиска који настаје самоорганизовањем, „одоздо”, није имао, како то сугерише архивска документација, довољно легитимитета да утиче на надлежне органе општине Чукарица, што не изненађује у контексту вишедеценијске летаргичности и извргавања руглу саме институције територијалног самоуправљања, чему су највишим позицијама у оквиру поретка у помоћ често прискакали његови најнижи нивои. Други, нимало мање проблематични видови партиципације почели су се одигравати у периоду после 2000. године, када су општинске службе кренуле да упућују заинтересоване грађане у ИАУС по дозволе за пројекте измена на објектима, и то управо од аутора насеља. Као иронични и за постсоцијалистички примитивизам карактеристичан преокрет у односу на контакте између архитеката и станара у ОИЦ-у, овај нови вид партиципације обухватио је, како показује писмо послато 2003. године Одељењу за комунално стамбене послове СО Чукарица, многе непријатне ситуације, укључујући и оптужбе и претње упућене пројектантима¹⁹³.

¹⁹³ АММ5b; АММ5v; АММ5a; и АММ5g.

Закључци и препоруке

Промена урбанистичко-архитектонске парадигме, посматрана на примеру београдских стамбених насеља пројектованих и/или грађених између 1965. и 1991. године, обухватила је два различита али међусобно условљена процеса. Као што је у поступку доказивања прве и друге полазне претпоставке рада већ показано, са једне стране био је покушај да се модерна парадигма, или све оно што је критиком конструисано као иста, превазиђе у контексту друштвено-симболичког поретка социјализма, што је подразумевало истовремено реферисање ка и суштинско одбацивање самоуправљања. Темљеи овог, доминатног приступа постављени су још 1964. године на Другом конгресу архитеката Југославије, када су друштво и архитектура позиционирани као два у суштини самостална система, чија је достигнућа било могуће једноставно поредити, без дубљег залажења у природу њиховог прожимања и испитивања могућности да архитектура у самоуправном социјализму може значити и отварање ка учинку крајњег корисника. За урбанизам и архитектуру београдских стамбених насеља касног социјализма самоуправљање је тако било место обраћања, али оног које је приступало самој идеји партиципативног друштвеног устројства са значајном дозом резерве, штитећи притом дисциплину од уплива њене другости. Са друге стране, пак, налазило се управо на маргини позиционирано тражење начина да урбанизам и архитектура постану предмет присвајања самоуправно организованих или појединачних корисника, било путем учинка који долази по окончању деловања стручњака (отворена форма), у процесу њиховог рада (партиципативно пројектовање) или изградњи објеката (самоградња). У доследности смерницама званичних дискурса овај процес водио је неизбежном исклизавању из колосека актуелног поретка, јер су њиме тражени начини разрешења недоследности које су чиниле саму основу циничне функционалности југословенског социјализма.

Приписати недостатак корисничке партиципације у урбанистичком и архитектонском пројектовању, као остварене праксе и теме, искључиво кретању унутар дисциплине било би исувише поједностављено. Као што је доказивањем треће полазне претпоставке показано, београдска производња простора

друштвеног сектора била је поље преплета деловања различитих актера. На првом месту то су биле политичке структуре града, које су, попут републичких и савезних, усмеравале урбанизацију стамбеним, земљишним и другим политикама, при чему је градска администрација исказивала и снажно интересовање за динамику и начине примене ових политика. Доминирани простор стамбених насеља био је такође онај грађевинских предузећа, то јест, носилаца индустријализоване изградње, које је стамбена политика града посматрала током готово целог периода касног социјализма као кључни аспект решења стамбеног дефицита. Иако је њихова позиција у процесу производње простора била најснажнија током друге половине 60-их и раних 70-их година промене политике у наредном периоду нису довеле и до потискивања технолошких решења која су гарантовала значај утицаја ових истих предузећа. Коначно, интегрално самоуправљање значило је и развитак мреже нових институција, међу којима су биле и самоуправне интересне заједнице становања, а које су функционисале као трећа инстанца отуђења производње простора. Корелатив поменутих инстанци били су спонтани облици присвајања, од дивље изградње на периферији, до ситних и крупнијих измена вршених у насељима попут Церак Винограда. У овој перспективи затвореност архитектуре и урбанизма према крајњим корисницима показује се као нимало изненађујући и у постојећем поретку интегрисани начин функционисања дисциплине, или оних њених делова који су изнова искушавали чари потпуне интерпелације.

За касномодерну архитектуру умереног обраћања самоуправљање је 60-их и 70-их година било тек пракса коју је грађена средина требало да изроди. Обрасци удруживања подразумевани стручним деловањем тако су обухватили прожимање социјалистичке демократије и потрошње (својеврсно сједињавање супротности) и реформулацију идентитета локалних самоуправљача по националним линијама. Криза у коју југословенски социјализам упада раних 80-их година не оставља ни стручна кретања нетакнутим, што се првенствено види на примеру традиционалног урбанизма студије *Искусва прошлости* и међународног конкурса Будућност Новог Београда, које је обележило привидно аполитично занемаривање самоуправљања као референтног места урбаних процеса. У времену његове највеће кризе самоуправљање је, са друге стране,

представљало полазиште деловања ЦЕП-ових радних тимова, међу којима је био и онај који је насељем Чаршија предложио нови модел стамбене изградње, испитујући притом границе доследности званичним дискурсима, обзнањујући сву циничност постојећег поретка. Последња деценија социјализма била је тако позорница сукоба између две стручне линије, које је пак, везивала неминовност надлазеће симболичке смрти. У добу „изгубљене невиности” заоштравање тенденција које су постојале деценијама уназад обухватило је и питање симболичког капитала, који постаје једно од поља продора постмодерне парадигме. Његоване самоуправљањем и његовом неуравнотеженом дистрибуцијом финансијских и просторних ресурса друштвене разлике су тада пројектоване у раван фасаде стамбеног објекта са новом дозом отворености, што је уједно била и својеврсна антиципација надлазеће комодификације архитектуре у периоду постсоцијализма.

Међу урбанистима и архитектама који су тежили партиципацији временом су се формирале две групе. Прву су чинили они који су кориснику прилазили у највећој мери као индивидуи, што препознајемо у примерима Петловог брда и Церак Винограда, где је учешће корисника ограничено на размеру појединачне стамбене јединице. Другу групу чинили су пројектанти који су кориснике разматрали првенствено као колектив, што је био случај са блоком 22, где је постојала импликација промена у форми ЦМЗ-а и других пратећих функција као одраза динамике локалне заједнице, Ресник-Авала градом, где су самоуправном процедуром требало да буду сједињене све фазе пројектовања новог града, и Чаршије, која је исти концепт додатно развила у смеру самоградње. Већ сами примери говоре о још једној линији разграничења две групе, а она се односи на степен реализације, то јест, њену одрживост. Прву групу обележиле су спонтане интервенције корисника, што је у инклузивној визији Миленковића начелно подржавано, а намером аутора Церак Винограда да очувају интегритет свог дела најстроже одбацивано. Истовремено, облици колективног присвајања простора били су поље сталних неуспеха. Док се средиште блока 22 није уклопило у програм градске администрације и доминирани простор веће размере, одсуство реализације Чаршије, као што је већ сугерисано у раду, вероватно је узроковано недостатком заинтересованости крајњих корисника за предложени облик

самосвојности стамбене изградње. Присвајање је тако у београдским стамбеним насељима значило првенствено атомизовано деловање индивидуа наспрам активности стручних и политичких кругова. У одсуству самоуправног присвајања простора, као облика производње којим се обухвата и она доминираног простора града, покушаји остваривања овог концепта у изолованим случајевима појединачних насеља били су на самом почетку осуђени на пропаст.

Промена урбанистичко-архитектонске парадигме имала је два кључна момента. Први је био онај касномодерне архитектуре националног оживљавања блока 19а, чија је окосница било когнитивно мапирање, то јест, управо она техника чија је криза прокламована десетак година раније на простору Запада. Овај несклад произилазио је директно из друштвеног тренутка у коме је питање односа према нагомиланим антагонизмима дефинитивно постављено на националне основе, што је уједно било само привремено и јалово решење: као што је показао управо пример поменутог блока, овај принцип неизбежно је водио питању места других етничких и националних група на просторима који су имплицирали доминацију само једне. Други моменат односи се на публикацију *Искусва прошлости*, која представља пример традиционалног урбанизма формулисаног у отклону према социјализму и самоуправљању, што је чини значајно различитом од рада Криера и Килоа током 70-их година прошлог века. Перовићеви прилози публикацији уједно се показују и као најпроблематичнији део предмета рада, управо у контексту питања њиховог места у друштвено-симболичким поретцима социјализма и постсоцијализма. Њихова моћ превазилажења историјских разделница и актуелност која, барем према броју нових издања публикације, као да не јењава, произилази из јединственог споја форме и садржаја. Дистанцирана у односу на званичне дискурсе периода, студија је управо својом аполитичношћу пронашла утемељење у социјализму, али је и предлозима погушћивања који су имплицирали стално кретање капитала најавила постсоцијалистичку урбанизацију данашњице. У том погледу супротна актуелној пракси друштвене станоградње студија је ипак негирана каснијим процесима у кључном аспекту позива на уоквирујућу урбанистичку композицију, неприхватљиву за постсоцијалистичку акумулацију изузимањем из поседа.

Питање које је могуће поставити на самом крају овог рада јесте оно значаја или утицаја наслеђа нешто више од четврт века промене урбанистичко-архитектонске парадигме у контексту Београда данашњице. Говорити или писати о готово исто толико година стваралаштва током постсоцијализма подразумева суочавање са растућом дозом ирелевантности дисциплине. Антиципацију овог стања препознајемо још средином 80-их година, када су се одиграла два у контексту архитектуре и урбанизма монументална али ипак у погледу реализација неконсеквентна догађаја, а то су били објављивање *Искусства прошлости* и одржавање конкурса Будућност Новог Београда. Тридесетак година по изласку студије у Перовићевом уредништву Београд је значајно другачији град од оног средине 80-их година, чији је просторни и друштвени пејзаж у међувремену грађен на пропасти друштвеног модела станоградње и уз све снажније присуство неформалних интервенција. Између 1990. и 2000. године удео индивидуалног становања у укупном броју стамбених зграда у Београду порастао је са 36,5% на чак 75%, при чему је средином деценије први пут у постсоцијалистичком периоду вредност објеката грађених од стране појединаца прерасла ону изградње од стране предузећа, у државном, приватном и мешовитом власништву. Током 1997. године легално је изграђено 3.143 стана, а бесправно 2.514, чиме се јасно показује опадајући утицај дисциплине на кретања у оквиру стамбене функције града¹.

На потпуно другој страни спектра производња простора као вид обраћања политичким структурама државе показала се током постсоцијализма као веран али и, како то показују скорији догађаји, помало јеретичан наследник претходног периода. Овај однос најбоље се може демонстрирати на примеру урбане обнове вечито гладног Савског амфитеатра, који је током друге половине 20. века изнова и изнова формулисан као политички простор: од Идејног плана Новог Београда из 1948. године архитекта Николе Добровића и Урбанистичког плана Новог Београда из 1950. године архитекта Вида Врбанића, којима је овај простор дефинисан као зелени појас прожет објектима државних (републичких) установа², до Перовићевог концепта градског центра посвећеног Покрету несврстаних

¹ Мина Петровић, *Sociologija stanovanja: Stambena politika; Izazovi i mogućnosti* (Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, 2004), 174; 175, табела 5.9; и 177, табела 5.10.

² Благојевић, *Нови Београд*, 108; и 133.

земаља. На истој линији био је и предлог из 1996. године представљен на 19. конгресу Међународне уније архитеката одржаном у Барселони. Тада је делегација у саставу председника републичке скупштине, министра културе, градоначелника Београда и 70 чланова Друштва архитеката Београда приказала намеру да се простор Савског амфитеатра и наспрамне обале реке посвети новом пословном и културном средишту града под називом „Еурополис”³.

Са друге стране, мултинационални токови касног капитализма призивани овом приликом не маре превише за локалне страсти, па је тако данас могуће видети да први пут судбину Савског амфитеатра уобличава једна инострана компанија, ван формалног оквира конкурса, у отвореном акту игнорисања представника домаће дисциплине, иначе тешко погођене вишегодишњом економском кризом. У медијским представљањима пројекта „Београд на води” могли смо да сазнамо да је његов „аутор . . . арапски милијардер” Мухамед Алабар (Mohamed Alabbar), који је политичком врху земље и града приказао предлог пословно-стамбеног комплекса Савског амфитеатра будућности⁴, укључујући и кулу висине 220 м, разматрану, наиме, на „позивном конкурс” организованом од стране компаније којом председава сам Алабар⁵. Данас тако присуствујемо очитом раскиду замишљене везе између београдског архитекта и политичара, где први искушава сву горчину ускраћености за могућност обраћања другом, опчињеном заводљивошћу предлога који потичу из неког другог стручног миљеа, већ опробаног у немилосрдној динамици капитала. А између ове две крајности лежи она анемичне и рутинерске (да употребимо израз из социјалистичког дискурса) вишепородичне стамбене архитектуре данашњице, чијом се изградњом на регулационим линијама окупира сваки недовољно искоришћени ресурс градског ткива, уз нимало изненађујући резултат загушења читавих делова Београда попут подручја Лекиног брда на Вождовцу.

У борби са ирелевантношћу сопствене позиције у односу на економске и политичке стварности повлачење је увек једна од могућности, па се тако и архитектура Београда у последњих десетак година, барем једним делом,

³ Јован Крунић, „Демагошка фарса,” *Књижевне новине* 49, бр. 948 (1997): 1.

⁴ М. Пејић, „Представљен master plan u Dubaiju: Srbija centar regiona,” *24 sata*, 13. mart, 2014.

⁵ М. Пејић, „Prvi put detaljno: Pogledajte šta je šta u Beogradu na vodi,” *24 sata*, 13. mart, 2014, <http://www.24sata.rs/vesti/beograd/vest/prvi-put-detaljno-pogledajte-sta-je-sta-u-beogradu-na-vodi-grafika-fotke/129227.phtml>.

радикално окренула феноменологији. Привилеговано поље њеног деловања јесте конкурс, јер ова форма ангажмана, посредством озлоглашено ретког превођења у изграђене објекте, омогућава удобни отклон према примитивизму постсоцијалистичког капитала, као и избегавање суочавања са материјалношћу изведбе сопствених предлога и изазовима њихове експлоатације. У оваквој позицији „идеал естетске чистоте” и „фантазије о суштински искуственом изворишту архитектуре”, које Хорхе Отеро-Паилос (Jorge Otero-Pailos) приписује савременој феноменолошкој тенденцији у дисциплини⁶, иду руку под руку са истовременим прихватањем и одбацивањем крајњег корисника, коме се нуди потрошња чулних својства архитектуре, али не и много више од тога. Као што објашњава један од чланова језгра ауторске групе Нео архитекти Владимир Миленковић у каталогу посвећеном националном наступу на 10. међународној изложби архитектуре Венецијанског бијенала (La Biennale di Venezia), архитектура може „постојати независно од архитеката”, чије преференце у погледу њених приоритета не морају бити и стварни приоритети дисциплине⁷. Изаћи на крај са „проблемом” који инклузивна природа архитектуре поставља пред архитекте у раду ове групе подразумева потрагу за ониме што швајцарски архитект и теоретичар Бернар Чуми (Bernard Tschumi) назива у *Architecture and Disjunction* „задовољством простора”: за ониме што не може бити „изречено” и што је искуство „присуства одсуства”⁸. Сам појам задовољства овде је вероватно неадекватан, јер оно што феноменолошка тенденција сугерише, оно што нуди кориснику, јесте учешће у спектаклу потрошње *je ne sais quoi* димензије лакановског „замисљеног Стварног”. Стварно према истој теорији припада страни „ужитка” – *jouissance*-а – екстремности пре него умерености задовољства⁹, па је стога правилније односити се према феноменолошкој опцији као оној која обећава ужитак сублимности која зрачи из оскудности архитектонског приказа. У раду који је награђен једним од три једнаковредна откупа на Идејном конкурсима за

⁶ Jorge Otero-Pailos, “Architectural Phenomenology and the Rise of Postmodern,” in *The SAGE Handbook of Architectural Theory*, ed. C. Greig Crysler, Stephen Cairns and Hilde Heynen (London: SAGE, 2012), 150.

⁷ В. М., „Систем,” у *Србија – нови напори: 10. међународна изложба архитектуре Венецијански бијенале / Српски павиљон*, ур. Владимир Мако (Београд: Музеј примењене уметности, 2006), непагинирано.

⁸ Bernard Tschumi, *Architecture and Disjunction* (Cambridge, MA: MIT Press, 1996), 84.

⁹ Žižek, *For They Know Not*, xii; и 251; и Slavoj Žižek, *The Year of Dreaming Dangerously* (London: Verso, 2012), 47.

младе архитектке „Нове капије Београда”, покренуто 2005. године од стране Амбасаде Италије у Београду и Италијанског института за културу, Нео архитекти пројектовали су на самом почетку улице Кнеза Милоша низ неправилно распоређених објеката меких основа, приказаних у виду монтаже серије прозирних носача који омеђују стаклене волумене прекинуте тек по којом равни међуспратне плоче. Кроз ову измаглицу архитектонске форме могуће је, наиме, „улазити пролазећи, обликовати откривајући, покретати медитирајући, гледати осећајући, памтити очекујући”, практикујући „*транс* [наглашено у оригиналу] уместо обичног пристајања”. Ка периферији композиција прелази у разуђену појавност тек самих носача, а целокупним приказом доминира ефекат дематеријализације архитектуре, што у контексту дате локације има значај и ван оног непосредно естетског. Однос према залеђу композиције, којим доминирају рушевине два објекта оштећена током бомбардовања 1999. године, гради се тако непретенциозним присуством, које их не заклања у потпуности нити их игнорише, већ остаје у политички коректном маниру недоречено пред траумом коју означавају (сл. 3.1). Слично, одговор на изазов како оставити постојеће „суштински недирнутим” проналазимо у конкурсном решењу за Археолошки парк на Малти (Haġar Qim and Mnajdra Heritage Park) из 2004. године, где исти састав групе пројектује „облаке” у виду два прозирна модулarna волумена, монтирана на приказ локације који одаје утисак пустоши неке друге планете¹⁰.

Млађе генерације и њихови доприноси овој тенденцији донели су индикативну промену размере: док за групу Нео архитекти постоји извесна фасцинираност непрегледно великим, новија феноменолошка архитектура означава трагање за сличним ефектима у малом. За разлику од „малог урбанизма” Богдана Богдановића¹¹ и ЦЕП-ове окренутости занемареним просторима града, којима је требало извршити корекцију уобичајене праксе тадашњице, иначе резултујуће бројним врхунским остварењима, ова промена је данас више изнуђени потез, који сведочи о непривлачности алтернативног ангажмана и сужавању простора деловања дисциплине. Шта више, архитектура све мање

¹⁰ *Србија - нови напори*, непагинирано, илустрација 1; и непагинирано, илустрација 2. Групу су овом приликом чинили архитекти Снежана Веснић, Миленковић, Татјана Стратимировић, Срђан Марловић и Милош Миросавић. Видети: *Србија - нови напори*, непагинирано.

¹¹ Видети: Bogdan Bogdanović, *Mali urbanizam* (Sarajevo: Narodna prosvijeta, 1958).

користи своје традиционалне алате окрећући се између осталог и хортикултурном уређивању, што се можда најјасније може демонстрирати примером Урбанистичко-архитектонског конкурса за три јавна градска простора на територији општине Стари град у Београду. Тако победничко решење сквера код кафане „Стара Херцеговина” даје преглед биљних врста које је потребно применити у формирању пошумљеног кружног поља којим се суседна урбана структура надопуњује амбијентом симулиране изворности¹². Иако на моменат јаким тоновима прикази који чине најупечатљивији део рада су највећим делом загасити, уз неизоставан ефекат визуелног ишчезавања предложене интервенције и њеног непосредног окружења.

У дифузним условима постсоцијалистичке архитектуре феноменолошка тенденција проналази савезника на најмање очекиваном месту, у оквирима онога што Џенкс назива „парадигмом комплексности”¹³. Као што показује парк формиран 2011. године на иницијативу и у организацији покрета Супернатурал¹⁴, чија је окосница деловања истоимени музички фестивал који се од 2007. године одржава у Београду, природни амбијент се може подвести под геометризovanу логику, а његов настанак у складу с истом барем покушати оркестрирати. У пројекту групе 4of7 простор парка је дефинисан у систему токова кретања и преосталих поља за садњу одабраних врста, а сам процес препуштен је учесницима перформанса, подржаног од стране компаније Теленор (Telenor)¹⁵.

Раскорак између кретања током касног социјализма и постсоцијализма, који препознајемо првенствено у размери, теми и степену реализације, не би смео пак учинити неважним оно што, овом приликом, препознајемо као тенденцију дугог трајања у оквиру архитектонске дисциплине. Када се у обзир узму, на пример, *Искусства прошлости*, мора се сагледати њихова предисторија у виду предлога градског центра посвећеног Покрету несврстаних. Основна претпоставка пројекта из 1975. године била је она о одсуству реализације, то јест, о пројекту као

¹² Аутори првонаграђеног решења су архитекти Павле Стаменовић, Душан Стојановић и Жарко Узелац. За преглед конкурсних радова, видети: <http://www.dab.rs/images/downloads/Prezentacija%20tri%20trga.pdf>.

¹³ Jencks, „The Volcano,” 8-9.

¹⁴ „About us,” Supernatural, accessed June 1, 2014, <http://www.supernatural.rs/about-us/>.

¹⁵ Аутори парка су архитекти Милутин Церовић, Душан Стојановић и Ђорђе Стојановић. Видети: „Supernatural Park,” 4of7 Architecture, accessed June 1, 2014, <http://4ofseven.com/supernatural-park/>.

само уводу у неке друге подухвате. Ова врста ангажмана чији је крајњи резултат и смисао пројекат а не израђени простор јесте, претпоставићемо, оно што везује архитектуру касног социјализма и постсоцијализма, а основна одлика везе је, да употребимо појам теоретичара архитектуре Нила Лича (Neil Leach), у „фетишизацији слике”, при чему се под појмом слике подразумева цео спектар различитих облика визуелне репрезентације, попут планова, пресека или перспективних приказа¹⁶. Са друге стране, будуће испитивање наслеђа периода касног социјализма могло би да буде постављено у погледу разлике између начина производње слика у два посматрана периода. Ужитак који феноменолошка архитектура изнова сугерише пажљиво формираним монтажама можда указује на пожељни исход стручног ангажмана, али не и на његову основну оперативну логику. Ако *jouissance* представља ексцесну праксу, а задовољство умерену алтернативу и запреку екстремности ужитка¹⁷, можемо се запитати да ли Перовићев рад на *Искусствима прошлости*, „фанатизам”¹⁸ којег се он присећа у контексту вишегодишњег ангажмана (чији је само један део био процес прикупљања и изучавања иначе недоступне литературе), говори о томе да сам начин производње слика у његовом случају јесте онај ближи ужитку. Такође, можемо се запитати да ли архитектура постсоцијализма, представљена првенствено феноменолошком тенденцијом, јесте она *хедонистичке парадигме*, што препознајемо не у заводљивој сугестији ужитка коју изнова прави, па чак не толико ни у интеграцији њених и других кретања у шире, мултидисциплинарне догађаје којима се рад пажљиво комбинује са забавом (попут Супернатурал или Миксер фестивала¹⁹), већ у удобности одбијања ексцесног ангажмана унутар саме дисциплине, са свом интелектуалном, логистичком и технолошком проблематиком коју исти носи.

¹⁶ Neil Leach, *The Anaesthetics of Architecture* (Cambridge, MA: MIT Press, 1999), 10.

¹⁷ Žižek, *Year of Dreaming Dangerously*, 47.

¹⁸ Perović, *Iskustva*, 12; и 18.

¹⁹ О Миксер фестивалу, видети: „Mikser Festival 2014: 03-08.06.2014.,” Mikser, pristupljeno 1. juna, 2014, <http://mikser.rs/o-festivalu/>.

Библиографија

Архивски извори

AAS – Приватни архив архитекта Александра Стјепановића

AVĐ – Приватни архив урбанисте Владана Ђокића

AVM – Приватни архив урбанисте Владимира Мацуре

ADM – Приватни архив урбанисте Димитрија Младеновића

АЂБ/АЂВ – Приватни архив архитекта Ђорђа Бобића

AJUG – Архив Југословенског института за урбанизам и становање

АММ – Приватни архив архитекта Миленије Марушић

IAВ – Историјски архив Београда

AAS.

AAS2a: Janković, Božidar. „Objekat dečijih ustanova u bloku 22 na Novom Beogradu.”
Informacije, br. 22 (1979): 3-7.

AAS2b: Janković, Božidar. „Idejni projekat osmogodišnje škole u bloku 22 na Novom Beogradu.” *Informacije*, br. 22 (1979): 8-10.

AAS2v: Karadžić, Branislav. „Centar mesne zajednice u bloku 23 na Novom Beogradu.”
Informacije, br. 22 (1979): 11-15.

AAS2g: Mladenović, Ivica. „Od ideje do racionalnog stana (V).” *Izgradnja* 28, br. 4 (1974): 48-49.

IAВ. Fond Skupštine grada Beograda. VO. 15.05.1975. Registrator 9.

IAВ2a: Stenografske beleške sednice Veća opština Skupštine grada Beograda, 15.05.1975.

IAВ. Fond Skupštine grada Beograda. VUR. 15.05.1975. Registrator 8.

IAВ2b: Programska orijentacija izgradnje pratećih objekata u novim naseljima, Gradski sekretarijat za privredu, april 1975.

- IAB2v:** Stenografske beleške sednice Veća udruženog rada Skupštine grada Beograda, 15.05.1975.
- IAB. Fond Skupštine grada Beograda. Gradski sekretarijat za komunalne i građevinske poslove. Tehnička dokumentacija. 1969. Arhivska oznaka F 604-1. Kutija 1075.
- IAB2g:** Blok 10, stambena kula broj 39 i 40, obrazloženje projekta i tehnički opis, Branko Aleksić i Stana Aleksić, n.d.
- IAB2d:** DUP rekonstrukcije Bulevara Vojvode Stepe, avgust 1966.
- IAB2đ:** Zajednička dokumentacija za lamele I – XI/obj. 41, 42a, 42b, 42c, 42d, projektni zadatak za objekte 41 i 42 u bloku 10 na potezu Bulevara vojvode Stepe, B. Aleksić i R. Karolić, 1972.
- IAB2e:** Program dela rejonskog centra na Bulevaru vojvode Stepe na Voždovcu, Građevinsko preduzeće RAD, Zavod za projektovanje, n.d.
- IAB. Fond Skupštine grada Beograda. Gradski sekretarijat za privredu. 1975. Fascikla 553.
- IAB2ž:** Dopis Sekretarijata za skupštinske poslove br. 06.1-682/78-XVIII-01 upućen Gradskom sekretarijatu za privredu, 21.10.1975.
- IAB2z:** Odgovor na delegatsko pitanje u vezi izgradnje centra mesne zajednice u Železniku, 29.10.1975.
- IAB. Fond Skupštine grada Beograda. Izvršni savet. 28.04.1975. Registrator IV.
- IAB2i:** Dopis Gradskog sekretarijata za privredu III-04 br. 06-7-3, 26.4.1975.
- IAB2j:** Program izgradnje pratećih objekata u novim naseljima, Gradski sekretarijat za privredu, april 1975.
- IAB2k:** Stenografske beleške 55. sednice Izvršnog saveta Skupštine grada Beograda, 28.4.1975.
- IAB. Fond Skupštine opštine Novi Beograd. Blok 21, centar mesne zajednice. 1977. Arhivska oznaka 250. Kutija 43.
- IAB2l:** Projektni zadatak za izradu idejnih rešenja sa glavnim projektima arhitektonsko-građevinskog dela objekta mesnih zajednica II etape izgradnje u 1977. godini, Mileta Radosavljević i Dragoljub Sindić, 8.2.1977.

IAB. Fond Skupštine opštine Novi Beograd. Blok 22, dečije jasje. 1977. Arhivska oznaka 273.
Kutija 53.

IAB2lj: Tehnički opis za objekat dečijih ustanova u bloku 22, Božidar Janković, Branislav Karadžić i Aleksandar Stjepanović (projektanti), Zorana Luković (odg. projektant), n.d.

IAB. Fond Skupštine opštine Novi Beograd. Blok 22, objekat 1. 1971. Arhivska oznaka 252.

IAB2m: Tehnički opis opreme i obrade stambenih objekata u bloku 22, n.d.

IAB2n: Urbanističko-tehnički uslovi za izgradnju Mesne zajednice u bloku 22, Milutin Glavički, mart 1967.

IAB. Fond Skupštine opštine Novi Beograd. Blok 23, objekat 6. 1971. Arhivska oznaka 280.
Kutija 53.

IAB2nj: Zapisnik o radu Komisije za tehnički pregled poslovnih prostorija u objektu br. 6, u bloku 23, na Novom Beogradu, u ulici Treći bulevar od br. 36 do 62 (br. 1131/76), Gradski zavod za veštačenja, oktobar 1976.

IAB. Fond Skupštine opštine Novi Beograd. Blok 29, centar mesne zajednice. 1974. Arhivska oznaka 312. Kutija 27.

IAB2o: Projektna dokumentacija za objekat centra mesne zajednice u bloku 29 na Novom Beogradu, M. Mitić i M. Čanak (datum nečitljiv).

IAB. Fond Skupštine grada Beograda. Izvršni savet. 17.2.1975. Registrator IV.

IAB3a: Materijal pod naslovom „Neki problemi ranijih sopstvenika građevinskog zemljišta i poljoprivrednih domaćinstava u procesu izgradnje grada”, Vladimir Marinković, Milan Antić, Đorđe Sofronić, Branka Lucić i Miša Sretenović, n.d.

IAB3b: Stenografske beleške 42.sednice Izvršnog saveta Skupštine grada Beograda, 17.2.1975.

IAB. Fond Skupštine opštine Novi Beograd. Blok 19a, izmena T4 objekta. 1977. Arhivska oznaka III 351-206/77. Kutija 32.

IAB3v: Tehnički opis za izmenu krova, potkrovnih stanova i stanova u aneksima za sve objekte bloka 19a na Novom Beogradu, n.d.

IAB. Fond Skupštine opštine Novi Beograd. Blok 19a, objekat T4. 1977. Arhivska oznaka 224.
Kutija 30.

IAB3g: Tehnički opis za stambeni blok 19a u Novom Beogradu: stambena zgrada T4, n.d.

IAB3d: Tehnički opis uz glavni projekat objekta T4, n.d.

IAB. Fond Skupštine opštine Čukarica. Tehnička dokumentacija sa dozvolama. 1969. Broj
arhivske knjige 687/99.

IAB3d: Dopis Urbanističkog zavoda Beograda br.5884/1/68, 14.11.1968.

IAB. Fond Stambene zadruge „Betonjerka”. Fascikla 95-1 „Naselje Julino brdo: Pregled
raseljenih lica”.

IAB3e: Izveštaj raseljenih vlasnika i stanara sa lokacije „Julino brdo” – Žarkovo, Milonja Bajić,
11.11.1970.

IAB3ž: Kartoni stana vlasnika Ljubiše Ivkovića, n.d.

IAB3z: Karton zgrade i stana vlasnika Janka Pavlovića, n.d.

IAB3i: Rešenje 05/3 br.: 160236/4-67-1 Komisije za određivanje naknade za eksproprisanu
imovinu pri SO Čukarica u Beogradu, 2.9.1967.

IAB3j: Rešenje 05/3 br.: 16030/4-67-2 Komisije za određivanje naknade za eksproprisanu
imovinu pri SO Čukarica u Beogradu, 2.9.1967.

IAB3k: Rešenje 05/3 br.: 160476/4-67 Komisije za određivanje naknade za eksproprisanu
imovinu pri SO Čukarica u Beogradu, 2.9.1967.

IAB3l: Rešenje 05/3 br. 1606/4-67 Komisije za određivanje naknade za eksproprisanu imovinu
pri SO Čukarica u Beogradu, 9.9.1967.

IAB3lj: Rešenje gradskog sekretarijata za komunalne poslove grada Beograda, 05-03 br.
4523/1/68, n.d.

IAB3m: Žalba Stambene zadruge „Betonjerka” na rešenje Odeljenja za komunalno građevinske
poslove SO Čukarica 04/2-345/40, 21.6.1971.

IAB3n: Presuda Vrhovnog suda Srbije po tužbi Grčki Radoslava, br. 872/68, 25.4.1968.

IAB3nj: Rešenje Drugog opštinskog suda br. 322/71, 11.10.1972.

IAB3o: Rešenje Drugog opštinskog suda u Beogradu br. R – 2252/73-75, 22.7.1975.

IAB3p: Rešenje Skupštine opštine Čukarica 04/5 21943/1-67, 3.1.1968. godine.

IAB3r: Rešenje Skupštine opštine Čukarica o naknadama vlasnicima zemljišta na lokaciji „Julino brdo”. Zavedeno u dokumentaciji Stambene zadruge „Betonjerka” pod br. 3537, 5.8.1967.

AVĐ.

AVĐ4a: Urbanistički projekat naselja Resnik. Projektni biro Industriaimport-inženjering. Rukovodilac projektantskog tima i glavni projektant: Aleksandar Đokić, jun 1980.

AVM.

AVM4a: Ratarsko imanje u Kraljevu, Kontakt plan Detaljnog urbanističkog plana, Zavod za razvoj, društveno, prostorno i urbanističko planiranje SO Kraljeva i Beograd-projekt (Centar za planiranje urbanog razvoja), rukovodilac projekta Vladimir Macura, maj 1982.

AVM. Fascikla „Partijski dokumenti”.

AVM4b: Republički komitet za urbanizam, stambene i komunalne delatnosti, Republički zavod za društveno planiranje, Republički komitet za energetiku, industriju i građevinarstvo, Privredna komora Srbije, Udruženje bankarskih organizacija u Beogradu, materijal pod naslovom „Razvoj stambene i komunalne delatnosti građevinarstva, industrije građevinskog materijala i projektovanja (Analitičko-dokumentaciona osnova)”, 5.9.1984.

AVM4v: Republički komitet za urbanizam, stambene i komunalne delatnosti, Republički sekretarijat za finansije, Republički komitet za energetiku, industriju i građevinarstvo, Savez samoupravnih interesnih zajednica stanovanja Srbije, Izveštaj o dosadašnjem ostvarivanju sistema društveno-usmerene stambene izgradnje, decembar 1982.

AVM4g: Centralni komitet Saveza komunista Srbije, Radna grupa Aktiva za idejno-politička pitanja i društveno-ekonomske odnose u oblasti stambeno-komunalne izgradnje, građevinarstva i pratećih delatnosti, materijal pod naslovom „Aktuelna idejno-politička pitanja i društveno-ekonomski odnosi u stambeno-komunalnoj oblasti”, septembar 1984.

ADB/ABБ.

ABБ4a: Билтен број 1 Радионице за поправку града, уредио Ђорђе Бобић, организатор Београд-пројект (Центар за планирање урбаног развоја), октобар 1982.

ADB4b: Urbanistički projekat Stambenog naselja Čaršija u Ripnju, rukovodilac zadatka Ђорђе Bobić, Centar za planiranje urbanog razvoja, jun 1986.

ADB4v: *Čaršija: Analiza mogućnosti rešavanja stanovanja radnika Minel-a u basenu Ripnja.* Beograd: Centar za planiranje urbanog razvoja, 1985.

AJUG.

AJUG4a: *Stambena politika i stanovanje u SFRJ.* Beograd: Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje, 1987.

AMM. Naselje Cerak Vinogradi. Registrator 4.

AMM4a: Dopis Milenije Marušić GRO „Napred”, Nadzornoj službi SSNO i Nadzornoj službi ZIG-a, 27.10.1980.

AMM4b: Izveštaj sa zajedničkog obilaska krovova predstavnika investitora, projektanata i izvođača, 05.4.1982.

AMM4v: Informacija Nedeljka Borovnice o stanju na izradi projektne dokumentacije za stambeno naselje Cerak 2 sa osvrtom na iskustva sa projektovanja naselja Cerak-Vinogradi, upućena Izvršnom savetu Skupštine opštine Čukarica, 23.4.1980.

AMM4g: Uslovi za ustupanje radova na izgradnji /projektovanju i građenju /stambenog naselja „Cerak-Vinogradi” u Beogradu, 1977.

AMM4d: Uslovi za ustupanje radova na izgradnji /projektovanju i građenju /stambenog naselja „Cerak-Vinogradi” u Beogradu, programski zadatak za projektovanje stambenog naselja Cerak-Vinogradi u Beogradu (prilog), 1977.

AMM. Naselje Cerak Vinogradi. Registrator 5.

AMM4đ: Dopis Milenije Marušić GRO „Napred”, 17.4.1981.

AMM4e: Zapisnik IV sednice Skupštine zajednice za izgradnju neselja „Cerak”, 15.6.1981.

AMM4ž: Programska analiza i predlog urbanističko arhitektonskog idejnog rešenja kompleksa Cerak 2, septembar 1979.

- AMM4z:** Protestna nota D. i M. Marušić, samo za ličnu upotrebu puk. Đurića i prof. Martinovića, januar 1981.
- AMM. Naselje Cerak Vinogradi. Registrator 9.
- AMM4i:** Idejno rešenje adaptacije stana u Ulici crvenih hrastova br. 3.6.1987.
- AMM4j:** Projekat izmene jednosobnog stana u objektu J-13 (lamela 1C6) III sprat, stan broj 16, 18.6.1981.
- AMM4k:** Skica izrađena kao odgovor na upit Nade Doknić iz Ulice omorika 5, 4.4.1983.
- AMM. Naselje Cerak Vinogradi. Registrator 10.
- AMM4l:** Dopis IAUS-a Građevinskoj inspekciji SO Čukarica, 24.2.1992.
- AMM4lj:** Molba Milenije Marušić Komandi odbrane grada Beograda, Organima za stambene poslove, 11.05.1987.
- AMM4m:** Molba Milenije Marušić mesnoj zajednici „Vinogradi”, 10.12.1984.
- AMM4n:** Molba Milenije Marušić Nadzornoj službi JNA i Nadzornoj službi Zavoda za izgradnju, 13.2.1982.
- AMM4nj:** Pismo Milice Kerkez IAUS-u, mesnoj zajednici „Vinogradi” i kućnom savetu Ulice kestenova br. 3, 29.1.1985.
- AMM. Naselje Cerak Vinogradi. Registrator OIC.
- AMM4o:** Dopis Zorana Jovanovića Direkciji za izgradnju i održavanje stambenog fonda JNA, 30.4.1987.
- AMM4p:** Dopis Milenije Marušić i Mihaila Čanka Komandi odbrane grada Beograda, 8.2.1988.
- AMM4r:** Izvod iz Obrazloženja idejnog rešenja Ovitno izložbenog centra, Milenija Marušić, septembar 1982. godine.
- AMM4s:** Materijal pripremljen za snimanje namenskog filma o objektu Ovitno izložbenog centra u Ceraku 2 – Zapadnom susedstvu naselja Cerak Vinogradi u Beogradu, Milenija Marušić, 25.4.1987.
- AMM4t:** Spisak stanara Ceraka 1 i 2 koji su obišli izložene stanove, oktobar-jun 1985.
- AMM4ć:** Spisak posetioca izloženih stanova, oktobar-jun 1985.

AMM. Naselje Cerak Vinogradi. Registrator „Povrtarske bašte“.

AMM4u: Povrtarske bašte u Ceraku 1 (Zona E) i Ceraku 2 (Zona F), projekat za odobrenje i izvođenje, obrazloženje projekta, Milenija Marušić, jun 1985.

AMM4f: Studija pod naslovom „Jedna pretpostavka o gradskim baštama“, Vladimir Macura, novembar 1985.

IAB. Fond društvenog preduzeća Minelgradnja. 1981–1988. Stambena komisija. Ugovori o kupoprodaji stanova. Fascikla 79.

IAB4a: Izvod iz Zapisnika sa sednice ZIN-a „Cerak – Vinogradi“, 30.6.1982.

IAB4b: Spisak investitora koji nisu izmirili obaveze po aneksima ugovora, Zavod za izgradnju grada Beograda, OOUR za izgradnju stambenih naselja, novembar 1981.

AVM.

AVM5a: Ratarsko imanje u Kraljevu, Kontakt plan Detaljnog urbanističkog plana, Zavod za razvoj, društveno, prostorno i urbanističko planiranje SO Kraljeva i Beograd-projekt (Centar za planiranje urbanog razvoja), rukovodilac projekta Vladimir Macura, maj 1982.

ADM.

ADM5a: Prikaz stambenog naselja Bežanijska kosa u okviru materijala pripremljenog za monografiju autora Dimitrija Mladenovića, n.d.

ADB.

ADB5a: Most za IV Milenijum, scenario performansa, Đorđe Bobić, 1985.

AJUG.

AJUG5a: *Stambena politika i stanovanje u SFRJ*. Beograd: Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje, 1987.

AJUG5a: Publikacija *U godini 1970*, u izdanju Jugoslovenskog instituta za urbanizam i stanovanje, 1971.

AMM. Naselje Cerak Vinogradi. Registrator 10.

AMM5a: Dopis IAUS-a načelniku Odeljenja za komunalno stambene poslove SO Čukarica Ljiljani Nedeljković, 21.4.2003.

AMM. Naselje Cerak Vinogradi. Registrator 11.

AMM5b: Pismo grupe stanara iz Ulice Platana br. 3 Mileniji Marušić, 24.7.1994.

AMM. Naselje Cerak Vinogradi. Registrator 12.

AMM5v: Dopis društvenih organizacija MZ „Vinogradi” SO Čukarica, Odeljenju za komunalne i stambene poslove, 2.8.1999.

AMM5g: Dopis IAUS-a Načelniku Odeljenja za komunalno stambene poslove SO Čukarica Ljiljani Nedeljković, 11.6.2008.

IAB. Fond Skupštine opštine Novi Beograd. Blok 24, objekat 4. 1986. Kutija 24.

IAB5a: Izvod iz urbanističkog projekta bloka 24 u Novom Beogradu, odgovorni projektant Z. Čorbić (Projektni zavod Srbijaprojekt), 16.4.1985.

IAB5b: Tehnički opis stambenog objekta br. 4, n.d.

IAB6v: Ugovor sklopljen Interesne zajednice stanovanja JNA (Direkcije za izgradnju i održavanje stambenog fonda JNA) i Zavoda za izgradnju grada Beograda, 30.6.1981.

IAB. Fond Skupštine opštine Novi Beograd. Blok 49, objekat G-1. 1986. Arhivska oznaka III-351-473/86. Kutija 146.

IAB5g: Tehnički opis za objekte br. G-1, 2, 3, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 13 i 14 u grupaciji „G” – I mesna zajednica – naselje Bežanijska kosa – Blok 57, Novi Beograd, odgovorni projektant Ratko Karolić, n.d.

IAB. Fond Skupštine opštine Novi Beograd. Blok 49, objekat H-11. 1990. Arhivska oznaka III-351-137/87. Kutija 198.

IAB5d: Tehnički opis uz glavni-izvođački projekat stambenog objekta, grupacija H objekat 11, u sklopu bloka 57 Bežanija, odgovorni projektant Feliks Bajlon, n.d.

IAB. Fond Skupštine opštine Novi Beograd. Blok 60, objekat A1. 1988. Arhivska oznaka: III-351.23/88. Kutija 1.

IAB5d: Projektni zadatak za izradu investiciono tehničke dokumentacije stambenih objekata u I MZ na „Bežanijskoj kosi” u Beogradu, sastavila SZ Metalac, 3.12.1984.

IAB5e: Urbanistički projekat I mesne zajednice stambenog naselja na Bežanijskoj kosi – izmene i dopune, izradio IMS, n.d.

IAB. Fond Skupštine opštine Novi Beograd. Blok 60, objekat J-4. 1988. Arhivska oznaka III-351-533/88. Kutija 56.

IAB5ž: Rešenje Skupštine opštine Novi Beograd br. II-463-8/86, 3.4.1986.

IAB5z: Struktura stanova u objektu J-4, odgovorni projektanti M. Čanak i D. Simić, n.d.

IAB5i: Tehnički opis za objekat J-4, odgovorni projektanti M. Čanak i D. Simić, n.d.

Примарни извори

1. „8 arhitekata u Beogradu.” *Komunikacija*, br. 69 (1990): 5.
2. „II kongres arhitekata Jugoslavije.” *Čovjek i prostor* 11, br. 135 (1964): 1.
3. „IV kongres Urbanističkog saveza Jugoslavije.” *Arhitektura - Urbanizam* 15, br. 73 (1974): 56.
4. [Aleksić, Branko]. „8.0 Bulevar Vojvode Stepe: centralna zona; Pozvani beogradski konkurs za arhitektonsko rešenje stambenog naselja u Bulevaru Vojvode Stepe u Beogradu 1969.” *Arhitektura - Urbanizam* 17, br. 74-77 (1976): 63-64.
5. Aleksić, Branko. „Prikaz konkursa za urbanističko-arhitektonsko rešenje bloka 19a u Novom Beogradu.” *Arhitektura - Urbanizam* 18, br. 78-79 (1977): 44-46.
6. ———. „Prikaz predloga – idejnog rešenja stambenog naselja Kumodraž II.” *Izgradnja* 28, br. 9 (1974): 34-42.
7. ———. „Centar mesne zajednice u bloku 23 u Novom Beogradu.” *Arhitektura - Urbanizam* 21, br. 85 (1980): 28-31.
8. [Aleksić, Branko, i Nikola Saičić]. „14.0 Bulevar Vojvode Stepe: I i II područje; Pozvani beogradski konkurs za arhitektonsko rešenje stambenog naselja u Bulevaru Vojvode Stepe u Beogradu 1973.” *Arhitektura - Urbanizam* 17, br. 74-77 (1976): 80-81.

9. ———. „Prikaz projekata nagrađenih prvom nagradom na konkursu za izradu idejnih rešenja stambenih ansambala u okviru područja 1 i 2 na potezu Bulevara vojvode Stepe u Beogradu.” *Izgradnja* 27, br. 6 (1973): 24-41.
10. Aleksić, Branko, i Stana Aleksić, „Rekonstrukcija poteza Bulevara vojvode Stepe – projekat centralne zone.” *Izgradnja* 26, br. 12 (1972): 39-54.
11. Baylon, Mate. „Korisnik u procesu stambene izgradnje.” *Izgradnja* 35, br. 8 (1981): 34-35.
12. Bjelikov, Vladimir. „Osećam veliko zadovoljstvo.” *Arhitektura - Urbanizam* 10, br. 55 (1969): 9.
13. „Blok 24: Novi Beograd.” *Komunikacija*, br. 25 (1984): nepaginirano.
14. Bobić, Đorđe. *Traganje za gradom*. Beograd: Orion art, 2012.
15. ———. „Čaršija radničkih snova.” *Komunikacija*, br. 57 (1987): nepaginirano.
16. Бобић, Милош. „Како украс(и)ти Нови Београд.” *Књижевне новине* 36, бр. 686 (1985): 30.
17. Bobić, Miloš. „Na tragu srpskog postmodernizma.” *Komunikacija*, br. 9 (1982): nepaginirano.
18. B[obić], M[iloš]. „Teško je pisati uvodnik.” *Komunikacija*, br. 40 (1985): nepaginirano.
19. Bogdanović, Bogdan. *Mali urbanizam*. Sarajevo: Narodna prosvijeta, 1958.
20. ———. „Reč predsednika Ocenjivačkog suda.” U „Budućnost Novog Beograda: Međunarodni konkurs za unapređenje urbane strukture Novog Beograda,” uredio Petar Arsić. Vanredni broj, *Arhitektura - Urbanizam* 25 (1985): 3-5.
21. Bogojević-Bobić, Milica. „Let iznad kukavičijeg gnezda u susret III milenijumu.” *Komunikacija*, br. 40 (1985): nepaginirano.
22. Bojović, Miodrag. „Metodologija i algoritmika savremene izrade prostornih planova i njihova usaglašenost sa potrebama.” *Urbanizam Beograda* 8, br. 37 (1976): 24-26.
23. Bunčuga, Franco. *Conversazioni con Giancarlo De Carlo: Architettura e libertà*. Milano: Elèuthera, 2000.
24. Vasić, Zdenka. „Samoupravno planiranje.” *Urbanizam Beograda* 8, br. 37 (1976): 20-21.
25. „,Veletehna - CIP': Podaci i projekti.” *Komunikacija*, br. 69 (1990): 16.
26. Veljković, Vojislav. „Planiranje stambeno-komunalne izgradnje.” *Urbanizam Beograda* 13, br. 63-65 (1981): 94-98.

27. Venturini, Darko. „Čudo s nekoliko rijetkosti.” *Čovjek i prostor* 28, br. 3 (1981): 17.
28. *Вечерње новости*. „Град домаћин је спреман.” 28. август, 1961.
29. *Вечерње новости*. „Платан Југославије у Алеји мира.” 8. септембар, 1961.
30. Vidler, Anthony. “The Idea of Type: The Transformation of the Academic Ideal, 1750-1830.” In Hays, *Oppositions Reader*, 439-59.
31. Vidler, Antoni. „Трећа типологија.” У Perović, *Antologija teorija arhitekture*, 598-605.
32. Vlak, Neven. „Projektovanje i gradnja stambenog bloka 28.” *Izgradnja* 25, br. 5 (1971): 4-11.
33. Vuds, Šedrak. „Urbano okruženje: potraga za sistemom.” У Perović, *Antologija teorija arhitekture*, 378-86.
34. ———. „Frankfurt: problemi grada u XX veku.” У Perović, *Antologija teorija arhitekture*, 392-94.
35. Vujnović, Ratko. „Prognoze i tendencije u stambenoj izgradnji u narednom desetogodišnjem periodu.” *Arhitektura - Urbanizam* 17, br. 74-77 (1976): 9-10.
36. Ward, Colin. *Housing – An Anarchist Approach*. London: Freedom Press, 1976.
37. *With Man in Mind: An Exhibition of Two Projects from the City Planning Institut /Gradski zavod za planiranje/Belgrade, Yugoslavia*. Translated by John White and Ružica White. Beograd: Kulturni centar Beograda, 1986. Exhibition catalogue.
38. Woods, Shadrach. *The Man in the Street: A Polemic on Urbanism*. Harmondsworth: Penguin Books, 1975.
39. Glavički, Milutin. „Regulacioni plan Novog Beograda.” *Arhitektura - Urbanizam* 6. br. 32 (1965): 5-9.
40. Damjanović, Milan. „Šizofreno biće grada.” *Komunikacija*, br. 23 (1984): nepaginirano.
41. De Carlo, Giancarlo. “Architecture’s Public.” In *Architecture and Participation*, edited by Peter Blundell Jones, Doina Petrescu and Jeremy Till, 3-18. London: Spon Press, 2005.
42. Delevoy, Robert L. “Diagonal: Toward an Architecture.” In *Rational Architecture*, 14-21.
43. „Deset godina Poslovnog udruženja ,Inpros’.” *Izgradnja* 27, br. 12 (1973): 73-86.
44. Деспић, Александар. „Подухват и оспоравања.” *Политика*, 3. август, 1985.
45. Деспић, Александар Р. „У сусрет III миленијуму.” У Деспић et al., *Средииште културе III миленијум*, 5-9.

46. Деспић, Александар, Милош Р. Перовић, Драгослав Срејовић и Гордана Харашећ.
Сређиште културе III миленијум. Београд: Српска академија наука и уметности, 1985. Каталог изложбе.
47. „Детаљни урбанистички план блока 19а на Новом Београду.” *Urbanizam Beograda* 10, бр. 49 (1978): 8-54.
48. „Детаљни урбанистички план месне заједнице у Блоку 28 – једна фаза разраде идејног урбанистичког решења централне зоне Новог Београда,” *Arhitektura - Urbanizam* 7, бр. 41-42 (1966): 82-84.
49. „Детаљни урбанистички план реконструкције poteza Булеvara војводе Степе у Београду.” *Arhitektura - Urbanizam* 7, бр. 41-42 (1966): 48-50.
50. Домљан, Ђарко. „Perspektive urbanizma.” *Naše teme* 8, бр. 11 (1964): 1766-76.
51. Doxiadis, C. A. “Ekistic units.” *Ekistics* 72, no. 430-35 (2005): 67-69.
52. ———. “The Science of Ekistics.” *Ekistics* 72, no. 430-35 (2005): 32-38.
53. [Drinjaković, Slobodan, Branislav Karadžić i Aleksandar Stjepanović]. „12.0 Banjica: Општи београдски конкурс за архитектонско решење стамбеног насеља Банјика у Београду 1971.” *Arhitektura urbanizam* 17, бр. 74-77 (1976): 74-75.
54. „Друштвени договор о основама стамбене политике у Београду.” *Службени лист града Београда* 23, бр. 23 (1976): 1265-79.
55. „Друштвени план Београда за период од 1976. до 1980. године.” *Службени лист града Београда* 24, бр. 5 (1977): 231-73.
56. „Друштвени план развоја Београда за период 1961-1965. године.” *Београдске новине* 7, бр. 6 (1961): 173-237.
57. Dubos, René. “Na konferenci Združenih narodov.” Pogovor vodil Miloš R. Perović. V Miloš R. Perović, *Pogovori z delosovci*, uredil Stane Bernik, 47-64. Ljubljana: Sinteza, 1978.
58. Ђокић, Александар. „Културно-информативни центар других земаља.” У Деспић et al., *Сређиште културе III миленијум*, 179-80.
59. Ђокић, Александар. „Naselje Kneževac-Kijevo (II I III etapa): Labudovo brdo-Vidikovac.” U Jarić, *40 godina građevinarstva*, 137-44.
60. ———. „Resnik - linearni grad - Avala grad.” U *Resnik*, 7-23.
61. Ђоковић, Милан. „Izgradnja stambenih objekata u bloku 22, Novi Beograd.” U „Stan i stanovanje.” Posebno izdanje, *Izgradnja*, n.d.: 251-60.

62. Đorđević, Aleksandar. „O nekim problemima planiranja i finansiranja kompleksne izgradnje stambenih naselja.” *Arhitektura - Urbanizam* 3, br. 14 (1962): 44-45.
63. ———. „Problem rekonstrukcije centralnih delova Beograda.” *Arhitektura - Urbanizam* 4, br. 21 (1963): 46-50.
64. ———. „Sistem i organizacija prostornog planiranja u Beogradu.” Prilog, *Urbanizam Beograda* 6, br. P6 (1974): P3-27.
65. ———. „Uvodno izlaganje direktora Urbanističkog zavoda i rukovodioca tima za Generalni urbanistički plan Beograda dipl. ing. arh. Aleksandra Đorđevića.” *Arhitektura - Urbanizam* 14, br. 70-72 (1973): 4.
66. Đurović, Đuro. „Učešće javnosti u izboru G U plana Beograda.” *Urbanizam Beograda* 4, br. 17 (1972): 2-3.
67. *Enciklopedija samoupravljanja*. Beograd: Savezna administracija, 1979.
68. Ж., М. „На прагу трећег миленијума.” *Политика*, 26. април, 1985.
69. ———. „Прозивка за будућност.” *Политика*, 28. април, 1985.
70. „Закључци о мерама за унапређење рада месних заједница у Београду,” *Службени лист града Београда* 17, бр. 13 (1970): 263-69.
71. „Закључци о стамбеној изградњи.” *Службени лист града Београда* 23, бр. 12 (1976): 685-59.
72. „Закључци са саветовања о рационалној стамбеној изградњи.” *Изградња* 17, бр. 7 (1963): 1-2.
73. „Закон о изменама и допунама Закона о експропријацији.” *Службени лист СФРЈ* 21, бр. 13 (1965): 499-501.
74. *Закон о удруженом раду*. Београд: Службени лист СФРЈ, 1976.
75. „Западна културна револуција.” *Tito: Crveno i crno*. Episoda 19. Scenario i režija Mića Jovanović. Emitovano 6. maja, 2010. Beograd: Radio Televizija Srbije, 2010. http://www.youtube.com/watch?v=6NYrsB9I_0s.
76. Zdravković, Zdravko, i Dušan Filipović. „Изградња блока 19а у Новом Београду.” *Изградња* 32, бр. 10 (1978): 14-20.
77. Zeković, Radosav. Uvod u *Resnik*, 5.
78. Игњатовић, Петар. „III миленијум – мишљења о културном средишту.” У Деспић et al., *Средиште културе III миленијум*, 127-30.
79. „INPROS: Poslovno udruženje proizvođača za industrijsku proizvodnju stanova.” Prilog, *Изградња* 23, бр. 10 (1969): P1-41.

80. Janković, Božidar, i Branislav Karadžić. „Izgradnja blokova 22 i 23 u Novom Beogradu.” U „Stan i stanovanje.” Posebno izdanje, *Izgradnja*, n.d.: 134-47.
81. Jarić, Miloš, ur. *40 godina građevinarstva Socijalističke Republike Srbije*. Beograd: Izgradnja, 1987.
82. ———. „Aktuelna tema.” *Izgradnja* 29, br. 11 (1975): 38-39.
83. ———. „Izvod iz Rezolucije o smernicama za izradu društvenog plana SR Srbije za period do 1970 god.” *Izgradnja* 19, br. 2 (1965): 1-3.
84. ———. „Izgradnja stanova je proizvodnja stanova.” *Izgradnja* 14, br. 5-6 (1960): 1-7.
85. ———. „Izgradnja stanova u novim uslovima.” *Izgradnja* 14, br. 3-4 (1960): 1-6.
86. [Jovanović, Miroslav]. „Stambeno naselje u ulici Kneza Višeslava u Beogradu.” *Arhitektura - Urbanizam* 17, br. 74-77 (1976): 118.
87. Jovanović, Stevan. „Stambena izgradnja u razvoju Beograda.” *Urbanizam Beograda* 7, br. 30 (1975): 6-8.
88. Jovanović, Stevan, i Miloš R. Perović, prir. *Dom prijateljstva: Nesvrstani*. Zavod za planiranje razvoja grada Beograda, 1975.
89. Jojić, Aleksandar. „Građevinarstvo u 1979. godini.” *Izgradnja* 34, br. 1 (1980): 1-10.
90. Jojić, Aleksandar, i Miloš Jarić. „Građevinarstvo i stabilizacija.” *Izgradnja* 37, br. 2 (1983): 3-8.
91. *Jugoslavija 1945 – 1985*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1986.
92. Каназир, Душан. „На прагу трећег миленијума.” *Политика*, 18. мај, 1985.
93. Karadžić, Branislav. „Prikaz prvonagrađenog rada na konkursu za idejno rešenje stambenih objekata u naselju ‚Banjica‘, Beograd.” *Izgradnja* 26, br. 5 (1972): 8-24.
94. „Konkurs za izradu arhitektonsko-urbanističkog rešenja II i III etape naselja Kijevo-Kneževac u Beogradu.” *Arhitektura - Urbanizam* 12, br. 66 (1971): 38-45.
95. Krier, Léon. *Architecture: Choice or Fate*. Windsor: Andreas Papadakis Publisher, 1998.
96. ———. “Vorwärts Kameraden, Wir Müssen Zurück.” In Hays, *Oppositions Reader*, 401-11.
97. ———. “Project for the Reconstruction of the City of Luxembourg.” In *Counterprojects*, prefaces Léon Krier and Maurice Culot, unpaginated. Bruxelles: Archives d'Architecture Moderne, 1980.

98. ———. “School at Quentin-en-Yvelines.” In Hays, *Architectural Theory since 1968*, 357.
99. ———. “The Three Models to Conceive Urban Spaces.” In *Rational Architecture*, 58.
100. ———. “Centro sociale, piazza Navova, Roma.” In *Rational Architecture*, 151.
101. Krir, Leon „Rekonstrukcija grada.” U Perović, *Antologija teorija arhitekture*, 606-15.
102. Kroll, Lucien. *An Architecture of Complexity*. Translated by Peter Blundell Jones. Cambridge, MA: MIT Press, 1987. First published 1983 by Socorema.
103. ———. *Lucien Kroll: Buildings and Projects*. Translated by Joseph Masterson. London: Themes and Hudson, 1988. First published 1987 by Verlag Gerd Hatje.
104. Крунић, Јован. „Демагошка фарса.” *Књижевне новине* 49, бр. 948 (1997): 1.
105. Laconte, Pierre, Jacques Lucan, Jean Castex, Antoine Grumbach, Léon Krier, François Loyer, René Schoonbrodt, Jacques Vander Biest, Fernando Montes, Bernard Huet, R-L Delevoy, André Barey, Maurice Culot, Philippe Panerai and Pierluigi Nicolini. “The Brussels Declaration: Reconstruction of the European City.” In Knopf and Jencks, *Theories and Manifestoes*, 176-77.
106. Le Corbusier. *Atinska povelja*. Preveo Danilo Udovički. Beograd: Klub mladih arhitekata, 1965. Objavljeno prvi put 1943.
107. Litvinović, Snežana. „Stambeno naselje Golf 12.” *Komunikacija*, br. 69 (1990): 6-14.
108. Личина, Светислав. „Уз пројекат ‘Трећи Миленијум’ на простору савског амфитетатра.” У Деспић et al., *Средиште културе III миленијум*, 154-57.
109. Лојаница, Милан. „Белешке уз цртеже за Каталог изложбе – III МИЛЕНИЈУМ.” У Деспић et al., *Средиште културе III миленијум*, 158-61.
110. Lojanica, Milan. „Blok 19a u Novom Beogradu.” U Jarić, *40 godina građevinarstva*, 123-26.
111. [Lojanica, Milan, Borivoje Jovanović i Predrag Cagić]. „2.0 Julino brdo: Opšti beogradski konkurs za rešenje stambenog naselja Julino brdo u Beogradu 1966.” *Arhitektura - Urbanizam* 17, br. 74-77 (1976): 48-49.
112. ———. „Stambeno naselje ‘Julino brdo’ u Beogradu.” *Arhitektura - Urbanizam* 10, br. 55 (1969): 20-21.
113. Lukić, Jovan. „Stambeno naselje na Julinom brdu.” *Urbanizam Beograda* 1, br. 5 (1969): 17-18.
114. ———. „Transformacija u urbanističkom planiranju i izgradnji naselja Kneževac-Kijevo.” *Arhitektura - Urbanizam* 12, br. 66 (1971): 37.

115. M., A. „Пројекат ‚Трећи миленијум‘.” *Политика*, 12. април, 1985.
116. Maki, Fumihiko, i Masato Otaka. „Neka razmišljanja o kolektivnoj formi.” U Perović, *Antologija teorija arhitekture*, 356-72.
117. Manević, Zoran. „Knez-Mihajlova ulica: Danas i sutra.” *Arhitektura - Urbanizam* 4, br. 21 (1963): 22-23.
118. ———. „Novi Resnik - jedna nada, jedna mogućnost,” u *Resnik*, 40-41.
119. ———. „Novija srpska arhitektura.” U *Srpska arhitektura 1900-1970*, 7-38. Beograd: Muzej savremene umetnosti, 1972. Katalog izložbe.
120. ———. Uvod u *Istraživanja: Izložba radova Miloša Perovića i saradnika iz Zavoda za planiranje razvoja grada Beograda*, Miloša R. Perovića, nepaginirano. Beograd: Muzej savremene umetnosti, 1978. Katalog izložbe.
121. Martinović, Uroš. „Arhitektura je društvena neminovnost.” *Arhitektura - Urbanizam* 5, br. 27 (1964): 42-43.
122. ———. „Naša savremena arhitektura.” *Arhitektura - Urbanizam* 5, br. 26 (1964): nepaginirano.
123. Marušić, Darko, Milica Tepavčević i Tatjana Stojanović. „Izgradnja stambenog naselja Cerak–Vinogradi,” *Izgradnja* 32, br. 12 (1978): 36-49.
124. Marušić, Milenija, i Darko Marušić. „Cerak 1 i Cerak 2: Cerak u 20 slika.” U Jarić, *40 godina građevinarstva*, 127-36.
125. Матицки, М. „У Београду ће се подићи Парк пријатељства.” *Политика*, 30. август, 1961.
126. Macura, Vladimir. „За умерени град: Комunikације’81 и полистичка изложба у уметничком павилјону ‚Cvijeta Zuzorić’.” *Komunikacija*, br. 3 (1981): nepaginirano.
127. ———. „Kontakt plan.” U *Komunikacije’79: Grad između plana i stvarnosti; Dometi, ograničenja i mogućnosti planerskih metoda i tehnika*. Књ. 2b, *Kvalitativne tehnike*, priredio Slobodan Lazić, 1-7. Beograd: Centar za planiranje urbanog razvoja, 1979.
128. *Međunarodni konkurs za unapređenje urbane strukture Novog Beograda*. Beograd: Društvo arhitekata Beograda, 1985. Raspis konkursa.
129. Mendelson, Andrija. „O naselju Banjica u Beogradu.” Prilog, *Urbanizam Beograda* 7, br. P8 (1975): PI-XIII.
130. Meštrović, Matko. „Urbanizam i konformizam.” *Naše teme* 8, br. 11 (1964): 1816-23.

131. Milenković, Aleksandar. *Arhitektura: salonska vizura*. Beograd: Savez arhitekata Srbije, 2001.
132. ———. „Beograd viđen iznutra.” Razgovor vodio Bojan Selimović. *Izgradnja* 35, br. 8 (1981): 36-39.
133. ———. „Protiv svršenih činova.” *Čovjek i prostor* 28, br. 3 (1981): 16.
134. ———. „Šesti susret prostornih planera Jugoslavije u Dubrovniku: Planiranje razvoja naselja za vreme privrednih teškoća traži preispitivanje ranijih metoda.” *Izgradnja* 37, br. 7 (1983): 48-49.
135. Milenković, Branislav. „Naselje Kijevo-Kneževac.” *Arhitektura - Urbanizam* 10, br. 55 (1969): nepaginirano.
136. ———. „Razgovor o običnom.” Razgovor vodio Miloš Bobić. *Komunikacija*, br. 49 (1986): nepaginirano.
137. М[иленковић], В[ладимир]. „Систем.” У *Србија – нови напори: 10. међународна изложба архитектуре Венецијански бијенале / Српски павиљон*, уредио Владимир Мако, непагинирано. Београд: Музеј примењене уметности, 2006.
138. Miličević, Ratko. „Minel ili Minelijum, pardon Milenijum.” *Komunikacija*, br. 40 (1985): nepaginirano.
139. [Mitić, Milosav, i Mihailo Čanak]. „3.0 Blok 29: Pozvani beogradski konkurs za arhitektonsko rešenje stambenog naselja Blok 29 u Novom Beogradu 1967.” *Arhitektura - Urbanizam* 17, br. 74-77 (1976): 51.
140. Mitrović, Mihajlo. „Aktuelna tema.” *Izgradnja* 29, br. 10 (1975): 51-52.
141. ———. „Paradoksalnost u odnosima.” *Arhitektura - Urbanizam* 5, br. 27 (1964): 45-46.
142. Mladenović, Dimitrije. *50 godina preoblikovanja prostora*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, 2011. Katalog izložbe.
143. Mladenović, Ivica. *Prvi beogradski trijenale svetske arhitekture: Pedeset istaknutih arhitekata sveta*. Beograd: Udruženje likovnih umetnika primenjenih umetnosti i dizajnera Srbije, 1985. Katalog izložbe.
144. Млађеновић, Милорад. „Темељи наше науке.” У Деспић et al., *Средиште културе III миленијум*, 15-23.
145. Mušič, Braco. „Kako grad raste.” Razgovor vodio Miloš Bobić. *Komunikacija*, br. 20 (1983): nepaginirano.

146. "New Model for Execution of Housing Settlements with Urban Features in Suburbs." In *YU Best Practices*, prepared by Yugoslav National HABITAT II Committee, 24-27. Belgrade: Ministry of Urban Development, Municipal Housing Affairs and Construction, 1995.
147. „Одлука о Детаљном урбанистичком плану месне заједнице у блоку 22 на Новом Београду.” *Службени лист града Београда* 13, бр. 26 (1967): 686.
148. „Одлука о Детаљном урбанистичком плану месне заједнице у блоку 23 на Новом Београду.” *Службени лист града Београда* 13, бр. 26 (1967): 686.
149. „Одлука о Детаљном урбанистичком плану месне заједнице у блоку 28 на Новом Београду.” *Службени лист града Београда* 11, бр. 15 (1965): 440.
150. „Одлука о Детаљном урбанистичком плану месне заједнице у блоку 29 на Новом Београду.” *Службени лист града Београда* 12, бр. 9 (1966): 227.
151. „Одлука о Детаљном урбанистичком плану месне заједнице у блоку 30 на Новом Београду.” *Службени лист града Београда* 16, бр. 1 (1970): 1.
152. „Одлука о изменама и допунама Одлуке о Генералном урбанистичком плану Београда.” *Службени лист града Београда* 32, бр. 2 (1985): 42-45.
153. „Одлука о проглашењу Устава Социјалистичке Федеративне Републике Југославије.” *Службени лист СФРЈ* 30, бр. 9 (1974): 209-62.
154. „Одлука о програму и условима стамбене изградње на ужем подручју града у 1963. години.” *Београдске новине* 9, бр. 3 (1963): 117-19.
155. „Одлука о програму станбене изградње на ужем подручју града за 1959. годину и припремама за изградњу у 1960. години.” *Београдске новине* 5, бр. 1 (1959): 5.
156. „Одлука о проширењу ужег грађевинског рејона на ужем подручју Београда.” *Београдске новине* 8, бр. 6 (1962): 238.
157. „Одлука о условима стамбене изградње на ужем подручју града.” *Београдске новине* 10, бр. 1 (1964): 1-2.
158. „Oktobarska nagrada Beograda.” *Urbanizam Beograda* 3, br. 13-14 (1971): перагинирано.
159. „Општи друштвени договор о стамбеној политици и усмеравању просторног развоја града у реализацији стамбене политике.” *Службени лист града Београда* 21, бр. 10 (1974): 699-707.

160. *Osnovni zakon o upravljanju državnim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva.* U Petranović i Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, knj. 3, 857-58.
161. П., В. „Београд у вечерњим часовима.” *Борба*, 30. август, 1961.
162. Папић, Душан. „Утицај доселjenika из ruralних подручја на градску средину.” *Urbanizam Beograda* 4, br. 20 (1972): 22-23.
163. Пејић, М. „Први пут детаљно: Погледајте шта је шта у Београду на води.” *24 sata*, 13. март, 2014. <http://www.24sata.rs/vesti/beograd/vest/prvi-put-detajlno-pogledajte-sta-je-sta-u-beogradu-na-vodi-grafika-fotke/129227.phtml>.
164. ———. „Представљен мастер план у Дубаију: Србија центар региона.” *24 sata*, 13. март, 2014.
165. Перовић, Милош Р., ур. *Iskustva prošlosti*. Београд: Завод за планирање развоја града Београда, 1985.
166. ———. *Iskustva prošlosti*. 2. изд. Београд: Грађевинска књига, 2000. Објавио први пут Завод за планирање развоја града Београда 1985.
167. ———. *Iskustva prošlosti*. 3. изд. Београд: Грађевинска књига, 2008. Објавио први пут Завод за планирање развоја града Београда 1985.
168. ———. *Istraživanja: Izložba radova Miloša Perovića i saradnika iz Zavoda za planiranje razvoja grada Beograda*. Увод Зоран Маневић. Београд: Музеј савремене уметности, 1978. Каталог изложбе.
169. ———. „Истраживања алтернативних модела градова.” У Перовић, *Iskustva prošlosti*, 7-90.
170. ———. *Pogovori z delosovci*. Уредио Стане Берник. Лjubljana: Синтеза, 1978.
171. ———. „Средиште културе III миленијум: урбанолошки концепт.” У Деспић et al., *Средиште културе III миленијум*, 89-119.
172. ———. „Студија реконструкције центра Новог Београда и Савског амфитеатра.” У Перовић, *Iskustva prošlosti*, 119-75.
173. Петовар, Ксенија. „Између жеља и могућности,” *Политика*, 13. јул, 1985.
174. ———. „Три приговора и једно чуђење.” *Политика*, 15. јун, 1985.
175. Петовар, Ксенија. „Сociјални простор Новог Београда.” У *Међународни конкурс за унапређење урбане структуре Новог Београда*, 121-24. Београд: Друштво архитеката Београда, 1985. Распис конкурса.

176. Петровић, Б. „Засађен први платан у Парку мира и пријатељства.” *Политика*, 4. септембар, 1961.
177. Petrović, Emilija. „Stambeno naselje ‚Banjica’ u Beogradu.” *Izgradnja* 33, br. 9 (1979): 23-35.
178. Petrović, Zoran. „Rekonstrukcija delova gradskog tkiva Kikinde.” U Jarić, *40 godina građevinarstva*, 145-52.
179. *Polazne osnove Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije*. Beograd: Komisija saveznih društvenih saveta za probleme ekonomske stabilizacije, 1982.
180. *Политика*. „Хашем Цавад, Нехру, Цалам, Дауа и Веларда посадили платане у ‚Парку мира и пријатељства’.” 5. септембар, 1961.
181. „Prikaz nagrađenih radova opšte jugoslovenskog konkursa za arhitektonsko rešenje stambenih i pratećih objekata u blokovima 22 i 23 u Novom Beogradu.” *Izgradnja* 22, br. 10 (1968): 5-19.
182. „Prikaz prvonagrađenog i drugonagrađenog rada na konkursu za idejno rešenje stambenih objekata u Bloku 29 u Novom Beogradu.” *Izgradnja* 22, br. 7 (1968): 8-14.
183. „Програм друштвено усмерене стамбене изградње за период 1976-1980.” *Службени лист града Београда* 23, бр. 16 (1976): 1045-78.
184. „Програм ликвидације средстава бивших фондова за стамбену изградњу друштвених инвестиционих фондова и других средстава града и општина унетих у кредитни фонд банке и њиховог враћања самоуправно удруженој привреди Града.” *Службени лист града Београда* 20, бр. 22 (1973): 650-52.
185. *Program Saveza komunista Jugoslavije*. Beograd: Kultura, 1958.
186. „Програм станбене изградње на подручју града Београда за период 1961-1965. године.” *Београдске новине* 7, бр. 9 (1961): 326-29.
187. „Prodajni prostor prodavnica.” *Statistički godišnjak Beograda* 13 (1970): 202-03.
188. „Promet trgovinske mreže na malo po opštinama.” *Statistički godišnjak Beograda* 13 (1970): 198.
189. „Rad žirija.” U „Budućnost Novog Beograda: Međunarodni konkurs za unapređenje urbane strukture Novog Beograda,” uredio Petar Arsić. Vanredni broj, *Arhitektura - Urbanizam* 25 (1985): 6-40.
190. Radović, Ranko. „Od kritike modernog urbanizma do sopstvene radne filozofije i prakse ljudskih naselja naše sredine.” U *Društvo i razvoj gradova: Tribina*,

- uredili Dobrica Vulović i Bratislav Grubačić, 15-22. Beograd: Centar za marksizam Univerziteta u Beogradu, 1980.
191. Radosavljević, Mileta. „Projektovanje i izgradnja centara mesnih zajednica u Beogradu.” *Arhitektura - Urbanizam* 21, br. 85 (1980): 13-19.
 192. *Rational Architecture: The Reconstruction of the European City*. Bruxelles: Archives d'Architecture Moderne, 1978.
 193. *Rezolucija Savezne narodne skupštine o osnovnim smernicama za dalji razvoj privrednog sistema*. U Petranović i Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, knj. 3, 935-37.
 194. Renaudie, Serge, Piere Guilbaud and Henri Lefebvre. “Equipe No 51103.” In Bitter and Weber, *Autogestion*, 1-67.
 195. *Resnik-linearни grad-Avala grad*. Beograd: Beoplan, 1980. Katalog izložbe.
 196. „Решење о оснивању Завода за планирање развоја града Београда.” *Службени лист града Београда* 21, бр. 20 (1974): 1359-60.
 197. „Решење о постављењу директора Градског завода за друштвено планирање.” *Службени гласник града Београда* 20, бр. 13 (1973): 396.
 198. Rosi, Aldo. *Arhitektura grada*. Prevela Aleksandra Stanić. Beograd: Građevinska knjiga, 2008. Objavili prvi put 1966 Marsilio Editori.
 199. Saičić, Nikola. „1946-81. Osvrt na dela arhitektonske baštine.” *Izgradnja* 35, br. 11 (1981): 12-29.
 200. „Самоуправни споразум о оснивању Самоуправне интересне заједнице становања у Београду.” *Службени гласник града Београда* 22, бр. 1 (1975): 60-64.
 201. „Самоуправни споразум о утврђивању стопе издвајања средстава за финансирање стамбене изградње и усмеравању удружених средстава.” *Службени лист града Београда* 22, бр. 23 (1975): 1152-53.
 202. Sartogo, Piero, Constantino Dardi, Antoine Grumbach, James Stirling, Paolo Portoghesi, Romaldo Giurgola, Robert Venturi, Colin Rowe, Michael Graves, Aldo Rossi, Léon Krier and Rob Krier. *Roma Interrotta: Twelve Interventions on the Nolli's Plan of Rome*. Edited by Aaron Betsky. Monza: Johan & Levi Editore, 2015.
 203. Seferagić, Dušica. „Друштвена производња нових насеља.” *Naše teme* 25, br. 6 (1981): 943-57.

204. Seferagić, Dušica, i Vladimir-Braco Mušič, „Kamo ide naš urbanizam? Razgovor u povodu internacionalnog natječaja za unapređenje urbane structure Novog Beograda.” *Naše teme* 31, br. 1-3 (1987): 40-54.
205. „Skupština grada Beograda.” *Urbanizam Beograda* 4, br. 19 (1972): 1.
206. „Скупштина града Београда констатује.” *Службени лист града Београда* 15, бр. 13 (1968): 356-57.
207. Smithson, Alison, and Peter Smithson. “Team 10 Primer.” In Knopf and Jencks, *Theories and Manifestoes*, 218-19.
208. ———. *The Charged Void: Urbanism*. New York: The Monacelli Press, 2005.
209. Срејовић, Драгослав. „Кад смо били културно средиште света.” У Деспић et al., *Средиште културе III миленијум*, 41-67.
210. „Stambeno naselje Julino brdo u Beogradu.” *Izgradnja* 25, br. 3 (1971): 34-39.
211. Станишић, Н. „Прво дрво у Алеји мира.” *Борба*, 31. август, 1961.
212. *Становништво: Попис становништва, домаћинства, станова и пољопривредних газдинстава у 1991. години. Књ. 9, Упоредни преглед броја становника и домаћинства 1948, 1953, 1961, 1971, 1981. и 1991. и станова 1971, 1981, 1991.* Београд: Савезни завод за статистику, 1995.
213. Starčević, Milutin. „Individualna poljoprivredna domaćinstva na području koje se privodi nameni po Generalnom urbanističkom planu Beograda.” *Urbanizam Beograda* 12, br. 56 (1980): 25-26.
214. Stipsić, Ratimir, i Đurađ Šobota. „Model izgradnje stambenog naselja ‚Cerak-Vinogradi’ u Beogradu.” U *Cerak: Prikaz modela izgradnje i konkursnog urbanističko arhitektonskog rešenja naselja Cerak Vinogradi u Beogradu*, 11-14. 2. izd. Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, 1982. Objavio prvi put Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije 1978.
215. Stjepanović, Aleksandar, i Aleksandar Vukićević-Sarap. „Izgradnja naselja Banjica.” *Izgradnja* 30, br. 12 (1976): 17-32.
216. Stjepanović, Aleksandar, i Boško M. Jovanović, „Stambeni blokovi 22 i 23 u Novom Beogradu.” *Izgradnja* 30, br. 12 (1976): 3-13.
217. Stojanović, Branislav. „Predlog rekonstrukcije centralnog dela Novog Beograda i Savskog amfiteatra: Numeričke vrednosti rasta i razvoja.” U Perović, *Iskustva prošlosti*, 221-41.
218. Стојановић, Радослав. „Чудни приговори.” *Политика*, 22. јун, 1985.

219. Stojanović, Tatjana, i Boško Velisavljević. „Projektovanje i izgradnja stambenog naselja ‚Cerak-Vinogradi‘ i ‚Cerak 2‘.” *Izgradnja* 42, br. 11-12 (1988): 27-40.
220. Stojkov, Borislav. „Neke karakteristike učešća javnosti u izradi Generalnog urbanističkog plana Beograda.” *Urbanizam Beograda* 4, br. 20 (1972): 5-7.
221. ———. „Samoupravno organizovanje Urbanističkog zavoda grada Beograda.” *Urbanizam Beograda* 6, br. 27 (1974): 3-4.
222. ———. „Treći milenijum u Novom Beogradu ili Novi Beograd u trećem milenijumu.” *Komunikacija*, br. 40 (1985): nepaginirano.
223. Strugar, Marjana. „Detaljni urbanistički plan naselja Resnik.” *Urbanizam Beograda* 12, br. 56 (1980): 91-92.
224. „Текст Меморандума.” У „Меморандум САНУ” – одговори на критике, Косте Михајловића и Василија Крестића, 99-147. Београд: Српска академија наука и уметности, 1993.
225. Тито, Јосип Броз. „Борба за даљи развој социјалистичког самоуправљања у нашој земљи и улога Савеза комуниста Југославије.” У *Десети конгрес СКЈ: Документи*, 9-73. Београд: Издавачки центар Комунист, 1974.
226. ———. „Завршна реч Председника Савеза комуниста Југославије Јосипа Броза Тита на Десетом конгресу.” У *Десети конгрес СКЈ: Документи*, 7-8. Београд: Издавачки центар Комунист, 1974.
227. Tito, Josip Broz. „Josip Broz Tito o radničkom upravljanju privrednim preduzećima.” У Petranović i Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, knj. 3, 854-57.
228. Uzelac, Marjan. „Moderna, postmoderna, socijalizam: O gradu i o arhitekturi u jugoslavenskom socijalizmu.” *Naše teme* 31, br. 1-3 (1987): 17-18.
229. ———. „Ulomci, utopija i postmoderni urezi: Socijalistički grad ili grad za socijalizam.” *Naše teme* 31, br. 1-3 (1987): 65-82.
230. „Указ о проглашењу Закона о експропријацији.” *Службени гласник ФНРЈ* 12, бр.12 (1957): 205-17.
231. „Указ о проглашењу Закона о национализацији најамних зграда и грађевинског земљишта.” *Службени гласник ФНРЈ* 13, бр. 52 (1958): 1222-28.
232. „Улога и задаци Савеза комуниста Југославије у борби за развој социјалистичког самоуправљања и за материјални и друштвени напредак земље.” У *Jedanaesti kongres Saveza komunista Jugoslavije*, 91-176. Београд: Комунист, 1978.
233. „Urbanizam mimo socijalizma,” *Naše teme* 8, br. 11 (1964): 1765.

234. „Услови и технички нормативи за пројектовање стамбених зграда и станова.”
Службени лист града Београда 30, бр. 32 (1983): 1486-563.
235. *Ustav SFRJ*. U Petranović i Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, knj. 3, 1018-23.
236. *Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja Federativne Narodne Republike Jugoslavije i saveznim organima vlasti*. U Petranović i Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, knj. 3, 862-66.
237. Habraken, N.J. *Supports: An Alternative to Mass Housing*. Translated by B. Valkenburg. Edited by Jonathan Teicher. 2nd ed. London: The Urban International Press, 2011. First published 1961 by Scheltema & Holkema.
238. Hodžić, Smajo. „Godina dana proizvodnje stanova u uslovima stambene reforme.”
Izgradnja 21, br. 5 (1967): 13-20.
239. Castex, Jean, Jean-Charles Depaule i Philippe Panerai. *Urbane forme*. Preveli Mirjana Mihajlović-Ristivojević i Gradimir Bosnić. Beograd: Građevinska knjiga, 2003. Objavio prvi put Bordas 1980.
240. *Cerak: Prikaz modela izgradnje i konkursnog urbanističko arhitektonskog rešenja naselja Cerak Vinogradi u Beogradu*. 2. izd. Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, 1982. Objavio prvi put Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije 1978.
241. Culot, Maurice, and Léon Krier. “The Only Path for Architecture.” In Hays, *Architectural Theory since 1968*, 350-55.
242. Čanak, Mihailo. „Dr Mihailo Čanak: Architect.” Predavanje povodom dodele Nagrade za životno delo Asocijacije srpskih arhitekata, Beograd, 17. oktobar, 2012.
243. „Četnaest godina je već.” *Arhitektura - Urbanizam* 1, br. 1 (1960): 3.
244. Šuvar, Stipe. „Društvenost u urbanom prostoru.” *Naše teme* 25, br. 6 (1981): 934-42.
245. ———. *Između zaseoka i megalopolisa*. Zagreb: Centar za sociologiju sela Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 1973.

Секундарни извори

1. Allen, Stan. “Figures, Fields, Fragments.” In Davidson and Rappaport, *Eisenman/Krier*, 64-77.
2. Altiser, Luj. *Ideologija i državni ideološki aparati*. Preveo Andrija Filipović. Loznica: Karpos, 2009. Objavio prvi put La Pensée 1970.

3. Avermaete, Tom. "Mat-Building: Team 10's Reinvention of the Critical Capacity of the Urban Tissue." In Risselada and Van den Heuvel, *Team 10 1953-1981*, 307-12.
4. ———. "Toulouse-Le Mirail Urban Extension, 1961-71: Candilis - Josic - Woods." In Risselada and Van den Heuvel, *Team 10 1953-1981*, 166-69.
5. ———. "University of Bochum Competition, 1962: Candilis - Josic - Woods." In Risselada and Van den Heuvel, *Team 10 1953-1981*, 110-11.
6. ———. "Frankfurt Römerberg, 1963: Candilis - Josic - Woods." In Risselada and Van den Heuvel, *Team 10 1953-1981*, 132-34.
7. ———. "Free University, Berlin 1963-73: Candilis - Josic - Woods with Manfred Schiedhelm." In Risselada and Van den Heuvel, *Team 10 1953-1981*, 186-89.
8. ———. "Caen Hérouville, Bilbao Val d' Asua, Toulouse-Le Mirail Urban Studies 1961-1962: Candilis - Josic - Woods." In Risselada and Van den Heuvel, *Team 10 1953-1981*, 96-97.
9. Badiou, Alain. *Ethics: An Essay on the Understanding of Evil*. Translated and introduced by Peter Hallward. London: Verso, 2001. First published 1998 by Editions Hatier.
10. ———. *The Communist Hypothesis*. Translated by David Macey and Steve Corcoran. London: Verso, 2010. First published 2008 by La Fabrique.
11. Banham, Reyner. *Megastructure: Urban Futures of the Recent Past*. New York: Harper & Row, 1976.
12. Bey, Hakim. *T. A. Z.: The Temporary Autonomous Zone, Ontological Anarchy, Poetic Terrorism*. 2nd ed. New York, Autonomedia, 2003. First published 1984.
13. Bilandžić, Dušan. *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden marketing, 1999.
14. Bitter, Sabine, and Helmut Weber, eds. *Autogestion, or Henri Lefebvre in New Belgrade*. Vancouver, BC: Phillip Press, 2009.
15. Благојевић, Љиљана. *Нови Београд: оспорени модернизам*. Београд: Завод за уџбенике, 2007.
16. Blagojević, Ljiljana. "New Belgrade: The Capital of No-City's-Land," ART-e-FACT, accessed June 1, 2014. http://artefact.mi2.hr/_a04/lang_en/theory_bлагоjevic_en.htm.
17. ———. "Postmodernism in Belgrade Architecture: Between Cultural Modernity and Societal Modernisation." *Spatium International Review*, no. 25 (2011): 23-29.

18. ———. “The Problematic of a ‘New Urban’: The Right to New Belgrade.” In Bitter and Weber, *Autogestion*, 119-32.
19. ———. “The Residence as a Decisive Factor: Modern Housing in the Central Zone of New Belgrade.” *Arhitektúra & Urbanizmus* 46, no. 3-4 (2012): 229-49.
20. Blundell Jones, Peter. Foreword to *An Architecture of Complexity*, by Lucien Kroll, ix-xiii. Translated by Peter Blundell Jones. Cambridge, MA: MIT Press, 1987. First published 1983 by Socorema.
21. Bojanić, Petar. *Nasilje, figure suverenosti*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2007.
22. Bojović, Branko. „Neki zanemareni urbanistički problemi.” U Živković et al., *Beograd: Sociološka studija*, 169-205.
23. Bourdieu, Pierre. *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Translated by Richard Nice. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996. First published 1979 by Les Éditions de Minuit.
24. ———. *Outline of a Theory of Practice*. Translated by Richard Nice. Cambridge: Cambridge University Press, 1977. First published 1972 by Librairie Droz.
25. Van den Heuvel, Dirk. “The Issue of Urban Infrastructure.” In Risselada and Van den Heuvel, *Team 10 1953-1981*, 99-101.
26. ———. “Restatement of Convictions.” In Risselada and Van den Heuvel, *Team 10 1953-1981*, 157.
27. ———. “Team 10 on its Own: Against Formulae, Against Formalism.” In Risselada and Van den Heuvel, *Team 10 1953-1981*, 84-85.
28. ———. “Urban Re-Identification Grid, 1953: Alison and Peter Smithson.” In Risselada and Van den Heuvel, *Team 10 1953-1981*, 30-32.
29. Van den Heuvel, Dirk, and Max Risselada. “Looking into the Mirror of Team 10.” Introduction to Risselada and Van den Heuvel, *Team 10 1953-1981*, 12-13.
30. Vanek, Jaroslav. “Identifying the Participatory Economy.” In Horvat, Marković and Supek, *Self-governing Socialism*, vol. 2, 135-40.
31. Veselinov, Dragan. *Agrarno pitanje u Jugoslaviji*. Beograd: Borba, 1981.
32. Videkanić, Bojana. “First and Last Emperor: Representations of the President, Bodies of the Youth.” In *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, edited by Breda Luthar and Maruša Pušnik, 37-63. Washington DC: New Academia Publishing, 2010.

33. Vratuša, Vera. „Stav prema učešću u odlučivanju na radnom mestu odraslog stanovništva Srbije krajem XX i početkom XXI veka.” U *Društvo u previranju: Sociološke studije nekih aspekata društvene transformacije u Srbiji*, priredila Smiljka Tomanović, 179-218. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 2006.
34. Вујовић, Бранко. *Саборна црква у Београду*. Београд: Народна књига, 1996.
35. Vujović, Sreten. „Društvene nejednakosti u stanovanju.” U *Društvene nejednakosti*, M. Popovića, M. Bogdanovića, S. Vujovića, B. Džuverovića, J. Petrović, M. Davidović, D. Mrkšića, V. Goatija i M. Krnete, 79-120. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 1987.
36. ———. *Živeti na Čukarici: Sociološko istraživanje Banovog Brda i Žarkova*. Beograd: ISI Filozofskog fakulteta u Beogradu, 1985.
37. ———. „Linije podela u socijalističkom društvu.” U *Istorija i sećanje: Studije istorijske svesti*, uredila Oglja Manojlović Pintar, 99-111. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2006.
38. ———. „O promenama u društvenoj i prostornoj strukturi Beograda.” *Ideje* 16, br. 4 (1986): 113-34.
39. Vuksanović-Macura, Zlata. *Život na ivici: stanovanje sirotinje u Beogradu 1919-1941*. Beograd: Orionart, 2012.
40. Вукчевић, Ристо. *Индустријализација и деаграризација у Југославији*. Титоград: Универзитетска ријеч, 1983.
41. Vučetić, Radina. *Koka-kola socijalizam: Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*. Beograd: Službeni glasnik, 2012.
42. Ward, Colin. “Anarchy and Architecture: A Personal Record.” In Hughes and Sadler, *Non-Plan*, 44-51.
43. Weber, Max. *Protestantska etika i duh kapitalizma*. Preveo Nika Milićević. Sarajevo: Veselin Masleša, 1968. Objavili prvi put Allen i Unwin 1930.
44. Wood, Kelsey. *Žižek: A Reader's Guide*. Chichester: Wiley-Blackwell, 2012.
45. Woodward, Susan L. *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War* (Washington, DC: Brookings Institution Press, 1995).
46. ———. *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945-1990*. Princeton: Princeton University Press, 1995.

47. Gligorijević, Jovana. „Blejk, Dinastija i sve naše karingtonke.” *Vreme* 15. april, 2010.
<http://www.vreme.com/cms/view.php?id=926085>.
48. Gripsrud, Jostein. *The Dynasty Years: Hollywood Television and Critical Media Studies*. London: Routledge, 2005.
49. Gurvitch, Georges. “Three Paths to Self-management.” In Horvat, Marković and Supek, *Self-governing Socialism*, vol. 2, 20-28.
50. Damiani, Giovanni. “Anarchy is Not Disorder: Reflections on Participation and Education.” In Risselada and Van den Heuvel, *Team 10 1953-1981*, 286-89.
51. David, Miša. „Studija o prostornim i sociološkim karakteristikama novih stambenih naselja u Beogradu.” *Arhitektura - Urbanizam* 17, br. 74-77 (1976): 85-93.
52. Davidson, Cynthia, and Nina Rappaport, eds. *Eisenman/Krier: Two Ideologies*. New York: Monacelli Press, 2004.
53. De Waal, Gijs. “Byker Housing Estate, Newcastle-upon Tyne 1968-81: Ralph Erskine.” In Risselada and Van den Heuvel, *Team 10 1953-1981*, 224-27.
54. de Certau, Michel. *The Practice of Everyday Life*. Translated by Steven Rendall. Berkley: University of California Press, 1988. First published 1984 by University of California Press.
55. DeCuir, Greg, Jr. *Jugoslovenski crni talas: Polemički film od 1963. do 1972. u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji*. Prevela Gordana Baškot. Beograd: Fimski centar Srbije, 2011.
56. Dimitrijević, Vojin. „Sukobi oko Ustava iz 1974.” U *Srpska strana rata: Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, priredio Nebojša Popov, 11-36. Beograd: Samizdat B92, 2002.
57. Doucet, Isabelle. “Counter-projects and the Postmodern User.” In *Use Matters: An Alternative History of Architecture*, edited by Kenny Cupers, 233-47. Abingdon: Routledge, 2013.
58. Duda, Igor. *Pronađeno blagostanje: Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-tih i 1980-tih*. Zagreb: Srednja Europa, 2010.
59. Djokić, Vladan. “Morphology and Typology as a Unique Discourse of Research.” *Serbian Architectural Journal* 1, no. 2 (2009): 107-28.
60. ———. *Urbana tipologija: gradski trg u Srbiji*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, 2009.

61. Elin, Nan. *Postmoderni urbanizam*. Preveo Mateja Nenadović. Dop. izd. Beograd: Orion art, 2002. Objavio prvi put Princeton Architectural Press 1999.
62. Енгелес, Фридрих. Увод у *Грађански рат у Француској*, Карла Маркса. Предео Михаило Тодоровић. Београд: Време, 1925. Објављено први пут 1871.
63. Živković, Miroslav. „Osnovne karakteristike kretanja stanovništа.” U Živković et al., *Beograd*, 8-37.
64. ———. „Stambena problematika.” U Živković et al., *Beograd*, 38-85.
65. Živković, Miroslav, Slobodan Bakić, Branko Bojović, Ljubinka Bročić i Miroslav Ahtik. *Beograd: Sociološka studija*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 1977.
66. Žižek, Slavoj. *Violence: Six Sideways Reflections*. London: Profile Books, 2009.
67. ———. *Did Somebody Say Totalitarianism? Five Interventions in the (Mis)Use of a Notion*. London: Verso, 2002. First published 2001 by Verso.
68. ———. “East Europe’s Republics of Gilead.” *New Left Review*, no. 183 (1990): 50-62.
69. ———. *Enjoy Your Symptom! Jacques Lacan in Hollywood and Out*. New York: Routledge, 2008. First published 1992 by Routledge.
70. ———. „Zašto napustiti svaku nostalgiju za jugoslavenskim samoupravljačkim socijalizmom?” Predavanje, Subversive Film Festival, Zagreb, 3. maj, 2010.
71. ———. “Lenin’s Choice.” Afterword to *Revolution at the Gates: A Selection of Writings from February to October 1917*, by V. I. Lenin, 167-313. Edited by Slavoj Žižek. London: Verso, 2004.
72. ———. „Klasna borba ili postmodernizam? Da, molim!” u *Kontigencija, hegemonija, univerzalnost*, Judith Butler, Ernesta Laclau i Slavoj Žižeka, 93-138. Preveo Živan Filipi. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2007. Objavio prvi put Verso 2000.
73. ———. *The Plague of Fantasies*. London: Verso, 2008. First published 1997 by Verso.
74. ———. *The Sublime Object of Ideology*. London: Verso, 2008. First published 1989 by Verso.
75. ———. *For They Know Not What They Do: Enjoyment as a Political Factor* London: Verso, 2008. First published 1991 by Verso.
76. ———. *The Fragile Absolute: Or, Why Is the Christian Legacy Worth Fighting For?* London: Verso, 2001. First published 2000 by Verso.
77. ———. *How to Read Lacan*. New York: W. W. Norton & Company, 2007.

78. ———. *The Year of Dreaming Dangerously*. London: Verso, 2012.
79. Županov, Josip. *Marginalije o društvenoj krizi*. Zagreb: Globus, 1983.
80. Zukin, Sharon. *Beyond Marx and Tito: Theory and Practice in Yugoslav Socialism*. Dig. ed. New York: Cambridge University Press, 2008. First published 1975 by Cambridge University Press.
81. Ignjatović, Aleksandar. „Poricanje i obnova: arhitektura postmodernizma 1980-1991.” U *Istorija umetnosti u Srbiji: XX vek*. Uredio Miško Šuvaković. 1. tom, *Radikalne umetničke prakse*, 663-70. Beograd: Orion Art, 2010.
82. Imširović, Jelka. *Od staljinizma do samoupravnog nacionalizma: Prilog kritici socijalizma u kongresnim dokumentima KPJ/SKJ – od V–XI kongresa*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Institut društvenih nauka, Centar za filozofiju i društenu teoriju, 1991.
83. Jameson, Fredric. “The Vanishing Mediator; or, Max Weber the Storyteller.” In *The Ideologies of Theory*, 311-43. London: Verso, 2008.
84. ———. “Imaginary and Symbolic in Lacan.” In Hardt and Weeks, *Jameson Reader*, 89-113.
85. ———. *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*. London: Verso, 2008. First published 1991 by Verso.
86. ———. “Class and Allegory in Contemporary Mass Culture: *Dog Day Afternoon* as a Political Film.” In Hardt and Weeks, *Jameson Reader*, 287-307.
87. ———. “Cognitive Mapping.” In Hardt and Weeks, *Jameson Reader*, 276-87.
88. Jencks, Charles. “The Volcano and the Tablet.” In Knopf and Jencks, *Theories and Manifestoes*, 2-11.
89. Johnston, Adrian. *Badiou, Žižek, and Political Transformations: The Cadence of Change*. Evanston, IL: Northwestern University Press, 2009.
90. Kędziorek, Aleksandra, and Łukasz Stanek. “Architecture as a Pedagogical Object: What to Preserve of Przymoczek Grochowski Housing Estate by Oskar & Zofia Hansen in Warsaw?” *Architektura & Urbanismus* 46, no. 3-4 (2012): 250-69.
91. Knopf, Karl, and Charles Jencks, eds. *Theories and Manifestoes of Contemporary Architecture*. 2nd ed. Chichester: Wiley-Academy, 2006. First published 1997 by Academy Press.
92. Kofman, Eleonore, and Elizabeth Lebas, eds. *Writings on Cities/Henri Lefebvre*. Oxford: Blackwell Publishing, 2008. First published 1998 by Blackwell Publishing.

93. Kuljić, Todor. *Tito: Sociološkoistorijska studija*. 2. dop. izd. Zrenjanin: Žarko Zrenjanin, 2005. Objavio prvi put Institut za političke studije 1998.
94. Kušić, Aleksandar. "West(ern Urbanism): A Part of Social Fantasy Space." *Serbian Architectural Journal* 3, no. 3 (2011): 226-53.
95. Kušić, Aleksandar, and Ljiljana Blagojević. "Patterns of Everyday Spatiality: Belgrade in the 1980s and its Post-Socialist Outcome." *Český lid* 100, no. 3 (2013): 281-302.
96. Lazić, Slobodan. „Kako stanovnici doživljavaju otvorene prostore stambenih naselja.” *Arhitektura - Urbanizam* 17, br. 74-77 (1976): 94-97.
97. Lacan, Jacques. *The Seminar of Jacques Lacan*. Edited by Jacques-Alain Miller. Bk. XVII, *The Other Side of Psychoanalysis*, translated by Russell Grigg. New York: W. W. Norton & Company, 2007. First published 1991 by Éditions du Seuil.
98. Laclau, Ernesto, and Chantal Mouffe. *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. 2nd ed. London: Verso, 2001. First published 1985 by Verso.
99. Leach, Neil. *The Anaesthetics of Architecture*. Cambridge, MA: MIT Press, 1999.
100. Lefebvre, Henri. "Elements for a Sociology of Self-management." In Horvat, Marković and Supek, *Self-governing Socialism*, vol. 2, 14-19.
101. ———. "Industrialization and Urbanization." In Kofman and Lebas, *Writings on Cities*, 65-85.
102. ———. "Perspective or Prospective." In Kofman and Lebas, *Writings on Cities*, 160-74.
103. ———. *The Production of Space*. Translated by Donald Nicholson-Smith. Malden, MA: Blackwell Publishing, 2005. First published 1974 by Anthropos.
104. ———. "Spectral Analysis." In Kofman and Lebas, *Writings on Cities*, 139-46.
105. ———. "Une interview d'Henri Lefebvre." *Autogestion et socialisme* 33-34 (1976): 115-26.
106. Lefevr, Anri. *Urbana revolucija*. Prevela Mirjana Vukmirović-Mihailović. Beograd: Nolit, 1974. Objavio prvi put Gallimard 1970.
107. Linč, Kevin. *Slika jednog grada*. Preveo Milutin J. Maksimović. Beograd: Građevinska knjiga, 1974. Objavio prvi put Joint Center for Urban Studies 1960.
108. Lisagare, Prosper Olivje. *Istorija Pariske komune*. Beograd: Kultura, 1946. Objavljeno prvi put 1876.

109. Лујак, Михаило П. „Промена парадигме архитектонско-урбанистичких концепата на објектима културе у процесу конституисања југословенског културног простора у периоду од 1947. до 1974.” Докторска дисертација, Универзитет у Београду, 2011.
110. Lujak, Mihailo. “Spatialization of Social Process vs Singular Object of Architecture.” *Spatium International Review*, no. 23 (2010): 38-45.
111. Маневих, Зоран. *Александар Ђокић*. Београд: Београдско машинско-графичко предузеће, 1995.
112. Manojlović-Pintar, Olga, i Aleksandar Ignjatović. „Prostori selektovanih memorija: Staro sajmište u Beogradu i sećanje na Drugi svetski rat.” U *Kultura sjećanja 1941: povijesni lomovi i savladavanje prošlosti*, uredili Sulejman Bosto, Tihomir Cipek i Olivera Milosavljević, 95-112. Zagreb, Disput, 2008.
113. Marinković, Radivoje. *Ko odlučuje u komuni*. Београд: Институт друштвених наука, 1971.
114. Marković, Dragan. *Zašto se samoupravljanje ne ostvaruje*. Београд: Научна knjiga, 1990.
115. Marković, Mihailo. “Self-government and Planning.” in Horvat, Marković and Supek, *Self-governing Socialism*, vol. 1, 479-90.
116. ———. “Socialism and Self-management.” In Horvat, Marković and Supek, *Self-governing Socialism*, vol. 1, 416-37.
117. Marković, Predrag J. *Trajnost i promena: Društvena istorija socijalističke i postsocijalističke svakodnevnice u Jugoslaviji i Srbiji*. Београд: Službeni glasnik, 2007.
118. Marković, Predrag. „Ideologija standarda jugoslovenskog režima 1948-1965.” *Tokovi istorije* 4, br. 1-2 (1996): 14-15.
119. Маркс, Карл. *Грађански рат у Француској*. Превео Михаило Тодоровић. Београд: Време, 1925. Објављено први пут 1871.
120. ———. *Proleterska revolucija: Pouke Pariske komune*. Uredio Vuko Pavićević. Београд: Bigz, 1973.
121. Маркс, Карл, и Фридрих Енгелс. *Комунистички манифест*. Превео Моша Пијаде. Београд: Борба, 1945. Објављено први пут 1848.
122. ———. *Nemačka ideologija*. Preveo Bogdan Šešić. Београд: Kultura, 1956. Objavljeno prvi put 1932.

123. Marx, Karl. *Karl Marx, Friedrich Engels: Dela*. Tom 19, *Osnovi kritike političke ekonomije I*, preveli Branka Petrović, Moša Pijade i Gajo Petrović. Beograd: Prosveta, 1979.
124. Macura, Vladimir. „M.I.N.E.L.: na vreme.” U *Traganje za gradom*, Đorđa Bobića, 10-13. Beograd: Orion art, 2012.
125. Merrifield, Andy. *Henri Lefebvre: A Critical Introduction*. New York: Routledge, 2006.
126. Милаковић, Мира. „Концепти реконструкције улица насталих под утицајем идеја модерног покрета на примеру просторне структуре Новог Београда.” Докторска дисертација, Универзитет у Београду, 2013.
127. Михајловић, Коста, и Василије Крестић. „Меморандум САНУ” – одговори на критике. Београд: Српска академија наука и уметности, 1993.
128. Milenkovitch, Deborah. “Plan and Market in Yugoslavia.” In Horvat, Marković and Supek, *Self-governing Socialism*, vol. 2, 272-81.
129. Милетић Абрамовић, Љиљана. *Паралеле и контрасти: Српска архитектура 1980-2005*. Београд: Музеј примењене уметности, 2007. Каталог изложбе.
130. Milić, Vladimir. *Revolucija i socijalna struktura*. Beograd: Mladost, 1978.
131. Mihailović, Kosta. „Pogled na privrednu krizu u Jugoslaviji.” *Sociološki pregled* 20, br. 1-2 (1986): 12.
132. Мишић, Биљана. *Палата Савезног извршног већа у Новом Београду: Историја грађења; Од Председништва владе ФНРЈ до Палате Србија*. Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2011.
133. Mulder, Suzanne. “Rimini Urban Plan, 1970-72: Giancarlo De Carlo,” In Risselada and Van den Heuvel, *Team 10 1953-1981*, 194-97.
134. ———. “Villaggio Matteotti Housing Estate, Terni 1969-74: Giancarlo De Carlo.” In Risselada and Van den Heuvel, *Team 10 1953-1981*, 220-23.
135. McKean, John. *Giancarlo De Carlo: Layered Places*. Stuttgart: Edition Axel Menges, 2004.
136. Ockman, Joan. “Between Utopia and Ideologies.” In Davidson and Rappaport, *Eisenman/Krier*, 9-15.
137. ———. “The Most Interesting Form of Lie.” In Hays, *Oppositions Reader*, 412-21.
138. Ollman, Bertell. *Alienation: Marx's Conception of Man in Capitalist Society*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 1976. First published 1971 by Cambridge University Press.

139. Otero-Pailos, Jorge. "Architectural Phenomenology and the Rise of Postmodern." In *The SAGE Handbook of Architectural Theory*, edited by C. Greig Crysler, Stephen Cairns and Hilde Heynen, 136-51. London: SAGE, 2012.
140. Perović, Miloš R., *Antologija teorija arhitekture XX veka*. Beograd: Plato, 2009.
141. ———. *Srpska arhitektura XX veka: Od istoricizma do drugog modernizma*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2003.
142. Petovar, Ksenija. „Planiranje urbanističkog i socijalnog razvoja Beograda.” *Sociološki pregled* 20, br. 3-4 (1986): 149-64.
143. Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918-1978*. Beograd: Nolit, 1980.
144. Petranović, Branko i Čedomir Štrbac, ur. *Istorija socijalističke Jugoslavije*. Knj. 3, *Dokumenti II*. Beograd: Radnička štampa, 1977.
145. Petrović, Mina. *Sociologija stanovanja: Stambena politika; Izazovi i mogućnosti*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 2004.
146. Petrović, Ranko. *Teorijski pojmovi nesvrstanosti*. Beograd: Rad, 1974.
147. Pehnt, Wolfgang. "Return of the Sioux." Introduction to *Lucien Kroll: Buildings and Projects*, by Lucien Kroll, 7-12. Translated by Joseph Masterson. London: Themes and Hudson, 1988. First published 1987 by Verlag Gerd Hatje.
148. Poldret, Annie. "CIAM IX: Discussing the Charter of Habitat." In Risselada and Van den Heuvel, *Team 10 1953-1981*, 20-21.
149. Popov, Nebojša. *Društveni sukobi – izazov sociologiji: „Beogradski jun” 1968*. Beograd: Službeni glasnik, 2008.
150. Pyla, Panayota I. "Baghdad's Urban Restructuring, 1958: Aesthetics and Politics of Nation Building." In *Modernism and the Middle East: Architecture and Politics in the Twentieth Century*, edited by Sandy Isenstadt and Kishwar Rizvi, 97-115. Seattle, WA: University of Washington Press, 2008.
151. „Razvoj Beograda i aktuelni urbanistički problemi,” *Arhitektura - Urbanizam* 7, br. 41-42 (1966): 4-11.
152. Ramet, Sabrina P. *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević*. 4th ed. Boulder: Westview Press, 2002. First published 1992 as *Balkan Babel: Politics, Culture, and Religion in Yugoslavia* by Westview Press.

153. Rancière, Jacques. *Dis- Agreement: Politics and Philosophy*. Translated by Julie Rose. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1999. First published 1995 by Éditions Galilée.
154. Risselada, Max. „Alexanderpolder Grid, 1953: Opbouw.” In Risselada and Van den Heuvel, *Team 10 1953-1981*, 38-41.
155. ———. “Zacheta Art Gallery Extension, Warsaw 1958: Oskar and Zofia Hansen.” In Risselada and Van den Heuvel, *Team 10 1953-1981*, 90-91.
156. ———. “Tel Aviv city centre, 1962: Van der Broek and Bakema.” In Risselada and Van den Heuvel, *Team 10 1953-1981*, 144-47.
157. Risselada, Max, and Dirk van den Heuvel, eds. *Team 10 1953-1981: In Search of a Utopia of the Present*. Rotterdam: NAI Publishers, 2005.
158. Richards, Simon. “‘Halfway Between the Electron and the Universe’: Doxiadis and the Delos Symposia.” In *Scale: Imagination, Perception and Practice in Architecture*, edited by Gerald Adler, Timothy Brittain-Catlin and Gordana Fontana-Giusti, 170-81. Abingdon: Routledge, 2012.
159. Roberts, John. *Philosophizing the Everyday. Revolutionary Praxis and the Fate of Cultural Theory*. London: Pluto Press, 2006.
160. Ronneberger, Klaus. “Henri Lefebvre and the Question of *Autogestion*.” In Bitter and Weber, *Autogestion*, 89-116.
161. Ross, Kristin. *The Emergence of Social Space: Rimbaud and the Paris Commune*. London: Verso, 2008. First published 1988 by University of Minnesota Press.
162. Sadler, Simon. “Open Ends: The Social Visions of 1960s Non-Planning.” In Hughes and Sadler, *Non-Plan*, 138-54.
163. ———. *The Situationist City*. Cambridge, MA: MIT Press, 1999.
164. Saveljić, Branislava. *Beogradska favela: Nastanak i razvoj Kaluđerice kao posledica bespravne stambene izgradnje u Beogradu*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1989.
165. Савковић, Јован Љ. *Историја Жаркова*. Београд: Градска општина Чукарица, 2012.
166. Salecl, Renata. *The Spoils of Freedom: Psychoanalysis and Feminism after the Fall of Socialism*. Dig. ed. New York: Routledge, 2002. First published 1994 by Routledge.
167. Selinić, Slobodan. *Beograd 1960-1970: Snabdevanje i ishrana*. Beograd: INIS, 2005.

168. Seferagić, Dušica. *Kvaliteta života i nova stambena naselja*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske, 1988.
169. Simić, Andrei. *The Peasant Urbanities: A Study of Rural-Urban Mobility in Serbia*. New York: Seminar Press, 1973.
170. Somol, R. E. "A Funny Thing Happened on the Way to the Forum: The Nolli Plan and Other Italian Jobs." In Davidson and Rappaport, *Eisenman/Krier*, 78-87.
171. Stanek, Łukasz. *Henri Lefebvre on Space: Architecture, Urban Research and the Production of Theory*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2008.
172. Stanimirović, Dragan. *Odlučivanje između utopije i stvarnosti*. Beograd: Kultura, 1996.
173. Stojanović, Svetozar. *Između ideala i stvarnosti*. Beograd: Prosveta, 1969.
174. Supek, Rudi. "Organization as an Intermediary Between the Individual and Society: The Democratic and Humanitarian Form of Organization." In Horvat, Marković and Supek, *Self-governing Socialism*, vol. 2, 49-60.
175. ———. "The Sociology of Workers' Self-management." Introduction to Horvat, Marković and Supek, *Self-governing Socialism*, vol. 2, 3-13.
176. Tanić, Živan. *Beogradska predgrađa i prigradska naselja: Sociološka studija*. Beograd: Centar za sociološka istraživanja, 1989.
177. Tafuri, Manfredo. "Toward a Critique of Architectural Ideology." In Hays, *Architectural Theory since 1968*, 7-33.
178. Till, Jeremy. Foreword to *Architecture, Participation and Society*, edited by Paul Jenkins and Leslie Forsyth, xi-xii. (London: Routledge, 2010).
179. ———. "The Negotiation of Hope." In *Architecture and Participation*, edited by Peter Blundell Jones, Doina Petrescu and Jeremy Till, 19-40. London: Spon Press, 2005.
180. Tinbergen, Jan. "Does Self-management Approach the Optimum Order? Comments on Professor Kamušič's Paper." In Horvat, Marković and Supek, *Self-governing Socialism*, vol. 2, 225-28.
181. Trancik, Roger. *Finding Lost Space*. Hoboken NJ: John Wiley & Sons, 1986.
182. Tschumi, Bernard. *Architecture and Disjunction*. Cambridge, MA: MIT Press, 1996.
183. Tušek, Darovan. *Arhitektonski natječaji u Splitu 1945-1995*. Split: Građevinski fakultet Sveučilišta u Splitu, 1996.

184. Uchida, Hiroshi. "Japan." In *Karl Marx's Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy 150 Years Later*, edited by Marcello Musto, 213-16. London: Routledge, 2008.
185. Ferfila, Bogomil. *Jugoslovensko društvo – od utopije ka realnosti: Od dominacije politike ka dominaciji ekonomije*. Ljubljana: Marksistički centar CK ZKS.
186. Frempton, Kenet. *Moderna arhitektura: Krićka istorija*. Preveo Marko Nikolić. 3. dop. izd. Beograd: Orion art, 2004. Objavio prvi put Oxford University Press 1980.
187. Harvey, David. *The New Imperialism*. Oxford: Oxford University Press, 2003.
188. ———. *Paris, Capital of Modernity*. New York: Routledge, 2006. First published 2003 by Routledge.
189. ———. *Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution*. London: Verso, 2012.
190. ———. "The Right to the City," *New Left Review*, no. 53 (2008): 23-40.
191. ———. *Spaces of Hope*. Edinburgh: Edinburgh University Press 2000.
192. ———. *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Cambridge, MA: Blackwell Publishing, 2006. First published 1990 by Blackwell Publishing.
193. Hardt, Michael, and Kathi Weeks, eds. *The Jameson Reader*. Malden, MA: Blackwell Publishing Publishing, 2005. First published 2000 by Blackwell Publishing.
194. Hays, K. Michael, ed. *Architectural Theory since 1968*. Cambridge, MA: MIT Press, 1998.
195. ———, ed. *Oppositions Reader*. New York: Princeton Architectural Press, 1998.
196. Horvat, Branko. *ABC jugoslavenskog socijalizma*. Zagreb: Globus, 1989.
197. ———. "The Labour-managed Enterprise." In Horvat, Marković and Supek, *Self-governing Socialism*, vol. 2, 164-76.
198. ———. *Ogled o jugoslavenskom društvu*. Zagreb: Mladost, 1969.
199. ———. *Politićka ekonomija socijalizma*. Preveli Dubravko Mihaljek i Mia Mikić. Zagreb: Globus, 1984. Objavio prvi put M. E. Sharpe 1982.
200. Horvat, Branko, Mihailo Marković and Rudi Supek. Preface to Horvat, Marković and Supek, *Self-governing Socialism*, vol. 1, xi-xiv.
201. ———, eds. *Self-governing Socialism: A Reader*. Vol. 1, *Historical Development/Social and Political Philosophy*. White Plains: International Arts and Sciences Press, 1975.

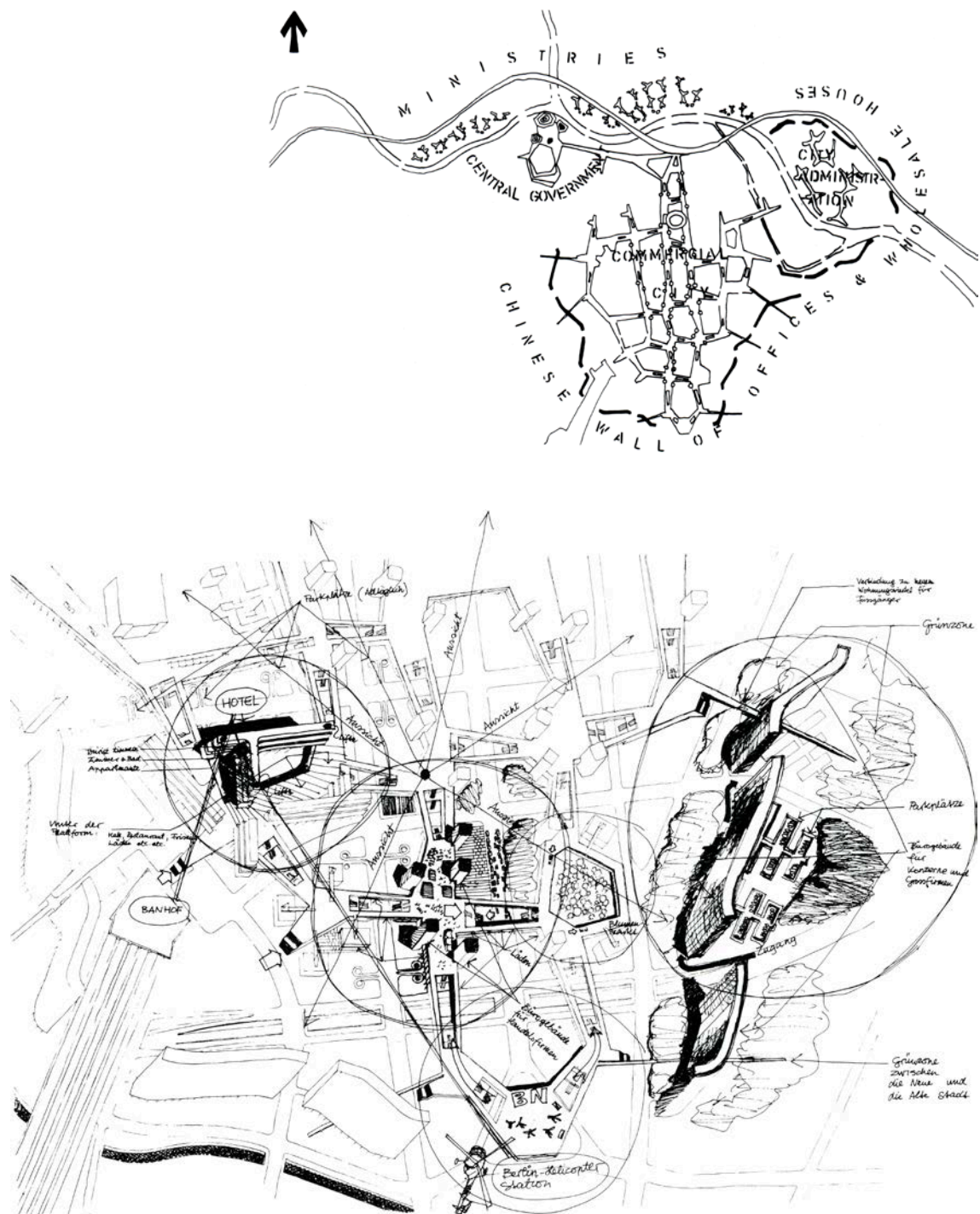
202. ———, eds. *Self-governing Socialism: A Reader*. Vol. 2, *Sociology and Politics/Economics*. White Plains: International Arts and Sciences Press, 1975.
203. Hughes, Jonathan. "The Indeterminate Building." In Hughes and Sadler, *Non-Plan*, 90-103.
204. Hughes, Jonathan, and Simon Sadler, eds. *Non-Plan: Essays on Freedom, Participation and Change in Modern Architecture and Urbanism*. Abingdon: Routledge, 2000.
205. Colomina, Beatriz. "The Split Wall: Domestic Voyeurism." In *Sexuality and Space*, edited by Beatriz Colomina, 72-129. New York: Princeton Architectural Press, 1992.
206. Čaldarović, Ognjen. „Sekundarno stanovanje.” *Naše teme* 32, br. 11 (1988): 2762-77.
207. Чалић, Мари-Жанин. *Историја Југославије у 20. веку*. Превели Ранка Гашић и Владимир Бабић. Београд; Клио, 2013. Објавио први пут Verlag C.H. Beck оНГ 2010.
208. Čanak, Mihailo. „Fleksibilnost stambenih struktura kao činilac upotrebne vrednosti stana.” *Izgradnja* 27, br. 2 (1973): 31-37.
209. Džejmson, Fredrik. *Političko nesvesno: Pripovedanje kao društveno-simbolični čin*. Preveo Dušan Puhalo. Beograd: Rad, 1984. Objavio prvi put University of California Press 1981.
210. Dženks, Čarls. *Jezik postmoderne arhitekture*. Prevela Olga Popović. Beograd: Vuk Karadžić, 1985. Objavili prvi put Academy Editions 1977.
246. ———. *Moderni pokreti u arhitekturi*. Prevele Svetlana Maksimović i Snežana Latvinović. 7. izd. Beograd: Građevinska knjiga, 2007. Objavio prvi put Penguin Books 1973.

Литература

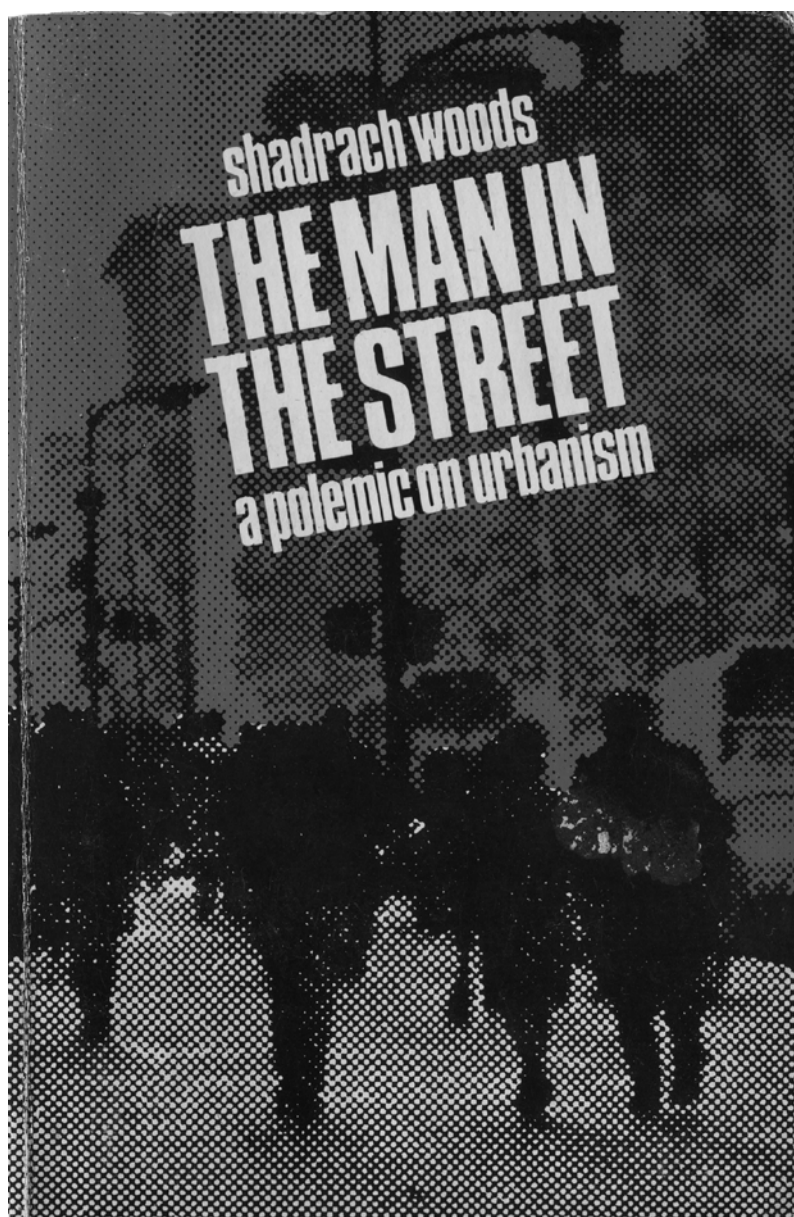
1. Bojanić, Petar, i Vladan Djokić, prir. *Arhitektura kao gest*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, 2012.
2. ———, prir. *Dijalozi sa arhitektama: O reči arhitekta kao arhitekturnom aktu*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, 2011.
3. ———, prir. *Misliti grad*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, 2013.

4. ———, prir. *Teorija arhitekture i urbanizma*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, 2009.
5. Perović, Miloš R. *Istorija moderne arhitekture: Antologija tekstova*. Knj. 3, *Tradicija modernizma i drugi modernizam*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2005.
6. Hobsbaum, Erik. *Doba ekstrema: Istorija Kratkog dvadesetog veka 1914-1991*. Preveo Predrag J. Marković. Beograd: Dereta, 2002. Objavio prvi put Michael Joseph 1994.
7. Šuvaković, Miško, i Aleš Erjavec, ur. *Figure u pokretu: Savremena zapadna estetika, filozofija i teorija umetnosti*. Beograd: Atoča, 2009.

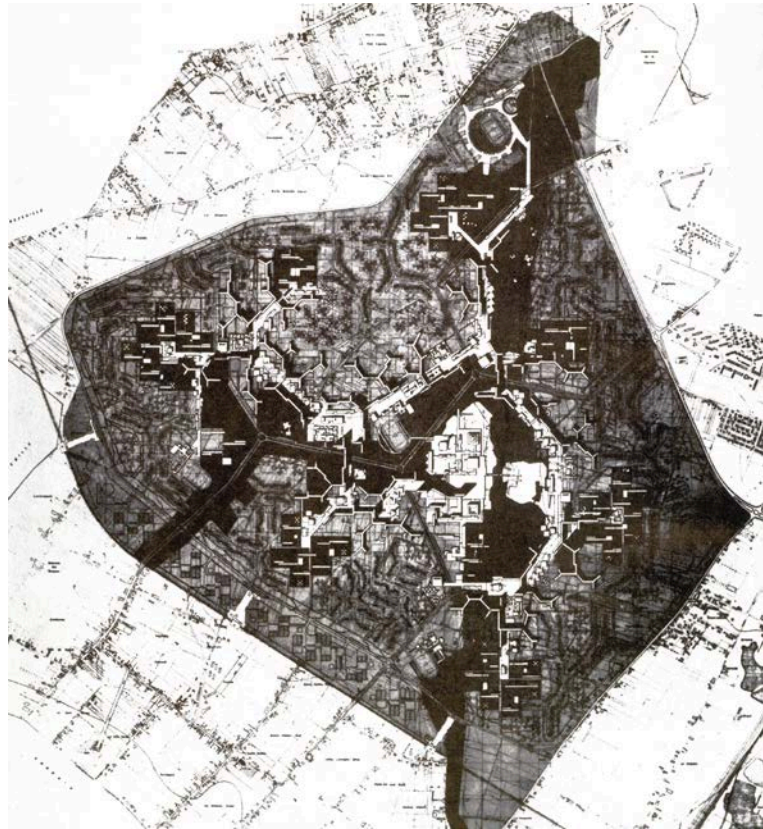
Прилози: слике

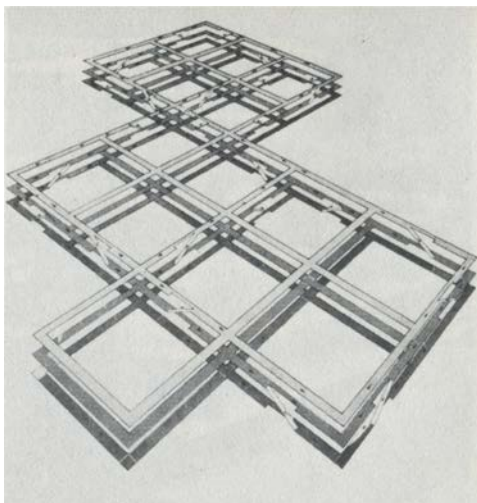
Слика 1.1 Берлин Хаупштат, конкурсни рад, Алисон и Питер Смитсон и Питер Сихмонд, 1957. Дијаграм зона, Алисон Смитсон (*горе*) и аксонометријски приказ решења, Питер Сихмонд (*доле*). Репродуковано из Smithson and Smithson (2005, 50-51).

Слика 1.2 *The Man in the Street: A Polemic on Urbanism*, Шадрек Вудс, 1975. Насловна страница књиге, Брајан Фолкард (Brian Folkard). Репродуковано из Woods (1975, непагинирано).

Слика 1.3 Пројекат проширења Тулуз-Л Мираја, конкурсни рад, Жорж Кандилис, Алексиј Жосик и Шадрек Вудс, 1961. Ситуациони приказ. Репродуковано из Risselada and Van den Heuvel (2005, 166).

Слике 1.4 и 1.5 Франкфурт Ромерберг (Römerberg), конкурсни рад, Жорж Кандилис, Алексиј Жосик и Шадрек Вудс, 1961. Приказ система кретања (лево) и фотографија макете решења (десно). Репродуковано из Woods (1975, 127); и Risselada and Van den Heuvel (2005, 133).

Слика 1.6 Слободни универзитет у Берлину, Жорж Кандилис, Алексиј Жосик, Шадрек Вудс и Манфред Шидхелм (Manfred Schiedhelm), 1963–1973. Фотографија објекта. Репродуковано из Risselada and Van den Heuvel (2005, 188).

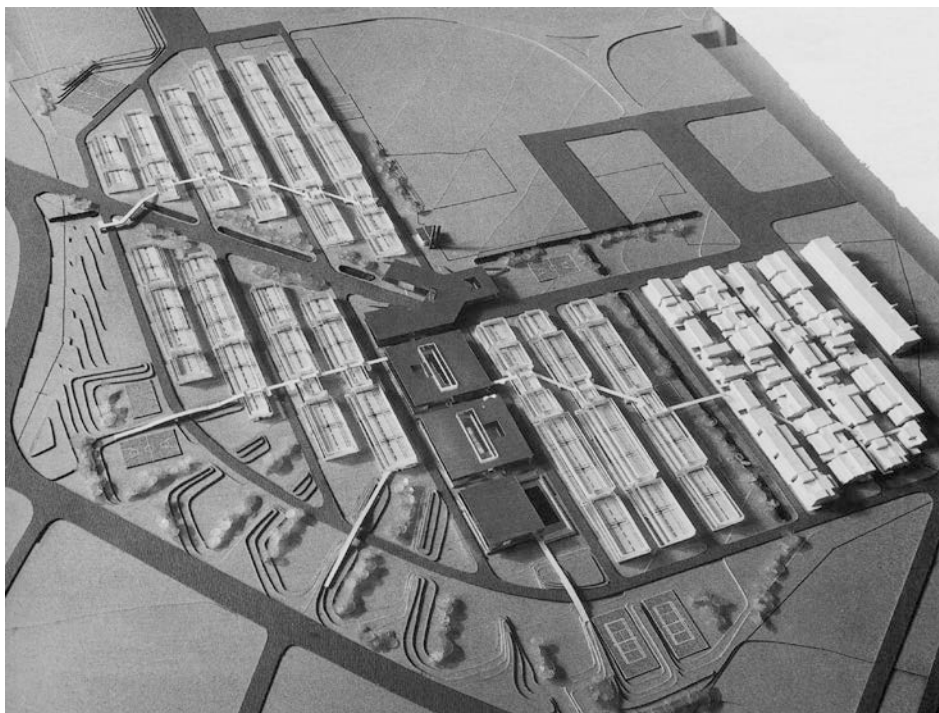
Слика 1.7 *Stemsville*. Скица атмосфере. Репродуковано из Woods (1975, 179).

Слика 1.8 Радничко становање у Сесто Сан Ђованију, Ђанкарло Де Карло, 1950. Фотографија објекта, Ђорђо Касали (Giorgio Casali). Репродуковано из McKean (2004, 16).

Слика 1.9 Дечија летња колонија у Рићонеу, Ђанкарло Де Карло, 1961–1963. Фотографија објекта, Итало Дзанијер (Italo Zannier). Репродуковано из McKean (2004, 25).

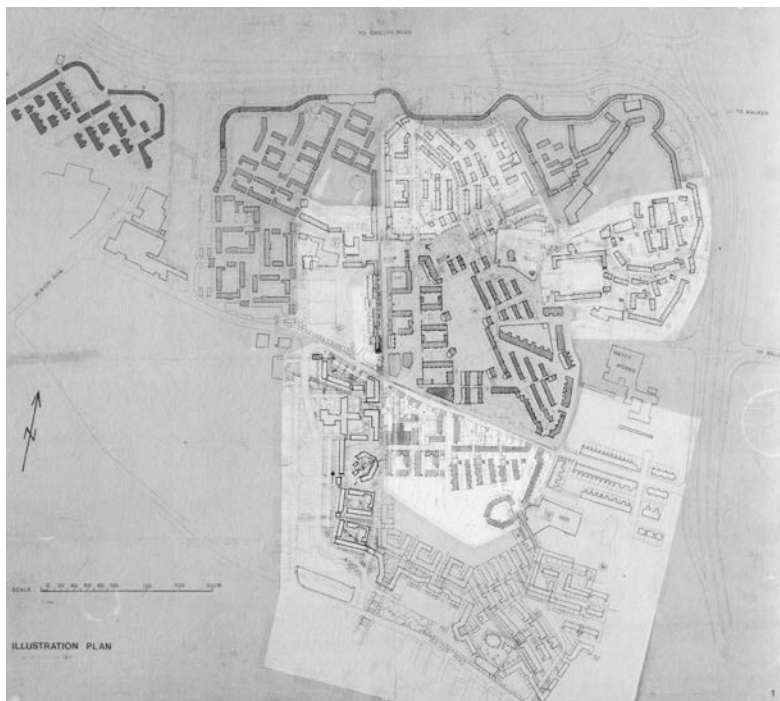
Слика 1.10 Реструктурирање кварта Вилађо Матеоти у Тернију, Ђанкарло Де Карло, 1969–1974. Фотографија макете комплекса са детаљнијом обрадом простора прве фазе (*десно*), Ђорђо Касали. Репродуковано из McKean (2004, 41).

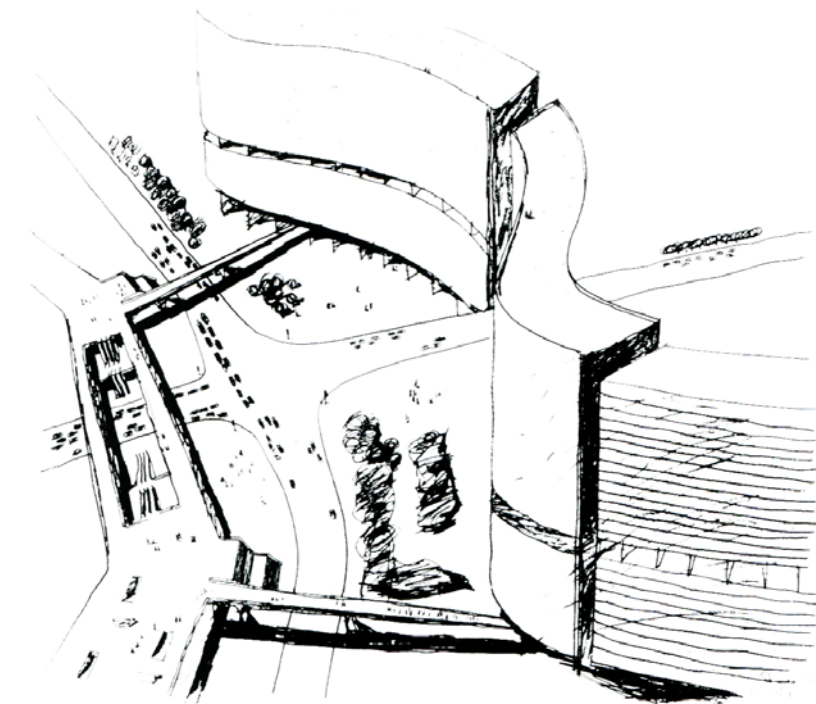
Слика 1.11 Реструктурирање кварта Вилађо Матеоти у Тернију, Ђанкарло Де Карло, 1969–1974. Фотографија становника Тернија при разматрању Де Карлових предлога, Мимо Јодише (Mimmo Jodice). Репродуковано из McKean (2004, 115).

Слика 1.12 План развоја историјског центра Риминија и стамбене зоне Сан Ђулијано, Танкарло Де Карло, 1970–1972. Фотографија макете интервенције у историјском језгру, Ђорђо Касали. Репродуковано из McKean (2004, 45).

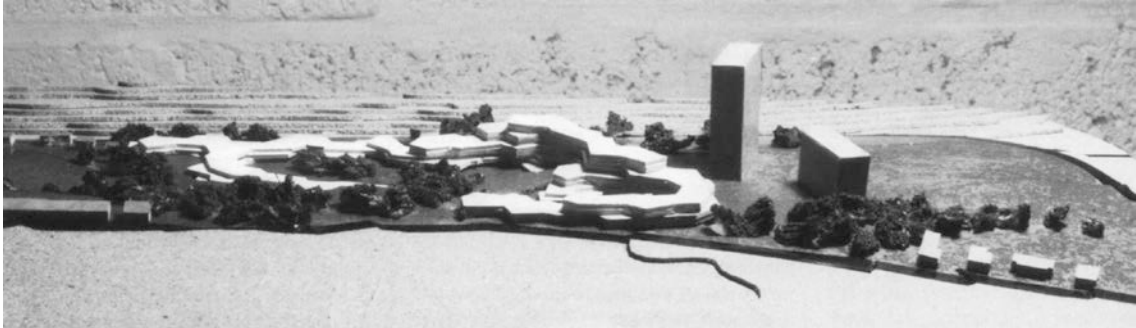
Слика 1.13 Реконструкција насеља Бајкар у Њукаслу, Ралф Ерскин, 1968–1981. Ситуациони приказ. Репродуковано из Risselada and Van den Heuvel (2005, 224).

Слика 1.14 Берлин Хаупштат, зид-зграда, конкурсни рад, Алисон и Питер Смитсон и Питер Сихмонд, 1957. Перспективни приказ, Питер Сихмонд. Репродуковано из Smithson and Smithson (2005, 59).

Слика 1.15 Реконструкција насеља Бајкар у Њукаслу, зид-зграда, Ралф Ерскин, 1968–1981. Фотографија зид-зграде (лево) и постојећег становања (десно). Репродуковано из Risselada and Van den Heuvel (2005, 225).

Слика 1.16 Стамбена целина Коабита у Ватермал-Буафоу, Лусјен Крол, 1970. Фотографија макете. Репродуковано из Kroll (1988, 35).

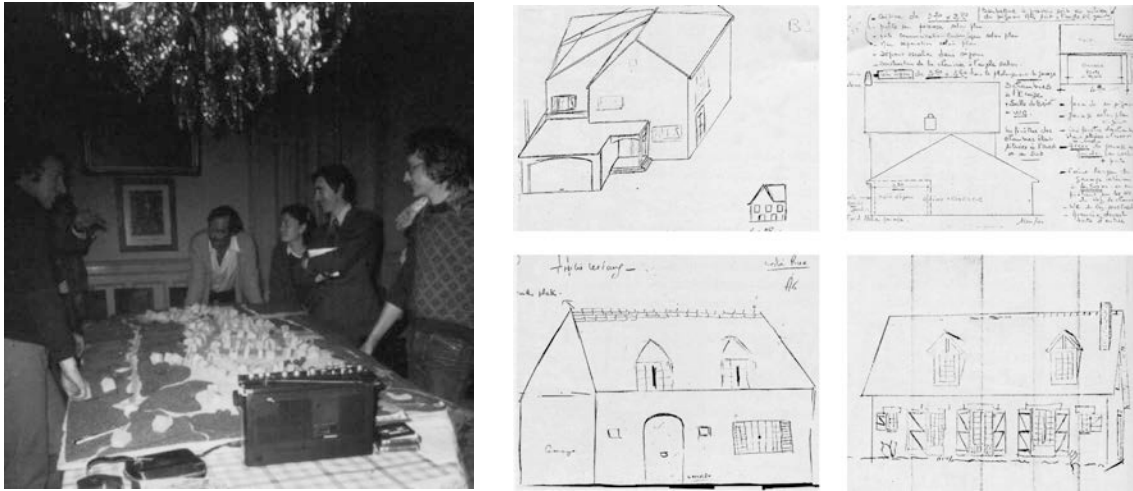
Слика 1.17 Стамбена целина Коабита у Ватермал-Буафоу, Лусјен Крол, 1970. Фотографија партиципације будућих корисника. Репродуковано из Kroll (1988, 35).

Слике 1.18–20 Комплекс медицинског факултета у Волув-Сан Ламберу, Лусјен Крол, 1969–1982. Фотографије уградње преградних зидова од стране студената (*лево и средина*) и настанка баште (*десно*). Репродуковано из Kroll (1988, 45; и 61).

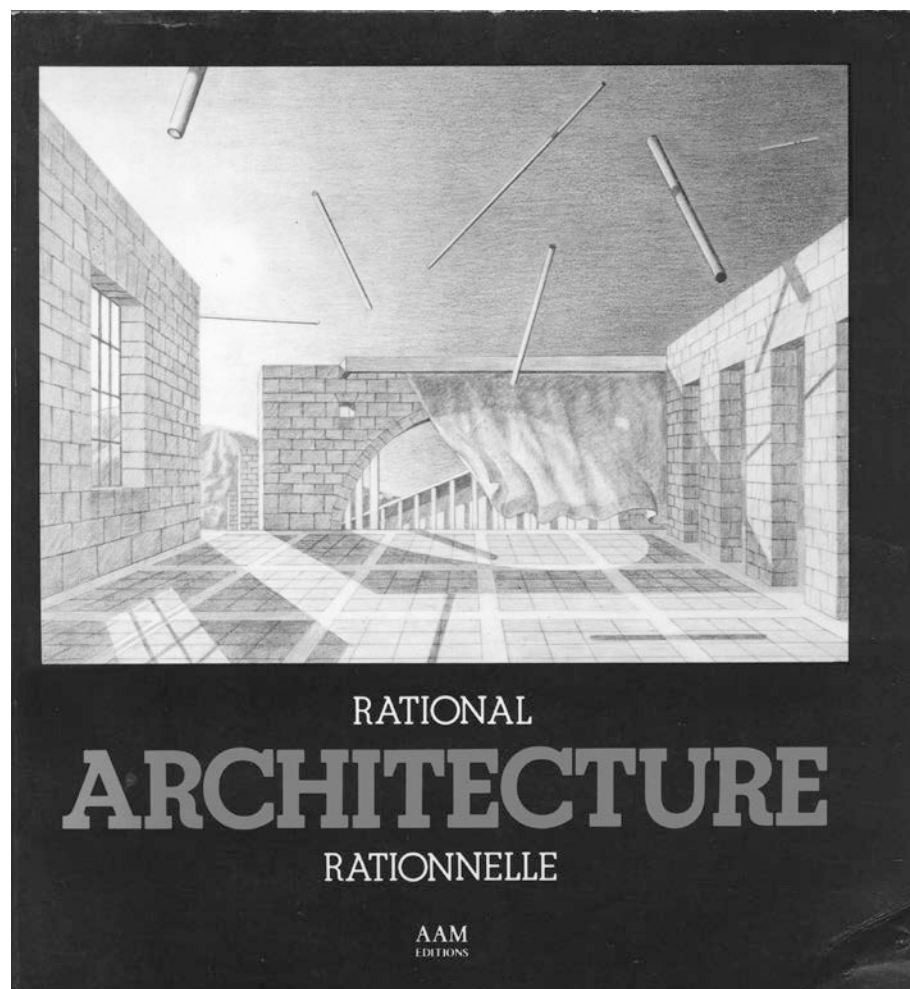
Слике 1.21 и 1.22 Комплекс медицинског факултета у Волув-Сан Ламберу, Лусјен Крол, 1969–1982. и објекат студентског становања, Лусјен Крол, 1970–1971. Фотографије комплекса (*лево*) и студентског становања (*десно*). Репродуковано из Kroll (1988, 42; и 46).

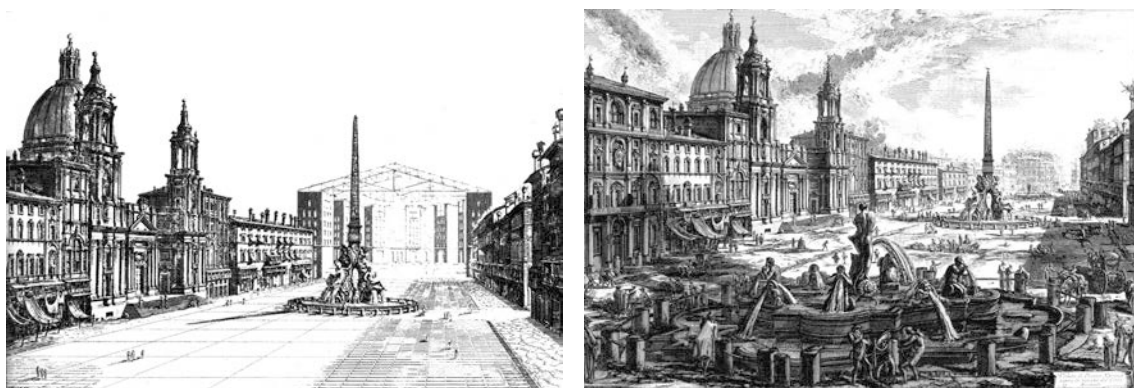
Слика 1.23–27 Стамбени дистрикт Вињ Блаш, Лусјен Крол, 1977–1979. Фотографија партиципације будућих корисника (*лево*) и њихови цртежи (*десно*). Репродуковано из Kroll (1988, 89-90).

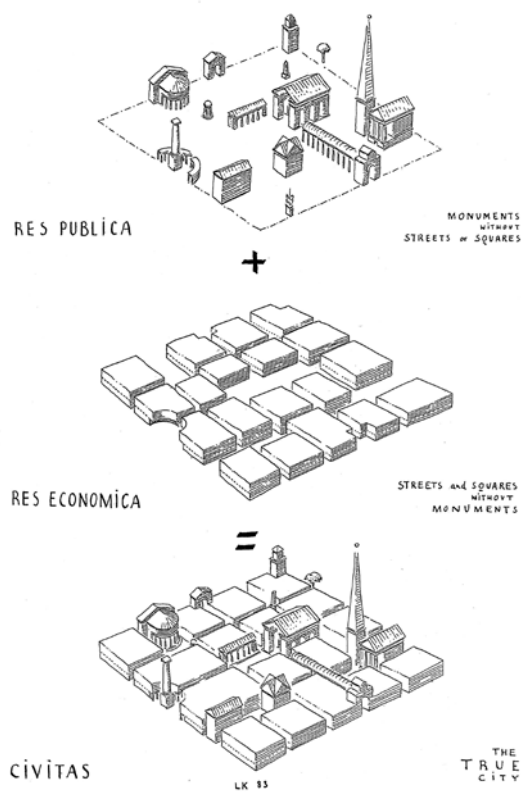
Слика 1.28 Стамбени дистрикт Вињ Блаш, Лусјен Крол, 1977–1979. Фотографија дистrikта у изградњи. Репродуковано из Kroll (1988, 97).

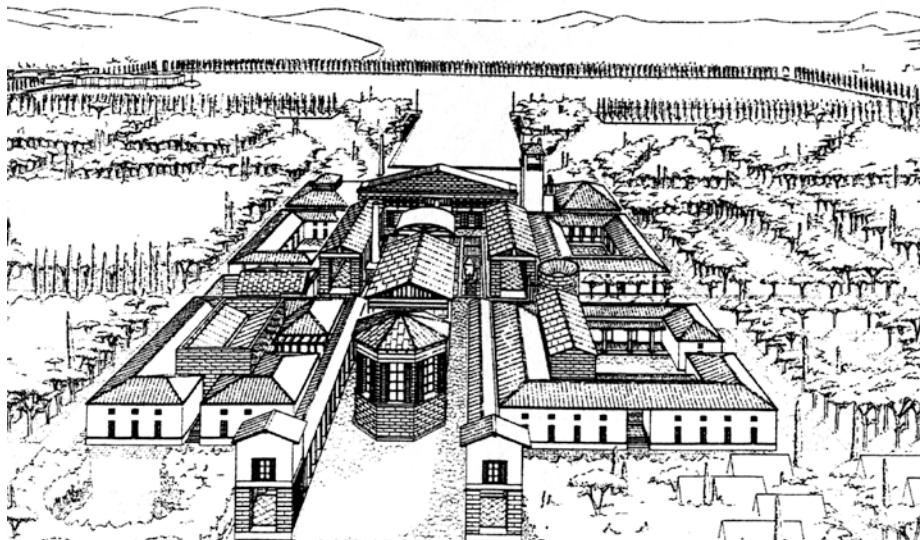
Слика 1.29 *Rational Architecture: The Reconstruction of the European City*, 1978. Насловна страница публикације. Репродуковано из *Rational Architecture* (1978, unpaginated).

Слика 1.30 Друштвени центар на тргу Навона (*Roma Interrotta.*), Леон Криер, 1977. и трг Навона, Ђовани Батиста Пиранези, 1773. Упоредни приказ Криерове (лево) и Пиранезијеве перспективе (десно). Репродуковано из Davidson and Rappaport (2004, 80-81).

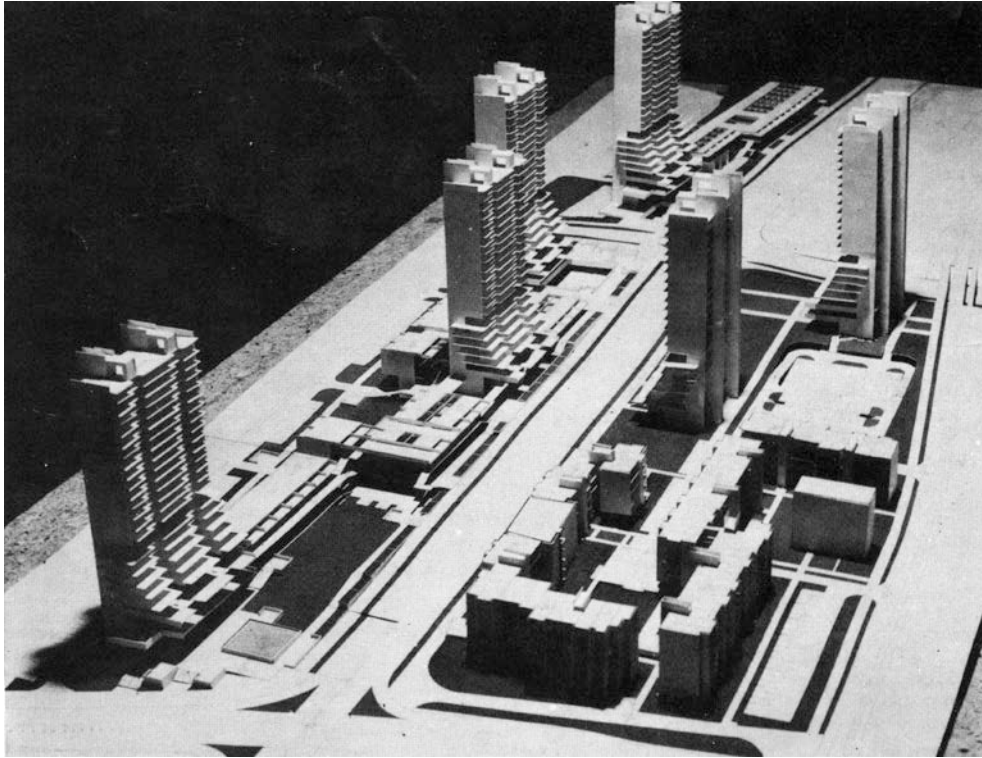
Слика 1.31 Однос јавне и приватне сфере града, Леон Криер, 1983. Троделна скица. Репродуковано из Krier (1998, 30).

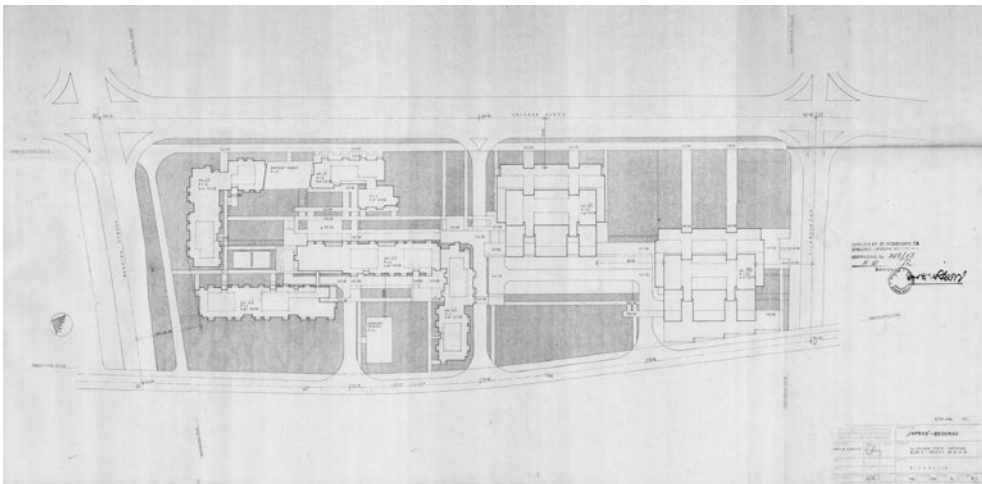
Слика 1.32 Школа у Сен-Кантан-ан-Ивљину, Леон Криер, 1977–1979. Перспективни приказ. Репродуковано из Léon Krier, *The Architecture of Community* (Washington, DC: Island Press, 2009), 37.

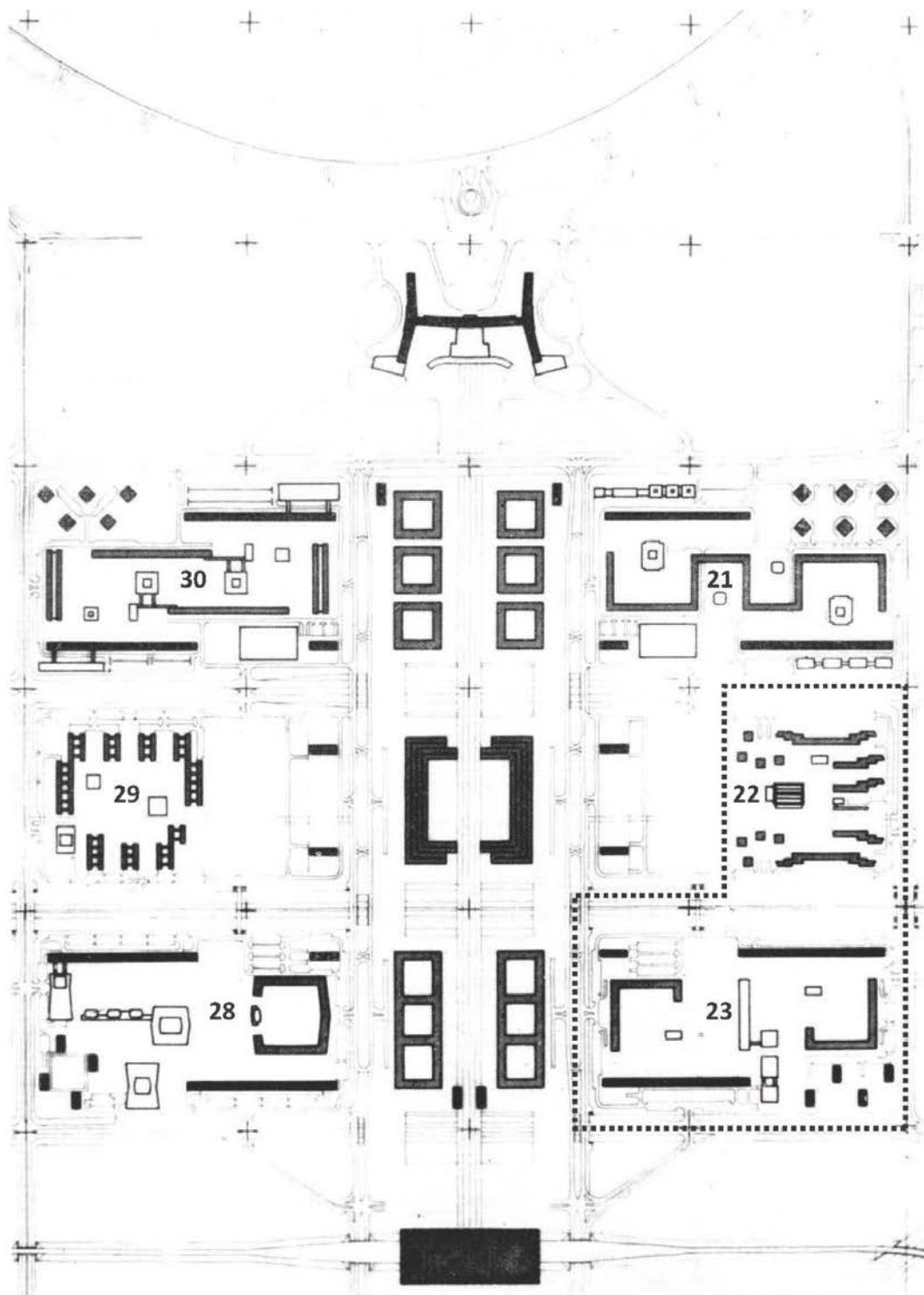
Слика 2.1 Други конгрес архитеката Југославије, 1964. Конгресни плакат, Иван Штраус, 1963. Репродуковано из „II kongres arhitekata Jugoslavije” (1964, 1).

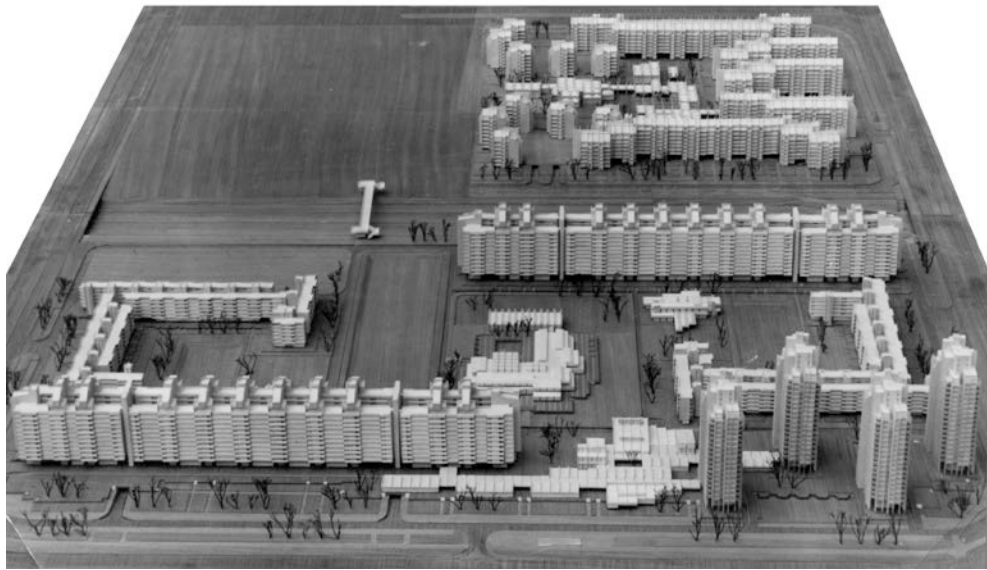
Слика 2.2 Централна зона Булеvara војводе Степе у Београду, Бранко Алексић са Станом Алексић и Ратком Каролићем, 1969–1978. Фотографија макете зоне. Репродуковано из Aleksić (1976, 63).

Слика 2.3 Централна зона Булеvara војводе Степе у Београду, блок 10, главни пројекат, Бранко Алексић са Станом Алексић и Ратком Каролићем, 1972. Ситуациони приказ. Репродуковано из IAB (1969, F 604-1, 1075).

Слика 2.4 Стамбени блокови 22 и 23 на Новом Београду, Божидар Јанковић, Бранислав Караџић и Александар Стјепановић, 1967–1979. Схематски приказ позиције блокова 22 и 23 у оквиру централне зоне Новог Београда, означио А. К., 2014. Ситуациони приказ централне зоне Новог Београда репродукован из Благојевић (2007, 194).

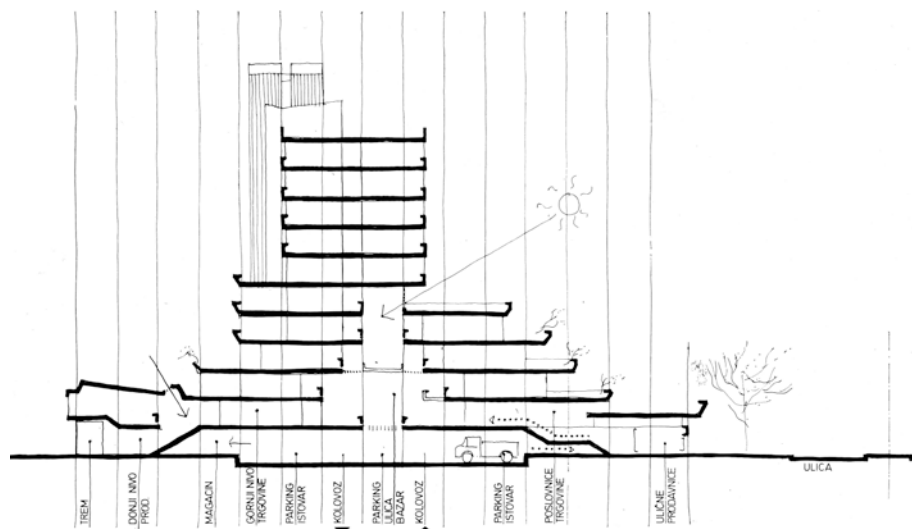
Слика 2.5 Стамбени блокови 22 и 23 на Новом Београду, Божидар Јанковић, Бранислав Карацић и Александар Стјепановић, 1967–1979. Фотографија макете блокова. Репродуковано љубазношћу Александра Стјепановића.

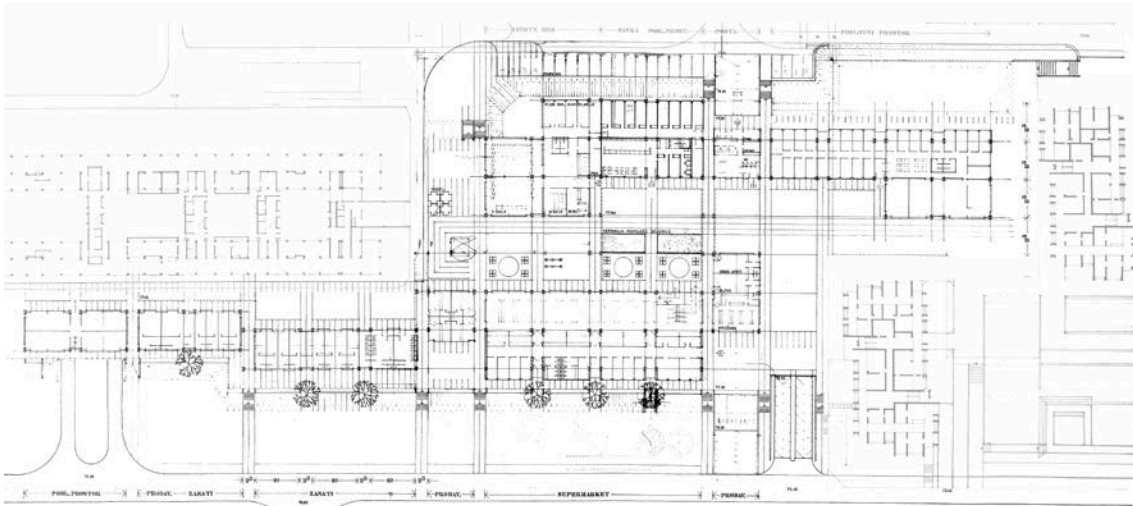
Слика 2.6 Стамбени објекат В-9 у блоку 21, Михаило Чанак, Милосав Митић, Леонид Ленарчић и Иван Петровић, 1962–1966. и стамбени објекат 6 у блоку 23, Божидар Јанковић, Бранислав Карацић и Александар Стјепановић, 1967–1974. Упоредни приказ фотографија фасаде објекта В-9 (лево) и објекта 6 (десно). Репродуковано из Благојевић (2007, 187); и љубазношћу Александра Стјепановића.

Слика 2.7 Стамбени објекат С-2 у блоку 21, Леон Кабиљо, 1962–1966. и стамбени објекат 4 у блоку 23, Божидар Јанковић, Бранислав Караџић и Александар Стјепановић, 1967–1974. Фотографије објекта С-2 (лево) и објекта 4 (десно). Репродуковано из Благојевић (2007, 188); и љубазношћу Александра Стјепановића.

Слика 2.8 Стамбени објекти 5 и 6 у блоку 23, Божидар Јанковић, Бранислав Караџић и Александар Стјепановић, 1967–1974. Нереализовани предлог Јанковића и Стјепановића. Репродуковано из ААS2g (1974, 48).

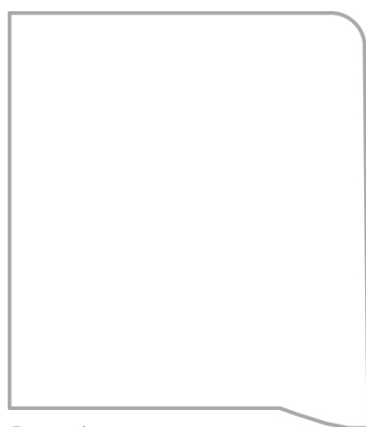
Слика 2.9 Објекат ЦМЗ-а у блоку 23, Александар Стјепановић, Бранислав Караџић и Божидар Јанковић, 1967–1978. Основа приземља објекта. Репродуковано из ААС2v (1979, 12-13).

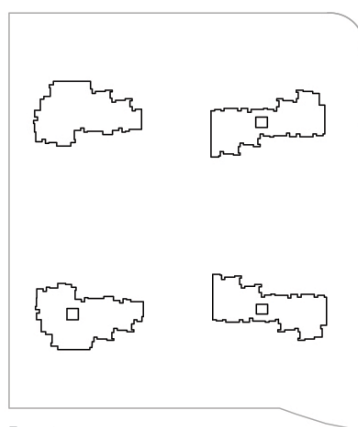
Слике 2.10 и 2.11 Објекат ЦМЗ-а у блоку 23, Александар Стјепановић, Бранислав Караџић и Божидар Јанковић, 1967–1978. Фотографије кровне равни (лево) и пешачког коридора (десно), 1981. Репродуковано љубазношћу Александра Стјепановића.

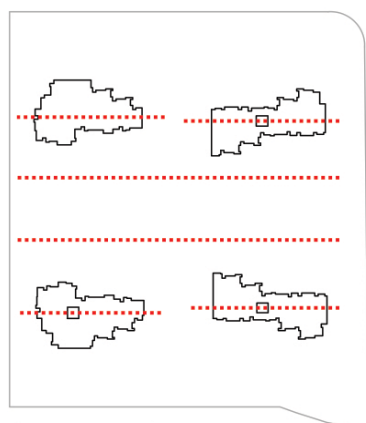
Слика 2.12 Стамбени блок 22 на Новом Београду, Божидар Јанковић, Бранислав Караџић и Александар Стјепановић, 1967–1978. Фотографија макете. Репродуковано љубазношћу Александра Стјепановића.

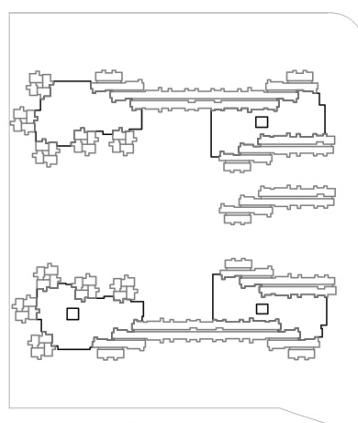
Локација

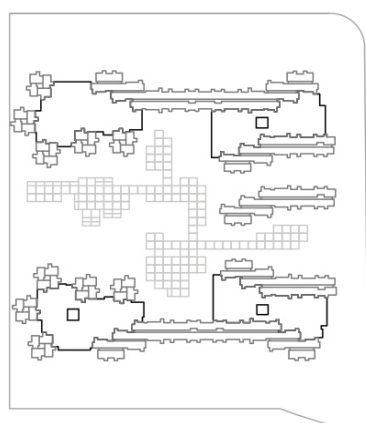
Гараже

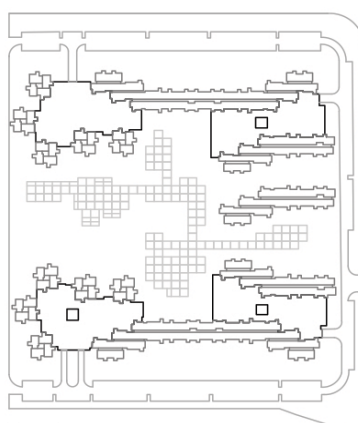
Основне линије пешачког кретања

Стамбени објекти

Пратеће функције

Блок 22

Слика 2.13 Стамбени блок 22 на Новом Београду, Божидар Јанковић, Бранислав Карацић и Александар Стјепановић, 1967–1978. Схематски приказ основне структуре блока, А. К., 2014. Израђено на основу документације IAB (1971, 252).

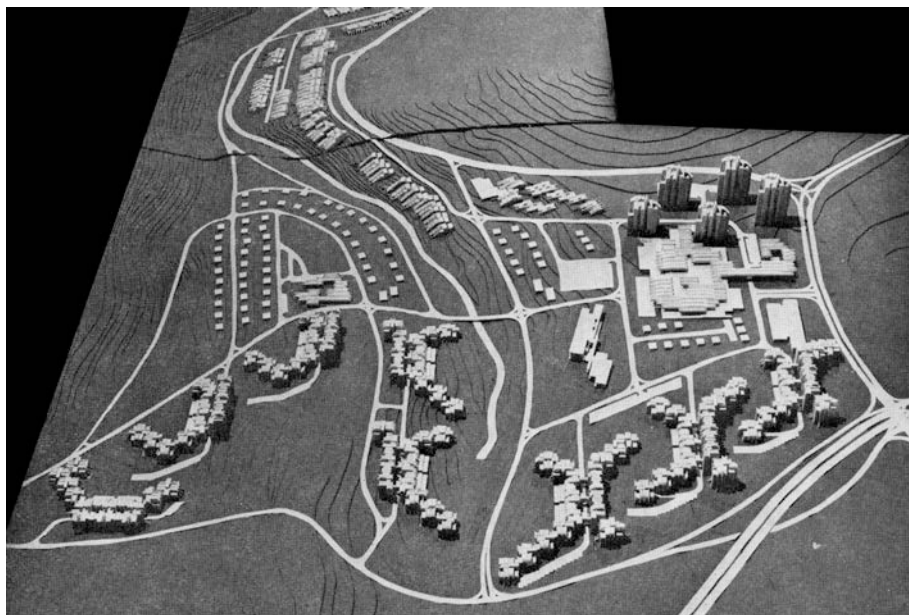
Слика 2.14 Објекат КДУ-а у блоку 22, Божидар Јанковић, Бранислав Караџић и Александар Стјепановић, 1967–1978. Фотографија објекта, 1980. Репродуковано љубазношћу Александра Стјепановића.

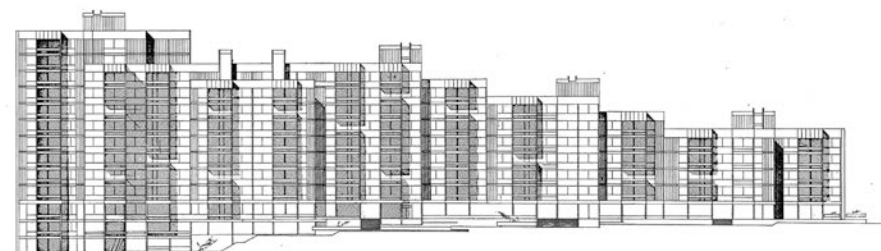
Слика 2.15 Стамбени блок 22 на Новом Београду, Божидар Јанковић, Бранислав Караџић и Александар Стјепановић, 1967–1978. Фотографија средишње зоне блока, 1980. Репродуковано љубазношћу Александра Стјепановића.

Слика 2.16 Програм изградње ЦМЗ-а у новим насељима у Београду, 1975. Карта остварених резултата и плана изградње објеката, 1980. Репродуковано из Vera Paunović, „Изградња центара месних заједница у новим насељима,” *Arhitektura - Urbanizam* 21, br. 85 (1980): 2.

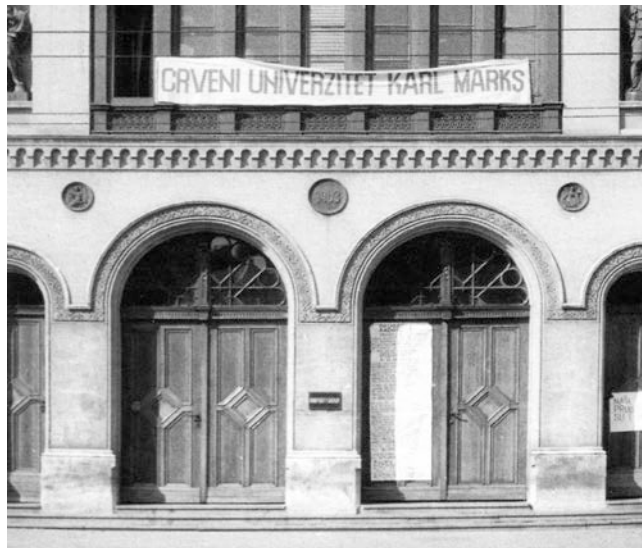
Слика 2.17 Стамбено насеље Бањица у Београду, Слободан Дрињаковић, Бранислав Караџић и Александар Стјепановић, 1970–1978. Фотографија макете насеља. Репродуковано из Momčilo V. Đukić, „Priprema izgradnje naselja ‚Banjica‘ u Beogradu,” *Izgradnja* 27, br. 12 (1973): 65.

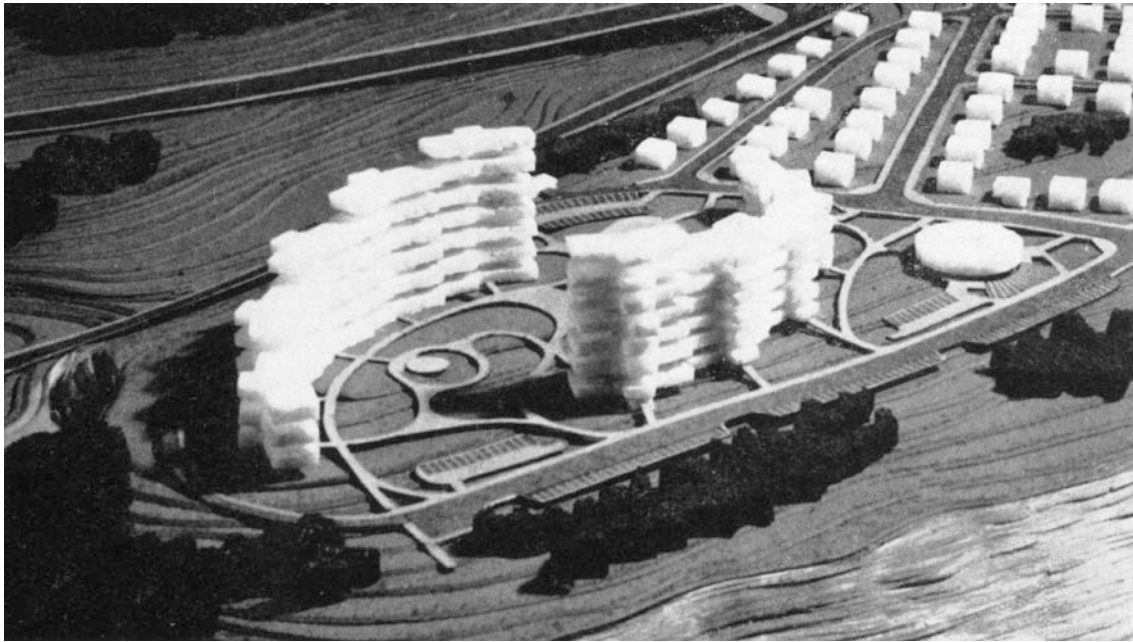
Слика 2.18 Стамбено насеље у Булевару војводе Степе у Београду, блок VI, конкурсни рад, Бранко Алексић и Никола Саичић, 1973. Основа приземља блока (*горе*) и изглед стамбеног објекта према Булевару војводе Степе (*доле*). Репродуковано из Aleksić i Saičić (1973, 35; и 37).

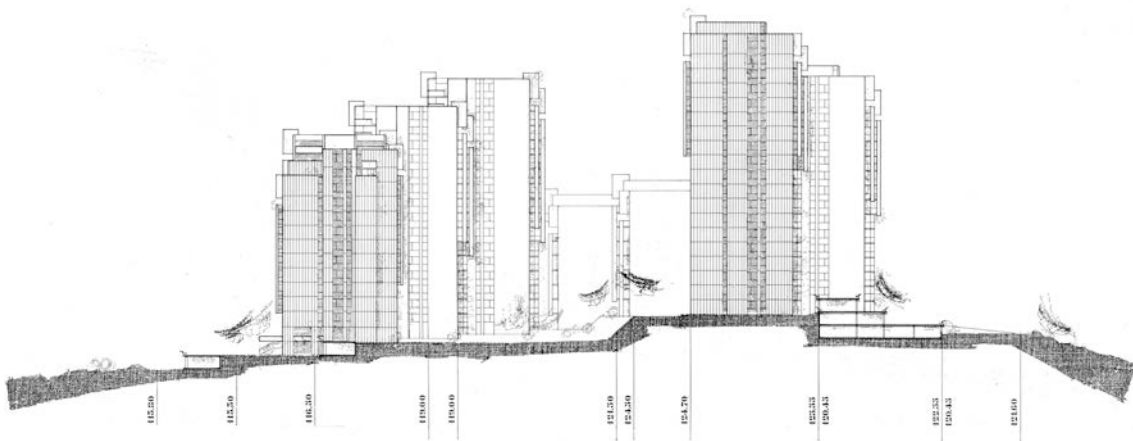
Слика 2.19 Протесна шетња студената, 3. јун 1968. Фотографија сусрета студената и милиције код подвожњака на Новом Београду. Репродуковано из Дарко Ђирић, Биљана Станић и Владимир Томић, *Време улице: Политика на јавним просторима Београда у XX веку* (Београд: Музеј града Београда, 2008), 358.

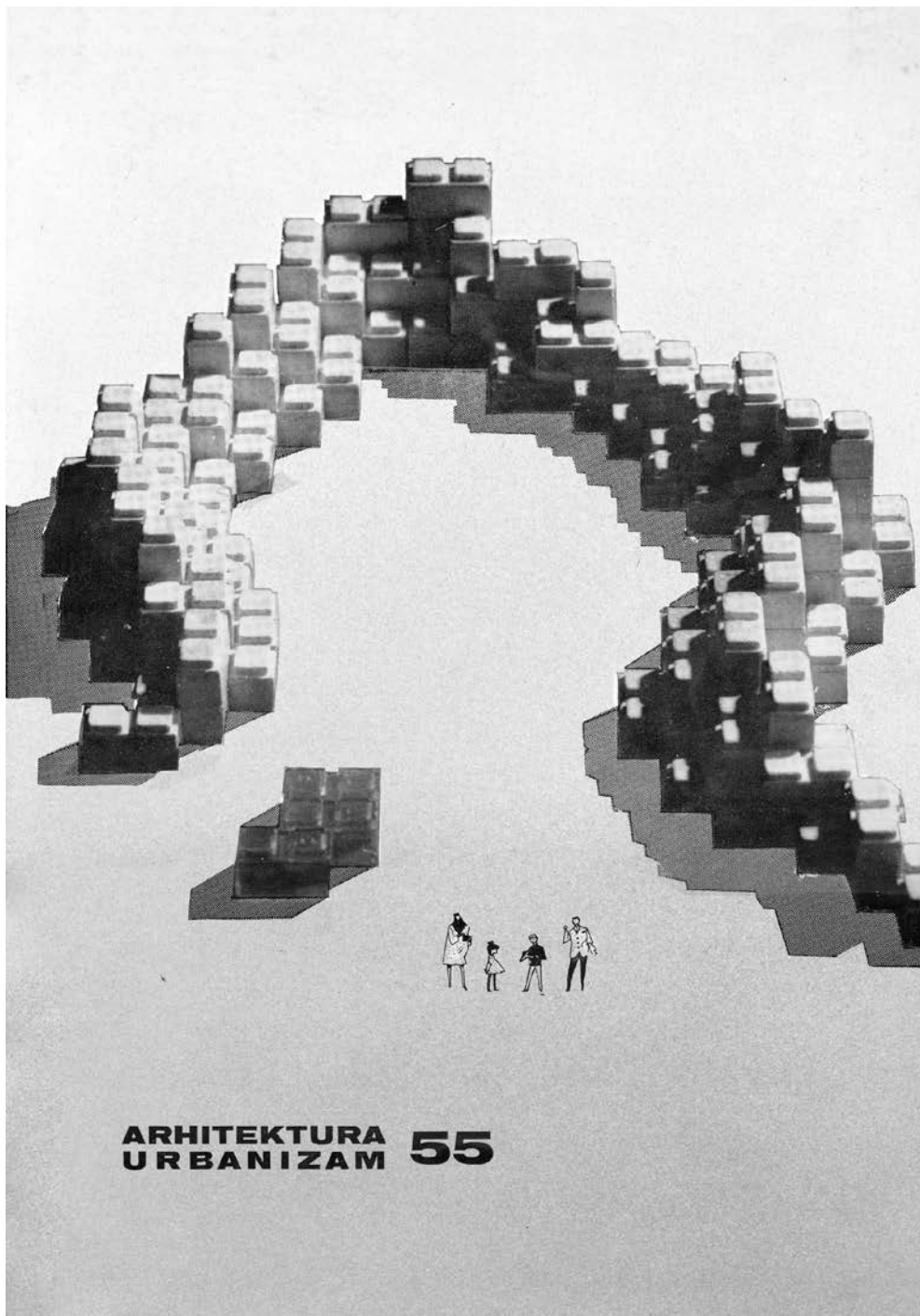
Слика 2.20 Штрајк Београдског универзитета, 3–9. јун 1968. Фотографија зграде Ректората универзитета. Репродуковано из Ђирић, Станић и Томић (2008, 358).

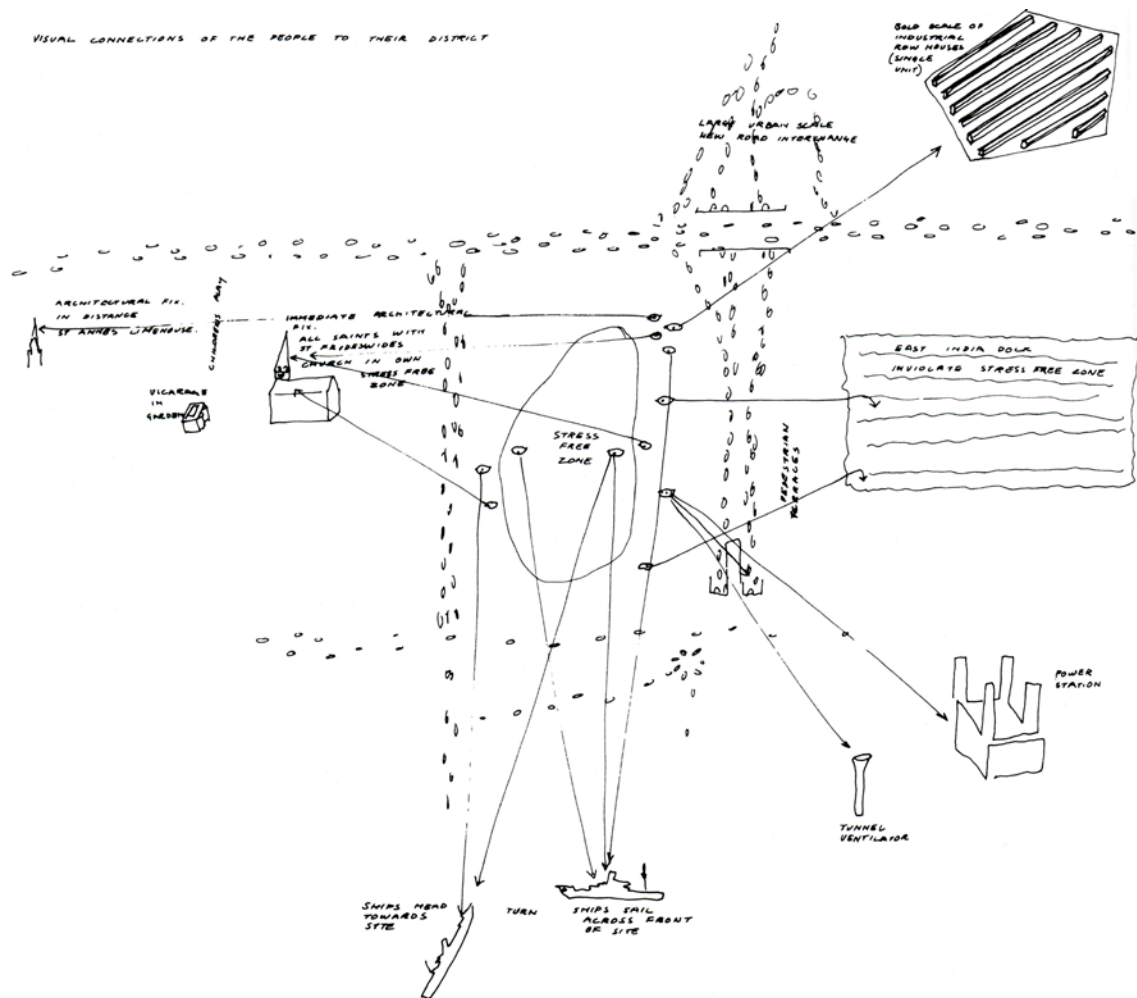
Слика 3.1 Стамбено насеље Јулино брдо у Београду, урбанистичка поставка, Јован Лукић, 1965. Фотографија макете урбанистичке поставке. Репродуковано из Lukić (1969, 17).

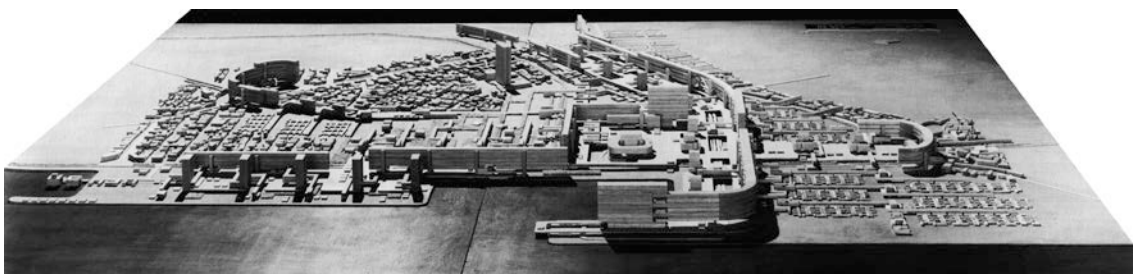
Слика 3.2 Стамбено насеље Јулино брдо у Београду, Милан Лојаница, Боривоје Јовановић и Предраг Цагић, 1966–1970. Изглед насеља. Репродуковано из [Lojanica, Jovanović i Cagić] (1969, 19-20).

Слика 3.3 55. број часописа *Архитектура - Урбанизам*, 1969. Насловна страница, Владимир Бјеликов. Репродуковано из *Arhitektura - Urbanizam* 10, br. 55 (1969): непагинирано.

Слика 3.4 *Robin Hood Gardens* у Лондону, Алисон и Питер Смитсон са Ове Арупом (Ove Arup), 1966–1972. Дијаграм визуелних веза са окружењем локације, Алисон Смитсон. Репродуковано из Smithson and Smithson (2005, 59).

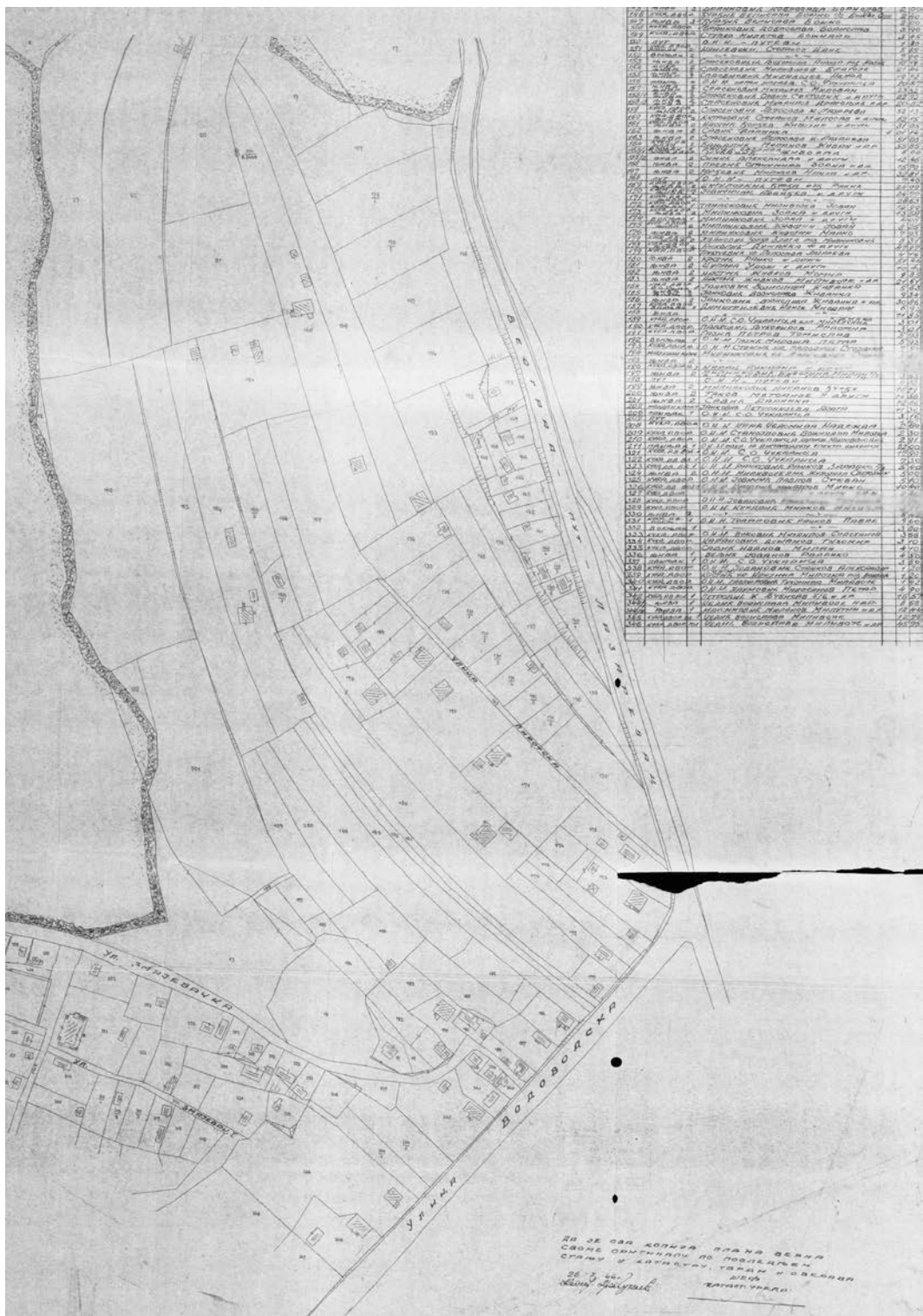
Слика 3.5 Градски центар Тел Авива, конкурсни рад, Јоханес ван ден Брок и Јакоб Бакема 1962. Макета решења. Репродуковано из Risselada and Van den Heuvel (2005, 147).

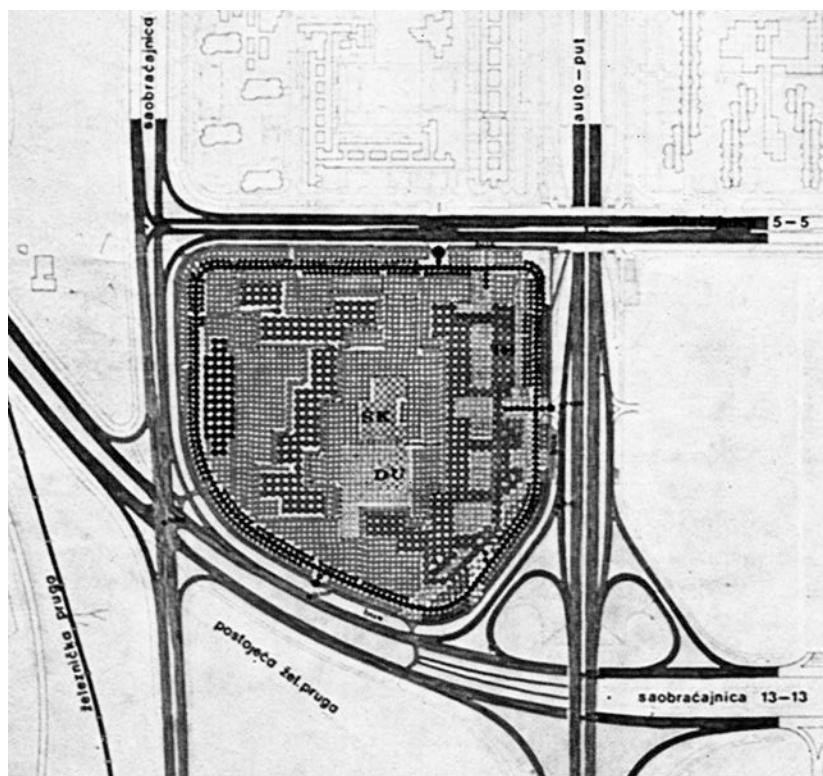
Слика 3.6 Стамбено насеље Јулино брдо у Београду, Милан Лојаница, Боривоје Јовановић и Предраг Цагић, 1966–1970. Фотографија насеља. Репродуковано из „Programska osnova,” *Arhitektura - Urbanizam* 14, br. 70-72 (1973): 91.

Слика 3.7 Позиција села Жарково у структури околине Београда, ране 1930-те године прошлог века (*лево*) и позиција насеља Јулино брдо у контексту социјалистичке стамбене изградње (*десно*). Упоредни схематски приказ, А. К., 2013. Структура Београда раних 30-их година мапирана на основу документације Народне библиотеке Србије (1933, Кр I 417).

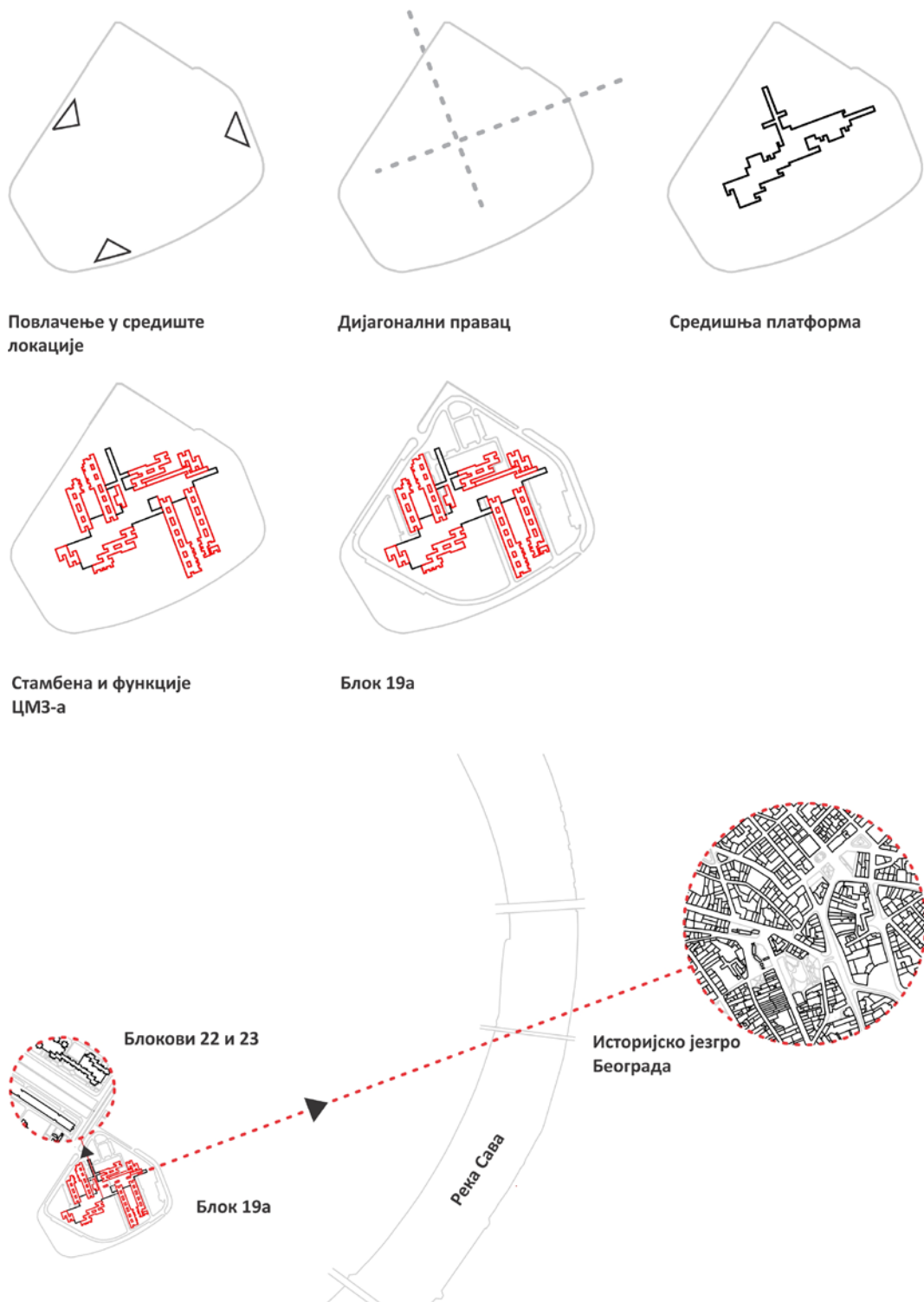
Слика 3.8 Локација Јулино брдо, 1966. Копија катастарског плана. Репродуковано из IAB (Betonjerka, 95-1).

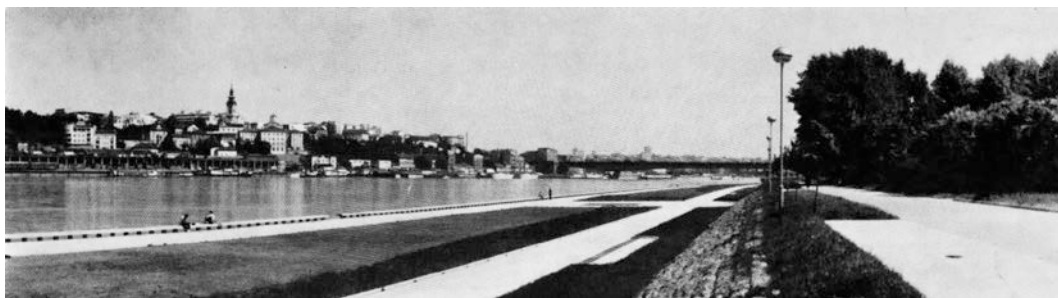
Слика 3.9 Блок 19а на Новом Београду, ДУП, Вера Матички, 1973. Распоред активности у блоку. Репродуковано из „Детаљни урбанистички план” (1978, 43).

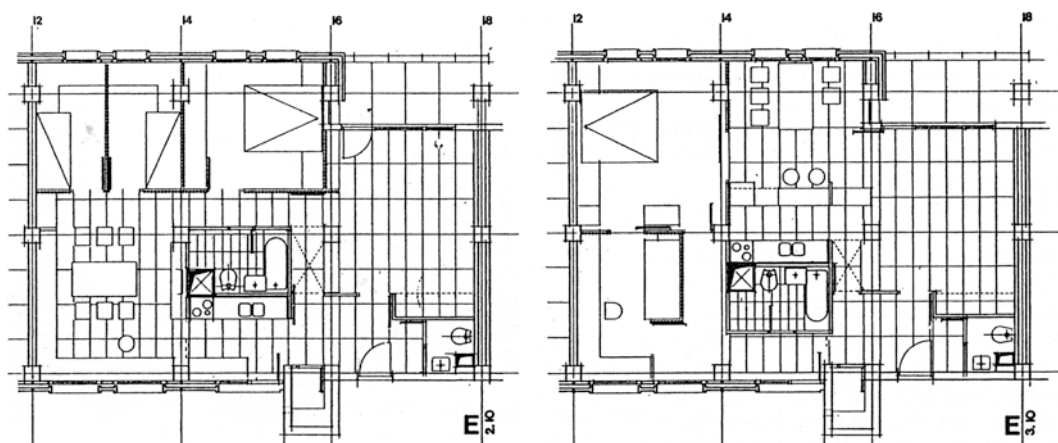
Слика 3.10 Блок 19а на Новом Београду, конкурсни рад, Милан Лојаница, Предраг Цагић, Боривоје Јовановић, Радисав Марић и Радмила Лојаница, 1975. Фотографија макете. Репродуковано из Radovan Đurić, „Povodom završetka konkursa za idejno urbanističko i arhitektonsko rešenje,” *Urbanizam Beograda* 10, br. 49 (1978), 13.

Слика 3.11 Блок 19а на Новом Београду, Милан Лојаница, Предраг Цагић, Боривоје Јовановић, Радисав Марић и Радмила Лојаница, 1975–1982. Схематски приказ основне структуре блока (*горе*) и оријентације блока у односу на непосредно и даље окружење (*доле*), А. К., 2013. Израђено на основу електронске верзије геодетског снимка Београда (Београд: Завод за геодетске и фотометријске послове „Геопремер”, 1985).

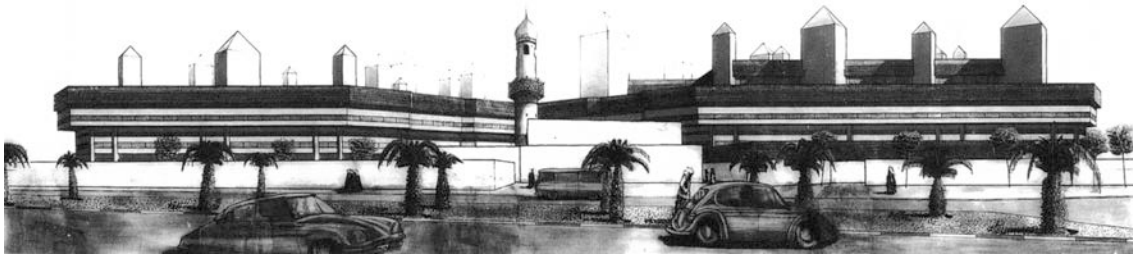
Слика 3.12 Саборна црква Светог Арханђела Михаила, 1837–1840. Фотографија кеја на левој обали Саве и панораме историјског језгра Београда (лево), Б. Здравковић. Репродуковано из Smiljka Kanački, „Jedan pokušaj urbanističke valorizacije beogradskih obala Save i Dunava,” *Arhitektura - Urbanizam* 10, br. 56-57 (1969): 93.

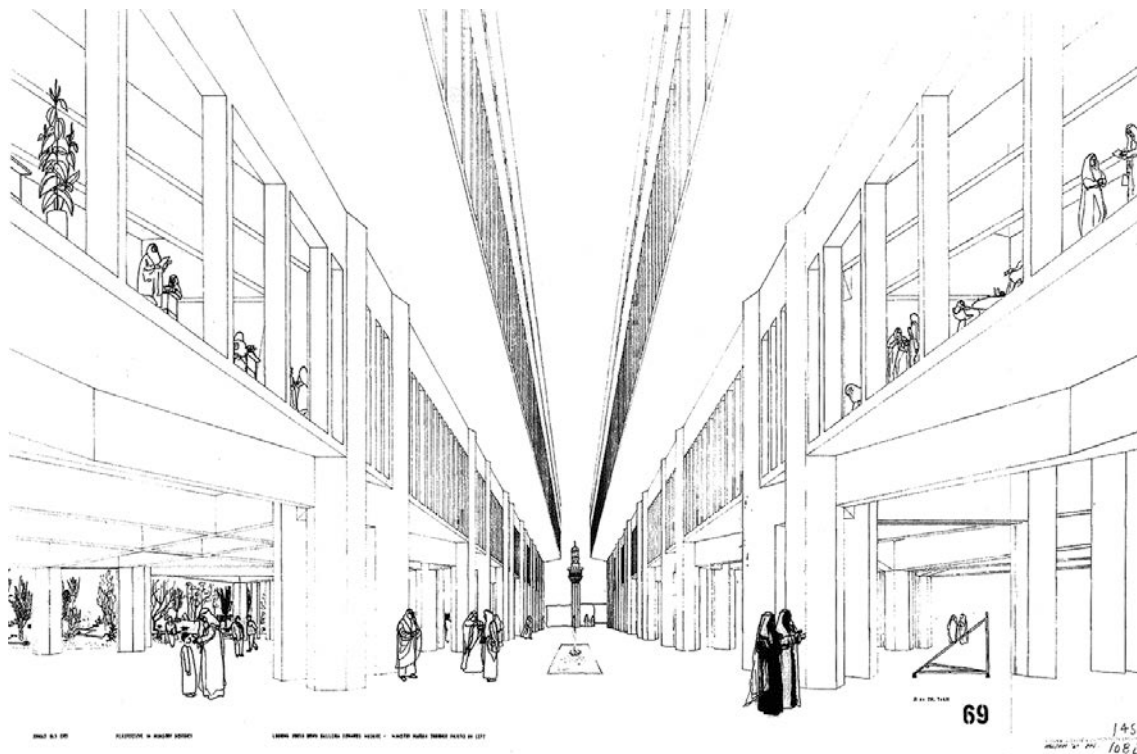
Слика 3.13 Блок 19а на Новом Београду, Милан Лојаница, Предраг Цагић, Боривоје Јовановић, Радисав Марић и Радмила Лојаница, 1975–1982. Приказ флексибилности решења станова. Репродуковано из Јагић (1987, 125).

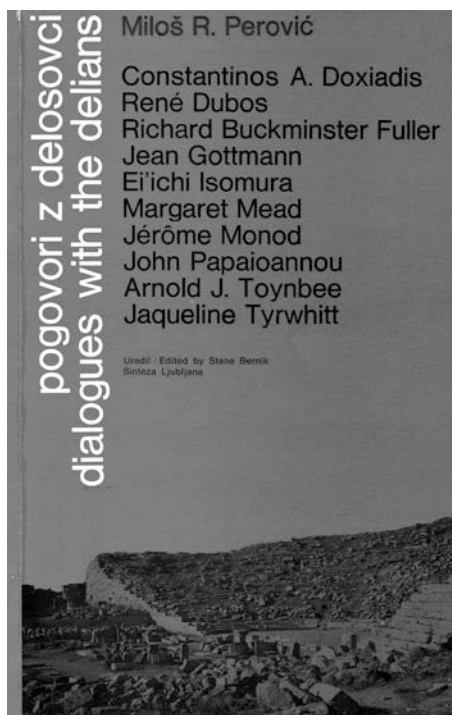
Слика 3.14 Блок 19а на Новом Београду, Милан Лојаница, Предраг Цагић, Боривоје Јовановић, Радисав Марић и Радмила Лојаница, 1975–1982. Панорама блока, Ивана Вучетић, 2013. Репродуковано љубазношћу Иване Вучетић.

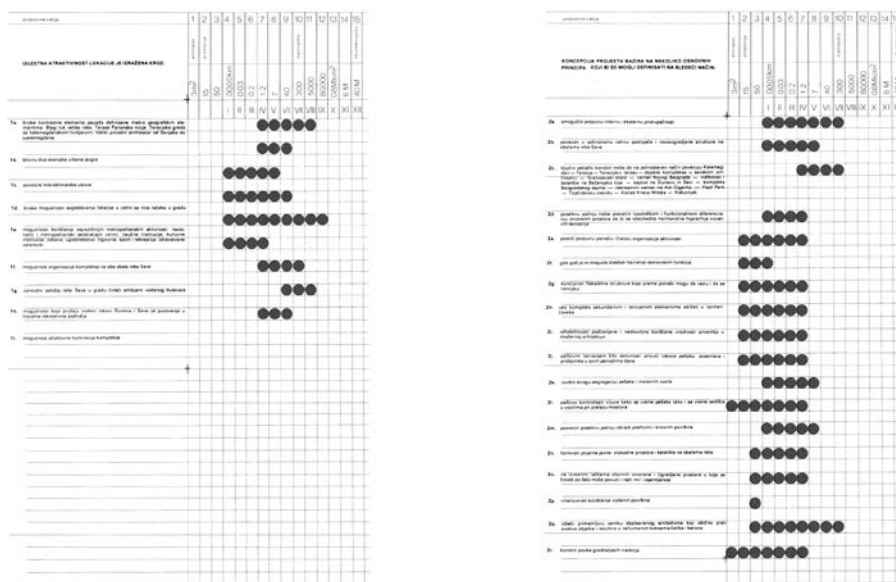
Слика 3.15 Мат-зграда у Кувајту, Алисон и Питер Смитсон са Ове Арупом, 1968–1972. Перспективни приказ мат-зграде, В. Харисон. Репродуковано из Smithson and Smithson (2005, 150).

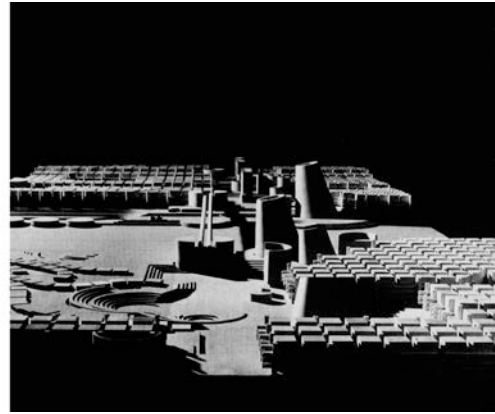
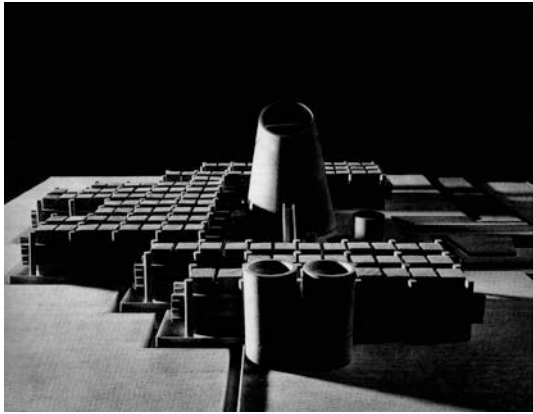
Слика 3.16 Мат-зграда у Кувајту, Алисон и Питер Смитсон са Ове Арупом, 1968–1972. Перспективни приказ оријентације мат-зграде према минарету џамије, В. Харисон и Алисон Смитсон. Репродуковано из Smithson and Smithson (2005, 150).

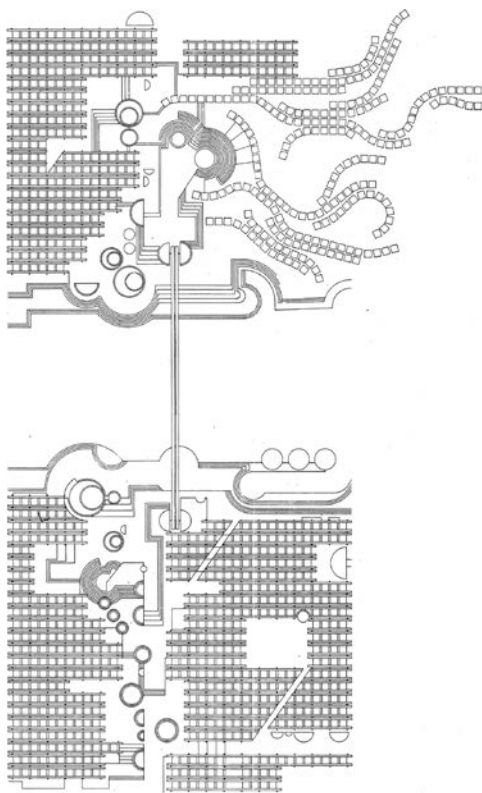
Слика 4.1 *Pogovori z delosovci*, Милош Р. Перовић, 1978. Насловна страница, Петар Скалар и Дарко Покорн. Репродуковано из Perović (1978, *peraginirano*).

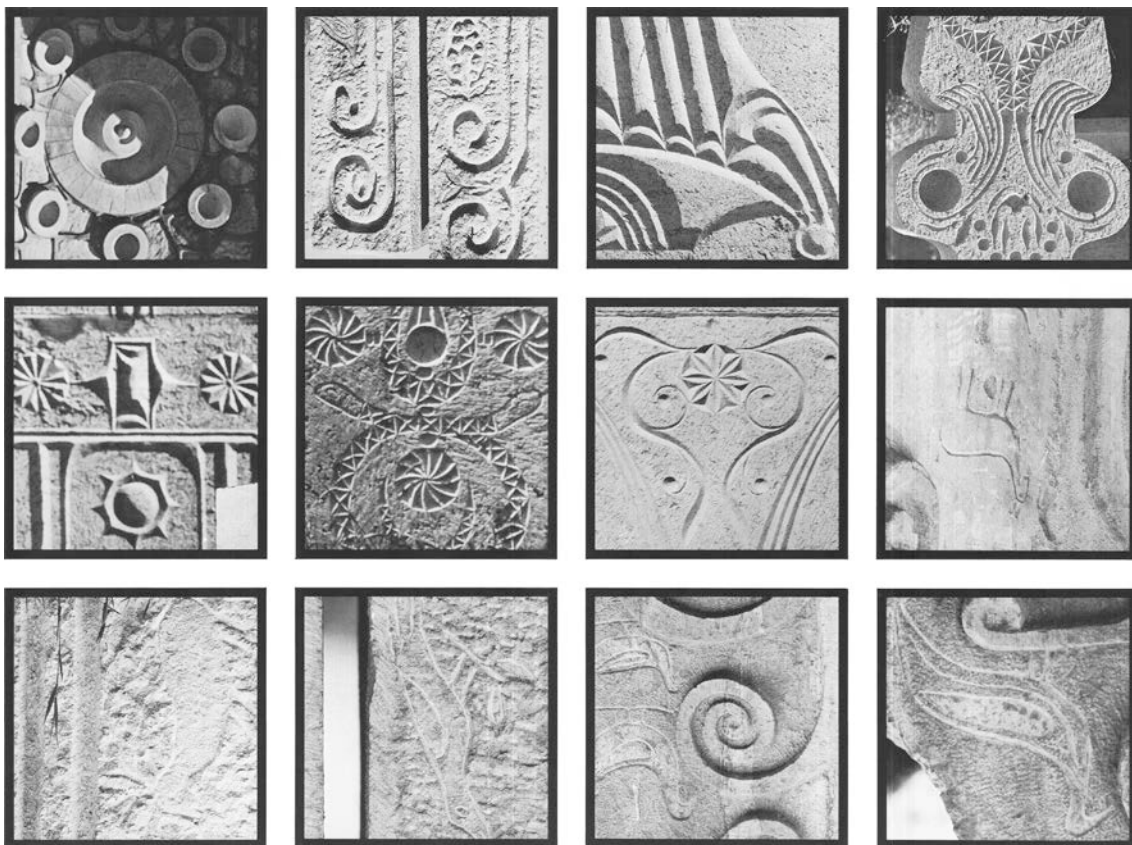
Слика 4.2 Градски центар Покрета несврстаних земаља, Милош Р. Перовић, 1975. Екистичка мрежа посвећена факторима атрактивности локације (лево) и основним принципима предлога (десно). Репродуковано из Jovanović i Perović (1975, *peraginirano*).

Слике 4.3 и 4.4 Културни центар (*лево*), Милош Р. Перовић, 1969. и Градски центар Покрета несврстаних земаља (*десно*), Милош Р. Перовић, 1975. Фотографије макета, Борислав Здравковић (*лево*) и Мирко Ловрић (*десно*). Репродуковано из Perović (1978, *peraginirano*); и Jovanović i Perović (1975, *peraginirano*).

Слика 4.5 Градски центар Покрета несврстаних земаља, Милош Р. Перовић, 1975. и Милет, V–I век пре н.е. Упоредни приказ структуре градског центра (*лево*) и античког Милета (*десно*). Репродуковано из Jovanović i Perović, (1975, *peraginirano*); и Perović (2000, *peraginirano*).

Слика 4.6 Градски центар Покрета несврстаних земаља, антропосеме, Богдан Богдановић, 1975. Фотографије антропосема. Репродуковано из Јовановић и Perović, (1975, непатинирано).

Слике 4.7 и 4.8 Говор Јосипа Броза Тита на Тргу Маркса и Енгелса по повратку из Сједињених Америчких Држава, 1963. и дочек Јосипа Броза Тита по повратку из Сједињених Америчких Држава, 1963. Фотографије говора (лево) и дочека (десно). Репродуковано из Ћирић, Станић и Томић (2008, 347-348).

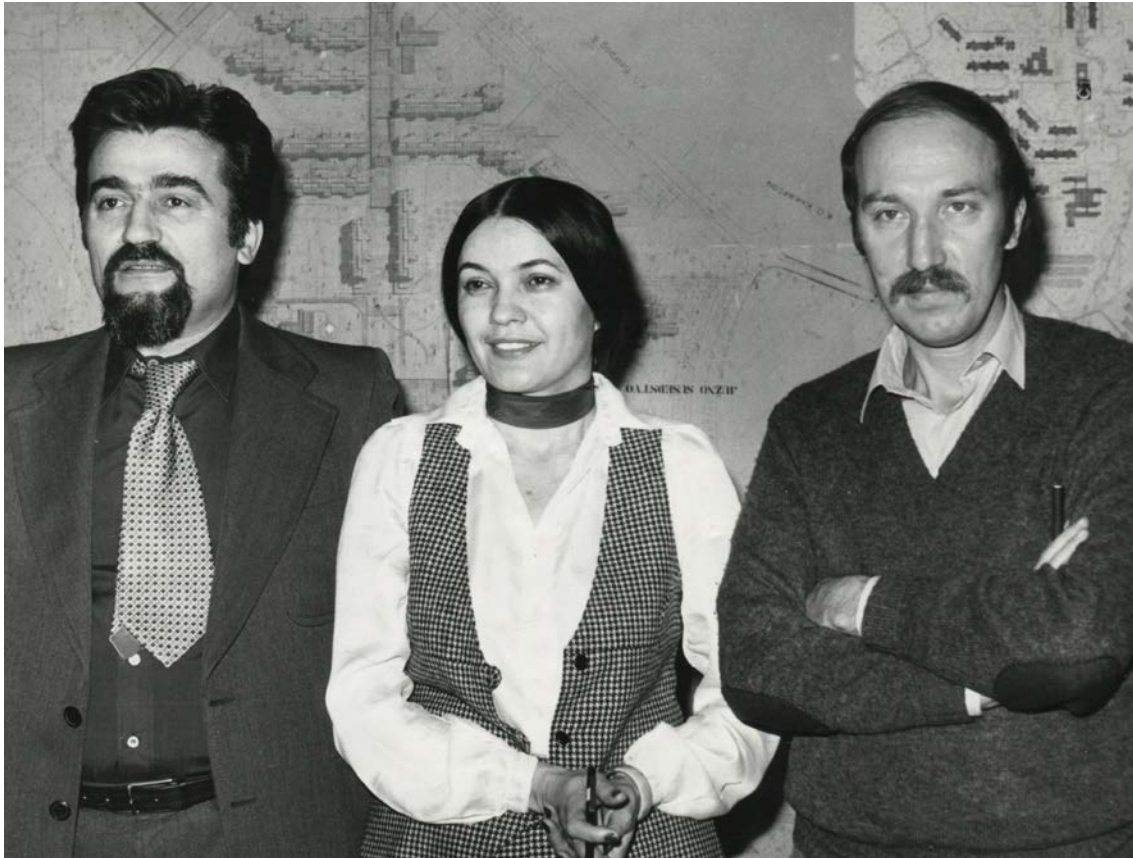
Слика 4.9 Обелиск на Тргу Маркса и Енгелса, 1961. Фотографија обелиска. Репродуковано из Мишић (2011, 134).

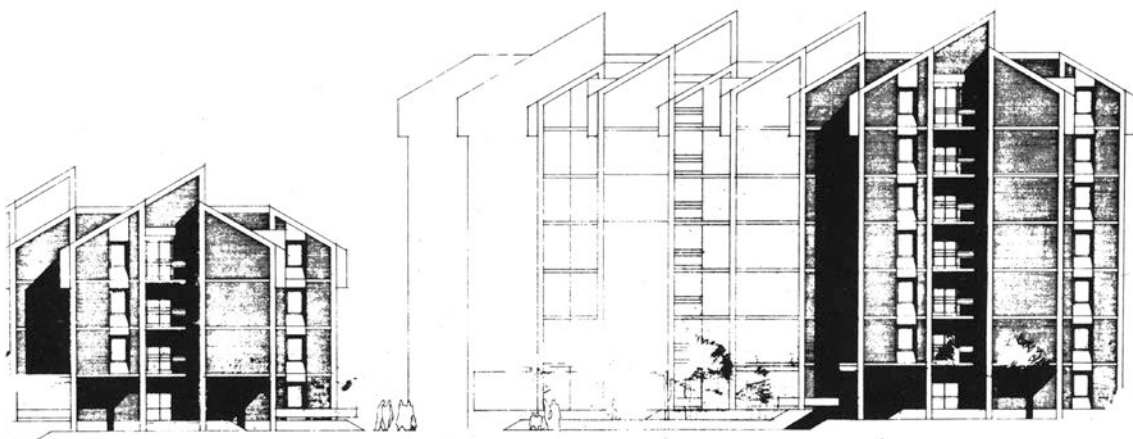
Слика 4.10 Парк пријатељства у Београду, Владета Ђорђевић, 1961. Ситуациони приказ парка. Репродуковано из Матицки (1961).

Слика 4.11 Милош Р. Перовић (лево) и омладинци у Парку пријатељства у Београду (десно), 1961. Упоредни приказ фотографије Перовића, Борислав Здравковић, и фотографије омладинаца на церемонији сађења платана. Репродуковано из Perović (1978, перагинирано); и Мишић (2011, 137).

Слика 4.12 Аутори стамбеног насеља Церак Виногради. Фотографија (с лева на десно) Недељка Боровнице, Миленије Марушић и Дарка Марушића. Репродуковано љубазношћу Миленије Марушић.

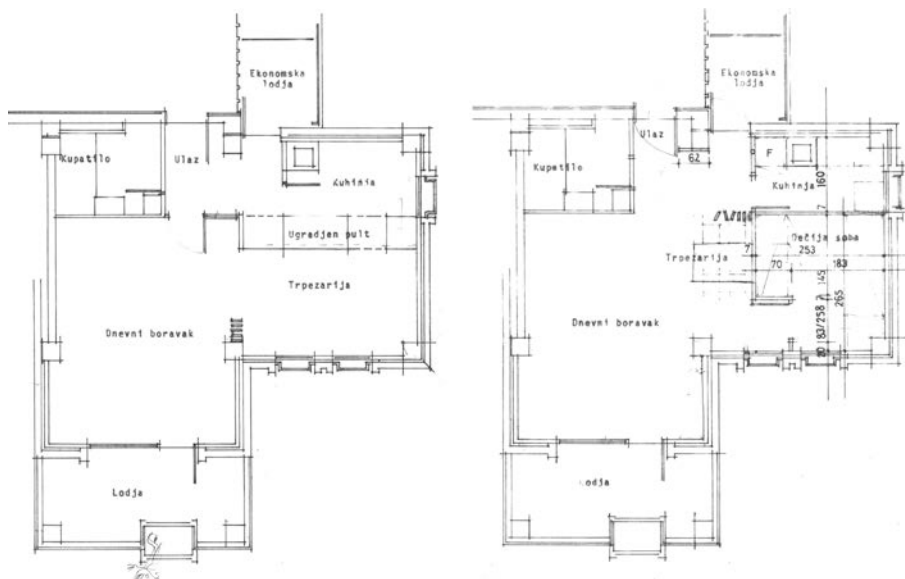
Слика 4.13 Стамбено насеље Церак Виногради у Београду (Церак 1), конкурсни рад, Дарко Марушић, Миленија Марушић и Недељко Боровница, 1977. Изглед стамбених објеката у контексту стамбене улице. Репродуковано из *Cerak* (1982, 25).

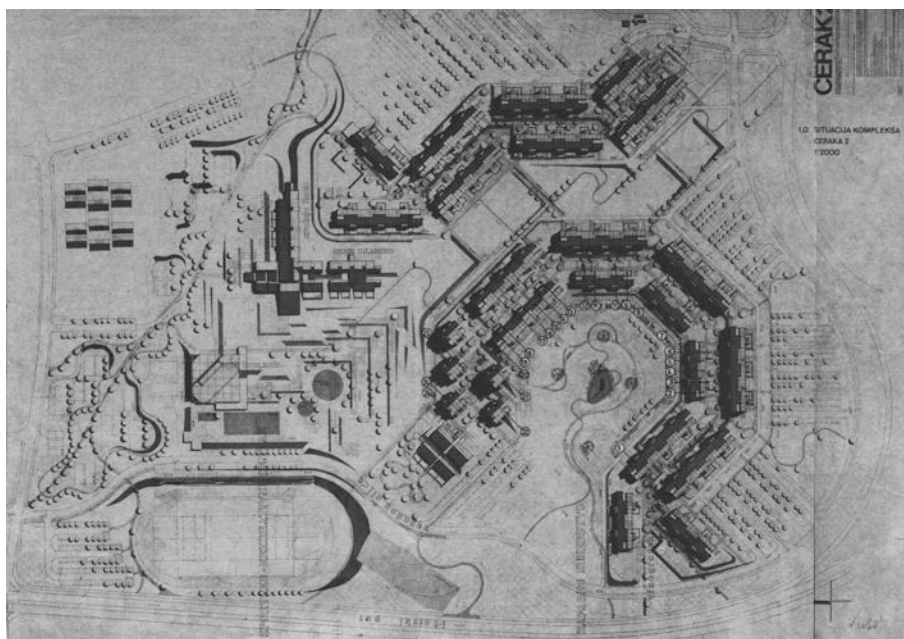
Слике 4.14 и 4.15 Стамбено насеље Церак Виногради (Церак 1), Дарко Марушић, Миленија Марушић и Недељко Боровница, 1977–1984. Фотографије центра суседства (*лево*) и насеља у изградњи (*десно*). Репродуковано љубазношћу Миленије Марушић.

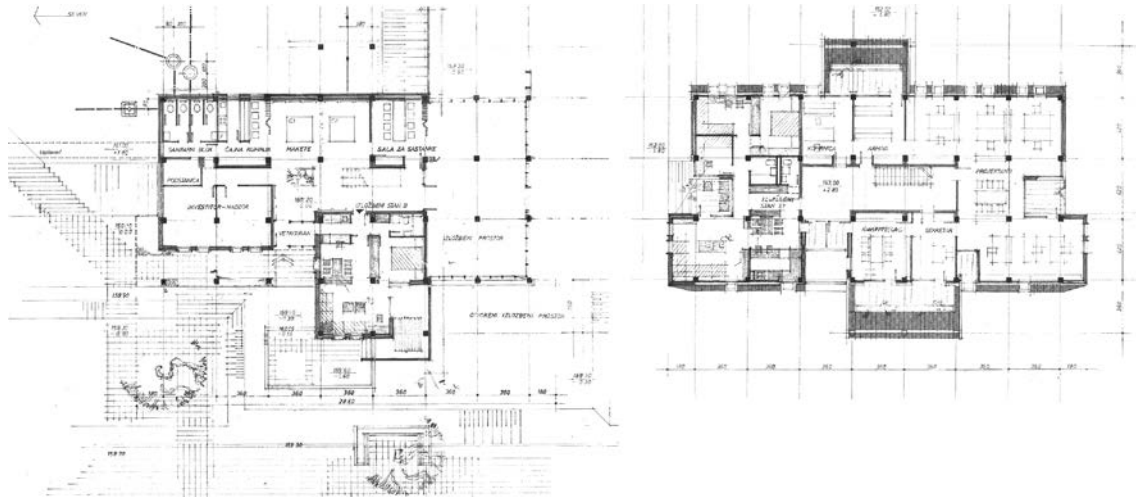
Слика 4.16 Стамбено насеље Церак Виногради (Церак 1), конкурсни рад, Дарко Марушић, Миленија Марушић и Недељко Боровница, 1977. Фотографија макете. Репродуковано љубазношћу Миленије Марушић.

Слика 4.17 Једнособан стан у објекту Ј-12 у стамбеном насељу Церак Виногради (Церак 1), пројекат измене, Миленија Марушић, 1981. Основе стана према пројекту (лево) и са измењеном организацијом (десно). Репродуковано из АММ (NCV, 5).

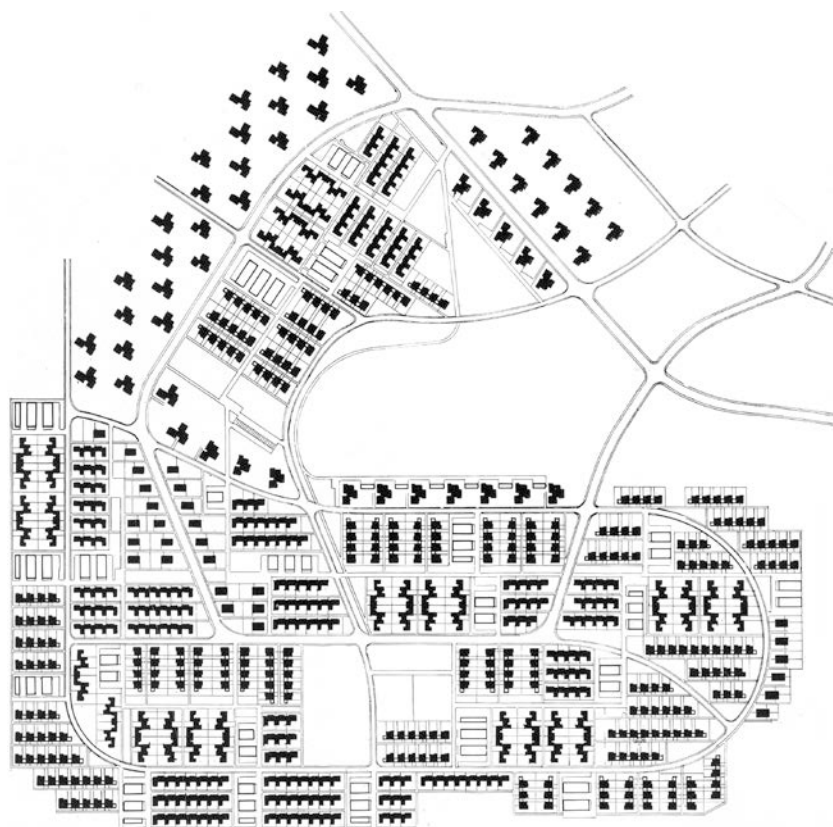
Слика 4.18 Стамбено насеље Церак Виногради у Београду (Церак 2), Дарко Марушић и Миленија Марушић са Надеждом Танкосић и Жељком Гашпаровићем, 1980–1988. Ситуациони приказ Церака 2 са означеним позицијама локала. Репродуковано из АММ (NCV, 4).

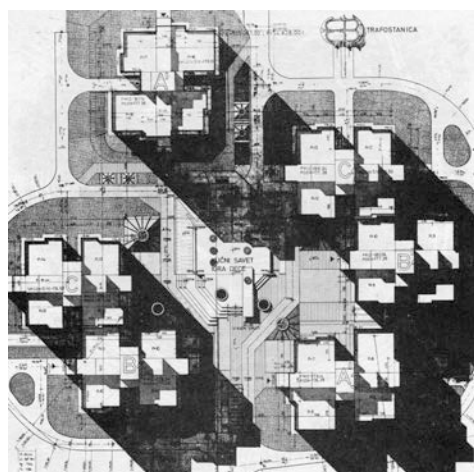
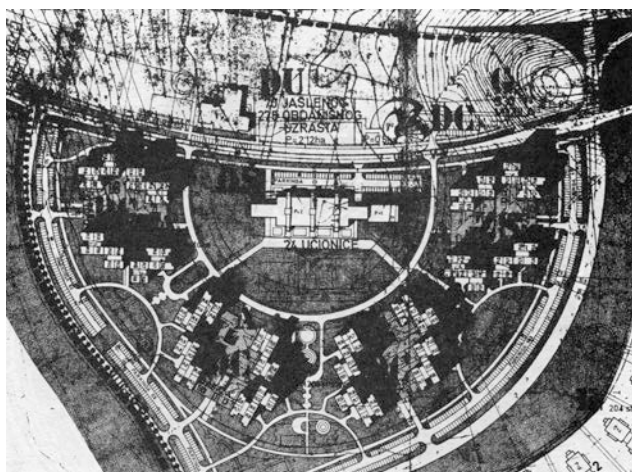
Слика 4.19 Објекат ОИЦ-а у Београду, идејни пројекат, Дарко Марушић, Миленија Марушић и Надежда Танкосић, 1982. Основе приземља (*лево*) и првог спрата (*десно*). Репродуковано из АММ (NCV, ОИС).

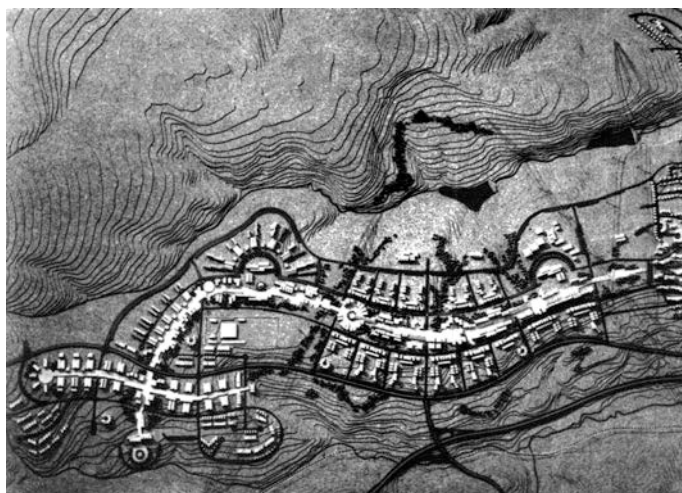
Слике 4.20 и 4.21 Објекат ОИЦ-а у Београду, Дарко Марушић, Миленија Марушић и Надежда Танкосић, 1982–1985. Фотографија трпезарије и дневне собе у изложбеном стану Е1 на првом спрату (*лево*) и фотографија објекта (*десно*). Репродуковано љубазношћу Миленије Марушић.

Слика 4.22 Стамбено насеље Кнежевац-Кијево у Београду (I етапа), урбанистичка поставка, Јован Лукић и Мирјана Поткоњак, 1967. Приказ диспозиције објеката. Репродуковано из Milenković (1969, перагинирано).

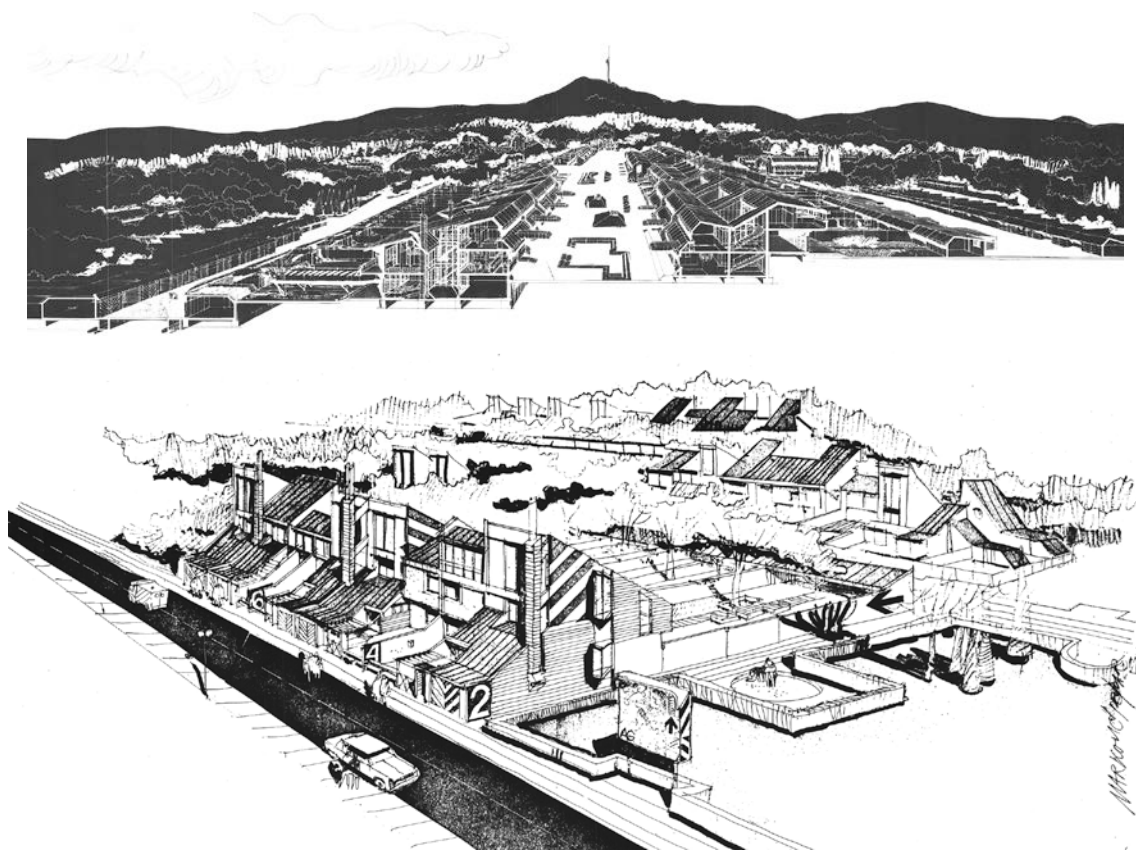
Слике 4.23 и 4.24 Стамбено насеље Кнежевац-Кијево у Београду (II и III етапа), Александар Ђокић и Михаило Чанак, 1970–1984. Ситуациони прикази стамбене групације Лабудово брдо (лево) и једног од суседстава из стамбене групације Видиковац (десно). Репродуковано из Јагић (1987, 141-42).

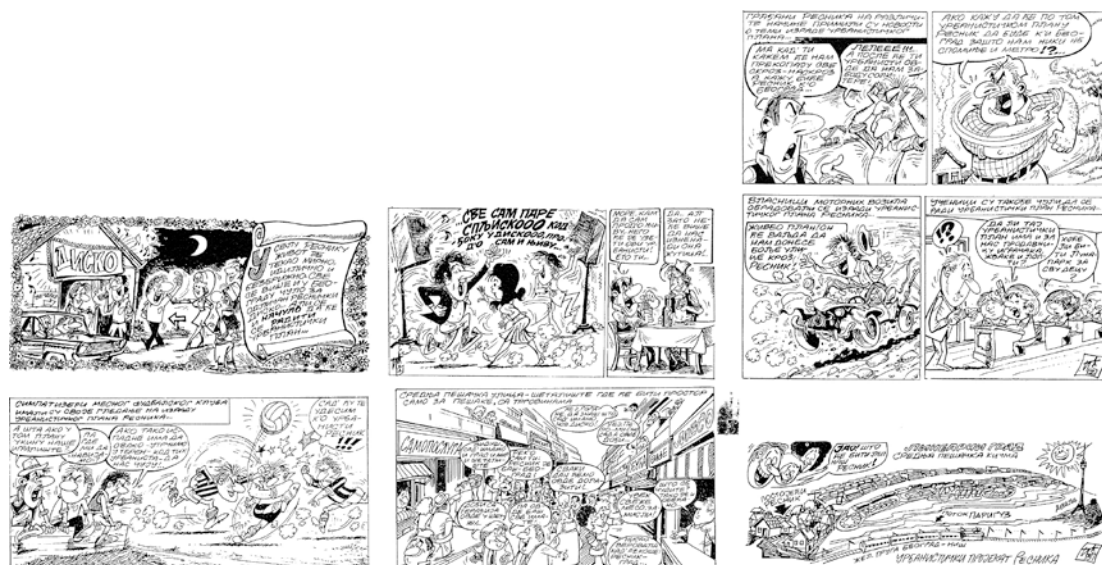
Слика 4.25 Ресник-линеарни град-Авала град у Београду, Александар Ђокић, 1980. Фотографија макете, Мирко Ловрић. Репродуковано из Ђокић (1980, 19).

Слика 4.26 Насеље Ресник у Београду, урбанистички пројекат, Александар Ђокић, 1980. План парцелације са зоном концентрације рушења (*лево*) и зоном становања у низу (*десно*), означио А. К., 2014. План парцелације репродукован из AVĐ4a (1980, list III).

Слика 4.27 Насеље Ресник у Београду, урбанистички пројекат, становање у низу, Петар Марковић, 1980. Перспективни приказ АТ низа (горе) и Л низа (доле). Репродуковано из AVĐ4a (1980, list 4; и list 5).

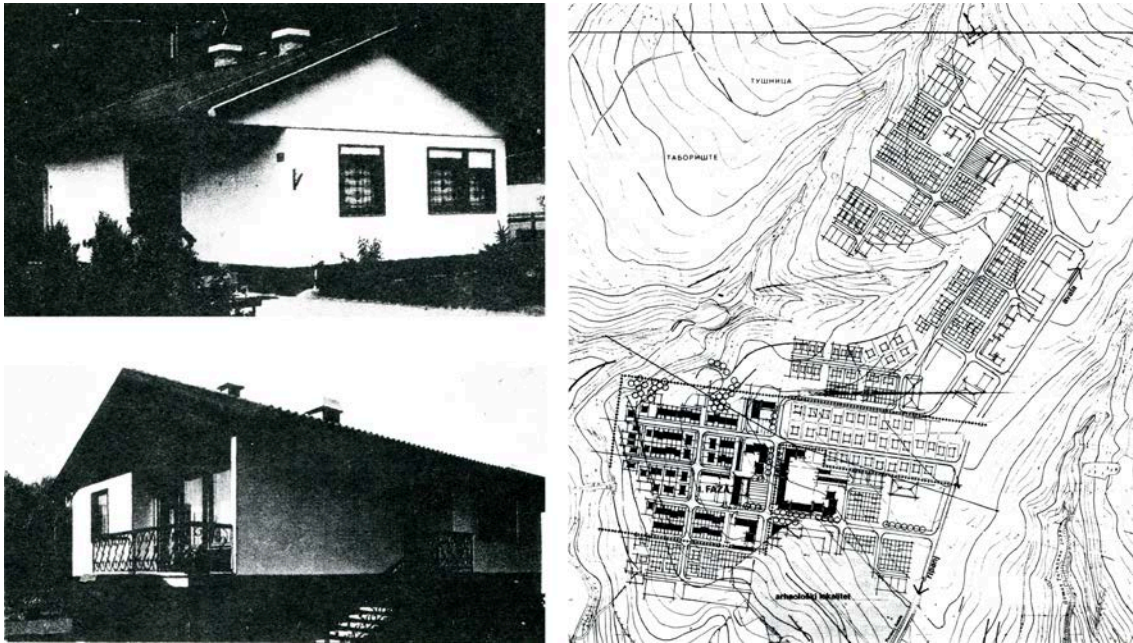
Слика 4.28 Ресник-линеарни град-Авала град у Београду, стрип, Александар Ђокић (текст) и Паја Станковић (цртеж), 1980. Репродуковано из Milenković (1981, 16); и Venturini (1981, 17).

Слика 4.29 Ратарско имање у Краљеву, контакт план ДУП-а, Владимир Маџура. Једно од предложених композиционих решења, 1982. Репродуковано из АVM4а (1982, 8).

Слика 4.30 Билтени *Чаршија*, Витомир Стошковић и Ђорђе Бобић, 1904. Насловне стране билтена из августа (лево) и новембра (десно). Репродуковано из АDB4v (1985, перагинирано).

Слике 4.31 и 4.32 Чаршија: Анализа могућности решавања становања радника Минел-а у басену Рипањ, Ђорђе Бобић, 1984–1985. Фотографије породичних објеката типа Марлес (лево) и урбанистичка схема насеља Чаршија (десно). Репродуковано из АДВ4v (1985, 41; и 49).

Слика 4.33 Стамбено насеље Чаршија, урбанистички пројекат, Ђорђе Бобић, 1986. Композициони план. Репродуковано из АДВ4b (1986, list 4).

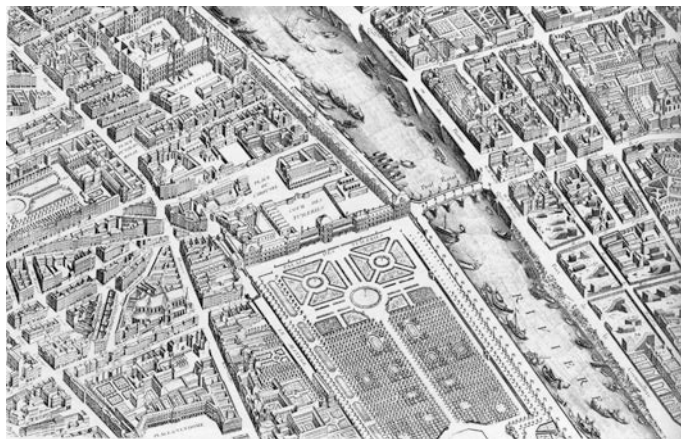
Слика 5.1 Подручје трећег градског рејона Сплита (Сплит 3), конкурсни рад, Владимир Мушич, Марјан Бежан и Нивес Старц, 1968-1969. Фотографија макете. Репродуковано из Тушек (1996, 180).

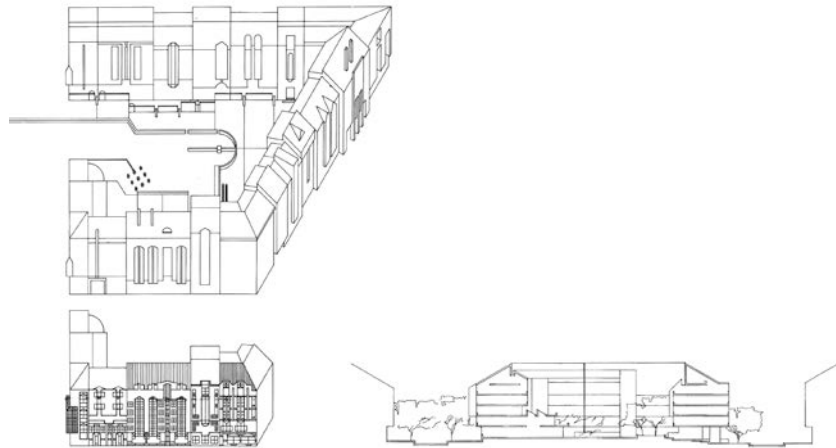
Слика 5.2 Сателитски град Александерполдер, Опбау (Opbouw), 1953. Фотографија макете. Репродуковано из Risselada and Van den Heuvel (2005, 41).

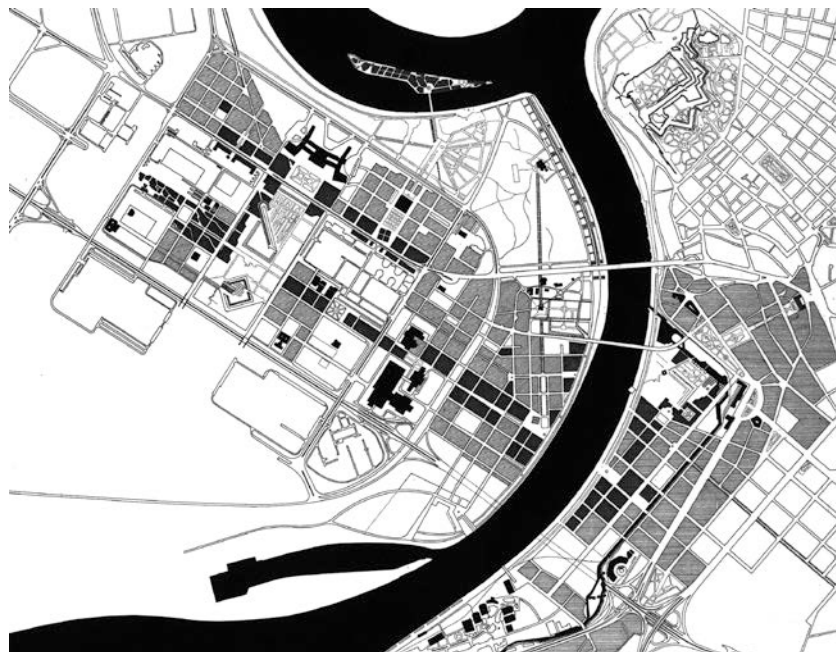
Слика 5.3 *Искustва прошлости*, Милош Р. Перовић (ур.), 1985. Насловна страница публикације, Слободан Машић и Савета Машић. Репродуковано из Perović (1985, перагинирано).

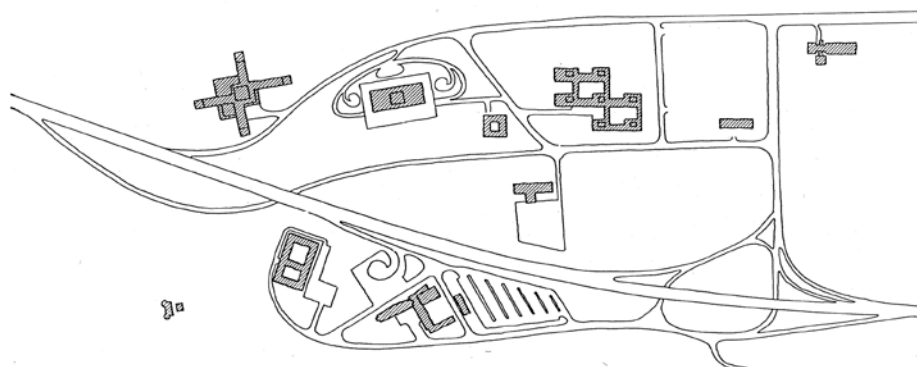
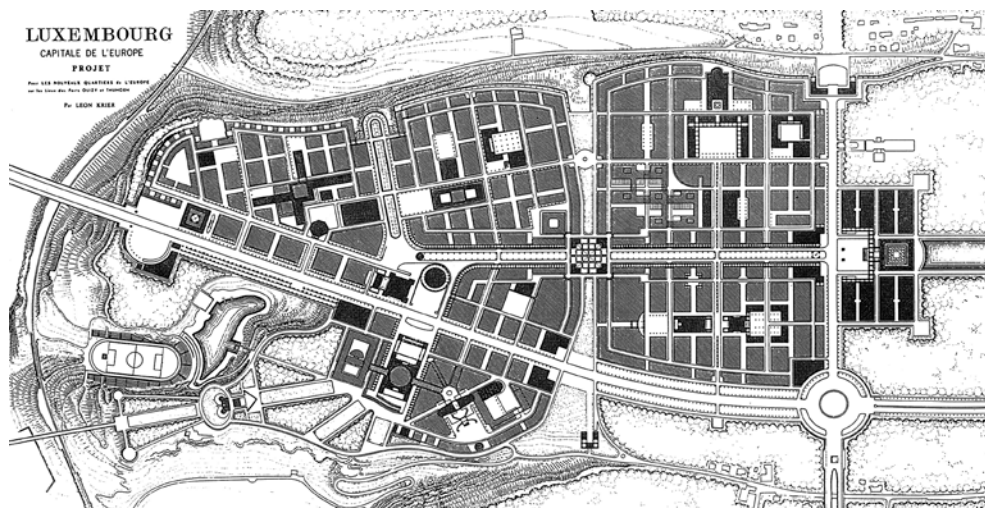
Слика 5.4 Париз, план Турго (Turgot), Луј Брет (Louis Brettez), 1739. Перспективни приказ. Репродуковано из Perović (1985, 148).

Слика 5.5 Истраживање алтернативних модела града, нови урбани блок, Милош Р. Перовић, 1978–1981. Структура (*горе лево*), архитектонско обликовање (*доле лево*) и пресек (*десно*) блока. Репродуковано из Petrović (1985, 76-77).

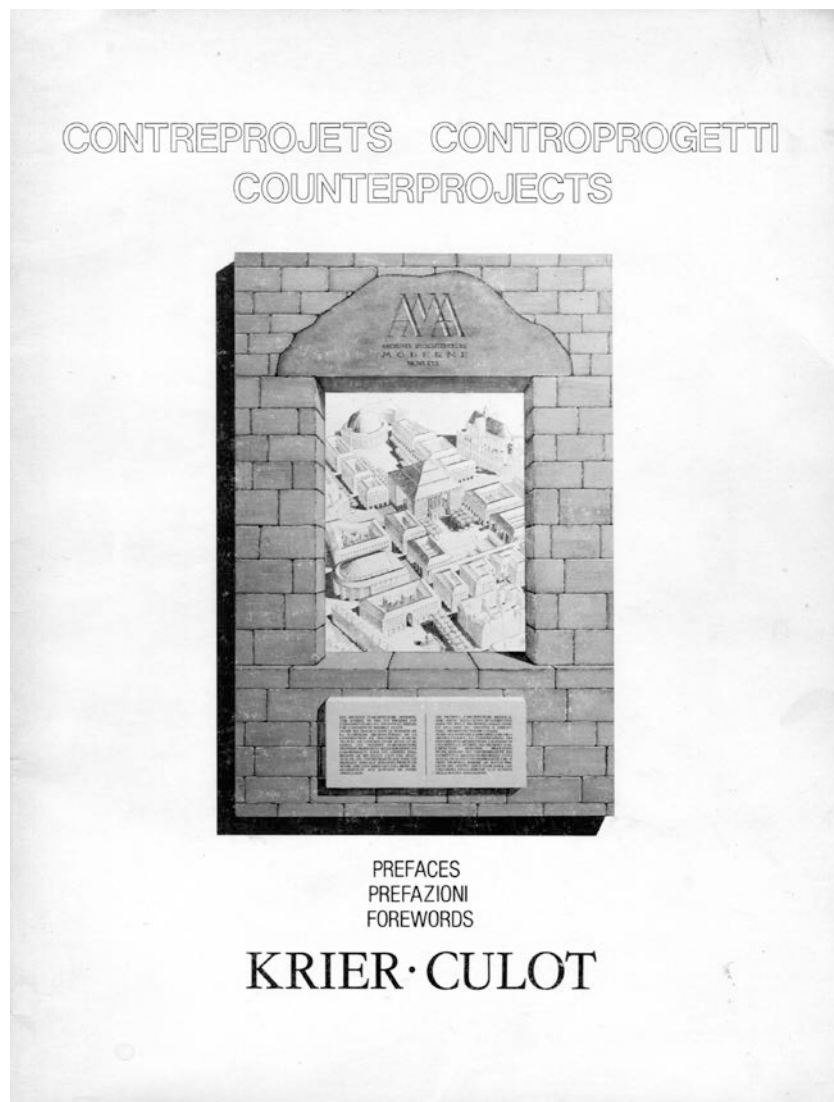
Слика 5.6 Студија реконструкције центра Новог Београда и Савског амфитеатра, предлог реконструкције, Милош Р. Перовић и Бранислав Стојановић, 1981–1984. Приказ интеграције нових урбаних блокова (*светло сиво*) и објеката централних функција (*тамно сиво*) у постојећу структуру Новог Београда и Савског амфитеатра. Репродуковано из Petrović (1985, 165).

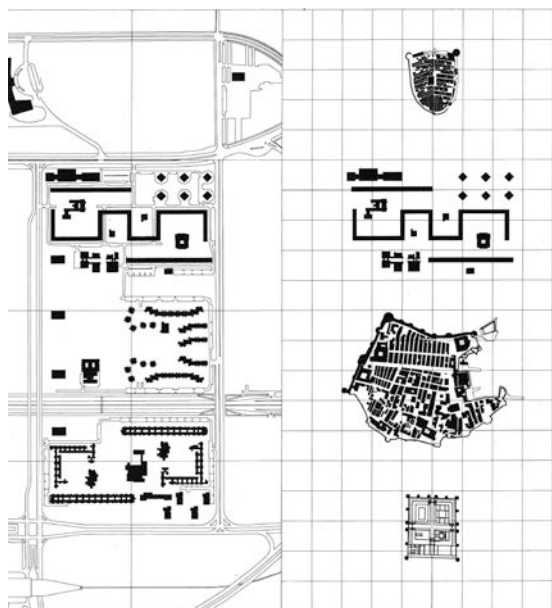
Слика 5.7 Мастерплан за урбанизацију локације европских институција у Луксембургу, Леон Криер, 1974–1978. Упоредни приказ затеченог стања (*доле*) и предлога реконструкције (*горе*). Репродуковано из Krier (1998, 115).

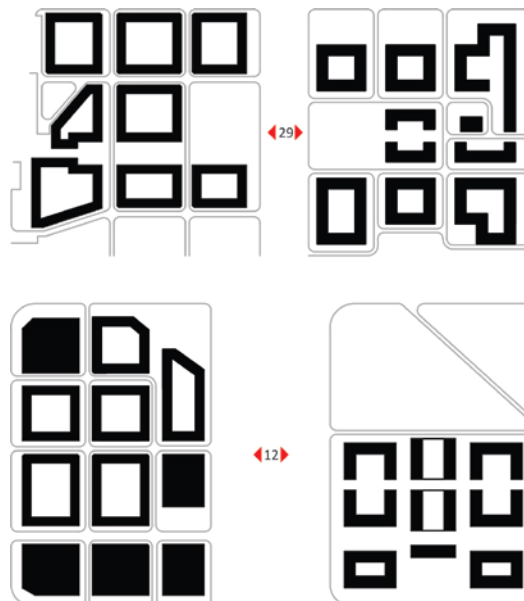
Слика 5.8 Студија реконструкције центра Новог Београда и Савског амфитеатра, Милош Р. Перовић и Бранислав Стојановић, 1981–1984. Упоредни приказ затеченог стања (*лево*) и предлога реконструкције (*десно*). Репродуковано из Perović (1985, 162; и 165).

Слика 5.9 *Counterprojects*, 1980. Насловна страница публикације.
Репродуковано из *Counterprojects* (1980, unpaginated).

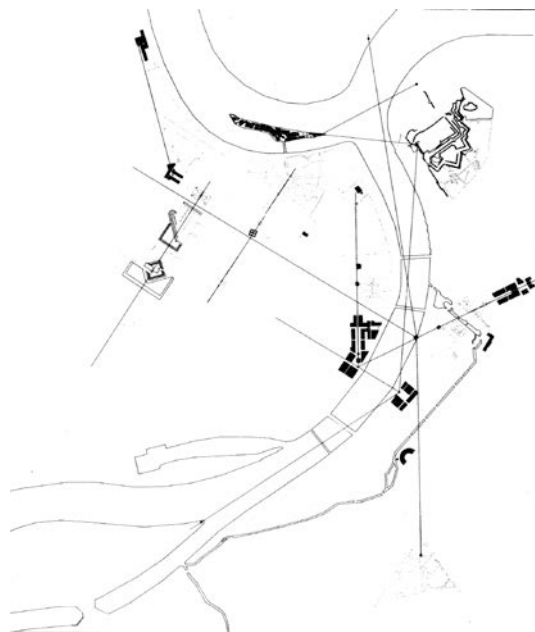
Слика 5.10 Студија реконструкције центра Новог Београда и Савског амфитеатра, дијаграм губљења осећаја за размеру човека Милош Р. Перовић и Бранислав Стојановић, 1981–1984. Репродуковано из Perović (1985, 141).

Слика 5.11 Предлог реконструкције новобеоградских блокова 29 (*горе лево*) и 12 (*доле лево*), Перовић и Стојановић, 1981–1984. и њихово стање, постсоцијалистички период (*десно*). Упоредни приказ, А. К., 2014. Предлог Перовића и Стојановића репродукован из Perović (1985, непагинирано).

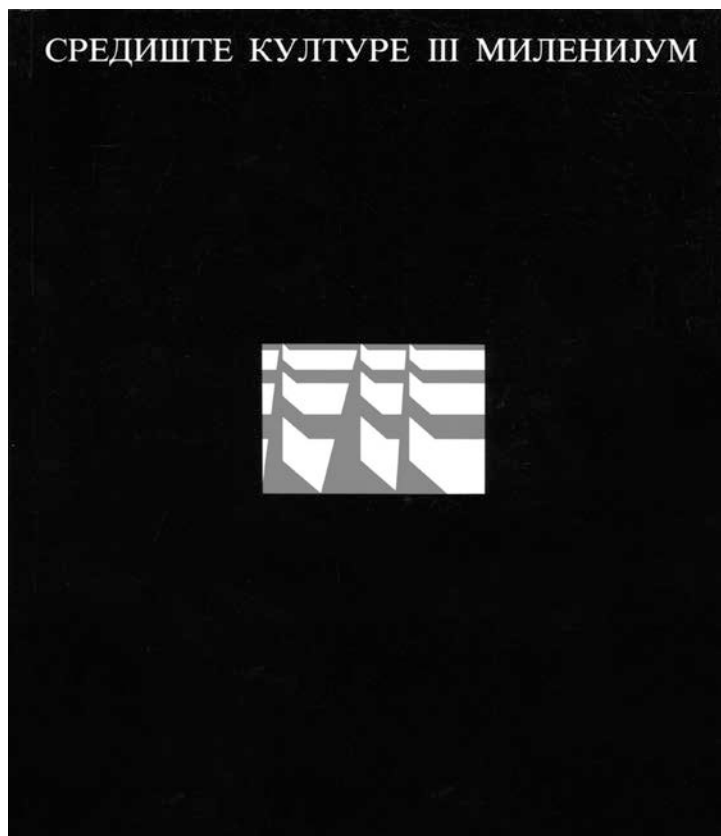
Слика 5.12 Изградња Новог Београда, 1980–2013. (*лево*) и предлог реконструкције центра Новог Београда и Савског амфитеатра, Перовић и Стојановић, 1981–1984. (*десно*). Упоредни приказ. Репродуковано из Милаковић (2013, 185); и Perović (1985, 165).

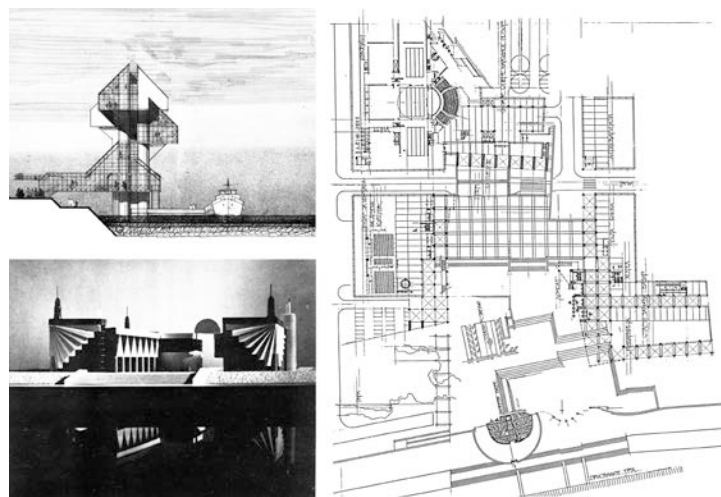
Слика 5.13 Студија реконструкције центра Новог Београда и Савског амфитеатра, фокусне тачке, Милош Р. Перовић и Бранислав Стојановић, 1981–1984. Приказ позиција фокусних тачака и визуелних веза. Репродуковано из Perović (1985, 163).

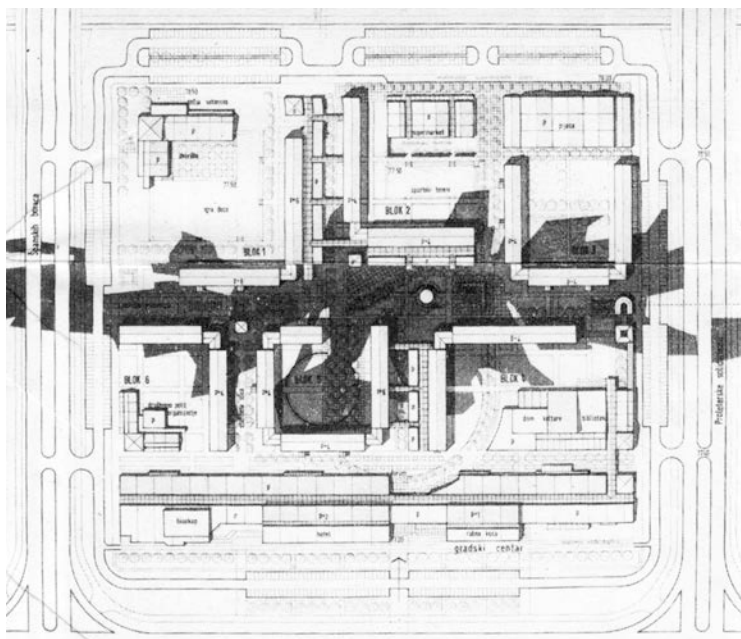
Слика 5.14 Студија реконструкције центра Новог Београда и Савског амфитеатра, Средиште културе, Милош Р. Перовић и Бранислав Стојановић, 1981–1984. Ситуациони приказ Средишта културе. Репродуковано из Perović (2000, 201).

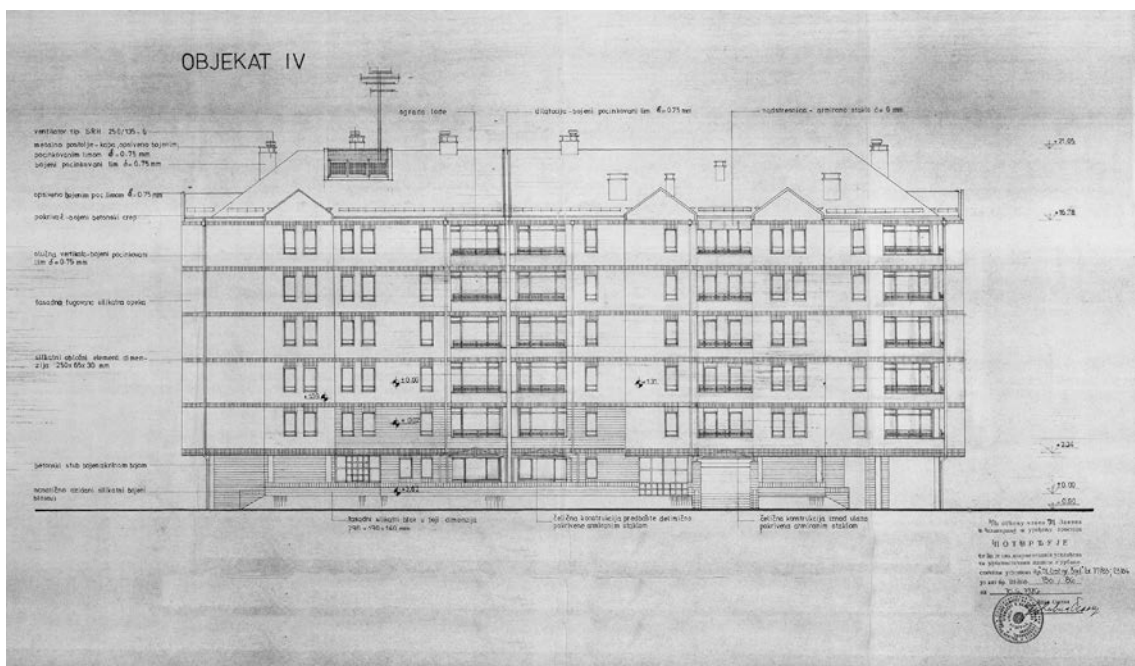
Слика 5.15 *Средиште културе III миленијум*, Александар Деспић, Милош Р. Перовић, Драгослав Срејовић и Гордана Харашић, 1985. Насловна страница каталога изложбе. Репродуковано из Деспић et al. (1985, непагинирано).

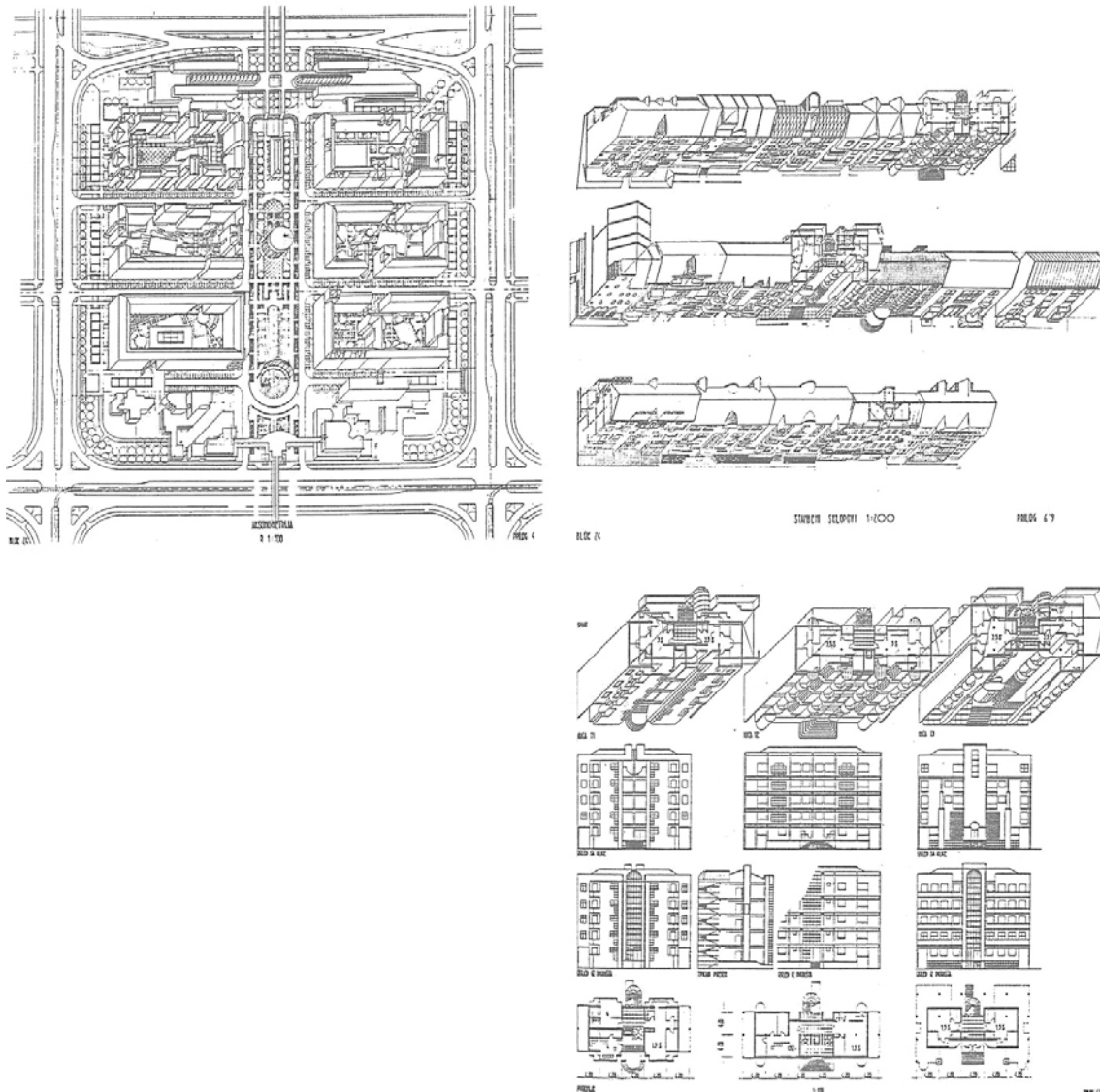
Слике 5.16–18 *Средиште културе III миленијум*, архитектонске интервенције, Светислав Личина (*горе лево*), Александар Ђокић (*доле лево*) и Милан Лојаница (*десно*), 1985. Изглед, фотографија макете и основа приземља. Репродуковано из Деспић et al. (1985, 157; 161 и 180).

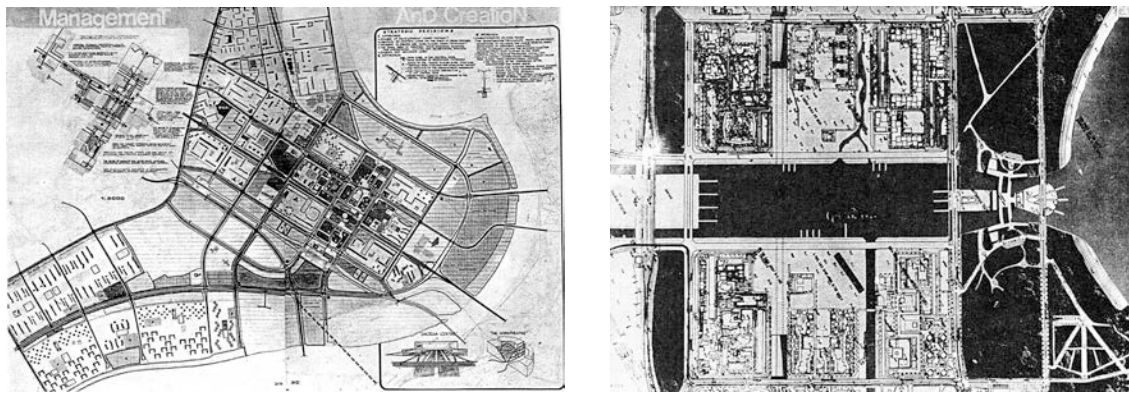
Слика 5.20 Блок 24 на Новом Београду, конкурсни рад, Влада и Богдан Славица, 1983–1984. Ситуациони приказ. Репродуковано из „Blok 24” (1984, перагинирано).

Слика 5.21 Блок 24 на Новом Београду, објекат IV, главни пројекат, Влада и Богдан Славица, 1986. Изглед југозападне фасаде. Репродуковано из IAB, Fond Skupštine opštine Novi Beograd, blok 24, objekat 4, 1986, arhivska oznaka III-351-348/86, kutija 25.

Слика 5.22 Блок 24 на Новом Београду, конкурсни рад, Синтум, 1983–1984. Аксонометријски приказ решења (лево) и прикази стамбених склопова (десно горе) и објеката (десно доле). Репродуковано са <http://www.mustafamusic.net/pages/18.html>.

Слике 5.23 и 5.24 Будућност Новог Београда, конкурсни радови, Шиштоф Зајонц, Ана Холуб, Јан Роле, Вјеслаф Бјелавски и Марек Накоњежни (лево) и ЦЕП (десно), 1985–1986. Конкурсни материјали. Репродуковано из „Rad žigija” (1986, 44; и 52).

Слика 5.25 Будућност Новог Београда, конкурсни рад, Серж Реноди, Пјер Гилбо и Анри Лефевр, 1985–1986. Ситуациони приказ. Репродуковано из Renaudie, Guilbaud and Lefebvre (2009, unpaginated).

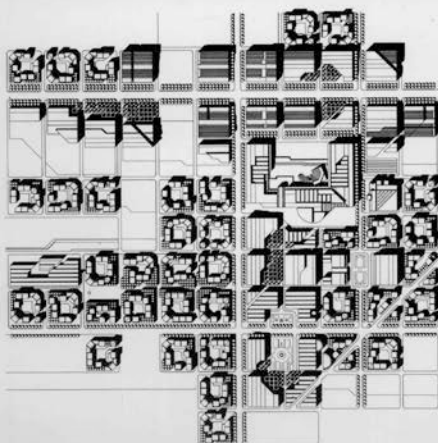
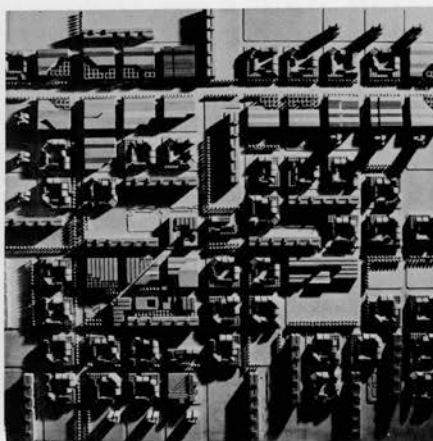
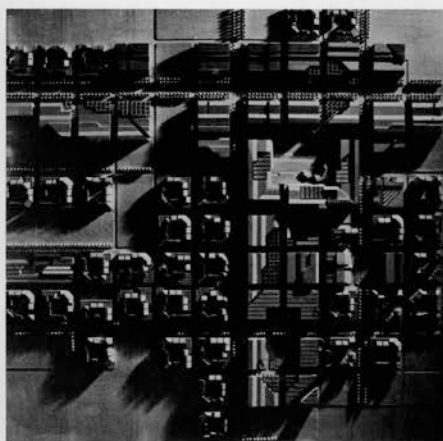
With Man in Mind

Royal Institute of British Architects
66 Portland Place, London W1N 4AD

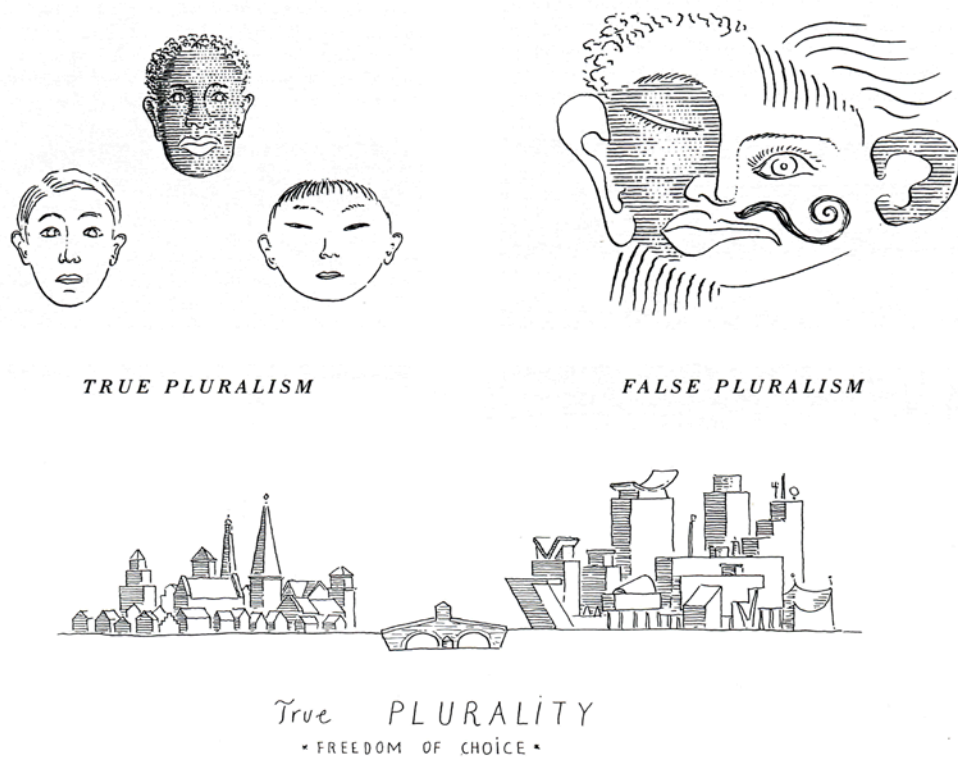
An Exhibition of two Projects from the
City Planning Institute/Gradski zavod
za planiranje/Belgrade, Yugoslavia

Research into Alternative Urban Models,
by Miloš R. Perović

Study for the Reconstruction of the
Centre of New Belgrade and the Sava
Amphitheatre,
by Miloš R. Perović and Branislav Stojanović

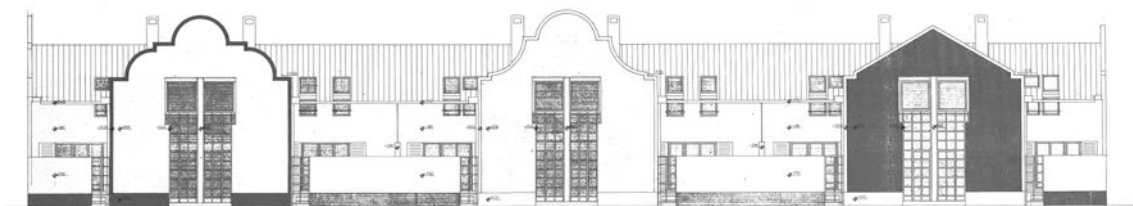
Слика 5.26 *With Man in Mind: An Exhibition of Two Projects from the City Planning Institut/Gradski zavod za planiranje/Belgrade, Yugoslavia, 1986.* Насловна страница каталога изложбе. Репродуковано из *With Man in Mind* (1986, unpaginated).

Слика 5.27 „Истински” и „лажни” плурализам, Леон Криер. Скице. Репродуковано (*горе*) из Krier (1998, 30); и (*доле*) Krier (2009, 16).

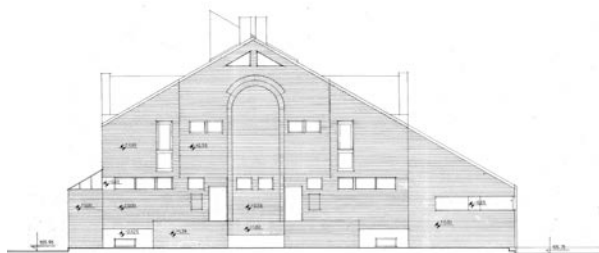
Слика 5.28 Блок 29 на Новом Београду, Милосав Митић и Михаило Чанак, 1967–1975. Фотографија стамбених објеката. Репродуковано из [Mitić i Čanak] (1976, 52).

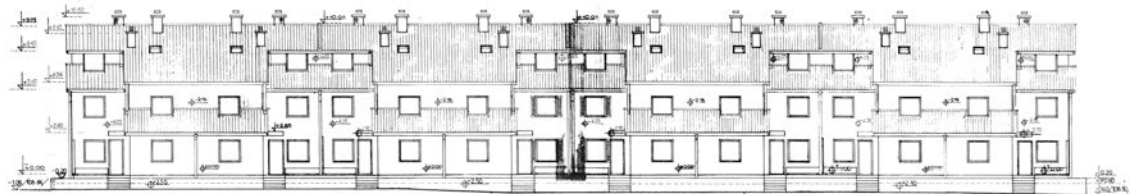
Слика 5.29 Стамбено насеље Бежанијска коса (I месна заједница), стамбена групација G, објект 1, главни пројекат, Ратко Каролић, 1985. Изглед непарне стране објекта. Репродуковано из IAB (1986, III-351-473/86, 146).

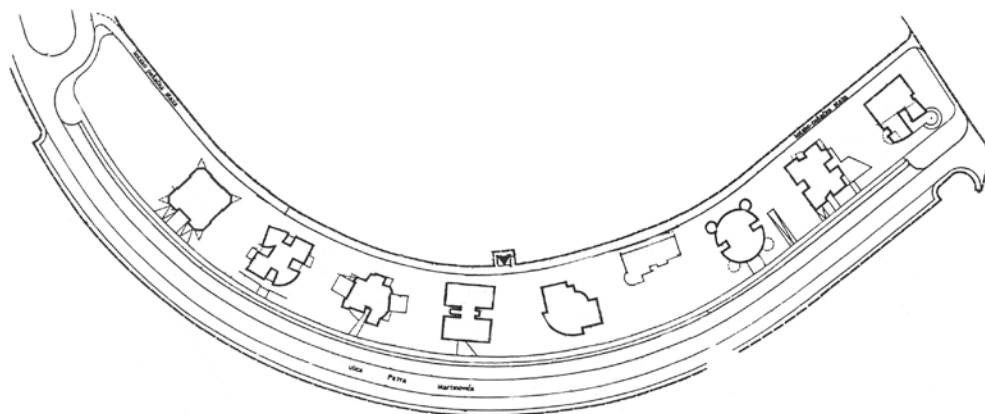
Слика 5.30 Стамбено насеље Бежанијска коса (I месна заједница), стамбена групација G, главни пројекат, Ратко Каролић, 1985. Ситуациони приказ групације са означеном позицијом објекта 1. Репродуковано из IAB (1986, III-351-473/86, 146).

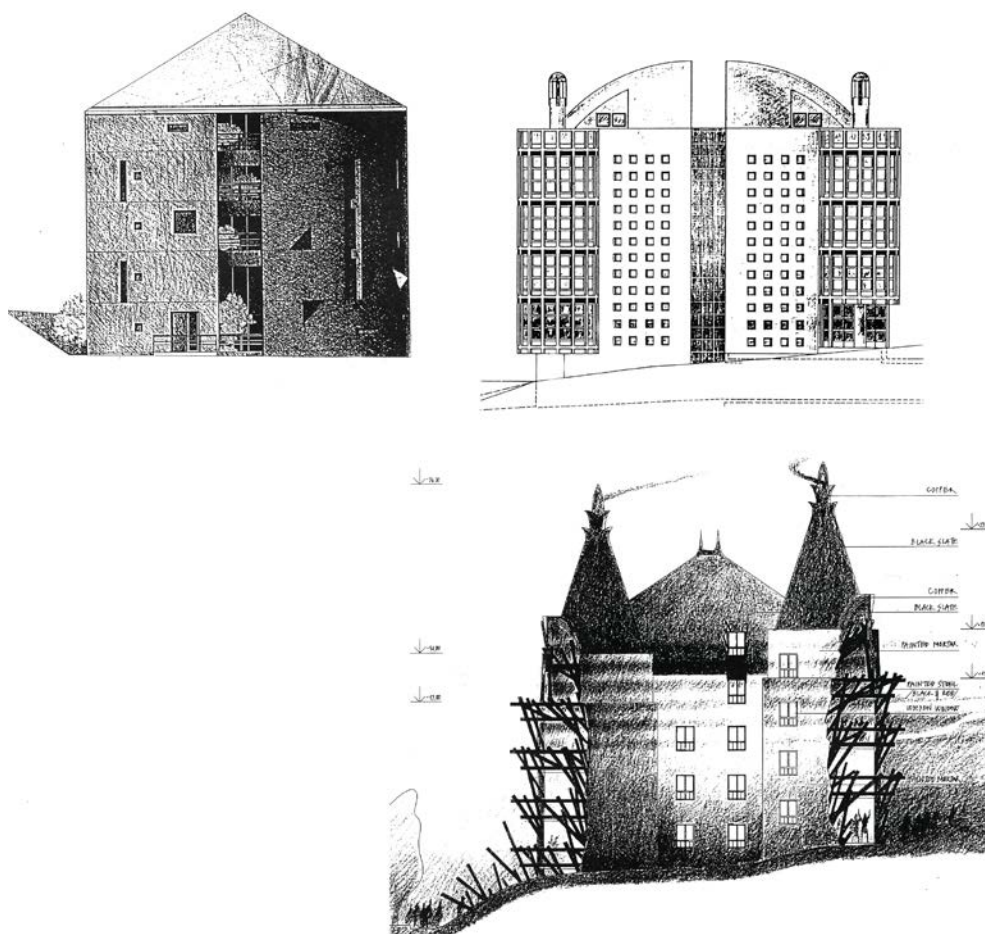
Слика 5.31 Стамбено насеље Бежанијска коса (I месна заједница), стамбена групација J, објект 4, главни пројекат, Михаило Чанак и Душан Симић, 1985. Бочни изглед објекта. Репродуковано из IAB (1988, III-351-533/8, 56).

Слика 5.32 Стамбено насеље Бежанијска коса (I месна заједница), стамбена групација H, објект 11, главни извођачки пројекат, Феликс Бајлон, 1985. Северозападна фасада објекта. Репродуковано из IAB (1990, III-351-137/87, 198).

Слика 5.33 Стамбено насеље Голф 12, урбанистичко решење, Александар Токић, 1990. Ситуациони приказ насеља. Репродуковано из Litvinović (1990, 6).

Слика 5.34 Стамбено насеље Голф 12, идејни пројекти стамбених објеката, Кишо Курокава (*горе лево*), Јустус Дахинден (*горе десно*) и Имре Маковец (*доле*), 1990. Упоредни приказ изгледа објеката. Репродуковано из Litvinović (1990, 7; 9; и 10).

Слика 5.35 Пословна зграда Цептер, Василије Милуновић и Бранислав Митровић, 1989–1996. Фотографија објекта. Репродуковано из Petrović (2003, 273).

Слика 3.1 Нове капије Београда, конкурсни рад, Нео архитекти, 2005. Перспективни приказ интервенције. Репродуковано из М[иленковић] (2006, непагинирано).

Прилози: табеле

Табела 2.1 Број продатих добара на 100 становника ужег подручја Београда, 1961-1968.

Бр. продатих добара на 100 становника	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1961=100
Радио	5.31	5,62	4,91	5.51	2.90	3.82	5.02	4.72	89
Телевизор	1.67	2.00	2.34	2.84	4.14	6.42	6.06	7.68	460
Фрижидер	2.11	2.07	2.45	2.60	1.49	2.05	2.41	3.48	165
Усисивач	...	1.58	1.50	2.07	13.94	9.28	11.27	13.29	841
Веш машина	0.88	0.58	0.41	0.42	4.22	3.40	6.13	4.12	468
Аутомобил	...	0.12	0.48	0.36	0.51	0.70	1.10	1.58	1,317
Моторцикл	0.14	0.09	0.11	0.37	0.46	0.67	0.62	1.18	843

Извори: Подаци из „Opšti pregled kretanja stanovništva,” *Statistički godišnjak Beograda* (1970): 89, tabela 4-1; „Promet u trgovini na malo po artiklima,” *Statistički godišnjak Beograda* (1966): 84, tabela 9-6; Promet u trgovini na malo po artiklima,” *Statistički godišnjak Beograda* (1970): 108, tabela 9-6.

Табела 2.2 Развој мреже продајних објеката у оквиру ширег подручја Београда, 1964–1968.

Бр. продавница	1964	1965	1966	1968	1964=100
		2.930	2.977	3.025	3.426
Продајни простор (m ²)	134.594	143.360	151.922	185.644	138

Извор: Подаци из „Prodajni prostor prodavnica” (1970, 202, tabela 21-9).

Табела 3.1 Примери експропријације имовине станара Јулиног брда

Бивши сопственик (занимање)	Бр. чланова домаћинства	Имовина	Предложена накнада	Захтевана накнада	Пресељен у (површина)
Радиша Ивковић (зидар)	4	Површина стана: 27,6 m ² По члану домаћинства: 6,9 m ²	26.302,65 н. дин.	Плац на Јулином брду и 40.000,00 н. дин.	Двособан стан (43,54 m ²)
Милоје Китановић (пензионер)	2	Површина стана: 19,2 m ² По члану домаћинства: 9,63 m ²	8.309,53 н.дин.	Једнособан стан	Једнособан стан (31,50 m ²)
Јанко Павловић (радник)	7 (4 + 3*)	Површина стана: 42,5 m ² По члану домаћинства: 6,07 m ²	23.146,23 н. дин.	40.000,00 н. дин.	Двособан стан (43,54 m ²)
Радосав Грчки (радник)	4	Површина стана: 40,0 m ² По члану домаћинства: 10,0 m ²	33.398,77 н. дин.	Плац и 120.000,00 н. дин.	Двоипособан стан (71,41 m ²)

Извори: Подаци из IAB (Betonjerka, 95-1).

*Број подстанара

Табела 3.2 Подаци о локацији пресељења станара Јулиног брда

Бр. расељених власника	Бр. (%) пресељених у Беле воде	Бр. (%) пресељених у Жарково	Бр. (%) пресељених на Јулино брдо	Бр. (%) пресељених на друге локације
28	10 (35,71)	14 (50,0)	2 (3,57)	2 (7,14)

Извори: Подаци из IAB3e (1970).

Табела 3.3 Подаци о добијеним становима

Бр. расељених власника	Бр. (%) пресељених у станове до 30 m ²	Бр. (%) пресељених у станове 30–50 m ²	Бр. (%) пресељених у станове 50–70 m ²	Бр. (%) пресељених у станове преко 70 m ²
28	6 (21,43)	12 (42,86)	7 (25,0)	2 (7,14)

Извори: Подаци из IAB3e (1970).

Табела 5.1 Нормативи за пројектовање стамбених зграда у Београду, 1983.

Структура стана	Максимална површина стана (m ²)	Структура стана	Максимална површина стана (m ²)
10 ^Д ...	33	21 ^К 21 ^П	70
10 ^К 10 ^П	42	30 ^К 30 ^П	82
11 ^К 11 ^П	51	31 ^К 31 ^П	92
20 ^К 20 ^П	61	40 ^К 40 ^П	99

Извор: Подаци из „Услови и технички нормативи” (1983, 1492, табела 218).

^Д Ручавање у соби

^К Кухиња са ручавањем

^П Посебан простор за ручавање

Биографија аутора

Александар Кушић је рођен 1.12.1985. године у Београду. После завршене основне школе и гимназије уписује Архитектонски факултет Универзитета у Београду 2004. године, где дипломира три године касније на основним академским студијама са просеком 9,09, а две године касније на дипломским академским студијама са просеком 9,91. Студије трећег степена уписује 2009. године и завршава их пријавом теме докторске дисертације три године касније.

После учешћа на бројним архитектонским и урбанистичким конкурсима у периоду од 2006. до 2010. године Кушић се окреће научном раду. Као стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије учествовао је на два научно истраживачка пројекта: ТП 36035 „Просторни, еколошки, енергетски и друштвени аспекти развоја насеља и климатске промене – међусобни утицаји” (2011–2012.) и ИИИ 043007 „Истраживање климатских промена и њиховог утицаја на животну средину – праћење утицаја, адаптација и ублажавање” (2012–2013.). Током 2012. и 2013. године учествовао је у организационим комитетима и тимовима три међународна научна скупа које је приредио Архитектонски факултет Универзитета у Београду.

Александар Кушић је као студент и докторски кандидат остварио учешће на бројним међународним научним скуповима и научним и стручним радионицама. Поред саопштења објављених у целини или изводу, као и поглавља, интервјуа и превода, Александар Кушић је 2013. године објавио са в. проф. др Љиљаном Благојевић чланак *Patterns of Everyday Spatiality: Belgrade in the 1980s and its Post-Socialist Outcome* у међународном часопису *Český lid* (M23), док је две године раније објавио чланак *West(ern Urbanism): A Part of Social Fantasy Space* у научном часопису *Serbian Architectural Journal*. Његово саопштење на радионици *Team 10 East* (Варшава, 2013.) уврштено је у истоимени зборник у издању Музеја савремене уметности у Варшави.

Између ш. г. 2007/2008. и 2013/2014. Александар Кушић је учествовао у настави на десет предмета на Архитектонском факултету Универзитета у Београду.

Изјаве

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани: Александар Кушић

број индекса: 13/Д2009

Изјављујем

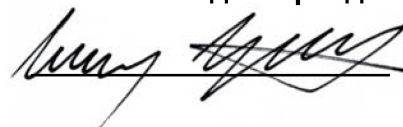
да је докторска дисертација под насловом

Промена урбанистичко-архитектонске парадигме на примеру београдских стамбених насеља: период југословенског касног социјализма (1965-1991. година)

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

У Београду, 1.7.2014. године

Потпис докторанда

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора : Александар Кушић

Број индекса: 13/Д2009

Студијски програм: Архитектура – Студије архитектуре

Наслов рада: **Промена урбанистичко-архитектонске парадигме на примеру београдских стамбених насеља: период југословенског касног социјализма (1965-1991. година)**

Ментор: проф. др Владан Ђокић

Потписани: Александар Кушић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

У Београду, 1.7.2014. године

Потпис докторанда

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Промена урбанистичко-архитектонске парадигме на примеру београдских стамбених насеља: период југословенског касног социјализма (1965-1991. година)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

У Београду, 1.7.2014. године

Потпис докторанда

